“HISTORIJSKI POGLEDI” 5

Izdavač:
Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla

Za izdavača:
Prof. dr. Sead Selimović

Redakcija:
Prof. dr. Izet Šabotić, prof. dr. Husnija Kamberović, prof. dr. Senaid Hadžić, Akademik prof. dr. Šerbo Rastoder, dr. sc. Safet Bandžović, prof. dr. Denis Bećirović, doc. dr. Zećir Ramčilović, prof. dr. Redžep Škrijelj, doc. dr. Mariyana Stamova, doc. dr. Filip Škiljan, prof. dr. Sead Selimović, doc. dr. Sibel Akova, prof. dr. Adnan Velagić, dr.sc. Šefko Sulejmanović, mr. sc. Omer Zulić

Glavni i odgovorni urednik:
Prof. dr. Sead Selimović

Urednik:
Prof. dr. Izet Šabotić

Sekretar Redakcije:
Mr. Jasmin Jajčević

Lektor:
Hatidža Fetahagić, prof.

Korektor:
Mr. Jasmin Jajčević

Prevod na engleski jezik:
Mr. Adnan Tinjić

Dizajn korica:
Mr. Adnan Tinjić

Štampa:
“OFF-SET” d.o.o Tuzla

Za štampariju:
Mirela Aljić

Tiraž:
200 primjeraka

Časopis izlazi dvaput godišnje

Svi rukopisi se šalju na e-mail adresu glavnog i odgovornog urednika (sead.selimovic20@gmail.com; cimoshis@gmail.com)

Stavovi izneseni u radovima objavljenim u ovom časopisu nisu istovremeno i stavovi Redakcije, nego su isključivo autora.

“HISTORICAL VIEWS” 5

Publisher:
Center for Research of Modern and Contemporary history Tuzla

For Publisher:
Prof. dr. Sead Selimović

Editorial board:
Prof. dr. Izet Šabotić, prof. dr. Husnija Kamberović, prof. dr. Senaid Hadžić, Akademik prof. dr. Šerbo Rastoder, dr. sc. Safet Bandžović, prof. dr. Denis Bećirović, doc. dr. Zećir Ramčilović, prof. dr. Redžep Škrijelj, doc. dr. Mariyana Stamova, doc. dr. Filip Škiljan, prof. dr. Sead Selimović, doc. dr. Sibel Akova, prof. dr. Adnan Velagić, dr.sc. Šefko Sulejmanović, mr. sc. Omer Zulić

Editor-in-chief:
Prof. dr. Sead Selimović

Editor:
Prof. dr. Izet Šabotić

Secretary of the Editorial board:
Mr. Jasmin Jajčević

Lector:
Hatidža Fetahagić, prof.

Proof Reader:
Mr. Jasmin Jajčević

English Translation:
Mr. Adnan Tinjić

Design cover:
Mr. Adnan Tinjić

Printed by:
“OFF-SET” d.o.o Tuzla

For printing office:
Mirela Aljić

Edition:
200 copies

The journal is published twice a year

All manuscripts are to be sent to the editor-in-chief e-mail address (sead.selimovic20@gmail.com; cimoshis@gmail.com)

The views expressed in papers published in this journal are not at the same time the views of the Editiorial board, they are exclusively the author.

UDK/UDC 94 ISSN 2637-1502 (Print)
pogledi.cimoshis.org ISSN 2712-0651 (Online)
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2021.4.5

CENTAR ZA ISTRAŽIVANJE MODERNE I SAVREMENE HISTORIJE TUZLA

CENTER FOR RESEARCH OF MODERN AND CONTEMPORARY HISTORY TUZLA

Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla

HISTORIJSKI POGLEDI

HISTORICAL VIEWS

5

HISTORIJSKI POGLEDI/HISTORICAL VIEWS
GOD. IV, BR. 5/VOL. IV, NO. 5, 1-347, TUZLA

SADRŽAJ // CONTENTS

PREDGOVOR.....1

FOREWORD.....3

I ČLANCI // ARTICLES

Dr. sc. Safet BANDŽOVIĆ
Granice i spone: Mali Zvornik i Sakar u tokovima deosmanizacije Balkana XIX i XX stoljeća // Borders and bonds: Mali Zvornik and Sakar during the deosmanization of the Balkans of the XIX and XX century.....7

Prof. dr. Izet ŠABOTIĆ
Uvakufljenje imovine tuzlanske dobrotvorke Tahire-hanume Tuzlić // The Waqf formation of Tuzla's beneficiary Tahira-hanuma Tuzlić property.....51

Dr. sc. Tomasz JACEK LIS
Emancipacija žena u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske uprave (1878-1918) // Emancipation of Women in Bosnia and Herzegovina during the austro-hungarian administration (1878-1918)……..……70

Prof. dr. Denis BEĆIROVIĆ
Prilog istraživanju položaja i aktivnosti radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini od završetka Prvog svjetskog rata do početka Husinske bune // Contribution to Research of the position and activity of Labour movements in Bosnia and Herzegovina since the end of the First World War until the beginning of the Husin Rebellion.....87

Mr. Jasmin JAJČEVIĆ
„Uz Tita i Partiju". Djelatnost Antifašističkog fronta žena Bosne i Hercegovine i njihove reakcije na propagandu Informbiroa tokom 1948. i 1949. godine // "With Tito and the Party". Activity of the women's Anti-fascist front Bosnia and Herzegovina and their reactions on the Informbiro propanganda during 1948 and 1949……..……..102

Doc. dr. Mariyana STAMOVA
Albanci u Jugoslaviji od kraja 60-ih do početka 80-ih XX stoljeća // The Albanians in Yugoslavia from the late 1960s to the early 1980s……..……130

Mr. Sead BANDŽOVIĆ
Transformacija države i prava u Iranu nakon Iranske revolucije 1979. godine // Transformation of the State and Law in Iran after the Iranian Revolution in 1979……146

Dr. sc. Amir AHMETOVIĆ
Društveni i stranački rascjepi u Bosni i Hercegovini poslije izbora 1990. godine // Social and political divisions in Bosnia and Herzegovina after the 1990 elections……..…163

Prof. dr. Sead SELIMOVIĆ
Vlasenica od 1991. do 2013. godine: Promjene u etničkoj strukturi stanovništva pod utjecajem rata protiv Republike Bosne i Hercegovine // Vlasenica from 1991 to 2013: Changes in the ethnic structure of the population under the influence of the war against the Republic of Bosnia and Herzegovina……188

Dr. sc. Mesud ŠADINLIJA
Neki aspekti djelovanja vojske Jugoslavije u agresiji na Republiku Bosnu i Hercegovinu na području srednjeg Podrinja početkom 1993. godine // Some aspects of activity of the Army of Yugoslavia in the aggresion against Republic Bosnia and Herzegovina on the territory of Central Podrinje in the beginning of 1993……..217

Dr. sc. Meldijana ARNAUT HASELJIĆ
Procesuiranje u predmetu Radovan Karadžić - ICTY IT-95-5/18 // Prosecution in the Radovan Karadzic case – ICTY IT-95-5/18…….235

Prof. dr. Adib ĐOZIĆ
Identitet i samostid - Kako to izgleda kod Bošnjaka. Prilog razumijevanju nekih karakteristika nacionalne svijesti kod Bošnjaka // Identity and shame – How it seems from Bosniaks perspective. A contribution to the understanding of some characteristics of the national consciousness among Bosniaks.....258

Lamija HATIBOVIĆ, MA, Amer MASLO, MA
Prilozi o prošlosti Bosne i Hercegovine u turskoj historiografskoj periodici (2010-2020) // Contributions about the past of Bosnia and Herzegovina in Turkish historiographic periodics (2010-2020).....289

II PRIKAZI // REVIEWS

Dino HAJDAR
Dženita Sarač-Rujanac, Branko Mikulić: Politička biografija 1965-1989, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo 2020, 557 str.....307

Prof. dr. Sead SELIMOVIĆ
Filip Škiljan, Sjećanja Bošnjaka na sudjelovanje u Domovinskom ratu u Hrvatskoj, Vijeće bošnjačke nacionalne manjine Grada Zagreba, Zagreb 2020, 328 str.....313

Prof. dr. Izet ŠABOTIĆ
Asmir Crnkić, Mirza Ahmetbašić, Bosanska Krupa u vrijeme austrougarske uprave - opšti pregled, JU Arhiv Unsko-sanskog kantona Bihać, Bihać 2020, 246 str.....318

Mr. sc. Sait S. ŠABOTIĆ
Novi izvor i podstrek za dalja proučavanja. Admir Adrović, Stanovništvo kadiluka Bihor i Trgovište u osmanskim popisima iz 1830/31. godine (muslimanski i romski mješoviti defter), Podgorica 2020, 361 str.....324

Omer MERZIĆ
Zajim Kruško, Mesnevihan i dobrotvor Hadži Mujaga Merhemić, Stolac, Centar za istraživanje i unaprijeđivanje duhovne i kulturne baštine u Bosni i Hercegovini – Stolac 2019, 218 str.....328

III IZVJEŠTAJI // CONFERENCE REPORTS

Mr. Jasmin JAJČEVIĆ
Izvještaj sa Naučne manifestacije „Historijski pogledi 3“, Tuzla, 19. novembar 2020. godine.....333

POPIS PUBLIKACIJA // LIST OF PUBLICATIONS.....339

UPUTE SARADNICIMA // INSTRUCTION FOR AUTHORS.....341

PREDGOVOR

Pred nama je peti broj časopisa *Historijski pogledi*. Rezultat je to kontinuiranog rada Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla. Bez obzira na otežane uslove rada, istraživanja i pisanje radova, usljed pandemije izazvane pojavom korona virusa, autori i Redakcija su uložili maksimalne napore da se štampa ovaj broj Časopisa. Osim toga, Redakcija se trudila da Časopis, zbog otežanih uslova rada, ne izgubi na kvalitetu. Da je kvalitet Časopisa neosporan potvrđuje i činjenica da je isti indeksiran u 27 međunarodnih naučnih baza, te da su od ovoga broja svi radovi u DOI sistemu.

Peti broj časopisa *Historijski pogledi* sadrži rubrike Članci, Prikazi i Izvještaji. Osim toga, dati su i Popis publikacija štampanih u izdanju Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla, te Upute autorima.

Rubrika *Članci* sadrži 13 radova, rubrika *Prikazi* pet radova, a rubrika *Izvještaji* jedan rad. U Časopisu je, dakle, objavljeno 19 radova. Svi radovi su recenzirani i kategorizirani.

Autori radova su iz Republike Poljske, Republike Bugarske, Republike Crne Gore, te Bosne i Hercegovine. Objavljeni radovi tretiraju važna pitanja iz moderne i savremene historije.

U rubrici *Članci* objavljeni su radovi koji tretiraju slijedeća istraživačka pitanja: Granice i spone: Mali Zvornik i Sakar u tokovima deosmanizacije Balkana XIX i XX stoljeća (Safet Bandžović); Proces uvakufljenja vakufa tuzlanske dobrotvorke Tahire-hanume Tuzlić (Izet Šabotić); Emancipacija žena u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske uprave (1878-1918) (Tomasz Jacek Lis); Prilog istraživanju položaja i aktivnosti radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini od završetka Prvog svjetskog rata do početka Husinske bune (Denis Bećirović); „Uz Tita i Partiju“. Djelatnost Antifašističkog fronta žena Bosne i Hercegovine i njihove reakcije na propagandu Informbiroa tokom 1948. i 1949. godine (Jasmin Jajčević); Albanci u Jugoslaviji od kraja 60-ih do početka 80-ih XX stoljeća (Mariyana Stamova); Transformacija države i prava u Iranu nakon Iranske revolucije 1979. godine (Sead Bandžović); Društveni i stranački rascjepi u Bosni i Hercegovini poslije izbora 1990. godine (Amir Ahmetović); Vlasenica od 1991. do 2013. godine: Promjene u etničkoj strukturi stanovništva pod utjecajem rata protiv Republike Bosne i Hercegovine (Sead Selimović); Neki aspekti djelovanja vojske Jugoslavije u agresiji na Republiku Bosnu i Hercegovinu na području srednjeg Podrinja početkom 1993. godine (Mesud Šadinlija); Procesuiranje u predmetu Radovan Karadžić - ICTY IT-95-5/18 (Meldijana Arnaut Haseljić); Identitet i samostid - Kako to izgleda kod Bošnjaka. Prilog razumijevanju nekih karakteristika nacionalne svijesti kod Bošnjaka (Adib Đozić); Prilozi o prošlosti Bosne i Hercegovine u turskoj historiografskoj periodici (2010-2020) (Lamija Hatibović, Amer Maslo).

Autori su odabrali aktuelne i važne teme. Do rezultata istraživanja, koje su vrlo jasno prikazali, došli su koristeći historijske izvore različite

provenijencije. Osim toga, autori su u svojim radovima donijeli fusnote i time omogućili provjerljivost što i jeste jedno od obilježja znanstvenog rada.

Rubrika *Prikazi* sadrži izdanja štampana 2019. i 2020. godine. Predstavljeno je pet knjiga čiji su autori Dženita Sarač-Rujanac, Filip Škiljan, Asmir Crnkić – Mirza Ahmetbašić, Admir Adrović i Zajim Kruško.

U rubrici *Izvještaji* , Jasmin Jajčević predstavio je Izvještaj sa Naučne manifestacije „Historijski pogledi 3“, koja je održana u Tuzli, 19. novembar 2020. godine.

Zahvaljujemo se svim autorima radova, saradnicima, kolegama, prijateljima i donatorima koji su zaslužni za štampanje petog broja *Historijskih pogleda.* Pozivamo kolege historičare, te naučnike i stručnjake iz srodnih nauka na saradnju, da svojim člancima iz moderne i savremene historije daju doprinos izlaženju narednih brojeva časopisa. Planirano je da šesti broj časopisa *Historijski pogledi*, bude štampan do novembra 2021. godine.

Glavni i odgovorni urednik

FOREWORD

Before us is the fifth issue of the journal *Historical Views*. This is the result of the continuous work of the Center for Research of Modern and Contemporary History Tuzla. Despite the difficult working conditions, research and writing of papers, due to the pandemic caused by the appearance of the corona virus, the authors and the Editorial Board made every effort to print this issue of the Journal. In addition, the Editorial Board tried not to lose the quality of the Journal due to the difficult working conditions. That the quality of the Journal is indisputable is confirmed by the fact that it is indexed in 27 international scientific databases, and that of this number, all papers are in the DOI system.

The fifth issue of the journal *Historical Views* contains the sections *Articles*, *Reviews* and *Conference Reports*. In addition, a list of publications published by the Center for Research in Modern and Contemporary History Tuzla and Instructions to Authors are provided.

The *Articles* section contains 13 papers, the *Reviews* section five papers, and the *Conference Reports* section one contribution. Therefore, 19 papers were published in the Journal. All papers are reviewed and categorized.

The authors of the papers are from the Republic of Poland, the Republic of Bulgaria, the Republic of Montenegro and Bosnia and Herzegovina. Published papers address important issues in modern and contemporary history.

In the section *Articles*, published papers address the following research issues: Borders and bonds: Mali Zvornik and Sakar during the deosmanization of the Balkans of the XIX and XX century (Safet Bandžović); The procedure of the Waqf formation by Tuzla's beneficiary Tahira-hanuma Tuzlić (Izet Šabotić); Emancipation of Women in Bosnia and Herzegovina during the austro-hungarian administration (1878-1918) (Tomasz Jacek Lis); Contribution to Research of the position and activity of Labour movements in Bosnia and Herzegovina since the end of the First World War until the beginning of the Husin Rebellion (Denis Bećirović); “With Tito and the Party”. Activity of the women's Anti-fascist front Bosnia and Herzegovina and their reactions on the Informbiro propanganda during 1948 and 1949 (Jasmin Jajčević); The Albanians in Yugoslavia from the late 1960s to the early 1980s (Mariyana Stamova); Transformation of the State and Law in Iran after the Iranian Revolution in 1979 (Sead Bandžović); Social and political divisions in Bosnia and Herzegovina after the 1990 elections (Amir Ahmetović); Vlasenica from 1991 to 2013: Changes in the ethnic structure of the population under the influence of the war against the Republic of Bosnia and Herzegovina (Sead Selimović); Some aspects of activity of the Army of Yugoslavia in the aggresion against Republic Bosnia and Herzegovina on the territory of Central Podrinje in the beginning of 1993 (Mesud Šadinlija); Prosecution in the

Radovan Karadzic case – ICTY IT-95-5/18 (Meldijana Arnaut Haseljić); Identity and shame – How it seems from Bosniaks perspective. A contribution to the understanding of some characteristics of the national consciousness among Bosniaks (Adib Đozić); Contributions about the past of Bosnia and Herzegovina in Turkish historiographic periodics (2010-2020) (Lamija Hatibović, Amer Maslo).

The authors have chosen current and important topics. The results of the research, which they presented very clearly, were obtained using historical sources of different provenance. In addition, the authors brought footnotes in their works and thus enabled verifiability, which is one of the features of scientific work.

The *Reviews* section contains editions printed in 2019 and 2020. Five books were presented by Dženita Sarač-Rujanac, Filip Škiljan, Asmir Crnkić - Mirza Ahmetbašić, Admir Adrović and Zajim Kruško.

In the *Conference Reports* section, Jasmin Jajčević presented the Report from the Scientific Event „Historical Views 3", which was held in Tuzla, on November 19, 2020.

We thank all the authors, contributors, colleagues, friends and donors who are credited with printing the fifth issue of Historical Views. We invite fellow historians, and scientists and experts from related sciences to cooperate, to contribute their articles from modern and contemporary history to the publication of future issues of the journal. The sixth issue of the journal *Historical Views* will be printed by November 2021.

Editor-in-Chief

I
ČLANCI // ARTICLES

Dr. sc. Safet BANDŽOVIĆ
Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu
E-mail: s.bandzovic@hotmail.com

Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC: 94(497:497.6)"18/19" (093)
32:314.1:316.4(497.6 Mali Zvornik i Sakar)"18/19"
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2021.4.5.7

GRANICE I SPONE: MALI ZVORNIK I SAKAR U TOKOVIMA DEOSMANIZACIJE BALKANA XIX I XX STOLJEĆA

Apstrakt: *Poznavanje svjetske/evropske historije važno je za potpunije shvatanje kompleksnih procesa, za poređenja i stavljanje nacionalne i regionalne historije u širi kontekst koji pruža sadržajnije odgovore. Ono što određuje tok historije ponekad bude "niz manjih događaja usred konteksta velikih ideja". Granice regiona su određene geografskim, kulturnim i geopolitičkim karakteristikama, kao i političkim interesima onih graditelja čija interpretacija ima dominaciju. U širenju ili sužavanju teritorije Balkana obično je više odlučivala politika nego geografija. Historijska događanja na tom prostoru treba prikazivati sa pozicija svih njegovih naroda, pa i muslimanskih zajednica. Legitimni dio slike te prošlosti čine i njihovi narativi. Muslimani nisu bili "miljenici" više balkanskih historiografija koje su minimizirale i marginalizirale njihovu komponentu, funkcionirajući kao faktori oblikovanja vlastitih nacionalnih i političkih ideologija. Historiografija se ne bavi samo rekonstrukcijom prošlosti, već je, uz sve teškoće i zamke, i tumači. Fragmentarno istraživanje sudbina muslimanskih zajednica sputava identificiranje širih procesa i zajedničkih imenitelja njihove isparcelizirane historije. Procesi deosmanizacije i balkanizacije doveli su i do njihove partikularne svijesti unutar novonastalih, postosmanskih država. Njihovo historijsko iskustvo mahom nije "kondenzirano, očuvano i generacijski prenošeno". Stav prema kojem su muslimani "stranci" na evropskom prostoru dio je mentaliteta i procesa poznatog pod imenom "Istočno pitanje". Mentaliteti nisu previše skloni promjenama. Nazivanje svih muslimana "Turcima" nije posljedica neupućenosti, već konkretnog stava. Tek je Berlinski kongres 1878. donekle aktuelizirao pitanje njihove zaštite. Sistem te zaštite bio je neprikladan, bez nadzornih mehanizama za kontrolu primjene preuzetih obaveza. Krupne političke izmjene najčešće su na Balkanu donosile vjerske i etničke promjene i izmještanja. U proučavanju višedecenijskog procesa nastajanja srpske države u XIX stoljeću na prostoru Smederevskog sandžaka i*

iseljavanja muslimana iz njega, posebnu pažnju zauzima sudbina dva mala naselja (Malog Zvornika i Sakara), na desnoj obali Drine, koja su do 1878. bila u sklopu Bosanskog pašaluka. Nakon predaje gradova Srbima 1862. su ostali još samo Mali Zvornik i Sakar u rukama muslimana. Nastanak naselja Mali Zvornik vezuje se za postojanje zvorničke tvrđave i grada Zvornika na lijevoj obali Drine, koja se prvi put pominje 1412. godine. Mali Zvornik je rastao na desnoj obali Drine kao dio grada Zvornika. U prvoj polovini XVIII stoljeća putopisci pominju da je na tom mjestu bila Mala ili Mahala bosanskog grada Zvornika čiji su stanovnici nazivani Maholjani. Južno od Malog Zvornika prostire se Sakar, visoko drinsko selo. U XIX stoljeću u Malom Zvorniku i Sakaru, na granici sa Smederevskim sandžakom, muslimani su činili većinu stanovništva. Kako ih je samo Drina razdvajala od naselja Divič i Tabaci na njenoj drugoj strani, stanovnici ovih naselja su rođačkim, prijateljskim i ženidbenim vezama bili čvrsto povezani, a i ekonomski su bili upućeni jedni na druge. Kneževina Srbija je bila uporna u zahtjevima da dobije Mali Zvornik i Sakar, imajući u vidu i njihov geostrateški položaj. Odlukom Berlinskog kongresa 1878. oni ulaze u sastav Srbije. Do 1912. to su jedina naselja u njoj s većinskim muslimanskim stanovništvom. Tu većinu s vremenom su izgubili. Ono što se uslovno rečeno naziva "lokalnom" historijom, mimo velikih narativa, ukazuje, potvrđuju raznolika iskustva, na višedimenzionalnost prošlosti, njene odlike i specifičnosti na određenom prostoru.

Ključne riječi: *Balkan*, *deosmanizacija, Bosanski pašaluk, Kneževina Srbija, Berlinski kongres 1878, Mali Zvornik, Sakar, politika, muslimani, kultura sjećanja.*

BORDERS AND BONDS: MALI ZVORNIK AND SAKAR DURING THE DEOSMANIZATION OF THE BALKANS OF THE XIX AND XX CENTURY

Abstract: *Knowledge of world / European history is important for a more complete understanding of complex processes, for comparisons and placing national and regional history in a broader context that provides more meaningful answers. What determines the course of history is sometimes "a series of smaller events in the midst of the context of big ideas". The borders of the region are determined by geographical, cultural and geopolitical characteristics, as well as the political interests of those builders whose interpretation has dominance. In expanding or narrowing the territory of the Balkans, politics was usually more decisive than geography. Historical events in that area should be presented from the positions of all its peoples, including Muslim communities. Their narratives also form a legitimate part of the picture of that past. Muslims were not the "favorites" of multiple Balkan historiographies that minimized and marginalized their component, functioning*

as factors shaping their own national and political ideologies. Historiography does not only deal with the reconstruction of the past, but, with all the difficulties and pitfalls, it also interprets it. A fragmentary study of the destinies of Muslim communities hinders the identification of the broader processes and common denominators of their parcelized history. The processes of de-Ottomanization and Balkanization also led to their particular consciousness within the newly formed, post-Ottoman states. Their historical experience is largely not "condensed, preserved, and generationally transmitted". The attitude that Muslims are "foreigners" in Europe is part of the mentality and process known as the "Eastern Question". Minds are not too prone to change. Calling all Muslims "Turks" is not the result of ignorance, but of a concrete attitude. It was not until the Berlin Congress of 1878 that the question of their protection became somewhat relevant. The system of such protection was inadequate, without supervisory mechanisms to control the implementation of commitments. Major political changes most often brought about religious and ethnic changes and displacements in the Balkans. In the study of the decades-long process of formation of the Serbian state in the 19th century in the area of the Smederevo Sandzak and the emigration of Muslims from it, special attention is paid to the fate of two small settlements (Mali Zvornik and Sakar) on the right bank of the Drina. After the surrender of the towns to the Serbs in 1862, only Mali Zvornik and Sakar remained in the hands of the Muslims. The origin of the settlement of Mali Zvornik is connected to the existence of the Zvornik fortress and the town of Zvornik on the left bank of the Drina, which was first mentioned in 1412. Mali Zvornik grew on the right bank of the Drina as part of the town of Zvornik. In the first half of the 18th century, travel writers mention that Mala or Mahala of the Bosnian town of Zvornik, whose inhabitants were called Maholjani, was located there. South of Mali Zvornik lies village of Sakar. In the 19th century, in Mali Zvornik and Sakar, on the border with the Smederevo Sandzak, Muslims made up the majority of the population. As only the Drina separated them from the settlements of Divič and Tabaci on its other side, the inhabitants of these settlements were firmly connected by kinship, friendship and marriage, and they were economically oriented towards each other. The Principality of Serbia was persistent in its demands to get Mali Zvornik and Sakar, having in mind their geostrategic position. By the decision of the Berlin Congress in 1878, they became part of Serbia. Until 1912, these were the only settlements in it with a majority Muslim population. They lost that majority over time. What is conditionally called "local" history, in addition to great narratives, indicates, confirmed by various experiences, the multidimensionality of the past, its features and specifics in a particular area.

Key words: *Balkans, de-Ottomanization, Bosnian vilayet, Principality of Serbia, Berlin Congress 1878, Mali Zvornik, Sakar, politics, Muslims, culture of memory.*

Dublji društveno-historijski procesi, kao i brojni segmenti koji čine sastavni dio života u svim epohama, odavno su, s razlogom, predmet interdisciplinarnih proučavanja. Mogućnosti različitog "čitanja" i interpretiranja nikada se ne iscrpljuju. Historija se definira i kao "nauka o ljudima u vremenu". Svaki narod, svaka država na neki način pišu svoje "historije", pamte drugačije ličnosti, događaje i datume, apostrofiraju različite uloge, ovjekovečuje spomenike, saživljavaju različite uzroke i posljedice. Nacionalna interpretiranja brojnih konflikata u historiji su međusobno nepomirljiva.[1] Kritičke i višestruke perspektive doprinose upotpunjavanju slika o politici, ratovima i njihovim relacijama.[2] Svaka historija je izbor, kaže Lisjen Fevr. Historija može biti i konstruisana da bi tako pronašla razlog svog postojanja u brisanju drugih historija i negiranju drugih sjećanja.[3] Historijski izvori u sebi nose obilježja vremena u kome su nastali. Stalna je potraga za onima koji najviše doprinose razumijevanju prošlosti i njenih reljefnih sastavnica. Svaki rad historičara tek je sićušan kamenčić u "golemom mozaiku nastojanja da se što bolje upozna prošlost". Mjesto na kome se oni nalaze određuje njihov "ugao posmatranja prošlosti". Mnogi od njih teže uvjeriti čitateljstvo da su njihovi rezultati "cijela istina", odbijajući "mogućnost alternativnih tumačenja". Napokon, "svaki iskaz zastaruje i zahtijeva reviziju".[4] Zastarjelo djelo zadržava "deo aktuelnosti zato što prenosi dokumentaciju i informacije, ili zato što se čita zbog sugestivnosti i

[1] Đ. Vuković, *Društvo u sumraku*, Sarajevo 2019, 180. Na Balkanu egzistiraju zasebni modeli kolektivnih memorija, različiti datume i priče unutar njih. Ono što jedni smatraju "slavnim dijelom" svoje prošlosti, za druge, pak, predstavlja "tragične stranice" nacionalne historije. Historije s visokim stepenom etnicizirane selektivnosti često nude divergentno i uzajamno inkompatibilno viđenje prošlosti, "čak i kad se bave istim mjestima i istim vremenskim periodima. A verzija te fragmentirane historije koju time dobijamo zavisi gotovo u potpunosti od toga koju "etničku grupu" autor želi demonizirati ili predstaviti kao mučenike" – prema: M. Bergholz, *Nasilje kao generativna sila: identitet i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici*, Sarajevo 2018, 25.

[2] F. Fire, *Prošlost jedne iluzije: Komunizam u dvadesetom veku*, Beograd 1996, 423. Britanski historičar Evans (Richard J. Evans) je primjetio da historičari ne mogu "doseći savršeno ili potpuno znanje cijele istine. Mogu samo utvrditi vjerojatnosti – ponekad nadmoćno uvjerljive, ponekad manje uvjerljive, a ponekad jedva uvjerljive – o dijelovima prošlosti: onim dijelovima kojima je moguće pristupiti putem ostataka koje je ona, u ovom ili onom obliku, prenijela budućim generacijama"; upor. A. Mombauer, *Uzroci Prvog svjetskog rata: kontroverze i konsenzus*, Zagreb 2014, 15.

[3] Prema Eriku Hobsbaumu (Eric J. Hobsbawm), historičar ne smije izbjeći obavezu univerzalizma: "Istorija napisana samo za Jevreje (ili za Afroamerikance, Grke, žene, proletere, homoseksualce, itd) ne može biti dobra istorija iako može utešiti one koji je pišu" – prema: E. Traverso, Istorija i sećanje: antinomski par?, u: *Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941-44. Priručnik za čitanje grada*, Beograd 2013, 13, 18.

[4] M. Gross, *Suvremena historiografija: korijeni, postignuća, traganja,* Zagreb 1996, 381; D. Marijan, Suvremena hrvatska povijest i nevolje s revizionizmom*, Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, Zagreb 2019, 402.

estetske vrednosti".[5] Vrata za istraživanje historijskih pojava i događaja su stalno otvorena. Nema "konačnih istina, nepromenjivih, jednom datih i za uvek važećih iskaza i interpretacija".[6] Između riječi i stvari, odnosno riječi i svijeta, postoji dubok jaz, pa neki autori pišu pojam "istina" ili "fakt" pod navodnicima.[7] Za provjerljivost svake teorije nužno je višestrano sagledavanje prošlosti. "Ako bih hteo da jednom slikom predstavim odnos opšte i nacionalne istorije", piše Milorad Ekmečić, "rekao bih da je to jedna plodna njiva u podlozi i pšenica koja raste na njoj".[8] Samo razvijene društvene zajednice, konstatira ovaj historičar, "one kojima je postignuti stepen uspona nametnuo potrebu razmene iskustava sa prošlošću, imaju i istorijsku nauku".[9]

Imaginativna geografija i historija "pomažu umu da pojača svoj vlastiti smisao o sebi snagom dramatiziranja razdaljine i razlike između onoga što mu je blisko i onoga što je daleko".[10] Granice su omiljeni predmet analize, naročito u radovima koji su se bavili identitetom. Upravo se na granicama, na ivicama, i odvija diferencijacija odnosno razdvajanje cjelina.[11] Ljudi su oduvijek dijelili svijet na oblasti, posjedujući realnu ili zamišljenu liniju razdvajanja. Geografske granice prate "društvene, etničke i kulturne na očekivani način".[12] "Ne znam šta su to prirodne granice. A što se tiče istorijskih granica, one su uvek vrlo maglovite" – govorio je Milovan Đilas. Filozofi, političari i historičari su, za razliku od geografske nauke, sve do duboko u XIX stoljeće dijelili Evropu prema neuhvatljivim granicima "civilizacije" ili prema strateškim odnosima i rasporedu snaga velikih sila i njihovim interesima.[13]

---

[5] S. Ćirković, *Živeti sa istorijom*, Beograd 2020, 123.

[6] M. Bešlin-M. B. Samardžić, Postfaktualna istorija*:* savremeni revizionistički izazovi istoriografskoj metodologiji u Srbiji*,* u: *Metodološki izazovi istorijske nauke*, Kosovska Mitrovica 2018*,* 67.

[7] M. Gross, Dekonstrukcija historije ili svijet bez prošlosti, *Historijski zbornik*, br. 1, Zagreb 2009, 182.

[8] "Smeštanje zbivanja iz nacionalne istorije u okvire opšte istorije ima za posledicu da se u nacionalnoj istoriji vidi kako se i zašto nešto događa i kuda taj razvoj može da ide" – prema: *Pečat Milorada Ekmečića*, Beograd 2018, 152.

[9] M. Ekmečić, O istraživanju istorije Bosne i Hercegovine danas, u: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena,* Beograd 1995, 13.

[10] E. W. Said, *Orijentalizam: zapadnjačke predodžbe o Orijentu*, Sarajevo 1999, 74.

[11] Pošto identitet i alteritet, identičnost i drugost, žive u simbiozi, njihove se najistaknutije odlike artikulišu upravo tamo gde se oni susreću – na granicama – prema: M. Todorova, Šta je istorijski region? Premeravanje prostora u Evropi, *Reč*, br. 73, Beograd 2005, 85.

[12] E. W. Said, *Orijentalizam: zapadnjačke predodžbe o Orijentu,* Sarajevo 1999, 73.

[13] Žan Žak Ruso je 1772. u spisu *Vlada Poljske,* ne praveći bitnu razliku između katoličanstva i protestantizma, naveo da su Evropejci svi oni čiju su svijest obrazovali jezuitski kaluđeri – vidi: Č. Popov, Neke kontroverze o istoriji Prvog srpskog ustanka*, Zbornik Matice srpske za istoriju*, br. 69-70, Novi Sad 2004, 12-13.

Granice određenih oblasti, poput Balkana, kroz historiju imaju svoju dinamiku koja vodi njihovom proširivanju ili sužavanju putem dioba, osvajanja, pomjeranja centara političke akcije. Javljaju se kao geografske, državne, nacionalne, vjerske, upravne, kulturno-historijske, privredne.[14] Geografija i historija se prožimaju u balkanskom "etnografskim muzejom pod otvorenim nebom" (M. Todorova), spajajući različite oblasti.[15] Seobe naroda nisu sa sobom donijele samo hunske navale, već i naseljavanje slavenskih plemena na Balkan, gdje će rastjerati, istrebiti ili asimilirati zatečeno starosjedelačko stanovništvo.[16] Pomicanja stanovništva su uticala na izmjene etničkih granica, teritorijalnu proširenost jezika i dijalekata.[17] Migracije su mijenjale demografsku kartu Balkana - "pojasa trenja", gdje je prisutan fenomen seoba, egzodusa, preseljavanja, raseljavanja i naseljavanja, značajno uticao i na profiliranje etničkih, političkih, društvenih i kulturnih odnosa.[18] Nikakva studija o čovjeku i etničkim grupama ne može se, prema Jovanu Cvijiću, korisno poduzeti bez prethodnog poznavanja porijekla stanovništva.[19]

---

[14] Iza svakog balkanskog pitanja u dubini se skriva problem opšte konstelacije i uticaja velikih sila na Istoku. Pitanje granica i teritorija je uvijek simboličnog značenja, a prava suština je u pozadini stvari i odnosi se ili na problem političkog prestiža sila ili hegemonije: "Uzroci sukoba su u ovom posljednjem, a njihovi simbolični povodi u ovom prvom. Da je sama granica uzrok sukoba, nikada on stvarno ne bi prestajao, jer granice po idealnoj pravdi nema u istoriji" – prema: M. Ekmečić, *Predgovor*, u: V. Popović, *Istočno pitanje: istorijski pregled borbe oko opstanka Osmanlijske carevine u Levantu i na Balkanu*, Sarajevo 1965, XII.

[15] Pojam Balkana uvodi Cojne (Johann August Zeune, 1778-1853), njemački geograf 1808. smatrajući da je ta oblast jedinstveni planinski sistem kojim dominira istoimena planina u njegovom centru. Ostalo je sporno da li balkanske granice određuje poseban tip kulture, etnička sličnost ili političke granice savremenih država – vidi: M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*, knj 1, Beograd 1989, 8.

[16] Z. Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva: Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918-1941,* Beograd 2005, 20. Ljubiša Rajić o tome piše: "U školskim udžbenicima (U Srbiji – prim. S. B) najčešće piše da su se Sloveni doselili na Balkan, da je car Dušan proširio granice srpske srednjovekovne države i da je Srbija pokušavala početkom prošlog stoleća da izađe na Jadransko more. Ali iz savremene perespektive posmatrano, moramo ipak reći da se Sloveni nisu uselili u vizantijske stanove solidarnosti za ondašnje migrante, već da su osvajali već naseljene teritorije. Car Dušan je osvajao grčku teritoriju, izlazak Srbije na more je bio pokušaj osvajanja albanske teritorije. Ti se postupci ne mogu relativizovati objašnjenjem da su u svakom od tih vremena i drugi narodi i vladari činili to isto. Mi ta istorijska zbivanja moramo opisati i razumeti iz perspektive vremena njihovog događanja, ali ih ipak moramo vrednovati našim današnjim merilima" – cit. prema: Lj. Rajić, „Svako vreme zahteva svoje tumačenje", *Politika*, Beograd, 19. februar 2011, 5.

[17] M. Friganović, *Demografija: Stanovništvo svijeta*, Zagreb 1978, 139; *Povijest svijeta,* Zagreb 1990, 475; H. Zundhausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, Beograd 2008, 54.

[18] Upor. M. Lutovac, Migracije i kolonizacije u Jugoslaviji u prošlosti i sadašnjosti*, Glasnik*, Etnografski institut SANU, VII, Beograd 1958, 1; Lj. Dimić, *Srbi i Jugoslavija,* Beograd 1998, 29, 74.

[19] M. Sentić, Značaj Cvijićevog rada za savremena istraživanja migracija*, Stanovništvo*, X-XII, Beograd 1965, 241.

U međudržavnom poretku u kome dominiraju konfliktni odnosi, vojna i ekonomska snaga su primarni kriteriji moći, pa time i klasifikacije, odnosno hijerarhije zemalja. Status malih država determiniran je još u antičko doba.[20] Narodi Balkana su imali mali uticaj na oblikovanje vlastite sudbine, pošto su "veličina, oblik, stadijum razvoja pa čak i samo postojanje balkanskih država gotovo isključivo bili regulisani interesima velikih sila".[21] Međunarodni aranžmani na Balkanu u XIX i XX stoljeću bili su, po pravilu, plod sporazuma velikih sila ili su sklapani pod njihovim direktnim uticajem.[22] Parcijalni interesi velikih sila i arbitriranja, ojačani predrasudama i neznanjem, često su u historiji Balkana bili važniji od sudbine njegovih žitelja. Velike sile su nerijetko nametale svoju ulogu zaštitnika, "ali ne zbog altruističkih motiva, već pre svega kako bi uspostavile svoju geopolitičku i geostratešku poziciju u regionu". Ekonomista Nikolas Gianiris (N. V. Gianaris) je ustvrdio da su velike sile "pronašle plodno tlo za svoj uticaj i sukobe, ali kako stara izreka kaže, kada se slonovi svađaju trava biva uništena".[23] Sve "balkanske nacije" bile su, u određenim historijskim trenucima, njihove ljubimice.[24] Krajem XVIII i početkom XIX stoljeća ruski čitatelji dobijaju, preko prvih članaka i knjiga ruskih autora, elementarna znanja o Balkanu, narodima koji tu žive.[25] Ruska štampa je početkom XIX stoljeća velikodušno griješila nabrajajući kao posebne slavenske jezike – češki, bohemijski, srpski, crnogorski, dalmatinski,

[20] Čuvena je izjava atinskih poslanika upućena građanima malog grada Melije koju navodi Tukidid u svom *Peloponeskom ratu* (431. g. prije nove ere). Kada su tražili da se Melija pridruži Atini, odnosno da se praktično preda ili će biti razorena, Atinjani su izjavili: "Pravda (tj. međunarodno pravo – prim. S. B) u ovom svijetu važi samo za one koji su međusobno podjednake snage. Jer moćni uvijek čine ono što mogu, a slabi podnose onoliko koliko moraju". Gorka je bila sudbina građana Melije u sukobu s Atinom. Atinjani su sve odrasle muškarce pobili, a žene i djecu pretvorili u robove – prema: D. Lopandić, Male i srednje zemlje u međunarodnim odnosima i Evropskoj uniji, *Međunarodni problemi*, br. 1, Beograd 2010, 79-80.

[21] M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd 1999, 291.

[22] P. Simić, Balkan i balkanizacija – jedan vek kasnije*, Balkanske sinteze*, br. 3, Niš 2014, 25. Analizirajući dva stoljeća međunarodnih odnosa na Balkanu i šest velikih promjena regionalnog međudržavnog sistema (period Bečkog kongresa; Berlinski kongres; Versajski mirovni ugovor; novi evropski nacistički poredak; poredak nakon Drugog svjetskog rata i Balkan na početku XX stoljeća), Duško Lopandić zaključuje da je tada relativna ravnoteža balkanskog sistema bila privremena, u suštini osigurana spoljnim djelovanjem, odnosno uticajem velikih sila - vidi: D. Lopandić, Dva veka preoblikovanja međunarodnih odnosa na Balkanu – od imperija do evropske integracije*, Međunarodna politika*, br. 1146, Beograd 2012, 14-15.

[23] M. Stojadinović-V. Rašković Talović, Srbija i akteulni geopolitički procesi na Balkanu, *Vojno delo*, br. 7, Beograd 2019, 30.

[24] M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, 148.

[25] И. С. Достян, *Русская общественная мысль и балканские народы. От Радищева до декабристов,* Москва 1980, 23.

"horvatski" i "kraotski".[26] Bosna je bila "gotovo nepoznat podatak u Evropi", u nekim zemljama više, u nekima manje. Evropski putopisci "именовали эти земли царством суеверий и предрассудков. Представления местных православных жителей о России были смутными. "Майка Русия" виделась им большой северной страной, населённой братским славянским народом и управляемой сильным могучим царём. На неё возлагали большие надежды, от неё ждали помощи и поддержки".[27] Krajem 30-ih godina u "slovenske zemlje Austrijske i Osmanlijske imperije", na inicijativu ruskog Ministarstva narodne prosvjete, slate su naučne ekspedicije. Putovanja naučnika utrla su put za proučavanje slavenstva na univerzitetskom nivou u Rusiji.[28]

U stoljeću od Bečkog kongresa (1815) do izbijanja Prvog svetskog rata (1914) na Balkanu su se desile duboke promjene političkog poretka, niklo je nekoliko nezavisnih država. Mišljenje o zaostalosti tog prostora u XIX stoljeću nije bio samo "orijentalistički" stereotip zapadnog svijeta već su ga dijelile i lokalne elite.[29] Osmansko nasljeđe je tretirano kao suprotnost modernizaciji. Deosmanizacijski procesi obuhvatili su na Balkanu, piše Marija Brujić, uklanjanja tragova osmanske baštine iz sociokulturnih, ekonomskih, političkih, pravnih, religijskih, administrativnih i drugih sfera javnog života. Preuzete zapadne stereotipe o "orijentalnoj različitosti" pratile su, uz promjenu fizionomije naselja i procese radikalnog preosmišljavanja, priče o dobijenim "civilizacijskim bitkama".[30] Velika nedaća sa historijskim stereotipima i

[26] M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, 152. Ruske diplomate koje su 1803. sastavljale projekat o potrebi osvajanja Istanbula i moreuza, čestito nisu ni znale pravo ime naroda koji živi u gorama Bosne i Crne Gore – vidi: G. Krivokapić Jović, Milorad Ekmečić – istoričar jugoslovenstva, *Tokovi istorije*, br. 1, Beograd 2016, 213.

[27] К. В. Мельчакова, Савва Косанович в России в 1872–1874 гг, *Srpski istorijski časopis*, br. 1, Banja Luka-Istočno Sarajevo 2018, 155.

[28] U isto vrijeme na Balkan su dolazili i "mladi slavenofili" da proučavaju slavenske zemlje. Vladimir Panov (В. А. Панов) koji je 1843. posjetio Beograd, piše: "Ja jednostavno ne mogu da razlikujem Srbina od Turčina! Idem ulicom i ne znam ko mi ide u susret, odvratni Turčin ili moj brat Srbin" ("Я простого сербина не могу распознать от турчина! Я иду по улице и не знаю, кого я встречаю, отвратительного турчина или брата моего, сербина") – prema: M. Belov, Rusko-srpski odnosi u doba Revolucije i "nacionalnog preporoda" (prva polovina XIX veka), *Letopis Matice srpske*, sv. 6, Novi Sad 2018, 853-855; Isti, *Русские путешественники в Сербии в 1840-е годы*, u: *История, язык, культура Центральной и Юго-Восточной Европы в национальном и региональном контексте,* Сборник статей, Москва 2016, 82.

[29] Zbog stereotipa o orijentalnoj različitosti one su vjerovale da će, uz političke slobode, dobiti i civilizacijsku bitku. Kao što se slikovito izrazio srpski ministar građevinarstva: "Zar naš ponos ne bi bio povređen da je naša prestonica zadržala izgled koji je dobila u vreme varvarstva?" – prema: M. Dogo-A. Pitasio, Uvod, u: *Gradovi Balkana*, *gradovi Evrope*: *studije o urbanom razvoju postosmanskih prestonica 1830-1923*, Beograd 2018, 9-15.

[30] Opšir. M. Brujić, *Evropeizacija u Srbiji početkom XXI veka: antropološka analiza sociokulturnih promena u periodu evrointegracija,* Beograd 2016.

predrasudama je njihova statičnost.[31] Nazivanje svih muslimana "Turcima" nije bila posljedica neupućenosti, već konkretnog stava. Martin Nedić (1810-1895), jedan od istaknutih bosanskih franjevaca, pisao je 1855. da "tko pako među Turcima živi, s njima obći i često se vidja, taj bistro vidi i temeljito kuša, da je Turčin, koi je danas istina u europejskoj uniformi izime odieće, duhom je pako pravi pravcati, puki Turčin, baša, janjičar, nizam, ili pravie govoreći: progonitelj, porazitelj i najglavnii zlobnik imena kristjanskog".[32] Tri i po stoljeća osmanske vlasti u Srbiji, po pravilu pamte se kao "strana vladavina, kao "turski jaram", "azijsko-islamska despotija, "okupacija". S historijskim "realnostima", piše Holm Zundhausen, ta etiketiranja imaju veoma malo veze.[33]

Ništa na Balkanu, uočava Valter Roberts, nikada nije crno-bijelo, "postoje samo različite nijanse sive". Historijski procesi "dugog trajanja" prevazilaze lokalne okvire i regionalne granice. To se odnosi i na složeno pitanje deosmanizacije Balkana. Njegov multietnički i vjerski kolorit remetio je računice prostim kategorizacijama. Proces "evropeizacije" izazvao je u XIX stoljeću velike potrese. Hrišćani su nastojali "postati Evropljani" razaranjem osmanskog nasljeđa i stvaranjem nacionalnih država.[34] Nacija" je shvaćena, konstatira Kemal Karpat, u osnovi kao vjerska zajednica, a tek nakon toga, kao svjetovni, etnolingvistički entitet.[35] Kako ih je bilo teško odrediti, njihovi

[31] Okoštane su teze brojnih balkanskih historičara o "stoljetnom mraku" koje je navodno donijela osmanska dominacija, u kome su jedino, po njihovom shvatanju, blještali "pokreti otpora i ustanci pokorenih naroda". Osmanski svijet bio je ipak "daleko više od ratovanja i uništenja" (Suraiya Faroqhi). Pragmatičari nisu netolerantni. Sporno je svako tumačenje na osnovu čitanja "crne hronike" u kojoj je sve strašno, ali ona nije mjerodavna. Dio je stvarnosti, "ali nije ceo život" (Olga Zirojević).

[32] "Turčin, čim počne progovarat, s majčinim mlekom sasne i izgovara ime djaur (nemusliman, nevjernik- prim. S. B), djaurin, kavurin, djauluk, i od roditeljah najprie uči, što je i tko je djaur, a poslie ga u tom turske hodže (učitelji zakona) tvérde... pravi Turčin nemože po svom zakonu ni pomisliti, a kamo li učiniti koje dobro djauru, pače dužan je Turčin djaura kao zaniekatelja i pogérditelja boga stvoritelja gdie god uzmogne tlačiti, gaziti, progoniti, harati, térti, nepravdu mu činiti, krivo mu suditi, pa ako i ubije Turčin djaura, veliki je sevap (uslugu kod boga) učinio; djaur bo i djaurluk smeta upravo poznati i poštovati boga, dakle taku smetnju i sputa ukloniti, t. j. ubiti, toliko znači, koliko jednu granu, koja smeta putem proilaziti, odsieći i s puta ukloniti. Ovaj nauk, kao što rekoh, ture sasne s majčinim mliekom" - prema: *S bosanske granice: dopisi i izvještaji fra Martina Nedića o stanju u Bosni i Hercegovini objavljeni u Gajevim Novinama (1838-1855),* Orašje 2020, 239-240.

[33] H. Zundhausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, 40.

[34] M. Todorova, Konstrukcija zapadnog diskursa o Balkanu*, Etnološka tribina,* br. 19, Zagreb 1996, 29. Treba trezveno preispitati, konstatira Marija Todorova, posljedice izvoženja modela nacionalnih država u društva koja čine etnički i vjerski mozaik, "odnosno stvaranje mozaika nacionalnih država umesto mozaika nacija" – prema: M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, 321; upor. Č. Ingrao, Deset nenaučenih lekcija o Srednjoj Evropi-pogled istoričara*, Helsinške sveske*, br. 10, Beograd 2001, 14-15; S. Pavlović, *Istorija Balkana*, Beograd 2001, 495-496.

[35] U "osmanskom moru" izbila su, uz podršku velesila, na površinu "pravoslavna ostrva" – novoformirane balkanske države: Grčka (1821), Srbija (1878), Crna Gora (1878) i Bugarska

narodi su poduzeli sve da ih učine što "određenijim".[36] Ratovi 80-ih godina i odluke Berlinskog kongresa 1878. doprinijeli su drastičnoj promjeni vjerske i nacionalne strukture Balkana. U njegovom etničkom kaleidoskopu načelo nacionalnosti bilo je recept za nasilje. Etnička i vjerska homogeniziranost postosmanskih, nemuslimanskih država, ostvarivana je putem progona raznorodnog muslimanskog stanovništva.[37] Na muslimane se gledalo kao na strano tijelo.[38] Manjine nastaju formiranjem većina – kaže Holm Zundhausen. Do Berlinskog kongresa muslimanska manjina u hrišćanskoj državi nije tolerirana.[39] Balkanska društva su svoj identitet, u principu, težila da izgrade potiranjem identiteta "drugog, stvarajući na taj način unikulturni model".[40] Imperijalna logika i nacionalna logika upravljanja razlikuje se, zapaža Thomas Schad, u više aspekata. Prema nacionalnoj logici "idealno stanje države" percipirano je putem „identiteta" teritorije, odnosno suvereniteta nad teritorijom, kao i "preko uniformnog nacionalnog sastava stanovništva koje na njoj živi".[41]

(1908) - vidi: V. Stanković, Sukobi civilizacija na Balkanu i mogućnosti njihovog prevazilaženja, *Teme*, br. 3, Niš 2012, 1021.

[36] Oni su stoga "pribegavali ubrzanoj kulturnoj asimilaciji, raseljavanju, proterivanju i ubijanju. Neophodni su im bili koreni, zbog čega su se oslanjali na mitove, tražili u prošlosti opravdanje teritorija koje su držali, sukobljavali istorijska prava s pravom na samoopredeljenje" – prema: S. Pavlović, *Istorija Balkana*, 488-489.

[37] Upor. M. Ekmečić, Opažanje o Srbima u turskom časopisu "Perceptions" za februar 2000, *Radovi*, br. 3, Banja Luka 2000, 181. Ekmečić je prvobitno tvrdio da su "muslimanske migracije" bile dinamizirane ratom i "praksom" osmanskih generala da u povlačenju vojske povedu i muslimane u "sultanovu zemlju" – prema: *Istorija srpskog naroda,* knj. V, tom I, Beograd 1981, 523. Docnije, tumačeći "vođenje napora" srpske vlade 1877-1878. na novoosvojenim teritorijama "da pokrene muslimansko stanovništvo" navodi da je do 1878. vladalo ratno pravilo da muslimani nemaju šta da čekaju, kad dođu vojske hrišćanskih država; opšir. M. Ekmečić, Istoriografija "samo po ogrtaču", u: *Odgovor na knjigu Noela Malkolma: Kosovo. Kratka istorija,* Beograd 2000, 25.

[38] V. Degan, Međunarodnopravno uređenje položaja muslimana sa osvrtom na uređenje položaja drugih vjerskih i narodnosnih skupina na području Jugoslavije, *Prilozi*, br. 8, Sarajevo 1972, 70; opšir. S. Bandžović, Vrijeme i pamćenje: Velika istočna kriza i deosmanizacija Balkana (1875-1878), *Glasnik arhivá i Arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine*, XLVII/2017, Sarajevo 2017, 233-272.

[39] M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, 300; M. Ekmečić, Revolucija i romantizam, *Letopis Matice srpske*, sv. 5, Novi Sad 2004, 654; M. Mazower, *Balkan: Kratka povijest*, Zagreb 2003, 125; opšir. S. Bandžović, Balkanski muhadžirski pokreti u historiografskom kaleidoskopu, *Almanah*, br. 35-36, Podgorica 2006, 155-192.

[40] Š. Rastoder, „Bošnjak ili musliman - identitet i politika?", *Danas*, Beograd, 8. septembar 2011. Milorad Ekmečić 1988. godine ukazuju da je nasilje "babica stvaranja nacionalnih država, i to, uglavnom, nasilje u ratu" – vidi: O. Milosavljević, Jugoslavija kao zabluda, u: *Srpska strana rata*, Beograd 1996, 60.

[41] *Razgovor sa Thomasom Schadom o iseljavanju muslimanskog stanovništva u Tursku*, https://algoritam.net/2019/05/21/razgovor-sa-thomasom-schadom.

Osmansko carstvo je nakon 1878. prestalo igrati ulogu značajne države, iako mu je tada, zbog oprečnih interesa velikih sila, data "još jedna generacija života".[42] Njegovi porazi imali su teške posljedice za osmanski projekat modernizacije započet polovinom XIX stoljeća. Ono što je još preostalo od "osmanske Evrope" bila je "traka zemlje", rastegnuta od Jadranskog do Crnog mora. Muslimani su 70-ih godina činili više od polovine stanovništva "osmanske Evrope". Uz ratna pustošenja, znatan dio je 1870-1890. ubijen ili je prognan.[43] "Istočno pitanje" u kojem se ispoljavao duh tradicije netrpeljivosti prema muslimanima, najprije je trebalo da umre u dušama ljudi, da bi njegova historiografija postala cjelovita nauka.[44] Neki autori pravdaju progon muslimana iz Srbije kao način oslobađanja od "izdajica", eufemistički zaključujući da je potom taj proces zaboravljen kao "davno iskopneli snegovi".[45] Preostali muslimani na Balkanu, našavši se u više postosmanskih država, suočili su se s problemom dosega vlastitog historijskog sjećanja. Balkanski muslimanski autori redovno pišu o "vlastitim vjersko-etničkim grupama", dok autori koji žive izvan Balkana "pišu o regionu kao cjelini".[46]

Granice "osmanske Bosne", kao i sva njena naselja, pritom su inspirativni i izazovni za proučavanje. Jednodimenzionalno historijsko pamćenje je, pak, konstatira Ramiza Smajić, "na području Bosne i Hercegovine dugoročno produciralo dvije vrste kontroverzi, prve, izazvane zaobilaženjem oblasti i pitanja koji bi doveli u pitanje to pamćenje i druge, karakteristične po situaciji u kojoj su nacionalne historiografije okrenute same sebi i u tom duhu postavljene selektivno prema događajima u prošlosti. Rezultat je to da prosječno obrazovan čovjek neće znati, a struka neće dati odgovor na pitanje poput onog kome pripada historija Nikšića do 19. stoljeća? Kojoj nacionalnoj historiji pripada? Crnogorskoj? Bosanskohercegovačkoj?... Historiografija ne

[42] E. Hobsbaum period od 1875. do 1914. naziva "dobom imperija". Proces evropskih osvajanja i kolonizacije udaljenih kontinenata tada se ubrzao. Do 1914. skoro cijeli svijet bio je podijeljen između velesila. Bilo je mnogo onih koji su vjerovali da je dužnost Evropljana da pomognu "primitivnim" narodima da usvoje blagodeti civilizacije. Ova doktrina nazivana je "civilizatorskom misijom" (*la mission civilisatrice*) – upor. M. Pišev-M. Milenković, "Islam" u anti-multikulturnoj retorici političara i antropologa Zapadne Evrope: kongruencija ili koincidencija?*, Etnoantropološki problemi*, br. 4, Beograd 2013, 972; M. Ković, 'Civilizatorska misija' Austrougarske na Balkanu - pogled iz Beograda (1901-1914), *Istraživanja*, br. 22, Novi Sad 2011, 366-367.

[43] T. Kovalski, O balkanskim Turcima, u: *Knjiga o Balkanu*, I, Beograd 1936, 180.

[44] Upor. M. Ekmečić, Rezultati jugoslovenske istoriografije o Istočnom pitanju 1875-1878*, Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 1-2, Beograd 1977, 55; F. Karčić, *Šerijatsko pravo – reformizam i izazovi modernosti,* Hrestomatija tekstova i eseja, priređivač e-izdanja: bosnamuslimmedia.com, Sarajevo 2009, 170.

[45] Prema: N. Cigar, *Uloga srpskih orijentalista u opravdanju genocida nad muslimanima Balkana*, Sarajevo 2000, 56.

[46] F. Karčić, "Istočno pitanje" - paradigma za historiju muslimana Balkana u XX. stoljeću, u: *Muslimani Balkana: "Istočno pitanje" u XX. vijeku,* Sarajevo 2014, 26.

može podrazumijevati mentalno odricanje od prostora koji se danas nalaze u drugim državama, jer će time postati upitna njena vjerodostojnost".[47]

Regioni su historijsko-političke tvorevine, nisu vječne i nepromjenjive. Uvijek su društvena konstrukcija, stvorena i određena političkim odnosima moći. Njihove granice nisu određene geografskim, kulturnim ili geopolitičkim karakteristikama, već političkim interesima onog graditelja regiona čija interpretacija ima dominaciju.[48] Geopolitika funkcionira na "temelju granica, identiteta i ograničenja koja su nestabilna i stalno potkopavana".[49] Kada se dio geoprostora političkom/administrativnom granicom odvoji od druge cjeline postaje teritorija, na kojoj se, vremenom, izgrađuju materijalne i nematerijalne specifičnosti koje tvore njen identitet. Osvajanje geoprostora i borba za njegovo posjedovanje traje od iskona. Vrijednost određenog geoprostora proističe iz kvantitativnih i kvalitativnih osobina.[50] Nauka nije precizirala jednu univerzalnu definiciju lokalne historije. Mahom se govori da je to historija određenog geografskog (lokalnog) područja manje zajednice, a koja uključuje kulturalne i socijalne aspekte historije. Za Michaela Reeda lokalna historija „može se definirati kao proučavanje rasta i razvoja, a možda također i nestajanja i propadanja zajednice niže od one na nacionalnome nivou, od najstarijih vremena da današnjih dana", dok Carol Kammen, naglašavajući regionalni i nacionalni kontekst, smatra da je lokalna historija "proučavanje prošlih događaja, ljudi ili grupa na danome zemljopisnom području – proučavanje zasnovano na različitim dokumentima i stavljeno u kontekst koji bi trebao biti i regionalni i nacionalni".[51]

Brojna naselja na Balkanu su tokom XIX i XX stoljeća promijenila svoju vjersku i etničku strukturu. Njihova složena "osmanska historija" je u velikoj mjeri potisnuta, marginalizirana. Mali Zvornik je jedno od takvih mjesta u mozaiku te historije. Danas je to gradsko naselje u zapadnoj Srbiji, smješteno na desnoj obali rijeke Drine u blizini vještačkog Zvorničkog jezera s branom

[47] R. Smajić, Iskušenja vremena i odgovornost historičara, *Context*, br. 2, Sarajevo 2016, 40-41.

[48] Upor. M. Kasapović, Regionalna komparatistika i Istočna Europa: kako se raspala Istočna Europa*, Anali Hrvatskog politološkog društva*, br. 1, Zagreb 2007, 88; I. Nojman, *Upotreba drugog: "Istok" u formiranju evropskih identiteta,* Beograd 2011, 136; R. Mutavdžić*,* Identitet - od pojedinačnog do nadnacionalnog*, Vojno delo*, br. 7, Beograd 2017, 151.

[49] Ona ne može funkcionirati bez takvih međa, "ali ih stalno mora izmještati i gaziti, stvarajući dijalektiku između ekspanzionizma i izolacionizma" – prema: M. Hardt-A. Negri, *Mnoštvo – rat i demokracija u doba imperija*, Zagreb 2009, 297.

[50] M. Stepić, Geopolitika: od geografske i politikološke discipline do samostalne nauke, *Srpska politička misao*, br. 1, Beograd 2019, 76-77.

[51] George Hoskins je ustanovio da "dokumentarni izvori sami nisu dovoljni, tj. ne daju cijelu priču. Da bi se shvatila jedna zajednica u svome entitetu, potreban je širi raspon izvora i ideja" – prema: M. Krpan Smiljanec, Lokalna povijest – temelj izgradnje zavičajne zbirke*,* Knjižničarstvo, *Glasnik Društva knjižničara Slavonije, Baranje i Srijema*, br. 1-2, Osijek 2017, 53-55.

hidroelektrane Zvornik, podno zapadnih padina planina Boranje i Jagodnje, na nadmorskoj visini od 160 metara.[52] Na sjeveroistoku se graniči s Krupnjem, a na lijevoj, bosanskohercegovačkoj obali Drine je grad Zvornik.[53] Nastanak naselja Mali Zvornik vezuje se za postojanje zvorničke tvrđave i grada Zvornika na lijevoj obali Drine, koji se 1412. prvi put pominje. Zbog prelaza preko Drine Zvornik je imao veliku važnost.[54] Smatrao se ključem Drine, a u njegovoj okolici bilo je i ruda. Njegovo podgrađe je prije osmanskih osvajanja 1463, a i kasnije bilo spojeno kulama i zidinama s glavnom kulom, što je stajala na 407 m visokom Velavniku. Osmanlije su grad proširile, i tako su ovdje nastala dva grada: Gornji i Donji. Podgrađe se razvilo u veći grad, vrlo jak branio je put prema Srebrenici, Sarajevu i Tuzli.

Nije utvrđen tačan datum kada je osnovan Zvornički sandžak. To se dogodilo u razmaku od šest godina, tj. krajem osmog ili početkom devetog decenija XV stoljeća. Nakon 1528, a prije 1533. Mačva je izdvojena iz Smederevskog i pripojena ovom sandžaku. Time je on postigao svoj najširi teritorijalni opseg, koji je zadržao sve do Bečkog rata (1683-1699). Obuhvatao je kadiluke: Srebrenica, Brvenik, Šabac, Zvornik, Birče, Tuzla, Gračanica, Bijeljina, Krupanj-Bohorina i Loznica.[55]

---

[52] Mali Zvornik je administrativno, kulturno, obrazovno i turističko središte opštine. Po popisu iz 2011. u njemu živi 4.384 stanovnika. Opštinu Mali Zvornik, površine 184 km², čine istoimeno naselje i jedanaest naselja seoskog karaktera: Amajić, Brasina, Budišić, Culine, Čitluk, Donja Borina, Donja Trešnjica, Radalj, Sakar,Velika Reka i Voljevci - prema: http://tradicija.org/mali-zvornik.

[53] Oko Malog Zvornika su, predočava Ljuba Pavlović (1930): od zapada i sjevera Drina, s istoka Rovine, Batin, Bobija, od juga Drina, Selimovo brdo. Glavna je rječica Moštanica, a potok Kelenderovača. Vrela su: Sun-bunar, Zdravac, Živoder, Arsića vrelo i Velića bunar. U selu su brda: Pećina, Delijića Kamen, Rust, Baščeluci, Bremena, Tvrtak, Bobija, Duškulov kamen, Vilina kosica, Švarc, Rovine i Vlaške njive. Moštanica dijeli Polje na Rakovicu i Veliko polje. Njive su: Krčevine, Dolovi, Baščeluci, Njive, Senokosi, Rovine, Lučice, Barice, Njivice, Zgarišta, Bojište, Dizdarevača, Ahmetovača, Begluci i Drnderine – vidi: Lj. Pavlović, *Sokolska nahija*, Beograd 1930, 497-498.

[54] Opšir. A. Uzunović*, Zvornik: historijska monografija: 600 godina grada Zvornika 1410-2010,* Tuzla 2010. "Prošlost Malog Zvornika tesno je povezana sa istorijom susednog grada Zvornika u Bosni, koji je u srednjem veku bio značajno naselje i tržište za izvoz srebra i olova iz okolnih rudnika Srbije i Bosne. Taj stari Zvornik bio je prostrano naselje: širio se ne samo na levoj, već i na desnoj obali Drine. Konačnim padom pod tursku vlast, 1460. godine, Zvornik počinje ekonomski da nazaduje. Tek tada se grad počeo deliti na dva posebna naselja – na Veliki Zvornik levo od Drine, i na Mali Zvornik desno od reke" - prema: R. Golić, Mali Zvornik*, Zemlja i ljudi*, br. 57, Beograd 2007, 35-35, http://www.sgd.org.rs/publikacije/zemlja/i/ljudi/57/2007-Rajko/Golic-Mali-Zvornik.pdf; http://arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/2003/05/17/srpski/SR03051601.shtml.

[55] A. Handžić, Zvornik u drugoj polovini XV i u XVI vijeku*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, god. XVIII, Sarajevo 1970, 143; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela,* Sarajevo 1982, 53; N. Moačanin, *Turska Hrvatska: Hrvati pod vlašću Osmanskog Carstva*, Zagreb 1999, 42. Središte Zvorničkog sandžaka do kraja XVII stoljeća bilo je u Zvorniku. Osmanski Zvornik je četiri puta bio pod opsadom. Madžari su ga opsjeli 1464, a

U XVI stoljeću bio je serhat (krajina) u ofanzivnom smislu.[56] Ovaj sandžak je štitio osmanske posjede od susjednih ugarskih posjeda. Zadržao je obilježje istaknute vojne krajine, sve do propasti Ugarske (1526), "što je bio rezultat političkih prilika koje su u ovoj oblasti vladale".[57] Od osnivanja pa do 1541. Zvornički sandžak bio je u sastavu Rumelijskog ajaleta. Nakon osmanskog osvajanja Budima (1541) i osnivanja Budimskog ajaleta ovaj sandžak je izdvojen iz Rumelijskog i pripojen Budimskom ajaletu. U njegovom sastavu bio je sve do osnivanja Bosanskog pašaluka (1580). Tada je priključen tom pašaluku i ostao je u njegovom sastavu do kraja osmanske vlasti.[58] U XVII stoljeću u Zvorničkom sandžaku nalazili su se kadiluci: Tuzla, Srebrenica, Gračanica, Šabac, Brvenik, Osat, Bijeljina, Krupanj-Bahorina i Jadar-Ptičar.[59]

Zvornik je nakon 1526. izgubio stratešku važnost, ali ju je iza 1699. ponovno zadobio. Poslije Karlovačkog mira zvornički grad je više puta popravljan. Od kraja XVIII stoljeća, pisao je Hamdija Kreševljković, smatrao se Zvornik najtvrđim gradom Bosne. U njemu je 1838. bilo "85 topova, od toga 46 u arsenalu".[60] Mali Zvornik je nastao na desnoj obali rijeke Drine. U prvoj polovini XVIII stoljeća putopisci pominju da je to bila Mala ili Mahala grada Zvornika čiji su stanovnici nazivani Maholjani.[61] Većina naselja današnje opštine Mali Zvornik predstavljala je čitluke zvorničkih i vlaseničkih muslimana. Južno od Malog Zvornika, prema Peštenici i vrhovima Bobije, spuštajući se strmo u Drinsko jezero, prostire se Sakar. Ovo visoko drinsko selo, opisivao je Ljuba Pavlović, penje se uz Peštanicu do na Bobije i Vlaške njive, preko kojih je Radalj. Nasred sela je, nad Drinom, Mustafino brdo, koje se na sredini spušta i ponovo podiže u Vlaške njive. Ispod tog brda, zapadno

1688, 1717. i 1737. Austrijanci – prema: H. Kreševljaković, Stari bosanski gradovi, *Naše starine*, I, Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1954, 13.

[56] Pojedini njegovi sandžak-bezi istakli su se kao veliki ratnici – vidi: K. Bašić, Prilog historiji sandžak-begova Zvorničkog sandžaka od osnivanja do kraja XVI stoljeća, *Historijska traganja*, br. 19, Sarajevo 2020, 87.

[57] A. Handžić, *Zvornik u drugoj polovini XV i u XVI vijeku*, 145.

[58] H. Šabanović, Početak stalne turske vlasti u Bosni: osnivanje "Bosanskog krajišta", *Znakovi vremena*, br. 57-58, Sarajevo 2012, 65; opšir. E. Ramić, *Upravno-politički razvitak i položaj Zvorničkog sandžaka prema Bosanskom ejaletu do 1833. godine, doktorska disertacija*, Pravni fakultet, Sarajevo 2009; K. Bašić, *Zvornički sandžak u 17. stoljeću,* doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Sarajevo 2018.

[59] R. Smajić, *Migracijski tokovi, društveno-političke prilike u Bosanskom ejaletu (1683-1718),* doktorski rad, Filozofski fakultet, Zagreb 2019, 17; K. Bašić, O kadilucima i kadijama Zvorničkog sandžaka u XVIII stoljeću, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, br. 41, Sarajevo 2020, 101.

[60] H. Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi*, 14.

[61] R. Golić, *Mali Zvornik,* 36. Stara groblja u Polju na dva mjesta kazuju o starosti Malog Zvornika. Stara je i mahala u njemu, do 1878. "dvaput veća, opominje nas na stara bosanska sela ove vrste".

Drini je niži Hisar, ispod koga ima nešto malo i drinskog Polja.[62] Sakar je bio praktično "majur malozvorničkih muslimana". Nastao je oko potoka Peštanice 1738-1739. od izbjeglih muslimana iz Smederevskog sandžaka, koji su pristigli u to područje. Mali Zvornik i Sakar su bila muslimanska naselja. Do 1878. pripadala su Zvorničkom sandžaku i bili u sastavu Bosanskog pašaluka. Iako je Drina razdvajala Sakar i Mali Zvornik od naselja Divič i Tabaci na njenoj drugoj strani, stanovnici ovih naselja su rođačkim, prijateljskim i ženidbenim vezama bili čvrsto povezani, ekonomski upućeni jedni na druge.

Položaj Malog Zvornika i Sakara, kao i sudbina muslimana u Smederevskom sandžaku, odredili su i njihovu historiju. Muslimansko stanovništvo u ovom sandžaku je od kraja XVII stoljeća izloženo stradanjima, izbjeglištvu i nizu drugih egzistencijalnih iskušenja.[63] Beograd, Smederevo, Šabac i Užice bili su centri života muslimana u Smederevskom sandžaku. Tu je krajem XVIII stoljeća, zajedno sa žiteljima utvrđenog Sokola, u 20-ak naselja Sokolske nahije i u palankama Podrinja, Kolubare i Šumadije živio pretežan broj muslimana pod upravom paše u Beogradu. U 12 nahijskih središta, koja su istodobno bila naselja varoškog tipa, i u deset varošica i palanki (Bagrdan, Batočina, Palanka, Kolari, Grocka, Trstenik, Karanovac, Čačak, Palež, Boleč, zatim u Ramu, Golupcu, Gradištu, Dobri i Poreču), uz muslimansko stanovništvo, razvijali su se mali trgovačko-zanatski trgovi. Smederevski sandžak je, u trgovačkom pogledu, bio značajno izvozno tržište svinja i goveda, za cijeli prostor od Podunavlja do Jadranskog mora.[64] Malozvorničani su

[62] Oko sela su, prema navodima Lj. Pavlovića (1930): od zapada Drina i Selimovo brdo, od sjevera Bobija, od istoka Pještanica i od juga Drina. Potoci se zovu: Selimovac, Sakarski potok. Važniji su izvori: Mustafina voda, Česma, Točak i Selimov bunar. U selu su brda*:* Mustafino brdo, Glavica, Strmoglav, Atlijića brdo, Selimovo brdo i Tezga. Njive su: Krčevine, Njive, Tezga, Luke, Bare, Mlakva, Brda, Brazda, Kaldrma, Dolovi i Atlijina vrtača. Sakar je novo selo. Mahale su Efendići i Čolaci – vidi: Lj. Pavlović, *Sokolska nahija,* 496; *Poreklo stanovništva naselja Mali Zvornik. Stanje iz 1930. godine. Prema studiji „Sokolska nahija" Ljube Pavlovića*, http://www.poreklo.rs/2013/01/27/poreklo-prezimena-naselje-mali-zvornik; *Poreklo prezimena, selo Sakar (Mali Zvornik*), http://www.poreklo.rs/2013/01/27/poreklo-prezimena-selo-sakar-mali-zvornik/?lang=lat.

[63] "Sporovi" različitih statistika i procjena su dugovječni. M. Ekmečić piše da u naučnim analizama brojevi imaju čarobnu moć, "iako od njih ništa nije nepouzdanije, ako se upotrebljavaju s predumišljajem. U jugoslovenskom slučaju, gde je cela kultura otrovana nacionalizmom, statističko dokazivanje prošlosti je postalo neubedljivo, tim više što za razdoblja za koja nisu ostavljeni popisi stanovništva sama istoriografija, a naročito istorijska demografija, može praviti radikalno suprotne proračune… Procene broja naroda u beogradskom pašaluku, pre revolucije 1804, pokazuje razlike između 200.000 i 800.000 ljudi" – prema: M. Ekmečić, Apologija istorijske demografije, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina,* Sarajevo 1990, 11-16.

[64] S. Hasanagić, *Osmanska tolerancija: pojam, osnove i karakteristične manifestacije*, Sarajevo 2013, 187. "Postavlja se pitanje o uzrocima koji dovode do Prvog srpskog ustanka. Turska nije bila država koja bi svoje podanike etnički proganjala, a o nekom preteranom ekonomskom izrabljivanju teško da može biti reči. Crkvena autonomija je bila neosporna, veća nego u Habzburškoj monarhiji. Odmetništvo turskih namesnika od Porte je možda bitan činilac, ali ni to nije nešto novo i neobično za tursku državu. Ništa od nabrojanog ne ukazuje na potrebu Srba za

svojim lakim šajkama, nazvanim "zvorničanke" ili "zvornikuše" prevozili putnike i trgovce sve do Sremske Mitrovice, pa i do Beograda.[65]

Srpski ustanici, predvođeni Karađorđem, uspjeli su da, nakon dizanja ustanka 1804, otrgnu od Bosanskog ejaleta nekoliko nahija Novopazarske oblasti i Zvorničkog sandžaka, i to sav kadiluk Brvenik, dio kadiluka Stari Vlah, kao i podrinjske nahije Jadar i Ptičar, Krupanj i Rađevinu, sve na desnoj strani Drine.[66] Francuski konzul u Travniku Šomet de Fose (Amédée Chaumette-des-Fossés) nailazio je 1807-1808. po Bosni na muslimane izbjegle ispred srpskih ustanika.[67] Iz Semberije i drugih krajeva Podrinja se, s druge strane, iselilo se 1807-1809. nekoliko hiljada pravoslavnih seljaka u Mačvu i "srbijansko Podrinje".[68] Ustanici su 1809. napadali mjesta po Smederevskom sandžaku, nahije na desnoj strani Drine u Zvorničkom sandžaku, te Višegrad, zatim Rudo, Pljevlja, Prijepolje i Bijelo Polje.[69] Skoro cijela Istočna Bosna 1809, osim Srebrenice i Zvornika, bila je osvojena. Srpski poraz kod Niša primorao je ustanike na povlačenje iz Bosne, da bi se zaustavio prodor

ustankom. Naprosto, radi se o sledećem: Srbi su u Turskoj carevini bili stalno u latentnom stanju pobune, jer su im Turci nametnuli neke elemente spahijskog načina života, koji je bio u potpunosti protivan njihovom ranijem patrijarhalnom životu stočarskog naroda (stara srpska država nije dovela srpsko narodno biće do feudalizma), a aktualizacija te mogućnosti bi nastajala usled povoljnih međunarodnih procesa" – prema: L. Vrkatić, *Pojam i biće srpske nacije*, Novi Sad 2009, 82.

[65] R. Golić, *Mali Zvornik,* 39.

[66] Nakon 1813. ovi predjeli su ponovo priključeni Bosanskom pašaluku i bili u njegovom sastavu sve do 1833. kada su pripojeni "knez-Miloševoj Srbiji"; opšir. H. Šabanović, *Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela,* 93.

[67] On piše: "Bosna je prva zemlja u Carstvu u kojoj sam video muslimane, muškarce i žene, prinuđene da po ulicama i po putevima, mole za milost. To su bili nesrećni muslimani iz Srbije koje su zbog tamošnjih nereda oterali u izbegličtvo. Ova pojava koja ne služi na čast Bosancima dokazuje koliko oni malo utiču na druge Turke što se tiče milostinje i kolika je njihova sebičnost prema svima drugim koji nisu rođeni među njima" – prema: T. Đorđević, *Srbija pre sto godina*, Beograd 1946, 189. Razlozi osmanskih vojnih neuspjeha u prvim godinama srpskog ustanka ležali su, navodi Rašid-bej Belgradi, značajna ličnost u osmanskom Beogradu polovinom XIX stoljeća, u tome što muslimani u Smederevskom sandžaku nisu dobili carsku pomoć zbog dahijskog ubistva vezira Hadži Mustafa-paše i pobune protiv Porte, kao i Karađorđevog potkupljivanja "bosanskih Turaka" da ne bi dizali vojsku na ustanike. On je za to poslao sarajevskim prvacima "priličnu sumu krmenaca" – vidi: M. Marinković, Srbija prve polovine XIX veka u Istoriji čudnovatih događaja u Beogradu i Srbiji Rašida Beograđanina i Memoaru Ibrahima mensur-efendije*, Zbornik Matice srpske za istoriju*, br. 61-62, Novi Sad 2000, 179-186.

[68] R. Kajmaković, Semberija, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, sv. XXIX, Sarajevo 1974, 13; opšir. M. Grčić-Lj. Grčić. Uticaj istorijskih migracija na naselja i poreklo stanovništva Mačve (Zapadna Srbija), *Glasnik*, sv. 19, Geografsko društvo RS, Banja Luka 2015, 81-102.

[69] V. Mulić, *Velika Srbija: Muslimani i Bosna: od početka Prvog srpskog ustanka 1804. do početka Drugog svjetskog rata 1941. godine,* Sarajevo 2006*,* 299.

osmanskih snaga dolinom Morave. Sa ustanicima povukao se preko Drine i dio pravoslavnog stanovništva.[70]

Istočne granice Bosanskog ejaleta bile su nepromijenjene sve do srpskih ustanaka u Smederevskom sandžaku. Ta granica je obuhvatala kadiluke Šabac, Krupanj i Bohorinu, zatim Jadar i Ptičar (Loznicu).[71] Samo duž Drine, muslimani su, baveći se pretežno zemljoradnjom, bili nastanjeni u 34 veća i 55 manjih sela. Hatišerifi 1830-1833. pokrenuli su njihovo iseljavanja.[72] Srbi, predvođeni Milošem Obrenovićem, do kraja treće decenije znatno su istisli muslimane iz unutrašnjosti Smederevskog sandžaka.[73] Proces stvaranja srpske autonomije zasnovan na VIII tački Bukureškog mira (1812), Porta je, pod pritiskom Rusije, potvrdila odredbama Akermanske konvencije (1826), potom odlukama Jedrenskog mira, te hatišerifima 1830-1833, kada je Srbima priznata unutarnja politička autonomija, a Milošu Obrenoviću pravo nasljednog kneza (baš kneza).[74] Sve je to ostvareno uz pomoć novca i podmićivanja.[75]

---

[70] V. Stojančević, Srbija i oslobođenje Bosne u vreme Prvog srpskog ustanka*, Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine*, br. 1, Beograd 1995, 198-199. Vladimir Ćorović piše da povremeni ustanci u Bosni, "nisu imali ovakvog zamaha i uspeha kakav je dostigao Karađorđev podvig to je bilo stoga, što hrišćanski elemenat u njoj nije bio onako verski homogen i uzajamno povezan i što je broj Turaka i muslimana prelazio onaj u Srbiji" –prema: V. Ćorović, Političke prilike u Bosni i Hercegovini, u: *Srpski pisci i naučnici o Bosni i Hercegovini,* Beograd 1995, 188.

[71] S. Užičanin, Granice Bosne i Hercegovine u djelima prof. dr. Galiba Šljive, u: *Zbornik radova sa Naučnog skupa "Historija Bosne i Hercegovineu djelima akademika prof. dr. Galiba Šljive",* Tuzla 2019, 128.

[72] U hatišerifu iz 1830. se navodi: "Turci, koji u Serbiji dobra i zemlje imaju, i koji bi želeli oprostiti ji se, kako bi snošenije svoja sa zemljom prekinuli, imaće jednu godinu dana vremena, da je prodadu Srbima po pravičnu cjenu, koja bi se od komisara opredjelila, koja će se toga radi imenovati. A prihodi od vinograda, bašča, imanja, i zemlja oni Turaka, koji ne bi htjeli sa svim prekinuti svoja snošenija sa zemljom, prodavaće se, po pravičnoj procjeni, i zajedno s dancima hazni Beogradskoj, ova pak davaće ji nadležnim njinim imaocima. Kromje garnizona po tvrdnjama zabranjuje se svim ostalim Turcima prebivanje u Srbiji sa svim" – vidi: L. Ranke, *Srbija i Turska u XIX veku,* Beograd 1892, 551; G. Škoro, Iseljavanje Muslimana i Turaka iz zapadne Srbije u Bosnu 1788-1834*, Užički zbornik*, br. 11, Titovo Užice 1982, 306.

[73] Ž. Đorđević, *Čukur-Česma 1862*, Beograd 1983, 7.

[74] Prvi hatišerif je, navodi Lazar Vrkatić, objedinio sve rusko-osmanske sporazume (od Bukureštanskog do Jedrenskog mira) o srpskom pitanju i stavio je u izgled Srbima takvu autonomiju. Drugi hatišerif, koji je izdao sultan, ali ga je "pisala ruska diplomatija", u potpunosti je aktuelizirao srpsku samoupravu i Srbiju učinio na unutrašnjem planu samostalnom državom, dok je na spoljašnjem imala dva gospodara. Drugi hatišerif je pratio berat naslovljen na Miloša Obrenovića, kojim mu se garantuje nasljedno pravo. Osnovano je pretpostaviti da je taj dokument pisan "mimo ruske diplomatije i da ga je Miloš sam uspeo izvojevati svojim umešnim postupcima prema velikašima Porte" – vidi: L. Vrkatić, *Pojam i biće srpske nacije*, 83-84; G. Jakšić-D. Stranjaković, *Srbija od 1813. do 1858. godine,* Beograd 1937, 49.

[75] A. Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine,* Sarajevo 1996, 183. Miloš Obrenović je 1834. jednom osmanskom velikodostojniku poklonio "200 najboljih serbskih volova i sve vrste serbskih narodnih instrumenata za svirku i pojanje", drugome "šest jahačih

Uspostavljeno je "tursko-srpsko dvovlašće" u Smederevskom sandžaku, koje je Vuk Karadžić opisao kao podjelu vlasti tako da "Paša ostane gospodar u gradovima i nad Turcima i muslimanima, a Miloš u zemlji nad narodom i nad knezovima". [76]

Odluka Porte o ustupanju prekodrinskih nahija Srbima uzbunila je bošnjačke prvake u Bosanskom ejaletu.[77] Ali Namik-paša, bosanski valija, izvještavao je Portu da će ustupanje tih nahija Srbima dovesti do gladi u nekim bosanskim oblastima, da se u Bosni probudila "jedna silna mržnja" i na Miloša Obrenovića i na Portu.[78] Ustupanje prekodrinskih nahija Kneževini Srbiji bio je jedan od uzroka Pokreta za autonomiju kojeg je predvodio Husein-kapetan Gradaščević. Miloš Obrenović je, kao nagradu za vjernost sultanu u vrijeme bune Husein-kapetana, dobio 1833. četiri nahije na desnoj obali Drine: Jadar, Ptičar, Krupanj i Rađevinu, te veći dio područja Stari Vlah. Srbijanska administrativna granica prema Bosni došla je na Drinu.[79] Priključenje prekodrinskih nahija Jadra i Rađevine praćeno je progonom muslimana, mada je Miloš Obrenović još 1831. tražio od njih polaganje zakletve njemu na vjernost.[80] Prava namjera Obrenovića je bila, u pogledu iseljavanja, da se prvo muslimanski seljaci odvoje od gradova i protjeraju u Bosnu.[81]

Srbima su Hatišerifom iz 1833. priznate Krajinska, Crnorečka, Paraćinska, Kruševačka, Starovlaška i Podrinska nahija. Miloš Obrenović je sultanu, nakon dobijanja ovog hatišerifa, poslao 1.000 volova, a poklone su dobili i nadležni osmanski i ruski velikodostojnici koji su radili na njegovoj

konja", trećem "100 dukata cesarskije"; opšir. Lj. Tešić, „Knjaz voleo volove i ovnove", *Ilustrovana politika*, br. 2252, Beograd, 16. mart 2002.

[76] V. Blagojević-I. Perić, Od ustanka do međunarodnog priznanja – vojska u stvaranju državnog identiteta Kneževine Srbije, *Vojno delo*, br. 3, Beograd 2018, 548.

[77] Koristeći se teškim unutrašnjim stanjem u kome se našla osmanska država, Miloš Obrenović je na različite načine ostvario uspostavu srpske vlasti u svim nahijama koje su do 1813. pripadale Karađorđevoj Srbiji i koje su po slovu Hatišerifa (1830) trebale ponovo da uđu u njen sastav: "Zakupom poreza u Jadru, Rađevini, Starom Vlahu i delu Novopazarske nahije, naoružavanjem i podizanjem naroda, mobilizacijom i isturanjem srpskih pandura i vojske na granice i formiranjem ustanova srpske autonomije u ovim oblastima, s istovremenim predostrožnim poštovanjem autoriteta Portinog vezira koji je gušio pokret Huseina Gradaščevića, Miloš je 1831-1832. godine izveo faktičko prisajedinjenje ovih oblasti Kneževini Srbiji" – prema: U. Šešum, *Srbija i Stara Srbija (1804-1839),* doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd 2015, 169, 242.

[78] G. Šljivo, Vrijeme nemira u Bosni u prvoj polovini XIX stoljeća i Husein-beg Gradaščevića, *Gračanički glasnik*, br. 12, Gračanica 2001, 37.

[79] M. Imamović, *Knjiga pamćenja*, Sarajevo 2013, 561; A. Lepirica, Historijsko-geografski razvoj granica Bosne i Hercegovine, *Zbornik radova Prirodno-matematičkog fakulteta Univerziteta u Tuzli*, svezak geografija, br. 6, Tuzla 2009, 60.

[80] Ć. Rastoder, Refleksije hatišerifa iz novembra 1833. godine na Bosanski ejalet, *Glasnik arhivâ i arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine*, XLI/2011, Sarajevo 2011, 194.

[81] B. Teinović, *Nacionalno-politički razvoj Bosne i Hercegovine u posljednjem vijeku turske vladavine* (*1800-1878*), doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Banja Luka 2019, 189.

izradi.[82] Individualne srpske dažbine su pretvorene u godišnji paušalni tribut Porti. Ovim hatišerifom visina srpskog danka iznosila je 2.300.000 osmanskih groša. Kako se prijašnja odredba o jednogodišnjem roku koji je dat muslimanima za iseljavanje, pokazala nedovoljnom, ona je preinačena u rok od pet godina. Nije se smjela sputavati prodaja imanja između muslimana i pravoslavaca. U Smederevski sandžak se, s druge strane, u tom periodu doseljava preko 200.000 ljudi. Na jednom kvadratnom kilometru 1815. živjelo je 12,5 stanovnika, a 1844. već 22,6; broj sela se povećao sa 1.400 na 2.018.[83]

Odvajanje nahija u Podrinju, do tada u sastavu Bosanskog ejaleta, teško je pogodilo muslimane u Bosni, posebno u okolnim područjima. U njihovoj predaji, kao i ukidanju nasljednih kapetanija u Bosni, mnogi bošnjački prvaci vidjeli su kraj Bosne ("gotovo je s Bosnom").[84] Plan i upute za iseljenje muslimana dao je sam Miloš Obrenović.[85] Najprije je, upućivao je on, trebalo upozoriti one koji treba da idu da je rok za njihovo iseljavanje prošao, naređujući dalje da "svakog Turčina koji bi se protivio iseleniju svežu i natovare ga zajedno sa pokretnim imanjem njegovim na kola i konja, pa da ga prevezu preko Drine, ili upute u Sokol". Miloš je naređivao predstavnicima srpskih vlasti da idu na Drinu i "Turke" isprate "s pokretnim imanjem njinim", a "nepokretno, koje su isti Turci pod tapijama držali, da im isplati".[86] Miloš je tražio i da se „razvale" sva sela duž Drine čije stanovništvo neće da se iseli, te da se ne dozvoli povratak protjeranim iz tih sela, niti da sakupe ljetinu.[87] Pojedinim selima su Obrenovićevi emisari, poput Vuleta Gligorijevića, slali upozorenja da se isele u roku od jedne nedjelje, u protivnom "eto mene... s vojskom na vas".[88] Toma Vučić Perišić je prijeteći, jasno stavljao do znanja muslimanima iz krupanjskog i lozničkog kraja, Lipnice i Lešnice, da se moraju

[82] R. Ljušić, *Istorija srpske državnosti,* II, Novi Sad 2001, 101.

[83] *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1972, 226; upor. V. Stojančević, Kosovsko-polimske migracije u Srbiju kneza Miloša*, Glasnik*, Etnografski institut, IX-X (1960-1961), Beograd 1961, 179-186.

[84] E. Redžić*, Istorijski pogledi na vjerske i nacionalne odnose u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1993, 33.

[85] A. Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine,* 187.

[86] O. Zirojević, „Etničke zajednice u kneževini Srbiji (2)", *Helsinška povelja*, br. 99-100, Beograd, septembar-oktobar 2006, 51.

[87] Miloš Obrenović je, insistirajući na iseljavanju muslimana, pisao Aleksi Simiću, svom zastupniku kod beogradskog paše: "Zato oću da im dokažem da moraju i kako dođe mart svi do jednog moraju izlaziti iz varoši pak nek idu koji oće dalje, nedam ni jednom od njih biti među nama, samo garnizoni gradova u stjenama gradskim nek prebivaju, a ostalo što se Turčinom zove moraće kako mart dođe odlaziti između nas, nit ću više čekati fermana niti berata, to je tvrdo i postojano moje namjerenije" – prema: H. Crnovršanin-N. Sadiković, *Sandžak - porobljena zemlja,* Tuzla 2001, 117.

[88] R. Ljušić, *Kneževina Srbija (1830-1833)*, Beograd 1986, 319.

iseliti.[89] Oni su, nevoljno, odlazili. Čačak su 1831. napustili. Vasa Popović, obor knez Požeške nahije, izvještavao je u martu te godine o njihovom odlasku: "Ovdašnji Turci su se iselili u Užice". Miloš Obrenović je davao uputstva lokalnim srpskim vlastima da muslimanska imanja isplaćuju, po potrebi, i više nego što u stvari vrijede, da ih kupuju i bez tapija.[90] Ubrzo se, kao u Podrinju, za ta imanja nudila osjetno, pa i upola niže cijene od stvarne.[91] Polovinom 1834. mješovita srpsko-osmanska komisija je nosila četri tovarne bisage u kojima je bilo 10.000 dukata namijenjih za otkup muslimanskih imanja u srednjem Podrinju. Mnogi muslimani nisu htjeli da prodaju imovinu, pa su vršeni pritisci. Uz upotrebu sile iseljavani su muslimani iz donjeg Podrinja.[92]

U mjestima gdje su muslimanske kuće paljene ili razorene, nastojalo se, prema uputama Miloša Obrenovića, da se sačuvaju hambari i ostala imovina. Njegove akcije izazvale su bijes kod bosanskih prvaka, kao i nezadovoljstvo na Porti: "Kad u Carigrad glas stigne, da je knez Miloš silom Turke iz podrinskih krajeva u Bosnu proterao, zameri mu se jako. Ali diplomaciji srpskoj pođe za rukom da se Porta ublaži". Obrenović je uspio da podmićivanjem osmanskih velikodostojnika izbjegne osudu.[93]

Muslimani s prostora današnje Bajine Bašte iselili su se 1832-1834. u Osat, iz Bitinovaca duž Drine i Kozjaka u Sakar i Mali Zvornik. Iza Baje Osmana, iseljenog 1834. iz Pljeskova u Dobrak kod Skelana, ostale su livade, voćnjaci i bašte. Tu će potom čitavo naselje, naseljeno pravoslavnim življem, dobiti ime Bajina Bašta.[94] U dijelu sokolske nahije, od planine Tare do sela Bačevac, Jovan Mičić, rujanski serdar, nije vodio duge pregovore. Upadao je u Beserovinu, Perućac i Pljeskova. Rasprave je prekidao prijetnjama i

[89] R. Popović, Toma Vučić Perišić i iseljavanje Turaka iz Podrinja, *Račanski zbornik*, br. 5, Bajina Bašta 2000, 17-29; Isti, *Toma Vučić Perišić,* Beograd 2003, 64-65. Iza podrinjskih muslimana ostali su očuvani nazivi u toponomastici: Osmanovo brdo u Perućcu, Musino brdo i Vejzino polje u Višesavi, Selimov točak u Gunjcima.

[90] Karakteristično je to bilo sa otkupom tih imanja u Ćupriji, gdje on svojim ljudima u februaru 1834. šalje pismo: "Vi iščete da Vam pošaljem 6.390 groša, no ja Vam šaljem 16.000 groša da što više uzmožete i iskusurite, ne samo onih 80 arnautskih udžera, nego i druge kojekakve sirotinske zgrade, makar ih i skuplje malo platiti nego što vrede, samo nek prodaju Turci i neka zadovoljni budu... i nek se čas pre s vrata tornjaju" – prema: V. Stojančević, Dva oružana sukoba na srpsko-turskoj granici iz vremena prve vlade kneza Miloša Obrenovića, *Istorijski časopis*, knj. IV, 1952-1953, Beograd 1954, 129.

[91] B. Miljković Katić, *Poljoprivreda u Kneževini Srbiji (1834–1867),* Beograd 2014, 55. Osim domicilnih muslimana, velike parcele obradive zemlje i pašnjaka u srednjem i donjem Podrinju bile su vlasništvo muslimana iz Zvornika, Loznice, Bijeljine i Šapca – vidi: D. Pavić, Sporno pitanje Malog Zvornika u XIX veku, *Istorijski časopis opštine Mali Zvornik*, br. 1, Mali Zvornik 2018, 21-22.

[92] D. Pavić, *Sporno pitanje Malog Zvornika u XIX veku*, 21.

[93] R. Ljušić, *Kneževina Srbija (1830-1833)*, 322.

[94] R. Blanuša, "Proteruju" Osman Baju", *Večernje novosti*, Beograd, 9. avgust 2003. godine.

pucnjavom. Odatle je iseljavanje vršeno skelama i čamcima. Oko 1834. najviše iseljenika je iz Perućca. Iz njega je 131 porodica prešla Drinu, kao i 10 porodica iz Beserovine.[95] U stara ili nova naselja u dolini Drine, između Srebrenice i Janje, naseljavaju se muhadžiri iz šabačke i sokolske nahije. Muslimane iz Sokola je migracioni put vodio u naselja u donjem toku Drine: Srebrenicu, Bratunac, Zvornik, Kozluk i Janju, gdje su neki i ostali, dok su drugi išli dalje. Iz Sokola je prešlo oko 400 porodica sa 1.623 muška člana.[96] Jedan dio muhadžira naselio se po rogatičkom kraju.[97]

Muslimani su u Mali Zvornik i Sakar dolazili u većem broju, posebno nakon iseljavanja iz Azbukovice i Sokograda 60-ih godina. Tu su na kupljena imanja, još od 1834. naseljene porodice Mustapića, Jusića, Buljubašića, Osmaklića i Ujkića, iz sela podno Sokola.[98] U Sakar 1820-1834. dolaze porodice Hadžiefendića (6 kuća) pristigli iz Hamzića, Čolaci (Čolakovići) s Batara (10) u Brasini, Duraci (Durakovići) iz Krupnja (5), Mustafića (Šahmanovića) iz Donje Krupine (5), Šundića iz Kučevaca (6), Mujkića (Dauti, Dautovića) iz Tepavca (6) u Čolacima.[99] Kad su iseljavana muslimanska sela, Sakar i Mali Zvornik su se oduprli blagodareći smišljenoj odbrani iz Zvornika. Većina oni koji su prolazili tada kroz Mali Zvornik smatrali su ovo mjesto jednim od zvorničkih mahala, jer se nije razlikovao od mahala s druge obale Drine. U Sakaru su muslimani imali zakose, šume i livade. Kad su se iz gornjih sela počeli muslimani iseljavati i pridolaziti Zvorniku, tada su muslimani Zvorničani riješili da u ovo selo naseljavaju doseljenike, da tako održe i ovo selo uza se. U tom vremenu primili su neke doseljenike, a kad su 1834. istjerani muslimani iz svih gornjih sela, primili su i njih. Neke su tu zadržali, a druge su prebacili preko Drine u Bosnu.[100]

---

[95] N. Živković, Sukob oko Mokre Gore i nemiri na Drini (1834), *Užički zbornik*, br. 6, Titovo Užice 1977, 69-70.

[96] E. Tihić, Protjerivanje muslimanskog stanovništva iz Beogradskog pašaluka i njegovo naseljavanje u Posavini, u: *Bosanska posavina – dio cjelovite Bosne i Hercegovine,* Sarajevo 1997, 152-156.

[97] Rogatički kraj je 1804-1863. prihvatao muhadžire, posebno iz gradova: Vajzovići, Čolići, Tvice, Valjevci i Užičani u Rogatici, Biogradlije u Mrvićima, Lele iz Smedereva u Pedišima i Huremi, koji su preko Višegrada i Rogatice došli u Košuticu). Cijela grupa zanatlija, mahom kovača (Smajići, Herceglići, Sitarevići i Mucići), doselila se iz Sokola – nav. prema V. Kosorić, Naselja i porijeklo stanovništva, u: *Rogatica,* Sarajevo 1966*,* 19.

[98] Opšir. I. Hasan, Islamski spomenici u Malom Zvorniku, *Islamska misao*, br. 46, Sarajevo, oktobar 1982.

[99] Lj. Pavlović, *Sokolska nahija,* 497; Š. Hodžić, Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u sjeveroistočnu Bosnu između 1788-1862. godine, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, knj. II, Tuzla 1958, 76.

[100] Lj. Pavlović, *Sokolska nahija,* 497-498; I. Hasan, Islamski spomenici u Malom Zvorniku, *Islamska misao*, br. 46, Sarajevo, oktobar 1982.

Priključenjem 1833. bosanskih nahija Jadra i Rađevine Kneževini Srbiji, odnosi Bošnjaka i Srba postali su zategnutiji. Bošnjaci se nisu mogli lako pomiriti sa izdvajanjem ovih podrinjskih mjesta. Da bi se ovi problemi riješili formirana je zajednička komisija za administrativno razgraničenje. Jedan broj bosanskih prvaka, određen za rad u ovoj komisiji, odbio je da se prihvati tog posla, a i narod se suprotstavljao radu ove komisije. Mahmud-paša Fidahić, zvornički muteselim, odbio je u novembru 1834. da bude angažiran kao član komisije za razgraničenje. Podršku protjeranim muslimanima pružali su posavski muteselimi, među kojima se, pored zvorničkog muteselima Mahmud-paše, isticao i bijeljinski Ali-paša Fidahić.[101] Muslimani nadomak Malog Zvornika napali su članove komisije na čelu sa Hasan-efendijom. Svezanog Hasan-efendiju Bošnjaci su doveli na Drinu i tu bio bio pogubljen, zajedno sa svojom pratnjom, da ga nisu zaštitili mula Mustafa i hodža iz Zvornika.[102] Priključenjem Jadra i Rađevine srpskoj kneževini, ostala su još dva mala teritorija na desnoj obali Drine: Mali Zvornik i Sakar, gdje su živjeli muslimani, a koja su, unutar Zvorničkog sandžaka, pripadala Bosanskom ejaletu.[103] Iseljavanje muslimana iz Jadra i Rađevine, okončano je tokom 1834. godine.[104]

Prema Radošu Ljušiću u Jadru je krajem treće decenije bilo oko 267 muslimanskih kuća. Od tog broja u Lipnici 35, Loznici 150 i Lešnici 82, dok je u Rađevini s Krupnjom i Medenikom bilo 155 muslimanskih kuća. Procjenjuje se da je u ove dvije nahije živjelo oko 3.000 muslimana. Od 1830. do 1834. iz 28 sela jadarske i rađevinske nahije iselilo se 204 domaćinstva. Nastanili su se po naseljima na području Zvorničkog sandžaka, i to u Bijeljinu, Brčko, Gračanicu, Kladanj, Vlasenicu, Zvornik, Tuzlu, Modriču, itd.[105]

Neki od prognanih muslimana vraćali su se nakratko na područja na kojima su prije živjeli, kako bi uzeli stoku i drugi svoj imetak. Na području između Loznice i Lešnice, iz Bosne u martu 1835. upalo je između 150-200 lica i opljačkalo više od 200 grla stoke. Sporovi i incidenti oko granice stvorili su nesigurnost kod stanovništva oko Drine. Strah je bio prisutan i zbog glasina da će Srbi iz svoje kneževine napasti Bosanski ejalet.[106] Brojne porodice Srba iz Bosanske krajine, na poziv kneza Miloša Obrenovića, naselile su se 1835. i 1836. u Loznici, Lešnici, Lipnici i drugim varošima i selima u Jadru. Dio "Prekodrinaca, Krajišnika i Sremaca" naseljen je po "praznim turskim kućama"

[101] Ć. Rastoder, *Refleksije hatišerifa iz novembra 1833. godine na Bosanski ejalet*, 197.

[102] I. Šabotić, *Agrarne prilike u Bosanskom ejaletu (1839-1878),* Tuzla 2013, 68-69.

[103] M. Hudović, *Zvornik: slike i bilješke iz prošlosti*, Sarajevo 2000, 17.

[104] Opšir. *Srednje Podrinje, Jadar, Rađevina, naselja, poreklo, običaji stanovništva*, prired. B. Čeliković, Beograd 2011.

[105] Ć. Rastoder-I. Šabotić, Posavska buna 1836. godine*, Arhivska praksa*, br. 13, Tuzla 2010, 369-370.

[106] I. Šabotić, *Agrarne prilike u Bosanskom ejaletu (1839-1878),* 69.

u Lešnici. Doseljenicima su pripala i imanja "Turaka" koji su 1834. iseljeni.[107] Napuštenu "tursku zemlju" prisvajali su i Lešničani i Mačvani pod izgovorom da su te zemlje ranije bile otete. "Turske kuće" i imanja kupovali su jeftino i srpski trgovci iz Loznice. Iz jednog spiska kupaca "turskih kuća i imanja" u Loznici i Azbukovačkom srezu 1836. vidi se da su oni kupili 122 kuće i dućana i 85 placeva, od toga je Cvijo Spasojević, pradjed geografa Jovana Cvijića, kupio 12 kuća i dućana i tri placa zemlje a Rista Pavlović 32 placa zemlje.[108]

Mada je 1834. bila precizirana kao godina definitivnog iseljavanja muslimana iz sela, ipak je i nakon ovog roka bilo još oko 20 sela iz sokolske nahije iz kojih se muslimani nisu iselili. Oni su ostali i u gradu Sokolu, Malom Zvorniku i Sakaru, koji je, kao muhadžirsko naselje nastao još u prvoj polovini XVIII stoljeća.[109] Srpska komisija određena da procijeni i otkupi "dobra turska" u Podrinjskoj i Sokolskoj nahiji izvjestila je početkom novembra 1834. Miloša Obrenovića "kako smo izseljene Turke okružija Sokolskog ponudili, da svoja dobra prodaju, i da se na to ni edan prevoleti nie kteo". Zato su članovi komisije namjeravali, kao su pisali Obrenoviću, da, prema nekim uputama, nastave putovanje do Loznice "da i one podrinjske Turke ponudimo, ne bil i oni dobra svoja prodali", a u Zvorniku, da razgovaraju s Mahmud-pašom za "Malij Zvornik i Sakar". Mahmud-paša ne samo da nije bio voljan da pregovara o ustupanju Malog Zvornika i Sakara Srbima, već je odbio da primi ovu komisiju, govoreći da o tome mogu pregovarati samo beogradski i bosanski veziri.[110]

---

[107] U izvještajima 1837. višim vlastima o sukobima doseljenih bosanskih Srba iz Krajine i domaćeg pravoslavnog stanovništva, policijski organi su uočavali da je najveća žalba mjesnog življa na ove doseljenika "na njihove lopovluke, tako da nikako od njih rane u koševima sačuvati ne mogu i više njih žalili su se da im nije treći tal u koševima ostalo" – prema: N. Pavković, Arhitektura privrednih zgrada i njihov funkcionalni razvitak, *Glasnik Etnografskog instituta*, knj. 27, Beograd 1964, 248.

[108] M. Grčić, Migracije i poreklo stanovništva Jadra - zapadna Srbija, *Glasnik Srpskog geografskog društva*, br. 1, Beograd 2004, 43-44. Za Đ. Milićevića lešnički Krajišnici su bili dokaz da je Bosna srpska zemlja. Zagledan preko Drine on kaže: "Samo znam da mi se činila neverica ono što je pred Bogom i ljudima jedno može ko cepati na dvoje. – Ne može biti, da je ovo ovamo naše, a ono tamo tuđe! To mora da je neka pometnja. Svet se, najposle, mora uveriti da dva i dva moraju biti četiri; da su Srbija i Bosna jedna srpska otadžbina".

[109] U međuvremenu se vraćao i izvjestan broj muslimana oko Sokola sve do 1862, kada su se iselili u Bosnu; opšir. G. Škoro, *Iseljavanje Muslimana i Turaka iz zapadne Srbije u Bosnu 1788-1834,* 321-324.

[110] "Komisija određena da procijeni i odkupi „dobra Turska" u nahijama podrinjskoj i sokolskoj izvijestila je 8. novembra 1834. kneza Miloša "kako smo izseljene Turke okružija Sokolskog ponudili, da svoja dobra prodaju, i da se na to ni edan prevoleti nie kteo". Zato su oni namjeravali, kako su pisali knezu, da po savjetu hadži Hasan-efendije nastave putovanje do Loznice "da i one podrinjske Turke ponudimo, ne bil i oni dobra svoja prodali, a u Zvorniku, po nalogu i preporuci Vedži-Paše da se razgovorimo s Mahmud-Pašom za Malij Zvornik i Sakar, i da mu se pročita udutnama. "Kad su došli 6. novembra u Veliku Reku, obavijestili su, po jednom panduru, Mahmud-pašu u Zvorniku o svrsi svoje misije i pozvali ga da i on dođe na razgovor. Iako im Mahmud-paša nije odgovorio, ova komisija, u kojoj se nalazio i silahdar beogradskog

Kneževina Srbija je od 30-ih godina kod osmanskih vlasti pokretala pitanje priključenja Malog Zvornika i Sakara koji su, nakon administrativnog razgraničenja 1833. ipak ostali u sastavu Zvorničkog sandžaka. Vlasti u Beogradu pokušavale su diplomatskim putem da uvjere Portu da im preda ta dva mjesta. Porta nije prihvatala srpske tvrdnje da je granica između Bosanskog ejaleta i Kneževine Srbije rijeka Drina. Kada se u tome nije uspjelo, pokušavalo se to ostvariti u momentima kada je osmanska država bila u krizi, navodeći uvijek razloge sigurnosti. Ovo je bio, pisao je Slobodan Jovanović, "pravi turski uglob u našem zemljištu – utoliko nezgodniji što je presecao trgovački put od Loznice u užički okrug. Zbog zvorničkih i sakarskih muslimana, put je postao tako nesiguran da su ga putnici zaobilazili i išli stranputicama". Iz Beograda su išli u Istanbul note da se u pogledu Malog Zvornika udovolji "opravdanom srbijanskom zahtjevu". U pregovorima sa osmanskim vlastima srpski predstavnici su isticali ekonomske i sigurnosne razloge, alih ih Porta nije uvažavala.[111]

Srbi su bili na stanovištu da treba stalno držati poneko otvoreno pitanje u odnosima sa Portom. Uredbom srpskih vlasti od 27. jula 1839. naloženo je da sva "turska dobra" koja ostanu bez sahibije (posjednika- prim. S.B) pripadnu srpskoj kneževini, te da se vakufska zemlja bez nadzora dodijeli crkvama. Početkom decembra iste godine odlučeno je da se desetak naplaćuje od "turske zemlje, sve dok ne bude prodata". "Nesretni turci" iz daleka "posmatrahu kako olako njihova krvlju stečena imanja i čifluci prelaze u tuđe ruke".[112] Za vlade

vezira Vedžihi-paše, je nastavila putovanje prema Zvorniku. Naprijed je izmakao silahdar sa dva momka da bi prvi stigao do zvorničkog paše i započeo razgovor. Kad su se oni približili Zvorniku, u kraju više Sakara, sjašili su sa konja i po savjetu hadži Hasan-efendije, nastavili put pješice, iako im ništa nije Mahmud-paša odgovorio: "Kako se približimo, vidimo Turke, kako iz Zvornika Malog potrču pred nas, i odma na nas pucati počnu". Komisija se našla u obruču. Uzalud je hadži Hasan-efendija izvikivao «da se boja okanu» jer je on "carskij čovjek". "No kad Bošnjaci i na njega stanu pucati», uzjaši i nazad se okrenu. U toj žurbi i pometnji, komisija je ostavila „sve seksane i sav prtljag, a ostane i seksana na kojoj je bila azna". Saznali su da je paša primio silahdara i da mu je tad rekao da se on neće miješati u posao koji je u nadležnosti dvojice vezira, bosanskog i beogradskog. Tako nije Mahmud-paša ni htio razgovarati o ustupanju Malog Zvornika i Sakara, dijelova Bosanskog ejaleta, koji su jedino ostali na desnoj strani Drine" – prema: G. Šljivo, Gračanica u vrijeme nemira u Zvorničkom sandžaku, *Gračanički glasnik*, br. 10, Gračanica 2009, 38.

[111] G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1861-1869,* Orašje 2005, 394.

[112] Odlukom Popečiteljstva pravosuđa od 17. novembra 1841, u mjestima gdje "Turci još žive", vakufska zemlja bez sahibije, tačnije džamije i koja je "rada prihod ustupiti našim crkvama, pripala je crkvi. Tako je Popečiteljstvo dobilo spisak vakufskih zemalja u Smederevu 18. decembra 1839. koja su bez sahibije i koja je trebalo da pripadnu crkvama. Međutim, knjaževskim rešenjem od 3. februara 1847, odlučeno je da se crkvama zabrani prodaja vakufskih dobara. Međutim, šabačka opština molila je Ministarstvo prosvete, preko šabačke kapetanije, da se dozvoli prodaja vakufske zemlje, jer je zajednički stav opština bio da bi se ostvarila veća zarada prodajom zemlje. Istovremeno, dostavljen je i spisak popisanih dobara na vakufskoj zemlji u Srbiji" - prema: I. Kolaj Ristanović, O ustanovi vakufa i vakufskim dobrima u Kneževini Srbiji 1830-1878 - pravno-istorijski okvir, *Pravni zapisi*, br. 1, Beograd 2019, 211.

Aleksandra Karađorđevića donekle je opao intezitet iseljavanja muslimana. Ivan Frano Jukić 1847. piše da od 849.286 stanovnika u srpskoj kneževini ima 15.161 "Turčin", te da su smješteni u Beogradu, Adakali, Kladovu, Užicu ("ima turskih kuća 723, duša 3.659"), Smederevu ("turskih kuća 150, duša 750"), Šapcu ("turskih kuća 270, duša 1.350"), Sokolu - gradovima gdje postoje osmanske posade, zatim u Kozli ili Kalkanu, Petercu, Bučiji, Peći, Postinju Donjem, Postinju Gornjem, Alugi, Sakaru i Malom Zvorniku, gdje su oni imali 2.649 kuća.[113] Nakon ponovnog dolaska na vlast Miloš Obrenović će još intezivnije raditi na iseljavanju muslimana. Poduzimane su razne akcije da se oni isele.[114]

U jedanaest nahija Smederevskog sandžaka muslimani su svojedobno činili 58% stanovništva. U Beogradu su predstavljali četiri petine stanovništva, u Užicu su 96,7% populacije, a 65% u Pomoravlju. Po nekim srpskim izvorima u Sokolu i osam okolnih sela bilo je 1.600 muslimana, od kojih je 300 nosilo oružje; u Užicu je ova naseobina brojala 1.500-2.000 pušaka; u šabačkom gradu bilo je oko 1.000 muslimana od kojih 200 pod oružjem.[115] Ovi izvori su, pak, procjenjivali da se, uoči krize 1862, u srpskoj kneževini nalazilo "oko 12.500 Turaka, od čega je skoro 3.000 bilo vojnika". Tokom te godine bivalo je sve manje varošana a sve više nizama.[116]

U Smederevskom sandžaku, za osmansku državu važnoj pograničnoj provinciji, muslimansko stanovništvo pretrpjelo je znatne demografske gubitke u tri habzburško-osmanska rata vođena na tom prostoru (1683-1699; 1716-1718; 1737-1739) od kojih se potom nikada više nije u potpunosti uspjelo oporaviti. Nasuprot tome, pravoslavni srpski element brzo je nastanjivao oblasti u ovoj osmanskoj provinciji. Novi stanovnici stizali su iz oblasti Hercegovine,

---

[113] I. F. Jukić, *Putopisi i istorisko-etnografski radovi,* Sarajevo 1953, 202-206. U "Novinama beogradskog čitališta" u martu 1847. objavljen je članak o dolasku "velikog broja Turaka" iz Bosne u Loznicu, "te zemlju prodaju i naši ljudi da se satru kupujući" – vidi: D. Pavić, *Sporno pitanje Malog Zvornika u XIX veku*, 22.

[114] L. Ranke, *Srbija i Turska u XIX veku,* 487-488; Š. Hodžić, Doseljavanje muslimanskog stanovništva u Tuzlu*, Glasnik*, br. 2, Vrhovno islamsko starješinstvo u SFRJ, Sarajevo 1979, 173-174; E. Mušović, *Muslimansko stanovništvo Srbije od pada Despotovine (1459) i njegova sudbina,* Kraljevo 1992, 125-127.

[115] U jednoj narodnoj pjesmi pjeva se o Šapcu iz vremena dahija: *Šabac grade, moj veliki jade!/ Kroza te se proći ne mogaše/ Od Mus-age i od Halil-age,/ Od srebrenih noža i pušaka,/ I od njina velika jordama*; opšir. D. Živanović, Šabački Turci 1830-1867, Šabački Turci 1830-1867, *Godišnjak Narodnog muzeja u Šapcu*, br. 14, Šabac 2013, 85-100.

[116] Đorđe Magarašević piše u *Putovanju po Srbiji u 1827. godini* (Pančevo 1882) da su muslimani u Smederevskom sandžaku fanatizmom "zaslepljene poturice", mnoge gore od Turaka", da su oni u Šapcu "po većoj časti Bošnjaci, dakle poturčeni Srbi, od kojih jedva se koji nađe da zna turski govoriti"; upor. Ž. Đorđević, *Srpska narodna vojska 1861-1864*, Beograd 1984, 60; B. Aleksov, Viđenje verskih preobraćenja u formiranju srpske nacionalne svesti*, Helsinške sveske*, br. 18, Beograd 2004, 16.

Bosne, Kosova, vardarsko-Moravske doline, Torlaka i Šopluka.[117] Sticanje srpske autonomije i proces izgradnje srpske državnosti na prostoru Smederevskog sandžaka tokom XIX stoljeća doveo je do postepenog nestajanja preostalih muslimana. Muhadžirski pokret ka Bosanskom ejaletu obuhvatio je seosko stanovništvo ovog sandžaka 1830-1834, a idući i završni, gradsko - 1862. godine. Rad srpske *Preobraženjske skupštine* iz 1861, vojne pripreme i još nekoliko drugih pitanja, pogoršali su srpsko-osmanske odnose, što je 1862. dovelo do bombardiranja beogradske varoši od strane osmanske artiljerije s kalemegdanske tvrđave. U Kanlidži, istanbulskom predgrađu, održana je u septembru 1862. međunarodna konferencija povodom rješavanja nastalih srpsko-osmanskih sporova. Francuska i ruska vlada su prethodno načinile sporazum o istupanju u korist srpskih interesa.[118] Engleska i Austrija su pružile podršku Porti, optužujući Kneževinu Srbiju za izazivanje sukoba.[119] Konferencija je zaključena protokolom, po kome se tvrđave Soko i Užice ruše, izuzimajući gradove, "Turci izlaze iz Srbije od svuda, pa i iz varoši Beograda".[120]

Porta je dala prednost obaveznom iseljavanju muslimana nad mogućnošću njihovog ostanka pod srpskim zakonima. Nije htjela da ih ostavi pod jurisdikcijom "zavisne države", čiji odnos prema muslimanima nije odavao uvjerenje da će im biti garantirana sigurnost života, vjere, imovine i časti.[121] Porta je zadržala garnizone u Beogradu, Smederevu (Semendire), Kladovu (Fethu'l-islam) i Šapcu (Böğürdelen). Muslimani su se trebali iseliti "što je moguće brže". Određenu odštetu za njihova pokretna i nepokretna imanja, trebala je Porti isplatiti srpska vlada "u ime sviju naknada koje je imala

[117] N. Radosavljević-M. Marinković, *Popis muslimanskog stanovništva iseljenog iz Užica u Rogatici 1863. godine,* Mešovita građa, nova serija, knj. XXXVI, Beograd 2015, 209.

[118] N. Ranđelović-A. Đorđević, Protokol konferencije u Kanlidži, *Zbornik radova Pravnog fakulteta*, LV, Niš 2010, 113. Rusija je, iza Krimskog rata (1853-1856), planirala da ostvari "izlazak u topla mora" preko balkanskih teritorija koje zaobilaze moreuze i vode prema Kavali i Egejskom moru, za svoje polazište ka Istanbulu- vidi: *Istorija srpskog naroda*, knj. V, tom I, 295; R. Novaković, *Bombardovanje Beograda 1862*, Beograd 1952, 36-37.

[119] Engleski konzul Bulever je u jednom izvještaju naveo da su borbe prirodno uslijedile nakon izazivanja od strane Srba i "usuđujem se da kažem, skoro i od strane srpske vlade" – vidi: M. Zorić, „Vek i po od predaje utvrđenih gradova Srbiji", *Odbrana*, br. 286, specijalni prilog 175, Beograd, 15. avgust 2017, 13.

[120] Opšir. N. Hristić, *Pre pedeset godina: Čukur česma, bombardovanje Beograda 3-5. juna 1862*, Beograd 1912, 3-85; V. Karić, *Srbija*, fototipsko izdanje iz 1887, Beograd 1997, 508-509. Po završetku konferencije u Kanlidži, u Užicu je izbio veliki požar. Izazvali su ga Srbi - "verni ljudi", da bi optužili muslimane kao podmetače i inspiratore sukoba. Požar je poslužio kao izgovor da se muslimani što prije isele.

[121] F. Karčić, *Pravno-historijske studije*, Sarajevo 2016, 124.

da traži po protokolu Kanličke konferencije" ("Kanlıca Protokolü").[122] Muslimani su trebali da ostave Srbima svoja groblja na čuvanje, a Srbi nisu smjeli da ruše džamije. To je ostalo tek slovo na papiru.[123]

Iz Smederevskog sandžaka je, prema navodima ruskog konzulata u Sarajevu, zaključno s 1867-1868. prešlo u Bosanski ejalet oko 30.000 muslimana.[124] Nakon predaje gradova Srbima 1862. na desnoj obali Drine su u rukama muslimana ostali još samo Mali Zvornik i Sakar.[125] Početkom 1863. minirane su i onesposobljene užička i sokolska tvrđava u prisustvu ruskih i engleskih vojnih komesara.[126] U miniranju sokolske tvrđave učestvovao je Petar Radojković, rađevski kapetan, bojeći se da se muslimani "drugim fermanom" ne vrate. Pri ekspoloziji sva je gradska unutrašnjost urušena: "Vele da su Turci sagledav ruševine grada i svoih domova gorko uzdahnuli i vrteći glavama rekli: "Valah biva, i da nas Padišah povrati natrag, nemamo se gde skloniti, niti rašta vraćati u Soko".[127] Srpski knez Mihailo je, u svojoj skupštinskoj besjedi, 17. avgusta 1864, konstatirao: "Muslimani koji su živeli u Užicu i Sokolu, iseljeni su, a gradovi užički i sokolski porušeni su, ali ima još da se isele Turci iz Malog

---

[122] V. Čubrilović, *Odabrani istorijski radovi*, Beograd 1983, 534; *Istorija Beograda*, II, Beograd 1974, 148.

[123] Teško da na ovim našim prostorima, piše Olga Zirojević, "treba nekom posebno objašnjavati šta znači idiom *tursko groblje*. "Prošao kao mimo Tursko groblje. Ne će ni da pogleda na", beleži Vuk Stefanović Karadžić. U *Uskočkom rečniku*: "tursko groblje - nešto bez ikakve vrednosti" ("Prošo e mimo me kao mimo tursko groblje"). Pa i u Matešićevom rječniku "proći kao kraj (pokraj, pored) turskog (čifutskog) groblja" znači "proći pored nekog ne obraćajući na njega nikakvu pažnju odnosno proći bez pozdrava" – prema: O. Zirojević, „Tursko groblje", *Republika*, br. 332-333, Beograd, 1-31. maj 2004.

[124] Upor. I. Tepić, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima 1856-1878*, Sarajevo 1988, 91; M. Pelesić, *Pogovor*, u: P. J. Cohen, *Srpski tajni rat. Propaganda i manipulacija historijom,* Sarajevo 1996, 260.

[125] U Zvorničkom kadiluku naseljeno je 361 odraslih sa 136 muške djece užičkih muhadžira, smješteni u 98 kuća; 161 odraslih i 63 djece sokolskih muhadžira smješteni u 39 kuća, pet odraslih s troje djece beogradskih muhadžira smješteno je u tri kuće. Ovim brojevima treba dodati "isti, ili malo povećan, broj ženskih stanovnika – odraslih i djece", koje u to vrijeme nije evidentirano u službene osmanske knjige u Bosanskom ejaletu – vidi. E. Tihić, *Bosanski Šamac kroz historiju: od postanka naselja, do završetka Drugog svjetskog rata,* Sarajevo 2005, 54-55.

[126] U knjizi *Kulturna riznica Srbije* (Beograd 1996), pak, stoji da su sami "Turci" neke tvrđave, poput užičke tvrđave, prije definitivnog napuštanja, "delimično porušili (str. 176).

[127] V. Nikolić-Stojančević, *Rađevina i Jadar u neobjavljenim rukopisima Cvijićevih saradnika,* Beograd 1975. 129. Ona navodi da je u Krupnju do tada postojala džamija koju je "Antonije Ivanović, sreski načelnik i pravnik, porušio i od njenog kamena sagradio sreske hapsane za vredne Rađevčane". Opisujući selo Baščaluci, učitelj L. Šopalović 1903. piše: "Ime Baščaluci pričaju da je došlo otuda što su u staroj varoši u Loznici oko reke Šire stanovali Turci, čije su bašte bile na tom mestu gde je sad ovaj zaseok, i tu su bili veliki jabučnjaci, i kestenja je bilo dosta, pa kad su Turci isterani, onda doseljenicima Srbima nije bilo potrebno da krče šumu, već su imale gotovo zemljište sa baštama".

Zvornika i Sakara, a ima i Kastel da se digne".[128] Imanja iseljenih prešla su u državne ruke.[129] Srpske vlasti su dozvolile ostanak samo onim muslimanima koji su prihvatili da se nazovu Ciganima.[130] Ilija Garašanin predsjednik Ministarskog savjeta i ministar spoljnih poslova Kneževine Srbije, u ljeto 1866. reaktuelizirao je spor oko Malog Zvornika: "Mali Zvornik, makar da je mali", pisao je on, "ima postati predmet velikih događaja". Porta je odgovarala da je njegovo ustupanje Srbima nemoguće "zbog osjećanja solidarnosti s tamošnjim muslimanskim stanovništvom".[131]

Porta se dugo opirala da Srbima ustupi i svoja utvrđenja u Kneževini. Međutim, pod pritiskom evropskih sila, ona je popustila.[132] Veliki vezir Mehmed Ruždi-paša je poručio srpskom knezu, preko beogradskog zapovjednika Ali Riza-paše, u januaru 1867, da će pitanje tvrđava biti riješeno u korist Srba ako posjeti Istanbul i učini poklonjenje sultanu Abdulu Azizu.[133] Knez Mihailo je krenuo u Istanbul 18. marta 1867. na parobrodu Deligrad uz pratnju brojne svite. U osmanskoj prijestonici dočekan je s najvišim počastima. U Istanbulu je 30. marta 1867, sultan Abdul Aziz predao u ruke knezu Mihailu *ferman* kojim mu povjerava sve osmanske tvrđave u Smederevskom sandžaku. Jedini uslov koji je Porta postavila za to ustupanje bio je da se na njima zadrži

[128] L. Ranke, *Srbija i Turska u XIX veku*, 488; M. Milićević, *Kneževina Srbija*, knj. I, Beograd 1876, 611.

[129] I. Hasan, Iz prošlosti Loznice i njene okoline, *Islamska misao*, br. 77, Sarajevo 1985, 35. Autor navodi: "Veli se, da su sela sokolske nahije: Haluge, Jagoštica, Pašina ravan i Košnja imali najbolju zemlju za rad i rod. U više muslimanskih sela bila su jaka vrela".

[130] H. Jusufspahić, Istočna dijaspora, *Glasnik, VIS u SFRJ*, god. XLII, Sarajevo, januar-februar 1979, 293. Tzv. Bijeli Cigani naseljeni u Šapcu, Loznici, Krupnju, Ljuboviji i još nekim mjestima pored Drine, došli su iz Bosne "iako su mnogi tvrdili da su zapravo starosjedioci", govorili su "srpski jezik i to zanoseći pomalo na bosanski". Svih 6.176 muslimana koji su nakon osmanske predaje gradova knezu Mihailu 1867. Ostali da žive u Kneževini Srbiji, u popisnim knjigama su vođeni kao Cigani muhamedanci, osim 36 beogradskih, što bi po tome značilo da je kompletno muslimansko stanovništvo Kneževine 1867-1868. bilo cigansko. *Državopis Srbije*, IX, Beograd 1979, 152; upor. T. Đorđević, *Naš narodni život*, knj. 2, Beograd 1984, 298; H. Jusufspahić, Istočna dijaspora, *Glasnik, VIS u SFRJ*, god. XLII, Sarajevo januar-februar 1979, 293.

[131] G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1861-1869,* 395.

[132] Z. Janković, „Deligrad" niz Dunavo", *Vreme*, br. 850, Beograd, 15. april 2007. godine.

[133] Ali Riza-paša, iz stare aristokratske istanbulske porodice, bio je školovan u Parizu. Govorio je francuski, njemački, engleski i bosanski jezik. Njegova žena, Mejra, bila je poznata po organizaciji raskošnih prijema za žene i kćerke uglednijih Beograđana, konzula, austrijskih oficira iz zemunskog, pančevačkog i petrovaradinskog garnizona – vidi: *Duga*, br. 1698, Beograd, 15-28. avgust 1998; R. Vasiljević, Ali Riza-paša, poslednji turski komandant Beogradske tvrđave, *Limes plus*, br. 2, Beograd 2013, 52-53; D. Leovac, Poslednji muhafizi Beograda (1856-1867), *Srpske studije*, br. 9, Beograd 2018, 138-139; Isti, Cultural and Social Life of Turkish Pasha in Belgrade – Example of Ali Riza Pasha, *Etnoantropološki problemi*, sv. 1, Beograd 2019, 247-257.

osmanska zastava, kao znak osmanskog suvereniteta.[134] Ali Riza-paša (Ali Riza Paşa), osmanski komandant beogradske tvrđave ("Veligrade muhafis"), simbolično je 24. aprila 1867. predao knezu Mihailu "na kadifenom jastučiću" ključeve Šapca, Beograda, Smedereva i Kladova koje je sultan "povjerio" na "čuvanje" knezu: "Ja sam sada za shodno našao, da se uprava označenih gradova tebi (knezu - prim. S. B), i srpskoj vojsci poveri, s tim, da se pored moje carske zastave, vije i srpska zastava... Obznanjujući ovo rešenje kojim se uprava tih gradova na označeni način tebi poverava, pridodajem, da se ima prethodno iskati od moje vlade saizvoljenje, kad bi se imala na njima preduzeti kakova preinačenja".[135] Dan kasnije Ali Riza-paša je napustio grad s posljednjim odredom osmanske vojske.[136] Tim povodom su beogradske novine pisale: "Tako, dakle, svršismo konačno rastanak naš s Turcima na današnjem, pameti dostojnom danu, na kome u celoj Srbiji više nema ni jednog Turčina".[137] Na Kalemegdanu je, pored sultanove, postavljena i srpska zastava.[138]

---

[134] V. Čubrilović-V. Ćorović, *Srbija od 1858. do 1903. godine*, Beograd 1938, 24. Osmanske vlasti su 6/19. aprila 1867. predale ključeve grada Beograda knezu Mihailu. Pročitan je ferman sultana Abdul Aziza kojim su Beogradska, Šabačka, Smederevska i Kladovska tvrđava predate na upravu Srbima. Posljednji osmanski vojnik je 24. aprila 1867. napustio Beograd i Srbiju. Taj odlazak knežev sekretar Milan Đ. Milićević, u *Spomenima* opisao je ovako: "Na Kneževim karucama, izveze se iz Grada na Savu, te se ukrca u parobrod, Riza-paša sa svojim haremom, i s celim štabom. Srpska vojska pucnjavom iz topova, svi ministri, i mnogi Beograđani ispratiše te Turke do Save. A malo pre pašina polaska lađa *Deligrad* odveze niz Dunavo poslednje nizame od turskog gradskog garnizona"; opšir. vidi: H. Karčić, Posljednji muslimani u Beogradu 1867, *Takvim*, Sarajevo 2018, 161-169.

[135] Upor. *Uspomene i doživljaji Dimitrija Marinkovića 1846-1869*, priredio D. Stranjaković, Beograd 1939, 174.

[136] Rašid-bej Belgradi ukazuje da su tvrđave predate srpskim vlastima u emanet i "sporazumjeli su se da se Srbi neće okrenuti protiv volje sultana nad sultanima". On smatra da nije bilo razloga za predaju beogradske "divovske" tvrđave, "skupa sa spomenutim ogromnim količinama municije (…) Osim toga, muslimani ne bi bili tako zlostavljani, a njihova imovina, prihodi, palače i kuće ne bi otišli ni za šta". Piše da su osmanski vojnici bili potreseni zbog načina na koji su tvrđave predate, da su ih Srbi gađali kamenicama i vrijeđali na odlasku. Plačući od gnjeva, oni su govorili: "Kako smo nesretna vojska mi! Kao da smo kakvi lopovi, ostavismo Beograd, kakvog nigdje nema, i druge tvrđave, po kojima sada odredi Srba stoje. Kako smo, kao vojnici islama, ostavili tvrđave ne mrdnuvši prstom, umjesto da ondje svi poginemo". Tvrđave su, naglašava Rašid-bej, ostavljene na "povjerenje narodu koji je navikao da vara". Konstatira da Srbi neće vratiti tvrđave, oružje i municiju, da je to bilo "jasno i malom djetetu", tog nenadanog bogatstva neće se odreći, "a da ne krenu u rat". Godinama su bili zaokupljeni nabavkom oružja i ratne opreme. Rašid-bej, ne vjerujući u srpsko prihvatanje obaveza proisteklih iz sporazuma, imajući u vidu i ranija iskustva, piše za kneza Mihaila da je "prokleti prevarant" – opšir. R. Belgradi, *Poučna kratka historija: dodatak = Exemplary short history: addendum = Tarihçe-i Ibretnüma: zeyl,* Sarajevo 2018.

[137] R. Novaković, *Bombardovanje Beograda 1862*, 41.

[138] Kosta Hristić navodi: "Beogradski grad, pre nego što se naša vojska u njemu smestila, valjalo je očistiti i kasarne dezinfikovati od silnoga gada i đubreta turskoga". Srbi predaju tvrđava nisu shvatali kao kraj, "već kao početak borbe za oslobođenje celog naroda". To potvrđuje i besjeda

U Srbiji je, godinu dana nakon povlačenja osmanskih garnizona, ukazom kneza Mihaila Obrenovića od 18. maja 1868. malenom muslimanskom džematu u Beogradu predata na korištenje Bajrakli džamija, određena državna pomoć za njeno održavanje i plata vjerskih službenika.[139] Porta je napuštanjem utvrđenja u Kneževini Srbiji postala znatno odsječena od Bosanskog ejaleta. "Bosansko pitanje" je otvoreno upravo 1867, odlaskom osmanskih garnizona iz Kneževine Srbije. Njene težnje za Bosnom bile su "bjelodano jasne"[140] Glavni smjer srpske politike je zahtjev da dođe do ujedinjenja Srba, "pri čemu prioritet imaju Crna Gora i Bosna i Hercegovina".[141] Srbi su 1872. opet tražili od Porte ustupanje Malog Zvornika i Sakara, "doduše ne u smislu da Turci napuste svoja boravišta, nego da se podvrgnu srpskoj jurisdikciji".[142]

jagodinskog prote Jovana Jovanovića pred knezom Mihailom, čestitajući mu, u ime naroda svog okruga, dobijanje gradova: "Narod, čestitajući ovu dobit, misli da to nije svršetak njegovi težnji, no naprotiv tek početak, i sad nastupa stanje, da se slobodno može raditi na onome, što svaki Srbin smatra za narodnu težnju i poslednji cilj, a to je ujedinjenje svih Srba".

[139] F. Karčić, *Studije o šerijatskom pravu i institucijama,* Sarajevo 2011, 347.

[140] Upor. S. Rajić, Velika Britanija i gradsko pitanje 1866/1867 - borba za Beograd, *Beogradski istorijski glasnik*, IV, Beograd 2013, 138; N. Malcolm, *Povijest Bosne,* Zagreb-Sarajevo 1995, 172.

[141] M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*, knj. 2, 193.

[142] Pošto je srpsko Namjesništvo namjeravalo da izgradi put duž Drine između Malog i Velikog Zvornika zatraženo je da se Mali Zvornik prepusti srpskoj jurisdikciji. Srpski predstavnici su samouvjereno predviđali da se pitanje Malog Zvornika mora riješiti prema srpskim zahtjevima. Ako treba, govorili su, Srbija će ga sama posjednuti, da niko neće htjeti da zarati zbog tog malog graničnog mjesta. Benjamin Kallay, austrougarski generalni konzul u Beogradu, osporavao je osnovanost srpskih zahtjeva. U svom iscrpnom izvještaju u junu 1872, poslatom u Beč, on je tačku po tačku pokušavao da obori srpske navode (formulirane u 6 tačaka). Primjera radi, tačku 1 tvrđenjem da fakat što se Mali Zvornik i Sakar nalaze na desnoj obali Drine ne znači da su ta mjesta dijelovi graničnih srpskih srezova Jadra i Rađevine, kako je to stajalo u dokumentu uručenom Porti. Ili tačku 3. zasnivanu na kopiji topografske karte jadarskog i rađevinskog sreza, iz 1831. konstatacijom, da je ova kopija bila sačinjena po ruskom originalu koji je bio dat jednom srpskom službeniku na 1/2 sata, za koje se vrijeme ne može vjerno prekopirati kartografski dokument minuciozne izrade. Argumenat da se Mali Zvornik nalazi na Drini, tj. na srpskoj granici prema Bosni, osporavao se argumentacijom da ni u jednom dokumentu do kojih je došao ta granica nije tako fiksirana. A i kad bi bila ne bi podrazumijevala pripadnost Malog Zvornika Srbiji s obzirom da je Mali Zvornik prvenstveno dio osmanskog odbrambenog pojasa oko Velikog Zvornika. Pozivanje srpske vlade (pod tačkom 5) na Hatišerif iz 1833, gdje se među srezovima koji se predaju Srbiji na upravu navode i pomenuti srezovi, kojima pripadaju tražena mjesta, po Kalaju takođe je bilo neumjesno. Jer tamo se pored pojedinih srezova navode i pojedina značajnija mjesta, među kojima se ne nalaze ova dva sporna, iako nisu manje značajna od nekih navedenih. Na kraju, (od tačke 6) navodna izjava bivšeg, u međuvremenu umrlog velikog vezira Ali-paše da Srbija ima pravo na Mali Zvornik i Sakar, sa pravnog stanovišta je ništavna, jer notica u kojoj je to zabilježeno napisana je rukom Jovana Ristića, tadašnjeg kapućehaja u Carigradu, bez Ali-pašinog potpisa. Zaključak: „iako se pravo Porte na Mali Zvornik ne može dokazati na apsolutno jasan način" prava Srbije u tom pogledu su još mnogo nejasnija. Dakle Porta „bi mogla", što sada za Kalaja znači i morala ne samo iz političkog oportuniteta, već i „prilično verodostojnih zakonskih razloga" da odbije zahtjev Srbije – prema: *Dnevnik Benjamina Kalaja 1868-1875*, Beograd-Novi Sad 1976; također vidi: M. Laković, O

U Beogradu se 1873. razmišljalo o tome da se stanovnici Malog Zvornika i Sakara silom "preture" u Bosnu.[143] Knez Milan Obrenović je 1874. posjetio Istanbul vjerujući da će ubijediti sultana da Srbima preda Mali Zvornik i Sakar. Međutim, nemalo se iznenadio kada je od sultana čuo ove riječi: "Vi govorite o javnom mnjenju kod vas. Javno mnenje predstavlja u Srbiji jedan milion pučanstva. Ja imam posla s javnim mnjenjem od 35 milijuna duša". Napori Milana Obrenovića i srpskih diplomata u Istanbulu nisu dali nikakve rezultate. To, međutim, nije značilo i kraj srpskih akcija po pitanju dobijanja Malog Zvornika i Sakara.[144]

Ratovi Srbije i Crne Gore (1876-1878) protiv Osmanskog carstva ubrzali su političko-teritorijalne promjene na Balkanu. Srpska vojska je krajem juna 1876. zauzela Sakar i Mali Zvornik, a zatim je prešla Drinu i osvojila Bosansku Raču, ali nije uspela da zauzme Bijeljinu.[145] Događaji na Balkanu ubrzali su, s druge strane, dogovor Austro-Ugarske i Rusije o podjeli interesnih sfera na Balkanu početkom jula 1876. u Rajhštatu (Reichstadt). Ovaj sporazum je bio njihovo osiguranje pred svim opcijama koje su mogle nastati iz srpsko-osmanskog rata. Sporazumom iz Rajhštata 1876, ove dvije države su se dogovorile da će poštivati princip nemiješanja i da neće "ni u kom slučaju pružati pomoć Turcima protiv hrišćana". U slučaju osmanske pobjede saglasile su se da traže ponovno uspostavljanje *status quo-a*, s promjenama koje neće dovesti u pitanje osmansku teritoriju. U slučaju osmanskog poraza, odnosno "pobede hrišćana" Rusija i Austro-Ugarska "neće davati prednost stvaranju jedne velike slovenske države", ali će dozvoliti određeno teritorijalno proširenje i Srbije i Crne Gore. Srbija bi dobila Višegrad i Mali Zvornik.[146]

Srpske snage su se u septembru 1876. pripremale da napadnu Sakar. Početkom tog mjeseca protiv njih je upućen buljuk redovne osmanske vojske i oko stotinu nefera pomoćne vojske. Osmanske jedinice su, nakon kraćeg okršaja, natjerale u bijeg srpske snage. Srbi su potom podigli oko 40 većih i manjih utvrđenja na planinskim i teško pristupačnim predjelima oko Malog

odnosima Srbije i Rusije u 1872. godini, u: *Srbija i Rusija 1814-1914-2014*, Beograd 2016, 59-68.

[143] Č. Popov, Međunarodni položaj, spoljna politika i diplomatija Srbije 1804-1878, u: *Dva veka moderne srpske diplomatije*, Beograd 2015, 52.

[144] G. Šljivo, Protjerivanje stanovništva islamske vjere iz Kneževine Srbije 1830-1878. godine, u: *150 godina od protjerivanja muslimana iz Kneževine Srbije,* Orašje 2013, 68.

[145] "Mali Zvornik i Sakar oslobodila je vojska kapetana Ranka Alimpića, drinskog komandanta, po depeši ministarskom savetu 28. juna 1876. godine. Međutim, borbe na granici traju do 25. juna 1878. godine kada je na Berlinskom kongresu potvrđena granica na Drini. Komandant Ranko Alimpić u septembru potpisuje preuzimanje zemlje Sakara i Malog Zvornika i time se stavlja tačka na višedecenijski spor" – prema: D. Pavić, *Sporno pitanje Malog Zvornika u XIX veku*, 20.

[146] M. Paunović Štermenski, *Filip Hristić - diplomata i političar (1819–1905*), doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd 2013, 292.

Zvornika, pa su topovima ugrožavali osmanske karaule duž granice. Veli-paša, koji se tada nalazio u Zvorniku, uputio je protiv srpskih snaga polovinom septembra tri tabora redovne vojske i pomoćne snage iz Sarajeva i Zvornika. One su započele borbu u Sakaru i porušile neka okolna srpska utvrđenja koja su se tamo nalazila, zaplijenivši dosta oružja i municije.[147] Srbija je platila danak lošoj strategijskoj proceni da će objava rata Porti biti znak za opšti ustanak svih balkanskih pravoslavnih naroda. Nedovoljne pripreme za rat kao i brojčana nadmoć osmanske vojske na drugim ratištima poljuljali su 1876. slab borbeni moral srpske vojske. Najgori srpski neprijatelj, ustvrdio je M. Ekmečić, bilo je ipak uvjerenje da se taj rat vodi sa sumnjivim ciljevima i još gorim metodama. Onoliko koliko su novine uzdizale srpsku ratobornost, toliko je bila i mjera dezerterstva. Seljake je bilo teško mobilizirati dok se ljetina ne smjesti u hambare.[148]

Srbiju je, nakon poraza kod Deligrada i Đunisa, nakon čega je osmanskim snagama bio otvoren put "u srce Srbije", te pobjeda na Kalipolju i Javoru, spasila hitra diplomatska intervencija Rusije i njeno ultimativno posredovanje u zaključenju primirja koji je spriječio "istorijski slom".[149] "Дальнейший разгром Сербии", rezmirao je jedan ruski savremenik, "был остановлен ультиматумом России. Сербская война кончилась". Porta je bila prisiljena da prihvati ruske zahtjeve i obustavi dalje ratne operacije.[150] Proglašeno je dvomjesečno primirje koje je spasilo Srbiju.[151] Rezultati primirja su, po Srbiju, bili bolji od stanja na frontu. Rusi su shvatili da srpska vojska nije sposobna za veće operacije.[152] Na Carigradskoj konferenciji, održanoj krajem decembra 1876. i početkom 1877, na srpske zahtjeve za dobijanje Malog Zvornika i Sakara, osmanski predstavnici su odgovorili da Porta ne može sklapati ugovor s poraženom stranom time što će je uvećavati.[153]

"Velika istočna kriza" (1875-1878), rusko-osmanski rat i dramatična zbivanja 1875-1878, prateća teritorijalna razgraničenja, umnogom su izmijenili vjersko-etničku sliku Balkana. Rusko-osmanski rat je, uz sve teritorijalne i demografske gubitke, bio devastirajući po Osmansko carstvo. U osmanskim

[147] G. Šljivo, *Protjerivanje stanovništva islamske vjere iz Kneževine Srbije 1830-1878. godine*, 68.

[148] Upor. M. Ekmečić, *Ogledi iz istorije,* Beograd 2002, 155; V. Blagojević-I. Perić, *Od ustanka do međunarodnog priznanja – vojska u stvaranju državnog identiteta Kneževine Srbije,* 555.

[149] S. Ćirković, *Srbi među europskim narodima,* Zagreb 2008, 136.

[150] *Vojvoda Živojin Mišić,* Beograd 1989, 19-20; N. Popović, *Srbija i carska Rusija,* Beograd 1994, 30-31.

[151] Opšir. R. Ljušić, Doseljavanja, iseljavanja i gubici stanovništva u novovekovnoj Srbiji (1804-1918), u*: Seobe srpskog naroda od XIV do XX veka,* Beograd 1990, 97-98.

[152] L. Vrkatić, *Pojam i biće srpske nacije*, 158.

[153] P. Cicmil, Pitanje Kneževine Srbije na Carigradskoj konferenciji 1876/1877. godine, *Istorijski časopis*, knj. 31, Beograd 1984, 229.

hronikama nazvan je "mali kraj svijeta" (Küçük Kıyamet).[154] Neki autori sugeriraju da rusko-osmanski rat treba promatrati kao "krstaški pohod, više nego kao etnički konflikt".[155] Uz učešće balkanskih hrišćanskih saveznika ovaj rat je doveo do masovnog progona muslimana sa Balkana. Krajem maja 1878. u Beču je potpisan sporazum koji je Austro-Ugarskoj osigurao okupaciju Bosne i Hercegovine. Britanska namjera da sarađuje sa Dvojnom Monarhijom odredila je sudbinu tih provincija. Istovremeno, britanska i ruska diplomatija nastojale su da postignu sporazum u pogledu Velike Bugarske, čije smanjenje je tražila Velika Britanija. U tim pregovorima britanska vlada je prihvatila da Srbija dobije nezavisnost i pripoji Mali Zvornik sa Sakarom. Okviri teritorijalnih promjena na Balkanu uobličeni su prije početka rada Berlinskog kongresa.[156]

Srpski predstavnici na Berlinskom kongresu tražili su, između ostaloga "Ako bi se zemlja, koja danas sastavlja Kosovski Vilajet, sjedinila sa Srbijom, ova bi imala Drinu i Lim kao svoju zapadnu granicu, koja obuhvata i Mali Zvornik, o kome je pitanje svršeno još 1831, i samo zadocnenje u izvršenje beše docnije nepresušni izvor zapleta sa Visokom Portom".[157]

---

[154] F. Karčić, Šta su nama 1878. i 1918. godina?, *Takvim 2018*, Sarajevo 2017, 179. Preliminarnim Sanstefanskim ugovorom, koji je Porti u martu 1878. izdiktirao Ignjatjev (Николай Павлович Игнатьев), vođa ruske delegacije, nije niko bio zadovoljan sem Rusa i Bugara. Rusija je obavezala Portu da joj ustupi sve teritorije u Evropi, osim uskog dijela zemlje oko Istanbula i moreuza. Nacrtane su i granice Velike Bugarske "kao predstraže prema Turskoj" (простиравшаяся "от моря и до моря" - от Черного моря до Эгейского"), sa teritorijom od 172.000 km^2 i Velike Crne Gore sa teritorijom od 15.700 km^2. Porta je primorana da se saglasi sa stvaranjem velike bugarske države. Veliko nezadovoljstvo pokazivale su i Velika Britanija i Austro-Ugarska. Andraši (Gyula Andrássy), austrougarski ministar spoljnih poslova, ovaj ugovor je označio kao "pravoslavno-slavensku propovjed". Promjene na Balkanu značajno su odstupale i od onoga što je bilo dogovoreno 1876-1877. između Rusije i Austro-Ugarske u Rajhštatu i Budimpešti. Velike sile su prihvatile prijedlog Beča o sazivanju međunarodne konferencije u Berlinu radi razmatranja rusko-osmanskog ugovora o miru "o pitanjima koje imaju evropski karakter". To je bio rezultat procjene da su, prema odredbama mira nametnutog Porti, bile značajno ojačane pozicije Rusije na jugoistoku Evrope. Ruski pokušaji da se izbjegne sazivanje ove konferencije bili su bezuspješni – vidi: Č. Popov, Istočna kriza 1875-1878 - Sanstefanski mir i Berlinski kongres*, Godišnjak Društva istoričara Vojvodine,* Novi Sad 1978, 107-117; С. А. Чернов, *Россия на завершающем этапе восточного кризиса 1875-1878 гг,* Москва 1984, 77-79.

[155] D. Vovchenko, A Pan-slav Frustration: The Russian Perceptions of the Bosnians and the Pomaks during the Eastern Crisis (1875–1878), *Srpske studije*, br. 11, Beograd 2020, 95.

[156] D. Živojinović, Velika Britanija i srpsko pitanje na Berlinskom kongresu, *Bratstvo, časopis društva "Sveti Sava"*, I, Beograd 1997. Izaslanici "balkanske raje" mogli su svoje pismene zahtjeve samo da unesu u salu zasjedanja, ali prije sjednice, kada tamo nije bilo nikoga, i da ih stave na mjesta za zelenim stolom, gdje su sjedili pojedini opunomoćenici velesila – vidi: V. Čubrilović, *Bosanski ustanak 1875-1878*, Beograd 1996, 269.

[157] U pogledu srpskih teritorijalnih zahtjeva prema Bosni i Hercegovini, stvar je bila završena još prije rata. Ona je spadala u austrougarsku interesnu zonu. Predstavnici Austro-Ugarske su samo pristali da Mali Zvornik i Sakar pripadnu Srbiji – vidi: V. Stojančević, *Srpski narod* u *Staroj Srbiji u Velikoj istočnoj krizi 1876-1878*, Beograd 1998, 111.

Odlukom Berlinskog kongresa Srbija je dobila krajeve "koji su priloženi u sledećem povlačenju granica: Nova granica Srbije sledi sadašnju liniju maticom Drine do njenog utoka u Savu, ostavljajući Kneževini Srbiji Mali Zvornik i Sakar, pa dalje starom granicom Srbije sve do Kopaonika, od koga se odvaja na vrhu Kaniluga. Odatle ide najpre zapadnom granicom Niškog sandžaka preko južne strane Kopaonika, grebenom Marice i Mrdarske planine, koji obrazuje vododelnicu između doline Ibra i Sitnice, s jedne, i Toplice s druge strane, ostavljajući Prepolac Turskoj". Formulacija o granici u kojoj se naglašava da Mali Zvornik i Sakar ostaju Srbiji preuzeta je iz sanstefanskog preliminarnog mirovnog ugovora. Pominjanje ovih mjesta u preliminarijama mira, kao i u Berlinskom ugovoru, govori o značaju koje je evropska diplomatija poklanjala rješavanju ovog pitanja koje se stalno pojavljivalo u odnosima Srbije i Porte prethodnih godina.[158] Mali Zvornik "selo od strateškog i političkog značaja sa većinskim muslimanskim stanovništvom dobija novu trasu puta uz Drinu koja postaje nekome granica, nekome inspiracija i izvor života".[159]

Po odlukama ovog kongresa "Muslimani koji poseduju imovinu u krajevima pripojenim Srbiji, a koji odluče da žive izvan granica Kneževine, moći će da zadrže svoje posede tako što će ih dati u zakup ili će njima upravljati treća lica. Tursko-srpska komisija biće zadužena da za račun Visoke Porte, u roku od tri godine, reši sva pitanja koja se odnose na način otuđivanja, korišćenja ili upotrebe državnih imanja i verskih zadužbina (vakufa) kao i druga pitanja koja se odnose na interese pojedinaca". Razlikovala se sudbina muslimanskog stanovništva u Malom Zvorniku koje je dijelom ostalo na svojim posjedima od sudbine muslimana u vranjskom, niškom, topličkom i vranjskom okrugu koji su nestali u progonima 1877-1878. godine.[160] Vjerovatno je blizina Bosne i Hercegovine koju je okupirala Austro-Ugarska, uticala na to da i malobrojni muslimani u Malom Zvorniku i Sakaru ne dožive sličnu sudbinu. Srpska vlada je insistirala na tvrdnjama o srpskom etničkom karakteru svih

[158] M. Samardžić, Austro-srpski odnosi i pitanje granice na Drini 1878-1879*, Istorijski časopis*, knj. LXV, Beograd 2016, 231.

[159] S. Pavić, O nama, u: *AD Drinum*, Mali Zvornik 2018.

[160] Odlukama Berlinskog kongresa bilo je određeno da se u Srbiji "neće moći nikome razlika u veri i veroispovedi protiv staviti kao uzrok da bude isključen, ili da je nesposoban za uživanje građanskih i političkih prava, da ne bude primljen u javne službe, zvanja i časti, ili da ne vrši razne zanate i industrije ma u kom mestu to bilo. Sloboda i javno vršenje crkvenih obreda biće ujamčeni svima srpskim građanima, kao i strancima, i nikakva smetnja neće se moći činiti hijerarhijskom uređenju raznih vjeroispovedi, niti odnosima njihovim sa crkvenim starešinama svojim". Ovu odredbu srpska vlada je 1878. pretočila u član 77. Zakona o uređenju oslobođenih predela, kojim se "građanima muhamedanske kao i građanima svake druge zakonom priznate vere" potvrđuje pravo i sloboda da ravnopravno obavljaju "verozakonske obrede veroispovedi svoje". U stvarnosti muslimansko stanovništvo iz četiri novopripojena okruga "skoro se u cjelosti, milom ili silom, iselilo" – prema: M. Imamović, Pregled istorije genocida nad Muslimanima u jugoslovenskim zemljama, u: *Restitucija bosanske državnosti,* Sarajevo 2013, 95.

pripojenih oblasti 1878, pozivajući se i na pisane izjave o lojalnosti tamošnjeg pravoslavnog stanovništva.[161] Vjerska i nacionalna homogenizacija, i u tom smislu izjednačavanje novoosvojenih oblasti, iz kojih je protjerano muslimansko stanovništvo, sa ostatkom Srbije, smatrani su osnovom sigurnosti i stabilnosti države.[162] U Nišu je za kratko vrijeme razoreno 12 džamija. Knez Milan Obrenović je progon muslimana i rušenje džamija u ovom gradu tretirao kao uvođenje "građanske kulture, državnog reda i nacionalno prosvećenje".[163]

Do 1878. u Malom Zvorniku nije bilo pravoslavnih, jedva da je imao neki koji je radio kod nekog bogatijeg muslimana, u vodenici ili kod stoke u planini.[164] Knez Milan Obrenović je u decembru 1878. obnarodovao rješenje Narodne skupštine da Mali Zvornik i Sakar "pripadnu srezu rađevskom u okrugu podrinskome", i da vlasti prema njemu postupaju. Prema popisu stanovništva u Malom Zvorniku i Sakaru je bilo ukupno 115 domova sa 494 stanovnika, svi su bili muslimani. Ni prema popisu iz 1884. situacija nije bila mnogo drugačija, s tim da su malozvorničkoj opštini priključena sela Radalj i Čitluk s većinskim pravoslavnim stanovništvom, čime je ova opština, statistički postala mješovita.[165]

---

[161] V. Stojančević, Uloga Srbije u oslobađanju krajeva zapadne Bugarske od turske vlasti i srpska uprava u tzv. Kulskom srezu 1877-1879*, Istorijski časopis*, knj. XXIV, Beograd 1977, 230.

[162] "Depopulacija muslimanskog stanovništva u datim okolnostima bila je neminovna" – prema: J. Šaljić, *Od konfesije ka identitetu (Muslimansko pitanje u Srbiji 1878-1912),* doktorska disertacija, Filološki fakultet, Beograd 2015, 73-74; opšir. J. Šaljić-Ratković, *Iz turskog vakta u novo doba: muslimansko stanovništvo Srbije 1868-1912*, Beograd 2020.

[163] H. Zundhausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, 156.

[164] Muslimanski rodovi, prema Lj. Pavloviću, su: Imširevići (30 k) trgovci, hodže i zanatlije, šajkaši, terzije i trgovci; zovu se Ćorići, Alići, Demirovići i Imširevići**;** stari su rod; govore zapadnim dijalektom. Imalo ih je i u Zvorniku. Prema nekim tvrdnjama došli su nakon 1688. "od mora"; Mustapići, Kokoravci i Jusići (9 k). Kokoravci su od dva brata, Mustafe i Jusufa; došli su 1834. iz Petrca; Buljukbašići: Kokoravci (5 k) su od nekog Husejina buljukbaše u Sokolu i Petrcu. Došli su 1834. s Jusićima; Ujkići (4 k) su došli iz Kučevaca; Osmaklići (4 k) su iz Veleša došli nakon 1834. na kupljeno imanje; Jakupići (3 k) su iz Uzovnice došli 1834. na kupljeno imanje; Krnići (3 k) su iz Osata iz istoimena sela, došli nakon 1834. iz Amzića; Zurlići (3 k). Njihove je pretke doveo iz Mostara neki Imširević trgovac; Veledarovići (3 k) su iz Bosne; pretke im doveo neki Zurlić; Đonlići (4 k) su stari rod iz Krupnja; došli su 1834. godine; Ekmeščići (4 k) su iz Krupnja i zajedno su 1834. s Đonlićima došli; neki se odselili u Zvornik; Kržavci **(**6 k) su iz Krupnja; iz Kržave; došli su 1834. s Đonlićima; Kujundžići (8 k) su iz Loznice, ranije iz Zenice, došli su 1834. i postali zanatlije i zemljoradnici; Hasančevići (12 k) mlađi imamski rod, došli su iz Doboja – vidi: Lj. Pavlović, *Sokolska nahija*, 498.

[165] U Malom Zvorniku su tada bile aktivne dvije džamije koje su imale dva imama. Stariji se zvao Sali Hasan Hasančević, a mlađi Omer Imširović Mustafić. Kako 1880, kada je vlastima bila upućena prva molba za zvanično postavljenje malozvorničkog imama, prema riječima srpskog ministra prosvjete, još nisu postojali propisi za određivanje plata imamima; imamu je preporučeno da pošalje ministarstvu cjenovnik islamskih obreda i usluga na osnovu kojih će primati nadoknadu. Tako je suma predvuđena za vjenčanje u Malom Zvorniku iznosila 24, a za ukop muslimana 20 groša čaršijskih. Tokom narednih godina određena je plata za jednog imama iz državnog budžeta u iznosu od 50 dinara mjesečno, koju su obojica imama trebali da dijele.

Nakon 1878. muslimani su zadržali svoja imanja, a onih iseljenih i odbjeglih prešla su kupovinom na doseljenike. Prve doseljene srpske porodice su Đukanovići iz Planine, Vesići iz Radalja, Bogićevići iz Čitluka, Vučićevići iz Strmova, Petrovići iz Culina, Pavlovići i Zeljići iz Radalja. U Malom Zvorniku je 1905. za učitelja postavljen Avdo Karabegović (1878-1908) iz Modriče, koji je završio učiteljsku školu u Aleksincu, s "namerom da u državnu školu, privremeno smeštenu u zgradu carinarnice, privuče muslimansku decu" (S. Pavić). On je tu, poznat po prosrpskoj orijentaciji, "muku mučio", jer "malozvornički turci", predvođeni imamom Mehmedom Išmirovićem, nisu htjeli djecu da daju u srpsku narodnu školu. Stvar se riješila dijelom kompromisom, a dijelom tako što su vlasti "lupile po džepu" i roditelje i mjesne organe.[166] S druge strane Drine, austrougarske vlasti su htjeli imati potpunu kontrolu nad radom srpskih škola u Bosni i Hercegovini.[167] Mali Zvornik je 1912. imao 90 kuća. Osnovna zanimanja stanovništva su bili zemljoradnja i splavarenje. U njemu je 30-ih godina, prema Lj. Pavloviću, živio 21 rod sa 115 domova.[168]

Nakon 1878, neki muslimani iz Sakara su prodavali imanja Srbima s okolnih brda i selili se u Bosnu, najviše u Janju, u kojoj su većinu stanovništva činili mahom muslimani pristigli iz Smederevskog sandžaka (1788-1862).[169]

Imširović koji je vjerske škole završio u Tuzli i Zvorniku, bio je pismen na srpskom jeziku, pa je ministarstvo izdavalo platu na njegovo ime. Kada je stariji imam 1904. umro, naslijedio ga je sin, te su obje džamije nastavile da opslužuju lokalne muslimane – prema: J. Šaljić, *Od konfesije ka identitetu (Muslimansko pitanje u Srbiji 1878-1912),* 155-156.

[166] D. Pavić, *Biografija Avde Karabegovića Srbina,* https://avdokarabegovic.tripod.com. Nezir Nalić je bio također učitelj u Malom Zvorniku (1911-1914). Iz Prvog svjetskog rata izašao je kao major srpske vojske. Nosilac je Albanske spomenice i učesnik Solunskog fronta – prema: M. Hudović, *Zvornik: slike i bilješke iz prošlosti,* 131.

[167] Neki učitelj Kovačević, iz škole u Drinjači kod Zvornika, otpušten je 1892. iz službe zato što je iz Beograda dobijao list "Velika Srbija" – vidi: I. Šabotić, *Život, ljudi i događaji: Tuzla na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Tuzla 2019, 38.

[168] Od velikog Vrela pa niz Drinu do ušća Radaljice je ovo selo, pisao je 1930. Ljubomir Pavlović. Od drinskog zavoza nastaje s početka usko, pa sve šire i šire, na sredini najšire, Zvorničko polje koje je do 1878. bilo samo muslimansko, a od toga doba i pravoslavni se polako naseljavaju. Ovo se polje ravna s Bačevačkim i po veličini i po rodnosti. Kod pravoslavnih su polja gola i za kukuruz, kod muslimana su s voćem i za sve usjeve. Kod pravoslavnih nema zgrada po poljima, a kod muslimana su zgrade za stoku i za najobičniju uspremu. Iznad Zvorničkog polja se dižu blago nagnute kose Vlaških njiva sa šumama i livadama, s dosta izvora. Oko tih izvora živjeli su pravoslavni doseljenici. Zvornik je bio "sastavljen iz dva dela: Mahale i Polja. Stara groblja u Polju na dva mesta kazuju o starosti ovog sela. Stara je i mahala u njemu, do 1878. god. dvaput veća, opominje nas na stara bosanska sela ove vrste" – vidi: Lj. Pavlović, *Sokolska nahija,* 497-499; *Poreklo stanovništva naselja Mali Zvornik. Stanje iz 1930. godine. Prema studiji „Sokolska nahija" Ljubomira Pavlovića*, http://www.poreklo.rs/2013/01/27/poreklo-prezimena-naselje-mali-zvornik.

[169] U Smajić Mahali, između ostalog, život su nastavili muhadžirske porodice: Hrustanbegovići koji su porijeklom iz sela Jarebice (Srbija), Saračevići iz Crne Bare (Srbija); Goduševići iz Begove Lešnice (Srbija), a neki tvrde da su iz Goduša (Zvornik), Hadžiresići iz Užica; Ćehajići

Od starih muslimanskih rodova u Sakaru su ostali Čolakovići i Mustafići. S prisajedinjenjem Srbiji mijenjao se i oblik ovog sela. Muslimanima je pripadalo nekad "cjelokupno zemljište od Radaljskog mosta na sjeveru do iznad Sakara na jugu, a u dubinu dva do tri kilometra". Oni koji su se iselili, prodavali su, piše Ljuba Popović, zemlju srpskim seljacima iz okolnih sela; oni koji su pobjegli, ostavili su posjede državi, te ih je ona dalje dijelila. Mali Zvornik i Sakar su 1921, s okolinom, imali 594 stanovnika od kojih je bilo 447 muslimana.

Vodne snage Drine su korišćene u XIX stoljeću za pokretanje plovećih vodenica, tzv. "drinki". Zbog veće dubine korita i veće brzine vode, postavljane su na konkavnim obalama, a za kopno su vezivane užadima. Pošto su bile opasnost za splavove, kojima se prevozila drvna građa, krajem XIX stoljeća vlasti Srbije i Austro-Ugarske su uklonile većinu tih objekata.[170] Do sredine XX stoljeća, plovidba Drinom bila je jedno od osnovnih zanimanja stanovnika Podrinja. Lađarstvom su se bavili skoro isključivo mještani Malog Zvornika i Sakara na desnoj i Zvornika i Diviča na lijevoj obali rijeke. "Muslimani iz Malog Zvornika, zbog vrlo zgodnog puštanja Drini, bave se od najstarijih vremena plovidbom po Drini. Oni su smeli brodari, oni na svojim "zvornikušama", "drinjačama" i "lađama" plove uz i niz Drinu slobodno i

su iz Šapca, Đezići iz Valjeva, a dalje porijeklo im je iz Sofije, Prepići iz Ralje (Srbija), Rančevići su iz Noćaja kod Male Mitrovice, Krivići i Klebići iz Loznice, Salkići su od Šapca, Terzići iz Užica. Musemići su iz Lešnice, ranije su se prezivali Besarovići, a po sestri Musemi dobili su novo prezime. Porodica Alihodžić je brojna u ovoj mahali. Porijeklom su iz Lešnice (Srbija). Jedna porodica Alihodžića je u austrougarskom periodu odselila u osmansku državu. Huremovići su porijeklom iz Prnjavora (Srbija); Sukilovići iz Lešnice (Srbija), a Smajići iz Šapca. Adanalići su se u ovu mahalu doselili iz mahale Dugo Polje, a ranije porijeklo im je iz Lešnice. Korajčevići su porijeklom iz Koraja, a ovdje su se naselili oko 1765. godine. Ranije su se prezivali Pilac. Nurkići su iz Lešnice. Kladnjaci su vjerovatno porijeklom iz Kladnja. U mahali Polutine su bili Herići su iz sela Hera kod Osječine (Srbija). Neki tvrde da je ova porodica iz Lešnice. Sofići su porijeklom iz Sofije. Vjerovatno se ova porodica naselila u Srbiji, pa onda u Janju sa ostalim porodicama. Potokovići su iz sela Potočana, a u Smajić Mahalu su doselili oko 1804. godine. Kasići su porijeklom iz Srbije, gdje postoji selo s ovakvim imenom i nalazi se nasuprot Drinjače. Hasifići su porijeklom iz Loznice. Baćevci su iz Srbije a u srodstvu su sa istoimenom porodicom nastanjenom u Smajić mahali. Grabići su porijeklom iz sela Grabovica (Srbija). Musići su porijeklom iz Srbije. Mešanovići, zvani Talović, prvobitno su iz Šapca došli u Bijeljinu a onda u Janju. Dedići su porijeklom iz Beograda. U Durgutović mahali živjele su muhadžirske porodice: Durgutovići porijeklom iz Budimpešte, Jašarevići su im rođaci, dobili su novo prezime po Jašaru Durgutoviću. Hadžimuharemovići su iz Šapca. Hadžirešići su iz Užica. Saračevići iz Šapca, Skokići iz okoline Valjeva, Kabaretovići također iz Srbije – vidi opšir: S. Kulenović, *Janja: etnološka monografija*, 168-170; http://muzejibtuzla.podkonac.org/wp-content/uploads/sites/7/2014/10/15-1980-Salih-Kulenovi/87-JANJA-ETNOLO-A0KA-MONOGRAFIJA-1.pdf; http://www.janja-bih.at/modules.php?name=etno.

[170] Na dijelu Drine koja pripada opštinama Zvornik i Mali Zvornik 1933. bilo je osam plovećih vodenica. U opštini Mali Zvornik "drinke" su se kod sela Sakara, Budišića i Velike Reke održale do 1955., odnosno do izgradnje HE "Zvornik" – prema: M. Pavlović-R. Golić-D. Šabić, Uticaj vodnih resursa na promene prostorno-funkcionalne strukture teritorije opštine Mali Zvornik i mogućnosti izgradnje novih hidroelektrana, *Glasnik Srpskog geografskog društva*, br. 3, Beograd 2010, 190.

lako". Kao najpoznatiji lađarai najpoznatiji su bili Imširevići, Alići i Ćorići iz Malog Zvornika. Na glasu su bile čamdžije i čamci iz sela Diviča, s bosanske strane kod Zvornika. U Diviču su se tim poslom bavili Hadžiavdići, Musići, Softići, Aliefendići, Mahmutovići, Smajlovići itd. Drinom su plovile "lađe" i prevozile poljoprivredne proizvode zvorničkog kraja. Bile su dugačke i po dvadesetak, a široke 2,5 metara. Zvale su se "burinke", a kako su oblikom podsjećale na papuču neko ih je zvao i "papučare". Na zadnjem dijelu imale su polukružni krov, ispod kojeg je bila koliba, kutak za spavanje posade i sklonište od nevremena. Ispod kolibe bilo je ognjište, na kome se u zemljanom loncu kuhala hrana za posadu i pekao hljeb ispod sača ili peke. Lađe su mogle da nose po 10 tona tereta. Prevozile su većinom suhe šljive, orahe i jabuke do ušća Drine u Savu, a odatle se roba željeznicom vozila u Brčko. Po povratku uz Drinu one nisu uvijek išle prazne.

Za vrijeme gradnje mostova u Bajinoj Bašti, Ljuboviji i Zvorniku uzvlačile su uz Drinu po četiri tone gvozdene konstrukcije, natovarene u Šapcu. Matična luka bila im je Divič, gdje ih je bilo najviše.[171] Malozvornički lađari su bili rijetki "poznavaoci Drine i njenih stena i čevrntija, oni lako prolaze i gde se drugi nikada ne bi usuđivali". Muslimani su od starina u društvu muslimana bosanskog Diviča i Zvornika bili priznati lađari. Sa svojim lakim šajkama mogli su "najumešnije po Drini ploviti. Oni su zbog ovog zanimanja ostavili zemljoradnju, pa su lako ostavljali zemlju, te su padali u besprimernu sirotinju".[172] Vlasnici lađa bili nazivani su "age lađani", imali su jednu ili više lađa.[173] Iz perioda između dva svjetska rata potiče Most kralja Aleksandra I Karađorđevića, otvoren 1930, kao prvi most između Zvornika i Malog Zvornika.[174] Od 1932. do 1934, po nalogu kralja Aleksandra, kod starog

[171] Brodogradilište im je bilo u Budišću (više Sakara). Posada lađe imala je četiri veslača i zapovjednika, koji je bio kormilar ili dumendžija. Ostala je priča o izvanrednom ukusnom hljebu i jelu spremljenom na ognjištu lađe. Zvanje dumendžija bilo je vrlo cijenjeno, pa su divičke majke tepale svojoj djeci: "Bio ti majci dumendžija!". Lađa nije mogla ploviti uz Drinu veslanjem, nego se morala vući uz vodu. Tri veslača išla su obalom i vukla lađu konopcima. Četvrti veslač je dugačkom motkom odbijao lađu od obale da se ne nasuče. Dumendžija je kormanio i kako je ovo bio veoma težak i naporan posao, stoga nije čudo što je među lađarima postojala kletva, upućena onome kome se želi najveće zlo: "Dabogda lađu vukao" – prema: *Divički splavari*, http://www.medzlis-zvornik.info/index.php?option=com_content&view=article&id=113&Itemid=21.

[172] Upor. Lj. Pavlović, *Sokolska nahija,* 497; R. Golić, Zvorničke lađe i splavarenje na Drini, *Globus*, br. 35, Beograd 2010, 85-86.

[173] Najuticajniji gazda je 40-ih godina bio Asa Bojić iz Diviča, vlasnik 14 lađa. Pet lađa je imao Alija Ćorić iz Malog Zvornika, po tri Salih Hadžiefendić iz Sakara i Avdo Hambiralović iz Vidakovih njiva kod Zvornika, dvije Salko Krdžić iz Malog Zvornika, i po jednu Hadži Omer Muratović i Džemil Rajzović iz Zvornika. Lađarstvom su se bavili i drugi domaćini, koji su oko 1930. napuštali posao zbog konkurencije drugih "aga lađanih" i razvoja željezničkog i drumskog saobraćaja – vidi: R. Golić, *Zvorničke lađe i splavarenje na Drini,* 87.

[174] R. Golić, *Mali Zvornik,* 36. Tokom jula 1919. Mali Zvornik posjetio je kralj Aleksandar I Karađorđević, praunuk Karađorđa, koji se bio zavjetovao da će premostiti "Drinu, plemenitu

željeznog mosta, s lijeve strane magistralnog puta Loznica-Ljubovija, unutar kamenog brda, u dubini stijene koja se okomito spušta ka Drini, građeno je podzemno sklonište (tajni naziv "Kamena devojka") koje čini lavirint odaja iskopanih u kamenu za kraljevo ratno komandno mjesto i duži boravak većeg broja ljudi. Sklonište su pravili zatvorenici iz svih dijelova države: "dovoženi noću, odrađivali su svoju smenu od 10 do 15 dana i bili vraćeni noću, tako da nikada nisu saznali ni gde su bili ni šta su radili". Pošto je izgrađeno dve trećine skloništa gradnja je obustavljena 1934. nakon ubistva kralja Aleksandra 1934. u Marseju.[175]

Sve do izgradnje HE "Zvornik" (1947-1955) srpskog stanovništva u Malom Zvorniku i Sakaru nije bilo mnogo: "Nekoliko srpskih kuća postojalo je iznad Sakara i nizvodno od željeznog mosta na Drini". Bile su to porodice Jevtića, Tomića, Bojića, Sekulića, Mitrovića, Lukića (iznad Sakara), Arsića, Zeljkovića, Zeljića, Vasića i dr. Do izgradnje centrale Mali Zvornik je imao dvije džamije (donju i gornju), kao i tri mezaristana.[176]

---

među", ali je taj zavjet ispunio tek njegov praunuk. Srpski trgovci počeli su 1922. planirati gradnju mosta na mjestu gdje se iskrcao kralj Aleksandar. Prihvaćeno je 1926. rješenje željeznog mosta na Drini. Radovi su trajali pune dvije godine i 1929. ispunjen je zavjet Karađorđa - Drina je premoštena. građen sredstvima Ministarstva građevine Kraljevine Jugoslavije, ratnom reparacijom i donacijama kralja Aleksandra I. Karađorđevića. Izgradnja mosta koštala je oko 13,5 miliona dinara, kada je odnos tadašnjeg dinara i engleske funte bio jedan prema jedan. Svečano otvaranje i posvećenje održano je 12.1.1930, a u promet ga je pustio kralj Aleksandar. Most je nazvan po ktitoru - kralju Aleksandru I. Tokom aprilskog rata 1941. most je srušen. Radovi na dogradnji i dovođenju mosta u sadašnje stanje započeli su najesen 1945. godine, a završeni lipnja 1946. godine. Kao radna snaga korišteni su njemački i talijanski zarobljenici i hrvatski zarobljenici s Križnog puta. Kad je most obnovljen, ponio je ime narodnog heroja Filipa Kljajića Fiće, koji je poginuo 5. jula 1943. godine, prilikom napada NOVJ na jedinice Njemačke i NDH koje su držale Zvornik. Prvobitni naziv mosta vraćen je u martu 2009. na sjednici SO Mali Zvornik. Vlada Srbije obezbjedila je 600.000 evra za rekonstrukciju ovog mosta (2019-2020), gradska uprava Zvornik iz budžeta izdvojila za radove na mostu i izmjenu gazećeg dijela podloge oko 750.000 konvertabilnih maraka. Ovaj most je dug 150, a širok 7,2 metara - https://hr.wikipedia.org/wiki/Stari most u Zvorniku; https://www.dinarskogorje.com/boranja.html; https://www.palelive.com/stevanovic-pustio-u-upotrebu-most-kralja-aleksandra-u-zvorniku.

[175] Opšir. D. Stevanović, „Iz podzemnog grada u egzil", *Politika*, Beograd, 17. april 2007.; T. Živanović, „Podzemni grad za kralja i svitu", *Danas*, Beograd, 23. oktobar 2009, https://www.danas.rs/drustvo/podzemni-grad-za-kralja-i-svitu; D. Kostić, *Podzemni grad "Kamena devojka": strogo čuvana tajna Jugoslavije,* http://www.malizvornik.info/?p=10243; *Podzemni grad Karađorđevića,* https://www.malizvornik.rs/turisticka-ponuda/podzemni-grad-karadjordjevica.

[176] "Jedno se nalazilo između stare i nove osnovne škole, najveće na mjestu zvanom "Vrelo" (sada je na toj lokaciji razvedeno postrojenje Hidroelektrane) i treće kod donje džamije (sada lokacija Doma zdravlja). Na prostoru na kojem se sada nalaze upravna zgrada Hidroelektrane i njen restoran bila je na brežuljku iznad Drine jedna zaravan. Zvala se TVRTAK. Na njemu su priređivana narodna veselja uz narodne instrumente tamburu, saz, zurle i pište. Idući od Malog Zvornika prema Sakaru, na udaljenosti od brane HE 200-300 metara, izviralo je 20-30 metara iznad korita Drine jako vrelo zvano "Sum bunar" sa nadaleko poznatom vodom za piće i pojilom za stoku. Na njemu su bile dvije vodenice, a u blizini livada Mehmed hodže Imširovića na kojoj

U periodu 1948-1953, doseljavanjem radnika koji su radili na izgradnji HE "Zvornik", broj stanovnika je porastao sa 768 na 2.783, što je bilo povećanje za 3,62 puta za pet godina.[177] Izgradnjom brane na Drini (HE Zvornik) i stvaranjem Zvorničkog jezera (dužine 25 km i površine 13,5 km^2) prirodni reljef terena je znatno izmijenjen. Jezero je pokrilo oko 1300 ha zemljišta u aluvijalnoj ravni Drine.[178] HE "Zvornik" je započela 1955. s radom. U prvim godinama, po proizvodnji električne energije, bila je prva hidroelektrana u Srbiji, a druga u Jugoslaviji.[179] Njenom izgradnjom započinje kvalitativno novi period u razvoju Malog Zvornika. Naselje dobija prvi urbanistički plan, komunalne službe, vodovod, kanalizaciju, električno osvjetljenje, stambene objekte, industrijska preduzeća, Dom kulture, biblioteku, srednju školu itd. Mali Zvornik 1955. postaje središte novoformirane istoimene opštine i dobija status gradskog naselja.[180]

U vrijeme gradnje HE Zvornik, kao i neposredno nakon njenog završetka, rasformirano je prvobitno naselje Mali Zvornik. U Mahalama su porušene dvije trećine kuća. Stanovništvo se iselilo dijelom u Zvornik, ili na novu lokaciju, ispod željezničke stanice i benzinske pumpe, nizvodno od brane, koja je dobila ime Novo Naselje. U njemu je 1969. podignuta džamija.[181] Na mjestu nekadašnje Mahale nikla je Kolonija – moderni dio Malog Zvornika, s višespratnicama i javnim zgradama. U Malom Zvorniku je 1981. živjelo 3.786 stanovnika, od čega 2.349 Srba i 755 Muslimana, 540 Jugoslavena i 142

su održavane borbe bikova. I s jedne i s druge strane ceste od Malog Zvornika do Sakara bile su bašče i voćnjaci s ogromnim stablima najkvalitetnijih oraha. Sve je potopljeno vodama Jezera l955. godine, kao i stara cesta". U vrijeme izgradnje HE "Zvornik" (l947-l955) i neposredno poslije njene izgradnje rasformirano je prvobitno naselje Mali Zvornik, a njegovi starosjedioci su iselili u Zvornik, ili na novu lokaciju, ispod željezničke stanice i benzinske pumpe, koja je dobila ime Novo Naselje. Podignuta je nova džamija 1969. godine. Tako je "ovo čisto muslimansko naselje ostalo bez svojih starosjedilaca, sada opterećenih osjećanjem nepravde učinjene prema njima, posebno što od starog Malog Zvornika nisu ostali nikakvi tragovi materijalne kulture. Uporedo sa nestajanjem starog Malog Zvornika u kome je većina kuća bila pokrivena sitnim crijepom ("biberom"), sa mnogo zelenila, bašta i voćnjaka i sa prostranim dvorištima (avlijama), nastajalo je novo, odnosno današnje naselje Mali Zvornik sa potpuno izmijenjenim urbanim izgledom i socijalnim i nacionalnim sastavom stanovništva" – prema: M. Hudović, *Zvornik: slike i bilješke iz prošlosti*, 129-130.

[177] R. Golić, *Mali Zvornik,* 36.

[178] *Izveštaj o strateškoj proceni na životnu sredinu plana generalne regulacije Mali Zvornik*, JUP "Plan" Šabac, Šabac 2014, 21. https://www.malizvornik.rs/dokumenta/2014/pgr/PGR-Mali-Zvornik-Izvestaj-o-strateskoj-proceni-na-zivotnu-sredinu.pdf.

[179] M. Pavlović-R. Golić-D. Šabić, *Uticaj vodnih resursa na promene prostorno-funkcionalne strukture teritorije opštine Mali Zvornik i mogućnosti izgradnje novih hidroelektrana,* 190.

[180] R. Golić, *Mali Zvornik,* 36.

[181] U jesen 1949. napravljena je željeznička pruga koja je povezala Mali Zvornik s Beogradom. Do školske 1960/1961, i izgradnje nove školske zgrade, djeca iz Malog Zvornika i njegove okoline u starije razrede osnovne škole išla su u Zvornik – vidi: M. Hudović, *Zvornik: slike i bilješke iz prošlosti*, 129-130.

ostalih. Sakar je tada imao 587 žitelja, od čega 282 Srba, 226 Muslimana, 59 Jugoslavena i 20 ostalih. Opština Mali Zvornik je 1981. imala 13.074 stanovnika.[182] Grad je bio funkcionalno povezan s većim i razvijenijim Zvornikom u Bosni i Hercegovini. Dio stanovnika radio je u tom gradu, posebno u Fabrici glinice "Birač". Zvorničani su radili u Malom Zvorniku, najviše u Hidroelektrani i "Ravnaji". Za razvoj Malog Zvornika sve veći značaj je imao gravitacioni i funkcionalni uticaj Loznice. S raspadom Jugoslavije granica na Drini dobila je novu dimenziju. Donje Podrinje je 90-tih godina postalo prostor nastanjenja dijela izbjeglog srpskog stanovništva iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine.[183] Broj muslimana je, s druge strane, u malozvorničkom kraju bio u stalnom opadanju.[184] Njihova prošlost, promatrana u širem kontekstu, čini reljefnu dionicu, sastavni dio historije Bošnjaka i balkanskih muslimana.

Zaključak

Potpuna rekonstrukcija historijske stvarnosti "kakva je zaista bila" (Ranke) nije ostvariva. Vrijednost historiografije se može mjeriti i onim što ona nije proučila. Zato se ona i stalno preispituje. Prošlost se može spoznati raznim metodološkim zahvatima na više načina, složenija je od svih istraživačkih modela i ideoloških naklonosti. Sve što se zbilo ima više perspektiva. Jednodimenzionalno i manihejsko prikazivanje karaktera historije postaje stvar prošlosti, kao i vrijeme normiranih priča. Različiti narativi su neminovni, prošlost se interpretira iz okvira ili pozicije iz koje se sagledava. Za historičare je važno da uključuju i vizije "drugih". Multiperspektivni pristup prošlosti

[182] Među stare muslimanske porodice Hudović ubraja Ćoriće, Kokoroviće, Buljubašići, Hrnjiće, Kujundžiće, Imširoviće, Zuliće, Potokoviće, Halilovića, Beganoviće, Rustemoviće, Jakuboviće, lbrahimoviće, Havkiće, Hamidoviće, Ćemaloviće, Piriće i Kajtazoviće – prema: M. Hudović, *Zvornik: slike i bilješke iz prošlosti*, 129.

[183] Jadar je predstavljao etapnu migratornu zonu za većinu srpskih izbjeglica, koje su se išle ka Beogradu, Novom Sadu i Šapcu. Najveći priliv izbjeglica iz Bosne i Hercegovine zabilježen je u Malom Zvorniku (87,99%) i Loznici (77,75%), a iz Hrvatske u Bogatiću (40,29%) i Šapcu (53,28%). Dio izbjeglog stanovništva se nastanio u Jadru i Mačvi. Najveći udio izbjeglica 2011. u ukupnom stanovništvu imao je Mali Zvornik (4,9%), Šabac (3,9%), Bogatić (3,2%) i Loznica (2,6%) - prema: S. Marković, *Turizam kao faktor prostorne integracije i socioekonomskog razvoja donjeg Podrinja,* doktorska disertacija, Geografski fakultet, Beograd 2020, 65.

[184] Mali Zvornik je 2002. imao 4.736 stanovnika, od čega 4.095 Srba (86,5%), 363 Muslimana (7,66%) 54 Bošnjaka (1,41%) i 224 pripadnika ostalih naroda (4,7%) – vidi: R. Golić, *Mali Zvornik,* 38-43. Prema popisu 2011. u Malom Zvorniku su Srbi činili 93,55% stanovništva (11.677). Tu je živjelo i 72 Bošnjaka (0,58%) i 376 Muslimana (3,01%) - za bosanski jezik se opredijelilo njih 40 – vidi: http://brojstanovnika.cu.rs/opstina/mali-zvornik; https://bs.wikipedia.org/wiki/Popis_stanovni%C5%A1tva_u_Srbiji_2011_%28Mali_Zvornik%29

dovodi u pitanje etnocentričko viđenje svijeta. Događanja u nacionalnoj historiji ovise i od razvoja opšte historije i njenih uticaja.

Složena društvena realnost uvijek se, i pored svih napora, opaža filtrirana i u odsječcima. Nužno je multiperspektivno raščlanjivanje i redefiniranje odnosa prema prošlosti, baziranoj na racionalnim prosudbama historijskih etapa i dionica. Tokovi historije na Balkanu, ne mogu se svestranije sagledati odvojeni od šireg evropskog/svjetskog konteksta, koncepcija svjetskog poretka, uticaja i posljedica ostvarivanja geostrateških interesa velikih sila. Balkan je u XIX stoljeću bio izložen snažnim deosmanizacijskim procesima s brojnim posljedicama. Na tom "prostoru graničara u procjepu svjetova", proizvodu "kompleksne interakcije brojnih istorijskih perioda, tradicija i nasleđa" (Marija Todorova), njih treba sagledavati slojevito, u sklopu evropskih i svjetskih tokova, kroz prizmu interesa i politika velikih sila, koji ostavljaju snažan pečat na historiju naroda koji tu žive. Prelomne događaje u historiji Balkana treba prikazivati s različitih pozicija. Historija je višeznačan proces, nije samo historija pobjednika, već obuhvata i viđenja poraženih. Važni periodi i događaji koje intepretira "pobjednička" ili dominantnija strana, nerijetko generiraju popularne narative koji se prihvataju kao "vječite" ili "mega istine" ("the grand narative"). Naučni odgovori na brojna pitanja ne mogu se naći samo na jednom mjestu, u jednom arhivu, historiografiji jednog naroda ili samo u jednoj knjizi. Brojni historijski procesi "dugog trajanja" prevazilaze lokalne okvire i regionalne granice. To se odnosi i na složeno pitanje deosmanizacije Balkana - "razmeđa svjetova", čija je politička geografija u XIX i XX stoljeću bila izložena radikalnim prekrajanjima.

Komadanje teritorije te "osmanske Evrope" u XIX stoljeću gdje su u znatnoj mjeri živjeli muslimani, značajne izmjene njegove etničko-vjerske strukture, pojava novog, užeg definiranja identiteta naroda dovela je i do diskontinuiteta, brisanja ili skraćivanja historije, kao i fragmentacije svijesti preostalih muslimana i njihovih prorijeđenih zajednica na tom prostoru. Upoređivanjem fatuma tih zajednica dolazi se do potpunijih saznanja. Multiperspektivno proučavanje te deosmanizacijske drame, otkriva i potisnuti svijet društvenih grupa, njegovih iskušenja, individualnih i porodičnih ljudskih sudbina i iskustava. Iza raznih statistika i brojki nalaze se obični ljudi i njihove sudbine. Zato je nužna i "perspektiva odozdo". Protjerivanja i iseljavanja muslimana uticala su na tektonske promjene etničko-vjerske strukture na Balkanu. Nastala, tzv. "turska ostrva" su, naročito nakon 1878. i prelomnog Berlinskog kongresa, sve više sužavana, ili su potpuno iščezla sa površine zbog iseljavanja muslimana. Uz njihov progon, uz uništavanje kulturnog i vjerskog nasljeđa, violentno su brisani, širom Balkana, i brojni drugi tragovi njihovog višestoljetnog postojanja. S gubitkom starog "balkanskog duha", mnoga su mjesta izgubila čitave blokove svoje historije.

Summary

A complete reconstruction of the historical reality "as it really was" (Ranke) is not feasible. The value of historiography can also be measured by what it has not studied. That is why it is constantly being questioned. The past can be known by various methodological interventions in several ways, it is more complex than all research models and ideological inclinations. Everything that happened has more perspectives. The one-dimensional and Manichean depiction of the character of history becomes a thing of the past, as is the time of normed stories. Different narratives are inevitable, the past is interpreted from the framework or position from which it is viewed. It is important for historians to include visions of "others" as well. A multiperspectival approach to the past challenges the ethnocentric view of the world. Events in national history also depend on the development of general history and its influences.

Complex social reality is always, despite all efforts, perceived filtered and in sections. It is necessary to multi-perspective analysis and redefine the relationship to the past, based on rational judgments of historical stages and sections. The course of history in the Balkans cannot be more comprehensively viewed apart from the wider European / world context, the conceptions of the world order, the influence and consequences of the realization of the geostrategic interests of the great powers. In the 19th century, the Balkans were exposed to strong de-Ottomanization processes with numerous consequences. In this "space of border guards in the gap of worlds", the product of "complex interaction of numerous historical periods, traditions and heritage" (Maria Todorova), they should be viewed in layers, within European and world trends, through the prism of interests and policies of great powers. a stamp on the history of the people who live there. The turning points in the history of the Balkans need to be portrayed from different positions. History is a multifaceted process, not only the history of the victors, but also the visions of the defeated. Important periods and events, interpreted by the "winning" or more dominant side, often generate popular narratives that are accepted as "eternal" or "mega truths". Scientific answers to many questions cannot be found in just one place, in one archive, in the historiography of one people, or in only one book. Numerous historical processes of "long duration" transcend local frameworks and regional boundaries. This also refers to the complex issue of the de-Ottomanization of the Balkans - the "border of the worlds", whose political geography in the 19th and 20th centuries was exposed to radical changes.

The fragmentation of the territory of "Ottoman Europe" in the 19th century, where Muslims lived to a large extent, significant changes in its ethnic and religious structure, the emergence of a new, narrower definition of the nation's identity led to discontinuity, erasure or shortening of history and fragmentation of remaining Muslims. and their sparse communities in the area. Comparing the fate of these communities leads to more complete knowledge. A multiperspectival study of this deosmanization drama reveals and suppresses

the world of social groups, its temptations, individual and family human destinies and experiences. Behind various statistics and figures are ordinary people and their destinies. That is why a "perspective from below" is necessary. The expulsions and emigration of Muslims affected the tectonic changes of the ethnic-religious structure in the Balkans. The so-called The "Turkish islands", especially after 1878 and the groundbreaking Berlin Congress, were increasingly narrowed, or completely disappeared from the surface due to the emigration of Muslims. Along with their persecution, along with the destruction of cultural and religious heritage, many other traces of their centuries-long existence have been violently erased throughout the Balkans. With the loss of the old "Balkan spirit", many places have lost entire blocks of their history.

Prof. dr. Izet ŠABOTIĆ
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
E-mail: sabota_tuzla@hotmail.com

Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC: 94(497.6)"1905/1907" (093)
332:332.2:347.6-051-052(497.6 Tuzla)"1905/1907"
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2021.4.5.51

UVAKUFLJENJE IMOVINE TUZLANSKE DOBROTVORKE TAHIRE-HANUME TUZLIĆ

Abstrakt: *U radu je dat osvrt na proceduru uvakufljenja vakufa Tahire-hanume Tuzlić, udove Gradaščević iz Tuzle. Na osnovu predočenih sadržaja ovo uvakufljenje nije proteklo bez određenih poteškoća. Naime, Tahira-hanuma Tuzlić, potiče iz poznate begovske tuzlanske porodice, te je po toj osnovi naslijedila značajne zemljišne posjede i brojne druge nekretnine. Bila je udata za Bećir-bega Gradaščevića i nisu imali potomstva. U starosnom dobu od preko 60 godina, odlučila je uvakufiti značajan dio svoje imovine u "evladijet vakuf". Kako je Esad ef. Kulović, gradonačelnik Sarajeva bio oženjen sestričinom Tahire-hanume Tuzlić, Rašidom hanumom, isti je bio određen za muteveliju (staratelja) navedenog vakufa. Bilo je predviđeno da se u vakuf unesu značajni zemljišni posjedi koji su se nalazili u katastarskim općinama: Pasci, Husino, Bistarac i Donja Tuzla, te više kuća i dućana u Donjoj Tuzli. Ovom uvakufljenju o protivio Bakir-beg Tuzlić, jedini tada muški potomak ugledne begovske porodice Tuzlić. Kada je saznao za uvakufljenje, Bakir-beg Tuzlić se na sve moguće načine trudio spriječiti isto. Iz tih razloga, obratio se Šerijatskom sudu u Tuzli, Seoskom kotarskom uredu Donja Tuzla, a kasnije Zemaljskoj vladi za Bosnu i Hercegovinu, te Zajedničkom ministarstvu u Beču. U navedenim molbama Bakir-beg Tuzlić je istakao, da je saznao iz čaršijskih razgovora da je njegova tetka Tahira-hanuma Tuzlić planirala uvakufiti najveći dio imovine koju posjeduje.*

U svojim obrazloženjima istakao je da to ona radi mimo zakona i domaćih običaja, a sve s ciljem da onemogući njega kao najbližeg potomka ugledne porodice Tuzlić da dođe do pripadajućeg mu nasljedstva. Osim toga, naveo je da se u nekoliko godina u nazad njegova tetka Tahira-hanuma Tuzlić ponaša rasipnički, te bez valjanog razloga poklanja dijelove svoje imovine. Posebno je isticao neopravdano poklanjanje velikog imanja u selu Dubravice u kotaru Brčko, kao i druge imovine Esad ef. Kuloviću, čemu se Bakir-beg Tuzlić protivio, jer je smatrao da Esad ef. Kulović ima obavezu prema Tahiri-hanumi, a ne ona prema njemu, jer je zahvaljujući Tahiri-hanumi Tuzlić, oženio njenu

sestričinu Rašidu hanumu i tako dobio u miraz značajnu imovinu. U svojim molbama Bakir-beg Tuzlić je isticao da je Tahira-hanuma Tuzlić matuh i da nije sposobna donositi valjane odluke, koje je mogu dovesti u nezavidan položaj. Osim toga, kazao je da ona to radi u inat njemu, kako mu nebi pripala navedena imovina, kao jedinom muškom nasljedniku. Nakon što su Šerijatski sud i Seoski kotarski ured u Donjoj Tuzli odbili zahtjeve Bakir-bega Tuzlića, on se obratio Zemaljskoj vladi u Bosni i Hercegovini i Zajedničkom ministarstvu finansija u Beču. No, ni oni nisu imali razumijevanja za njegove molbe. Uporedo sa molbama Bakir-bega Tuzlića, istim ovim institucijama se obratila Tahira-hanuma Tuzlić, tražeći od njih saglasnost za uvakufljenje imovine u "Evledijet vakuf Tahire-hanume Tuzlić". Nakon što su navedene ustanove, utvrdile su da nema smetnji za uvakufljenje Zemaljska vlada je u konačnici, 2. novembra 1907. godine dala odobrenje za uvakufljenje navedene imovine. Postupak uvakufljenja je potvrđen kod Šerijatskog suda u Tuzli vakufnamom, kojom je imenovan mutevelija "Evladijet vakufa Tahire-hanume Tuzlić", te utvrđena pravila korištenja istog u humanitarne, vjersko-obrazovne i ekonomsko-socijalne svrhe. Na ovaj način, ovaj vakuf je dat na korištenje zajednici, te je isti namijenjenoj svrsi služio nekoliko desetljeća, sve do uspostave komunističke vlasti nakon Drugog svjetskog rata, kada je ovaj vakuf kao i mnogi drugi u Bosni i Hercegovini došao na udar brojnih procesa. Ovaj vakuf je zanimljiv iz nekoliko razloga. Radilo se o jednom od većih vakufa nastalih u austrougarskom vremenu, a iza navedenog vakufa stajala je žena kao vakifa. Stoga smo smatrali važnim dati nekoliko značajnih činjenica vezanih za proceduru uvakufljenja vakufa, te ističući neke važne karakteristike istoga.

Ključne riječi: *Vakuf, vakufnama, Tahira-hanuma Tuzlić, Bakir-beg Tuzlić, Esad ef. Kulović, evladijet vakuf.*

THE WAQF FORMATION OF TUZLA'S BENEFICIARY TAHIRA-HANUMA TUZLIĆ PROPERTY

Abstract: *The paper reviews the procedure of waqf formation of Tahira-hanuma Tuzlić, widow of Gradaščević from Tuzla. Based on the presented contents, this endowment (waqf) did not pass without certain difficulties. Namely, Tahira-hanuma Tuzlić comes from a well-known bey Tuzla family, and on that basis she inherited significant land holdings and numerous other real estates. She was married to Bećir-bey Gradaščević and they had no children. At the age of over 60, she decided to endow a significant part of her property in an "evladijet waqf". Since Esad ef. Kulović, the mayor of Sarajevo, was married to Tahira-hanuma Tuzlić's sister, Rashid hanuma, he was appointed as mutevelija (guardian) of the said waqf. It was planned to include in the endowment significant land holdings located in the cadastral*

municipalities: Pasci, Husino, Bistarac and Donja Tuzla, as well as several houses and shops in Donja Tuzla. Bakir-beg Tuzlić, the only male descendant of the prominent bey family Tuzlić at the time, opposed this endowment. When he found out about the endowment, Bakir-bey Tuzlić tried in every possible way to prevent the same. For these reasons, he addressed the Sharia Court in Tuzla, the Village District Office of Donja Tuzla, and later the Provincial Government for Bosnia and Herzegovina and the Joint Ministry in Vienna. In the above-mentioned petitions, Bakir-bey Tuzlić pointed out that he had learned from the Bazaar conversations that his aunt Tahira-hanuma Tuzlić had planned to endow most of the property she owned.

In his explanations, he pointed out that she was doing it outside the law and domestic customs, all with the aim of preventing him, as the closest descendant of the respectable Tuzlić family, from reaching his inheritance. In addition, he stated that in the past few years, his aunt Tahira-hanuma Tuzlić has been behaving wastefully, giving away parts of her property without a valid reason. He especially pointed out the unjustified donation of a large property in the village of Dubravice in the Brčko district, as well as other property of Esad ef. Kulović, which Bakir-beg Tuzlić objected to, because he believed that Esad ef. Kulović has an obligation to Tahiri-hanuma, and not she to him, because thanks to Tahiri-hanuma Tuzlić, he married her sister Rashid hanuma and thus inherited significant property. In his petitions, Bakir-beg Tuzlić pointed out that Tahira-hanuma Tuzlić was a mother-in-law and that she was not capable of making valid decisions, which could put her in an unenviable position. In addition, he said that she was doing it in spite of him, so that he would not have the said property, as the only male heir. After the Sharia Court and the Village District Office in Donja Tuzla rejected Bakir-beg Tuzlić's requests, he addressed the Provincial Government for Bosnia and Herzegovina and the Joint Ministry of Finance in Vienna. But neither did they have an understanding for his pleas. Simultaneously with the requests of Bakir-beg Tuzlić, Tahira-hanuma Tuzlić addressed these same institutions, asking them for consent to endow the property in the "Evledijet waqf of Tahira-hanuma Tuzlić". After the above-mentioned institutions determined that there were no obstacles to the endowment, the Provincial Government finally, on November 2, 1907, gave approval for the endowment of the said property. The process of endowment was confirmed at the Sharia Court in Tuzla by a waqfnama, which appointed the mutevelija "Evladijet vakuf Tahire-hanume Tuzlić", and established the rules of its use for humanitarian, religious-educational and economic-social purposes. In this way, this waqf was given to the community for use, and it served its intended purpose for several decades, until the establishment of communist rule after World War II, when this waqf, like many others in Bosnia and Herzegovina, came under fire from numerous processes.

This waqf is interesting for several reasons. It was one of the larger waqfs created in Austro-Hungarian times, and behind the said waqf stood a woman as a waqif. Therefore, we considered it important to give some important facts related to the procedure of endowment of the endowment, and to point out some important characteristics of the same.

Key words: *Waqf, waqfnama, Tahira-hanuma Tuzlić, Bakir-bey Tuzlić, Esad ef. Kulović, evladijet waqf.*

Uvod

Vakuf kao imovinska zadužbna ima vjersku, pravnu i društvenu narav. Vakufske ustanove i objekti se, s obzirom na svrhu i namjenu, dijele na: vjerske, odgojno-obrazovne, socijalno-zdravstvene i ekonomske. Vjerska narav vakufa potiče iz činjenice da se on zasniva na izričitim riječima i praksi Allahova poslanika (Sunnetu), a po smislu i znaku, i na općim propisima Kur̀ ana časnog. Pravna narav vakufa proističe iz činjenice da je u svim fikhiskim djelima vakuf tertiran kao dio islamskog prava. Društvena narav vakufa proističe iz činjenice da kur̀ ansko učenje u činima vjerovanja i činjenja dobra drugom ne gleda samo sticanje zasluge za život na drugom svijetu (ahiretu), nego i praktično rješenje velikog broja problema u ljudskoj zajednici.[1] Vakufname su dokumenti o uvakufljenju kojim se određuje predmet, svrha i način upravljanja vakufskom imovinom.[2] Vakufname sadrže podatke o izgradnji raznih vakufskih objekata, o strukturi stanovništva, značajnim ličnostima, obrazovanju, zanatstvu, raznim službama u vakufu, njihovom vrednovanju, itd.[3] Nastanak vakufa u Bosni i Hercegovini vezan je za dolazak Osmanlija i širenje islama među domaćim stanovništvom. Cilj uvakufljenja jeste trajna dobrotvorna svrha (opće dobro).[4]

U osmanskom periodu izgrađen je najveći broj sakralnih, ali i profanih objekata islamske provenijencije. U tom periodu je djelovao najveći broj vakifa koji su ostavili veliki broj vakufa. To naročito možemo reći za 16. stoljeće u kojem je djelovao najveći broj naših najpoznatijih vakifa: Gazi Husrev-beg, Ferhad-paša Sokolović, Mehmed-paša Sokolović i mnogi drugi. Među značajne vakife se ubraja i Turali-beg koji je svojim vakufima dao značajan doprinos

[1] Mehmedalija Hadžić, Vakufi i vakufname-definicija i implementacija, *Vakufi u Bosni i Hercegovini,* Zbornik radova, Sarajevo 2011/1433, 12-14. (dalje: M. Hadžić, *Vakufi i vakufname*).
[2] M. Hadžić, *Vakufi i vakufname*, 15.
[3] Behija Zlatar, Značaj izvora za izučavanje historije institucija vakufa, *Vakufi u Bosni i Hercegovini*, Zbornik radova, Sarajevo 2011/1433, 20.
[4] Enes Durmišević, Vakufi u različitim političkim sistemima, *Vakufi u Bosni i Hercegovini*, Zbornik radova, Sarajevo 2011/1433, 112.

razvoju Tuzle, ali i drugih mjesta u kojima je ostavljao svoje zadužbine.[5] Muslimani u Bosni i Hercegovini su značajno uvakufljivali svoja dobra. Vakufskom imovinom su postale ne samo džamije, nego i imareti, medrese, musafirhane, bolnice, sirotišta, banje, mostovi, česme, sebilji i dr. Među vakifima pojavljuju se: valije, sandžak-begovi, mule, kadije, muderisi, zanatlije, trgovci, zemljoposjednici, a imovinu su pored muškaraca uvakufljivale i žene.[6] Jedna od poznatih vakifa žena u Bosni i Hercegovini je Tahira-hanuma Tuzlić iz Tuzle.[7]

Vakufnama Tahire-hanume Tuzlić

O Vakufnami Tahire-hanume Tuzlić najviše znamo iz rada prof. Šabana Hodžića, koji je istu preveo sa turskog i arapskog jezika.[8] Iz navedenog prevoda saznajemo da je vakufnama pisana po uzoru na slične vakufname koje su nastajale u ranijem periodu. Kod donošenja navedene vakufname provedena je procedura u svrhu provociranja sudske presude o stalnosti i neopozivosti vakufa. Nakon svega toga, vakuf je predat muteveliji (upravitelju), sarajevskom gradonačelniku Esad ef. Kuloviću, na upravu pod uslovom da se strogo podržava odredaba vakufname.[9] U prevodu vakufname prvo su upućene zahvale uzvišenom Bogu, opštem dobročiniocu. Nakon toga, predočen je povod pisanju i sastavljanju ove na šerijatskim propisima zasnovane i valjane isprave i vafije, koji je bio slijedeći: "Na molbu ugledne građanske i dobrotvorke grada Donje Tuzle (Okružje tuzlansko, Bosna), mahala Polje, udove iza rahmetli Bećir-bega Gradaščevića, Tahire-hanume, kćeri umrlog Osman-bega, sina umrlog Mahmud-paše, došao je ispred Šerijatskog suda šerijatski sudija Jusuf

[5] Kemal Bašić, Turali-beg i njegov vakuf, *Zbornik radova o vakufima*, Sarajevo 2012, 157.
[6] Izet Šabotić, Uzurpacija nekretnina Turali-begova vakufa u Tuzli, *Zbornik radova o vakufima*, Sarajevo 2012, 171-172.
[7] Jako malo je podataka o Tahiri-hanumi Tuzlić. Kćerka je Hadži Osman-bega Tuzlić, sina Mahmud-paše Tuzle. Zbog učešća u otporu Omer Lutfi-paši 1850-1851, zajedno sa svojim ocem Mahmud-pašom Tuzlom i brojnim drugim bosanskim prvacima Hadži Osman-begom je otpremljen za Istanbul, gdje je u zarobljeništvu ostao dugo godina, i u Tuzlu se vratio nakon 18 godina zatočeništva. Vidi više: Živko Crnogorčević, *Memoari Živka Crnogorčevića*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1966, 28-29; Šefkija Mutevelić, *Tuzlanske historijske minijature,* Tuzla 2005, 79. Osman-beg je imao sinove Mehmed-bega i Šemsi-bega i kćeri Zuhre-hanumu, Tahire-hanumu i Hafize-hanumu. Šemsi-beg nije imao potomstva, dok je Mehmed-beg imao sina Bakir-bega i Šahzije-hanumu udatu za Ćazim-bega Gradaščevića. Zuhre-hanuma je udata za Hadži-bega Gradaščevića, a njena kći Rašide-hanuma bila je udata za Esad ef. Kulovića. Tahira-hanuma je bila udata za Bećir-bega Gradaščevića, ali je umrla bez potomstva u saferu 1340. (23. augusta 1922. godine) i ukopana je u mezarju Jalske džamije u Tuzli. Šaban Hodžić, Vakufnama tuzlanske dobrotvorke (vakife) Tahire-hanume Tuzle, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne,* Tuzla 1961, 154, (dalje: Š. Hodžić, *Vakufnama tuzlanske dobrotvorke*).
[8] Š. Hodžić, *Vakufnama tuzlanske dobrotvorke*, 153-160.
[9] *Isto*, 154.

Zijaud-din Midžić sin Mehmed Šukri efendije u mjesto Bukinje, ljetnjikovac sarajevskog gradonačelnika, uglednog Mustafa-Esad efendije Kulovića, sina hadži Sulejman-Rušdi efendije, u blizini Tuzle, u svrhu sastavljanja vakufname kao i donošenja šerijatsko-sudske presude o vakufu, te je tu s prisutnom dvojicom poznatih donjotuzlanskih građana Vilović hf. Osman efendijom, sinom umrlog Mustafe efendije i Ajanović Ahmed efendijom, sinom umrlog Began-age, sastavio šerijatsko-sudsko vijeće. Nakon toga su spomenuta dvojica predstavila spomenutu Tahira-hanumu, koja je Šerijatskom sudu i od ranije poznata, poslije čega je ona u tako formiranoj sjednici Šerijatskog suda u Donjoj Tuzli u svrhu upisivanja niže navedenog vakufa šerijatsko-sudske knjige. Odredila vakufu i muteveliju, ranije spomenutog Esad ef. Kulovića i u njegovu prisustvu dala potpuno valjanu i po šerijatskim propisima priznatu izjavu da kao potpuni vlasnik i valjani posjednik uvakufljava niže navedene nekretnine, čije se vlasništvo i posjed nalaze upisani i u popisu nekretnina donjotuzlanske grutovnice.[10] U vakufnami su navedene nekretnine koje se uvode u gruntovnici, a koje su činila: zemljišta, dućani, kuće, šljivici i dr, koji su se nalazili u katastarskim općinama: Pasci, Husino, Bistarac, te u Donja Tuzla. Ukazano je da je u postupku stvaranja ove vakufname predhodilo odobrenje od strane Zemaljske vlade u Sarajevu pod br. 80, k. č. 956, 957, 976, i 977. za vakufljenje erazimirije, Tahira-hanuma Tuzlić uvakufljuje, shodno šerijatskim propisima, vječnim vakufom i vječnim izuzimanjem iz kupoprodajnog prometa sve nabrojane nekretnine, pri čemu su se odredili tom vakufu određeni uslovi. Između ostalog, u vakufnami su predviđeni uslovi: da se vakuf zove "Evladijet-vakuf Tahire-hanume Tuzlić", da mutevelija vakufa za života bude sama vakifa, da su utvrđena sredstva za jednog studenta islamskih nauka i jednog slušaoca prava, medicine ili tehnike i građevinarstva, da se za dušu božjeg poslanika Muhameda i njenih časnih predaka kolje godišnje 14 kurbana, da se prouče dvije hatme iz Kur̀ana. Te da se poslije njene smrti iz navedenog vakufa troše sredstva godišnje za: izdržavanje dvojice slušaoca islamskih nauka i četvorice slušaoca prava, medicine ili tehničke i građevinske struke. Uslov je bio da studenti budu muslimani iz Bosne i da su lijepog ponašanja. Isplatu istih i mutevelijsku dužnost će vršiti potomstvo pomenutog mutevelije Esad ef. Kulovića s pokoljenja na pokoljenje. Isto tako, predviđeno je 5% od prihoda vakufa i odvajaće se u rezervni fond, iz kojih će se vršiti opravak uvakufljenih zgrada, te dok je vakifa živa ona će biti mutevelija, a nakon nje Esad ef. Kulović, a nakon njega njega njegovi muški potomci. Ako ne bude bilo muških potomaka vakuf će se predati Vakufskoj direkciji.[11]

Šaban Hodžić je u navedenom radu istakao, da u svom istraživanju nije došao do orginala vakufname, već koristio ovjeren prepis koji se nalazio u vakufskom povjereništvu u Tuzli.[12] Veoma je zanimljivo šta je predhodilo

[10] *Isto*, 155.
[11] *Isto,* 157-158.
[12] *Isto*, 160

donošenju navedene vakufname Tahire-hanume Tuzlić. Stoga ćemo u nastavku rada podijeliti određena saznanja vezana za sam proces uvakufljenja imovine od strane Tahire-hanume Tuzlić, udove Gradaščević.

Odnos Bakir-bega Tuzlića[13] prema uvakufljenju imovine Tahire-hanume Tuzlić

Tahira hanuma Tuzlić je bila u krvnom srodstvu sa Bakir-begom Tuzlićem, tada jedinim muškim potomkom poznate begovske porodice Tuzlić iz Tuzle.[14] Bila je njegova tetka, odnosno sestra njegovog oca Mehmed-bega. Kako Tahira-hanuma nije imala potomstva, a imala je značajnu imovinu u zemljišnim posjedima i brojnim građevinskim i trgovačkim objektima, postavljalo se pitanje nasljedstva ove imovine. Odnosi Tahire-hanume sa Bakir-begom nisu bili najbolji, a prema dostupnim podacima odnosi su navodno poremećeni zbog toga što je Tahira-hanuma Tuzlić uticala da se njena sestričina Rašida-hanuma uda za Esad ef. Kulovića, gradonačelnika Sarajeva, a zašto nije bio Bakir-beg Tuzlić. Osim toga, između Bakir-bega Tuzlića i Tahire-hanume Tuzlić, vođeni su neki sporovi pred Šerijatskim sudom u Tuzli, oko imovinskih problema. Tako da se postavljalo pitanje nasljedstva Tahire-hanume Tuzlić. Kada su se u Tuzlanskoj čaršiji, a to je negdje u 1905. godini pronijele glasine[15] da je Tahira-hanuma Tuzlić nanijetila (riješila) značajan dio imovine uvakufiti, nimalo se to nije dopalo Bakir-begu Tuzliću. Iz tog razloga reagirao je kod nadležnih upravnih i vjerskih ustanova: Seoskog kotorskog ureda Donja Tuzla, Šerijatskog suda u Tuzli, Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu i

[13] U vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, među Tuzlićima najistaknutiji je bio Bakir-beg Tuzlić, sin Mehmed-bega Tuzlića. Dostupni podaci ukazuju da je Bakir-beg Tuzlić rođen 1872. godine. Školovao se u Tuzli i u carskim licejima Sultanija u Istanbulu i Terezijanum u Beču, gdje je stekao srednjoškolsko obrazovanje. Tečno je govorio turski, arapski i njemački jezik. Nakon svršenih nauka u Terezijanumu upisao je studij prava na Bečkom sveučilištu, ali ga je morao prekinuti zbog odlaska u vojsku, gdje je za godinu dana položio oficirski ispit. Postavši aktivni oficir, služio je kao husarski časnik, te je dobio čin oberlajtana. Kada je napustio vojsku, posvetio se političkom radu i privredi. Bio je oženjen sa Šuhret-hanumom Džinić, s kojom je imao četiri kćerke: Rašida-hanumu, Labiba-hanumu, Ifaket-hanumu i Šemsa-hanumu. Izet Šabotić, *Život, ljudi i događaji. Tuzla na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Tuzla 2019, 45; Izet Šabotić, Propadanje i uzurpacija imovine Bakir-bega Tuzlića, *Historijski pogledi*, god. III, br. 3, Tuzla 2020, 53-54. (dalje: I. Šabotić, *Propadanje i uzurpacija imovine Bakir-bega Tuzlića*). (https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2020.3.3.48).

[14] Bakir-beg Tuzlić je pripadao krupnom zemljoposjedničkom begovskom sloju u Bosni i Hercegovini. Porodica Tuzlić, imala je posjede na području kotareva Tuzla, Brčko i Bijeljina od nekoliko desetina hiljada dunuma zemlje. Nakon njegove smrti 17. maja 1910. godine imovina Bakir-bega Tuzlića je došla pod udar u ostavinskom postupku i likvidaciji njegovih dugova. I. Šabotić, *Propadanje i uzurpacija imovine Bakir-bega Tuzlića*, 55-57.

[15] Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), fond: Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovini (dalje: ZVBiH), dok. br. 2230/1907, *Dopis Bakir-bega Tuzlića Zajedničkom ministarstvu finansija*, od 20. februara 1907. godine.

Zajedničkog ministarstva finansija, a kako bi spriječio uvakufljenje naznačenih nekretnina od strane Tahire-hanume Tuzlić, udove Gradaščević.

Seoskom kotarskom uredu u Donjoj Tuzli obratio se Bakir-beg Tuzlić, 14. decembra 1905. godine, gdje je naveo slijedeće: "Čuo sam da moja tetka Tahira-hanuma Tuzlić udova Gradaščević, kani uvakufiti, ili je već uvakufila sve svoje beglučke zemlje koje se nalaze u kotaru Donja Tuzla, kao i kuće i magaze koje se nalaze u području varoši. Pošto ona s tim kani mene iz nasljedstva isključiti, te pošto se to šerijatskim propisima protivi, zato molim slavni Kotarski ured u Donjoj Tuzli, ako to nije bilo, da to osujeti, i da ne dopusti da se to gruntovno provede, dok se moja redovitim putem žalba ne provede. Te napokon, molim slavni Kotarski ured, bilo to gruntovno provedeno, ili ne, da mi označi gruntovne uloške, da vidim slažu li se sa onim za koje sam ja čuo, da mogu što prije tužbu podnijeti".[16] Ovdje se radilo o prvoj reakciji Bakir-bega Tuzlića s ciljem zaustavljanja procesa uvakufljenja imovine Tahire-hanume Tuzlić. Isto je radio iz razloga, jer je smatrao da kao jedini potomak stare tuzlanske begovske porodice Tuzlić i najbliži krvni srodnik, ima pravo nasljedstva na imovinu Tahire-hanume Tuzlić. Prema određenim spoznajama austrougarskih vlasti Bakir-beg je imao znatne dugove, pa je često od Zemaljske vlade dobijao kredite kako bi mogao vratiti prispjele rate.[17] Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu mu je uz saglasnost Kalaja 1902. godine odobila hipotekarni kredit iz vladinog fonda u iznosu od 30.000 kruna, sa rokom otplate od 10 godina.[18] Navedeni finansijski problemi su najvjerovatnije imali uticaja na ovakav stav Bakir-bega Tuzlića prema uvakufljenju imovine Tahire-hanume Tuzlić.

Kako bi spriječio nakanu svoje tetke Tahire-hanume Tuzlić da uvakufi navedene nekretnine, Bakir-beg Tuzlić se obratio i Zemaljskoj vladi za Bosnu i Hercegovinu. Pri tome je u molbi naveo "da je njegova tetka Tahira-hanuma Tuzlić preklanske godine poklonila Esad ef. Kuloviću, vladinu načelniku u glavnom gradu naše zemlje, selo Dubravice, koje se nalazi u Brčanskom kotaru. Navedeno selo daje godišnji prihod od 10.000 do 14.000 kruna".[19] U svojoj Molbi Zemaljskoj vladi, Bakir-beg Tuzlić je dalje istakao da je begovska kuća Tuzlića prihvatila gostoprimljivo Esad ef. Kulovića, kada se isti oženio njegovom tetičinom Rašidom-hanumom, ali da ne vidi ni jedan valjan razlog da se istome da na poklon ova imovina od strane Tahire-hanume Tuzlić. To posebno, što nije običaj da se jednom strancu poklanja zemljište i imovina tolike vrijednosti. Istaknuto je također, da je Esad ef. Kulović u odnosu na

[16] ABiH, ZVBiH, dok. br. 16767/1905, od 14. decembra 1905. godine

[17] Husnija Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini 1878-1918*, Zagreb 2003, 263. (dalje: H. Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u BiH*).

[18] Izet Šabotić, *Čifčijski odnosi i promjena vlasništva nad zemljom u Bosni i Hercegovini (1878-1918),* Tuzla 2019, 108.

[19] ABiH, ZVBiH, dok. br. 20405/1906, *Dopis Bakir-bega Tuzlića Zemaljskoj vladi*, od 30. januara 1906. godine.

familiju Tuzlić,[20] koja je bila dobro stojeća, prije nego što je oženio njegovu tetičinu Rašidu-hanumu bio vrlo slabog materijalnog stanja. Stoga je Bakir-beg bio mišljenja, da je njegova tetka, pristajući na udaju njegove tetičine za njega, zaslužila njegovu pažnju i poštovanje, te bi on njoj i svojoj ženi Rašidi-hanumi trebao zahvalan biti. Međutim, njegova zahvalnost prema njegovoj tetki, nisu bile uopšte poznate Bakir-begu, niti bilo kome od muslimana u tuzlanskoj čaršiji. Stoga nije video apsolutno nikakav razlog da ovako Tahira-hanuma Tuzlić, bude darežljiva i izdašna prema Esad ef. Kuloviću.[21]

Dalje u navedenom dopisu Zemaljskoj vladi, Bakir-beg Tuzlić ističe "da je Ešef ef. Azapagić, sin tadašnjeg mutevelije i porezni kontrolor, rekao u jednom javnom lokalu u Donjoj Tuzli, da njegova tetka Tahira-hanuma kani uvakufiti: Maline, begluk na Bistracu, begluk na Pascima i sve kuće i magaze u Donjoj Tuzli, što bi odgovaralo gruntovnim ulošcima: Husino 277, Pasci 236, Bistarac 80, te gruntovni uložak Donja Tuzla 337, 446, 939, 962, 283 i 1368. Navodi se da je Tahira-hanuma Tuzlić nakanila uvakufiti navedenu imovinu, na način da to bude "evladijet vakuf Kulovića". Dijelom vakufa finansirao bi se jedan slušalac iz oblasti islamskih nauka i dvojica iz oblasti prava, medicine ili građevinarstva i drugih tehničkih nauka. Po kazivanju Bakir-bega Tuzlića, veći dio prihoda od vakufa išao bi u korist Esad ef. Kulovića, odnosno njegovih muških potomaka. Istakao je dalje Bakir-beg Tuzlić, "da mu nije najbolje poznato koliko se navedeni gruntovni ulošci slažu sa datom informacijom, jer dotični gospodin koji je tu vijest čuo od Ešef ef. Azapagića, može biti da nije sva imena zapazio, ili ih je krivo razumio".[22] U navedenoj Molbi se dalje ističe, da je Visokoj Vladi poznato iz njegovog procesa prema Tahiri-hanumi, da je ona još i druge veće sume drugima osim Esad ef. Kulovića poklonila. Istakao je da svojoj tetki ništa krivo nije učinio, osim što nije odobravao udaju svoje tetičine Rašide-hanume za Esada ef. Kulovića. Ovo zbog lošeg njegovog ponašanja prema svojoj ženi, njegovoj tetičini, što je u dva slučaja dovelo do njenog napuštanja i insistiranja na rastavi, ali je Tahira-hanuma Tuzlić uvijek vršila pritisak na Rašidu-hanumu, da to ne učini. Bakir-beg Tuzlić, kako navodi, ni jedan drugi razboriti musliman, ne može vjerovati, da njegova tetka Tahira-hanuma koja je tada imala preko 60 godina (kada je Omer Lutfi-paša došao 1850. bilo joj je oko 6 godina), može ovakve štetne korake poduzimati protiv njega.[23] Iz tih razloga je molio Zemaljsku vladu, da ne dozvoli ovo uvakufljenje, odnosno da Molbu njegove tetke Tahire-hanume Tuzlić odbije. Tom prilikom je naveo razloge zbog čega bi Zemaljska vlada navedeno učinila.

[20] Prema raspoloživim podacima Bakir-beg Tuzlić je u kotarevima Brčko i Tuzla imao 24.376 dunuma zemlje. Uglavnom se radilo o beglucima, dok je u kotarevima Tuzla, Brčko i Bijeljina imao ukupno 183 čifčijska selišta. I. Šabotić, *Propadanje i uzurpacija imovine Bakir-bega Tuzlića,* 56; H. Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u BiH,* 466-467.

[21] ABIH, ZVBiH, dok. br. 20495/1906, *Dopis Bakir-bega Tuzlića Zemaljskoj vladi,* od 30. janara 1906. godine.

[22] *Isto*.

[23] *Isto*.

Ako bi se dala dozvola za uvakufljenje, to bi značilo da se on eliminiše iz nasljedstva, jer je njena vakufnama obuhvatila sve milćeve (zemljišne posjede), za koje je on navodno po šerijatu bio nasljednik. Isto tako, navedeno je da ona po šerijatu ne smije više od jedne trećine imovine uvakufiti, odnosno upropastiti, ili drugom pokloniti, a što je već učinila, te navodi da je to njegova tužba dokazala.[24] Također navodi, da je i Vrhovni šerijatski sud njegovu žalbu odbio iz razloga, što tužena Tahira-hanuma nije poklonila više od trećine imovine. Kako je po Bakir-begu Tuzliću, evladijet vakuf jedna vrsta "fidei komisa", što može samo njegovo veličanstvo dozvoliti, očekuje da to Zemaljska vlada odbije. Bakir-beg Tuzlić je visokoj Zemaljskoj vladi u navedenom dopisu istakao i to, da je Ahmed ef. Ajanović, jednom vjerodostojnom gospodinu pričao, da uopće postoji tendencija, da se cijeli imetak Bakir-begove tetke Tahire-hanume proda te u banku novac uloži, što bi značilo da bi on bio lišen nasljedstva, a to bi njegovu tetku Tahiru-hanumu do prosjačkog štaba dotjeralo.[25] Istaknuto je još i to, da Esad ef. Kulović u svemu tome može smatrati da Bakir-beg gleda svoj interes, kako bi od imovine Tahire-hanume Tuzlić želio svoje dugove vratiti. No, Bakir-beg ističe da je on svoje dugove u mladosti napravio, i od kada je postao stariji, da novce ne razbacuje i da se u svojim poslovima trudi sve više. Za svoju tetku Tahiru-hanumu Tuzlić kaže da u ovim godinama ne rasuđuje najbolje, tako da je postala rasipna i mogla bi doći do prosjačkog štapa.[26]

U navedenom dopisu istaknuto je "da je na raspravi u gore pomenutoj parnici pred Šerijatskim sudom u Donjoj Tuzli, Esad ef. Kulović, sarajevski gradonačelnik priložio Hakim efendiji račun, da cijeli bruto prihod Tahire-hanume Tuzlić, iznosi nešto više od 23.000 kruna, a troškovi uprave nešto preko 19.000 kruna, tako da je Tahiri-hanumi Tuzlić ostajalo za njeno izdržavanje oko 2.700 kruna. Na primjedbu kako se ona može sa tom svotom izdržavati, kazao je, da ona ima prihoda još 3.000 kruna, od prodate marvice, koja se oteli. Kada je naredni dan zatupnik Bakir-bega Tuzlića, dr. Roth sravnjivao račun sa Esad ef. Kulovićem, na temelju desetinskih izvadaka, ispostavilo se, da je bruto prihod Tahire-hanume Tuzlić iznosio preko 42.000 kruna, ne kako je Esad ef. Kulović tvrdio preko 23.000 kruna." Zbog svih izloženih navoda, Bakir-beg Tuzlić je još jednom molio Zemaljsku vladu za Bosnu i Hercegovinu, da razmotri i usliši njegovu Molbu, a zahtjev Tahire-hanume Tuzlić vezan za uvakufljenje odbije.[27] Zemaljaka vlada je u svakom slučaju razmotrila navedenu molbu Bakir-bega Tuzlića, ali nije udovoljila njegovom zahtjevu, već je zahtjev Tahire-hanume Tuzlić, za uvakufljenjem navedene imovine dala u dalju proceduru. Naime, Zemaljska vlada se za rješavanje ovog pitanja obratila Zemaljskom vakufskom ravnateljstvu, kako bi

[24] *Isto*.
[25] *Isto*.
[26] *Isto*.
[27] *Isto*.

se isto odredilo po pitanju uvakufljenja imovine Tahire-hanume Tuzlić.[28] Poznati ishod uvakufljenja potvrđuje da je Zemaljsko vakufsko ravnateljstvo pozitivno odgovorilo na zahtjev Tahire-hanume Tuzlić za uvakufljenje imovine.

Posebnim dopisom (Molbom) Bakir-beg Tuzlić se obratio i Zajedničkom ministarstvu finansija. Tom prilikom izjavio je da je još početkom 1904. godine, predao protiv Tahire-hanume Tuzlić, udove Gradaščević, molbu kod Šerijatskog suda u Donjoj Tuzli, kako bi se ona proglasila "matuh sefih", to je značilo nesposobna i neuračunljiva. Istakao je, da je on njen najbliži rod, a da je ona počela svoj imetak uveliko poklanjati stranim osobama, zato je on u njenom i svom interesu, smatrajući to svojom neizbježnom dužnošću, da takvu Molbu podnese navedenom sudu. Istaknuo je da njegovoj molbi niti u prvoj, niti u drugoj instanci nije udovoljeno, iako se iz rješidbe visokog Vrhovnog šerijatskog suda vidi, da su njegovi navodi, po njemu bili sa nepobitnim dokazima. Međutim, svi ti dokazi nisu ozbiljno uzeti od strane Šerijatskog suda Tuzla, već je u rješenju suda kazano da nisu bili dovoljni, iako su po njegovim riječima, njegovi zahtjevi bili opravdani, te nije video razloga zašto se njegovom zahtjevu nije udovoljilo. On je smatrao i nadao se da je bilo dovoljno dokaza i razloga da Šerijatski sud u Tuzli, Tahiru-hanumu Tuzlić proglasi rasipnicom.[29] Smatrao je "da će Šerijatski sud uspjeti i njegovu tetku "dozvati pameti", i da će je zaustaviti na "pogibljenom" i "klizavom" putu darivanja, da će ona misliti na svoje stare dane, a da će i dužnosti prema svojoj krvi i svojoj staroj porodici više cijeniti i sjetiti se iste. No, ona je to shvatila tako kao da smije cijeli svoj imetak razdijeliti, ovako ili onako, i da niko nije imao pravo miješati se u te njene opasne rasipne postupke. Prema tome, Tahira-hanuma Tuzlić je ignorirala svoje potrebe i svoje dužnosti, te omalovažavala rodbinske veze, odlučila je ići dalje i svoj imetak uvakufiti i to na taj način i za takvu svrhu, koje je Bakir-beg Tuzlić bliže naveo u Molbi upućenoj Zemaljskoj vladi za Bosnu i Hercegovinu". Bakir-beg Tuzlić dalje ističe "da je Molbu predao, da kao zainteresovana i ovlaštena osoba, a kako bi zaustavio jedan čin, koji po njegovom mišljenju nije odgovarao niti interesu njegove tetke Tahire-hanume Tuzlić, niti njezine porodice, niti je bio u duhu naših zakona".[30]

Naveo je da je Molbu sa navedenim podacima o uvakufljenju dostavio Zajedničkom ministarstvu finansija u Beču, iz razloga jer nije bio zadovoljan odnosom Zemaljske vlade prema Molbi koju je uputio istoj. Na navedenu Molbu od Zemaljske vlade nije dobio nikakvo rješenje, te pošto nije znao dali je s ostalim spisima tom visokom ministarstvu predložena, riješio je sa ovom istom Molbom ići i prema Zajedničkom ministarstvu finansija, a kako se nebi

[28] ABiH, ZVBiH, dok. br. 66875/1906. *Dopis Zemaljske vlade Zemaljskom vakufskom ravnateljstvu*, od 17. aprila 1906. godine.
[29] ABiH, ZVBiH, dok. br. 2230/1907, *Dopis Bakir-bega Tuzlića Zajedničkom ministarstvu finansija*, od 20. februara 1907. godine.
[30] *Isto*.

udovoljilo namjeri njegove tetke Tahire-hanume Tuzlić da uvakufi svoje nekretnine u navedeni vakuf. [31]

Bakir-beg Tuzlić je u Molbi naveo razloge zbog kojih Zajedničko ministarstvo finansija ne bi trebalo udovoljiti zahtjevu Tahire-hanume Tuzlić, a to su:

- iz razloga koje je već naveo u Molbi koju je uputio Šerijatskom sudu u Tuzli,
- što naumljeno uvakufljenje nije u skladu sa propisima i nije u duhu naših zakona.
- što se tobožnjim vakufom hoće da mimoiđu zakon i što se opet na indirektan način hoće da se poklanja imetak osobi koja sa darovateljicom nije u rodbinskoj vezi.
- što se odbacuje bliži rod, a to je Bakir-beg Tuzlić, koji je svojoj tetki Tahiri-hanumi Tuzlić zakoniti nasljednik, te u tom trenutku jedini punodobni zastupatelj stare ugledne porodice Tuzlić, koja bi se sa navedenim uvakufljenjem, bez ikakvih opravdanih razloga zadao snažan udarac.[32] Na kraju navedene Molbe, Bakir-beg Tuzlić se uljudno zahvalio, uz očekivanje, da će Zajedničko ministarstvo finansija pozitivno odgovoriti njegovom zahtjevu.[33]

Zajedničko ministarstvo finansija u Beču, nije imalo razumijevanja za navedenu Molbu Bakir-bega Tuzlića, što potvrđuje i dopis istog od 3. septembra 1907. godine, kojim se obavještava da o navedenom pitanju odluku treba da donese Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu a na osnovu priloženih dokaza u navedenom predmetu vezanom za uvakufljenje imovine, u evladijet vakufu pod nazivom "Vakuf Tahire-hanume Tuzlić".[34] Navedeno je da ovaj predmet treba riješiti na isti način kao i predmet vezan za uvakufljenje imovine Mustaj-bega Huzeirbegovića koji se tada nalazio kod Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu.[35]

Upravo, dostupni dokumenti pokazuju, iako je Bakir-beg Tuzlić na sve načine, a putem zvaničnih zamaljskih i vjerskih ustanova pokušao spriječiti uvakufljenje imovine Tahire-hanume Tuzlić, u tome nije uspio. Naime, Tahira-hanuma Tuzlić je uporedo sa molbama Bakir-bega Tuzlića još 19. novembra 1905. godine uputila Molbu Zemaljskoj vladi za Bosnu i Hercegovinu, kako bi joj odobrila uvakufljenje imovine u "Evladijet vakuf". Uz Molbu dostavljena je isprava-prilog sa popisom imovine koju je predložila za uvakufljenje, te

[31] *Isto*.
[32] *Isto*.
[33] *Isto*.
[34] ABiH, ZVBiH, dok. br. 8857/1907, *Dopis Zajedničkog ministarstva finansija u Beču, Tahiri-hanumi Tuzlić, udovi Gradaščević*, od 3. septembra 1907. godine.
[35] ABiH, ZVBiH, dok. br. 8857/1907, *Dopis Zajedničkog ministarstva finansija u Beču, Tahiri-hanumi Tuzlić, udovi Gradaščević*, od 3. septembra 1907. godine.

uslovima pod kojim će se izvršiti uvakufljenje iste.[36] U ovom dokumentu, Tahira-hanuma Tuzlić navodi da je odlučila ustrojiti evladijet vakuf pod imenom "Vakuf Tahire-hanume Tuzlić", pri čemu je u obrazloženju istakla slijedeće: "Ja djece nemam, usljed toga sam nužnim smatrala raspolagati mojim imetkom djelimično u pobožne i prosvjetne svrhe moga naroda, te djelimično u korist obitelji moje sestričine, koja je uvijek za mene brinula i meni u ljubav sklona".[37] Dalje je u navedenom dopisu, Tahira-hanuma Tuzlić navela da je u "Evledijet vakuf" zaključila posvetiti slijedeće nekretnine:

a) nekretnine unsene u gruntovnicu uloška br. 91 katastarska općine Pasci, čestica 750 "oranica Tukovići";
b) nekretnina unesena u gruntovnom ulošku 238 katastarska općina Pasci;
c) nekretnine unesene u gruntovnom ulošku 277 katastarska općina Husino, osim čestice 1497 i 1498;
d) čestica br. 956, 957, 976 i 977 unesene u gruntovnom ulošku 80, katastarska općina Bistarac;
e) nekretnine unsene u gruntovnom ulošku 337, 446, 939, 962, 1368, katastarska općina Donja Tuzla.[38]

Istaknuto je da ove nekretnine nisu opterećene, te da glasom postojećih gruntovnih izvadaka pod: A, B, C, D da je ona vlasnica svih navedenih nekretnina. Osim toga, istaknuto je da su nekretnine slobodne od kmetskog opterećenja. Također su priloženi prihodi nekretnina, vrste erazi mirije proizašli iz podnesenih pod "E" i "F" izvadaka iz desetinskog deftera.[39] U navedenom dokumentu pod "G" dato je obrazloženje o uvakufljenju imovine, gdje je pojašnjna svrha vakufa, način upravljanja vakufom, te način korištenja prihoda od "evladijet vakufa Tahire-hanume Tuzlić". U završnoj klauzuli zahtjeva, navedeno je, budući da je svrha vakufa dobrotvorna i opće korisna, te zakonita, ona moli Zemaljsku vladu da da saglasnost za uvakufljenje.[40] Sa navedenim dopisom Tahire-hanume Tuzlić, započeo je pravni postupak uvakufljenja njene imovine. U tom pogledu, a kako bi se pravno i legalno potvrdilo vlasništvo, te prihodi sa istog provođene su određene aktivnosti i radnje. Tako je u martu mjesecu 1906. godine kod Seoskog kotarskog ureda u Donjoj Tuzli obavljeno *Očitovanje* o stanju prihoda na zemljišnim posjedima koji su predloženi za uvakufljenje te o istom sačinjen *Zapisnik*. Navedenom uviđaju u imovinsko stanje datih nekretnina, pozvani su bili te i pristupili: knez Pejo Tomić sa Husina, knez Pejo Tunjić iz Bistarca, knez Ivo Stjepanović iz Ljubača i muhtar

[36] ABiH, ZVBiH, dok. br. 181808/1905, *Zahtjev Tahire-hanume Tuzlić udove Gradaščević Zemaljskoj vladi za Bosnu i Hercegovinu za uvakufljenje imovine*, od 19. novembra 1905. godine.
[37] *Isto*.
[38] *Isto*.
[39] *Isto*.
[40] *Isto*.

Meho Mujabašić iz Pasaca.[41] Svrha njihovog *Očitovanja* je bio da se utvrdi procjena dohodka slijedećim nekretninama: nekretnina u gruntovnom ulošku br. 1368, katastarska općina Donja Tuzla, nekretnina u gruntovnom ulošku br. 91 i 236, katastarska opština Pasci, nekretnina u gruntovnom ulošku br. 77, katastarska općina Husino i nekretnina u gruntovnom ulošku br. 80, katastarska općina Bistarac. Po osnovu navedenog, pozvana lica su dala slijedeće *Očitovanje*:

- nekretnine u gruntovnom ulošku br. 1368, katastarska općina Donja Tuzla, istima su dobro poznate, te su posvjedočili i potpisali, da ove nekretnine godišnje po odbitku svih troškova, računajući i zemljarinu i desetinu, mogu baciti 600 kruna dohotka;
- nekretnina u gruntovnom ulošku br. 91 A I i II, katastarska općina Pasci i nekretnina u gruntovnom ulošku br. 236 A II i katastarska čestica br. 750, navedenim licima su dobro poznate, te su svjedočili i potvrdili potpisom i muhurom, da ove nekretnine godišnje po odbitku svih troškova, pri čemu je uračunata zemljarina i desetina, mogu čisto baciti 1.000 kruna dohotka.
- nekretnina u gruntovnom ulošku br. 277, katastarska općina Husino, pozvanim je bila dobro poznata i svjedoče, te svoje svjedočenje potvrđuju potpisom i muhurom, da ista godišnje po odbitku svih troškova, računajući zemljarinu i desetinu, može baciti 600 kruna dohotka.
- nekretnina u gruntovnom ulošku br. 80. katastarska općina Bistarac, katastarske čestice br. 956, 976, 977. Istim su navedeni posjedi bili dobro poznati, te potpisom i muhurom svjedočenje potvrđuju, da ove nekretnine, godišnje po odbitku svih troškova, mogu baciti, kad šljive rode 1.000 kruna, a kad šljive ne rode onda je to manje za 12 kruna po katastarskoj čestici.[42]

Navedeno *Očitovanje* kod Seoskog kotarskog ureda Donja Tuzla bilo je neophodno, kako bi se precizno odredili iznosi prinosa sa imovine koju je Tahira-hanuma Tuzlić predložila za uvakufljenje.

Zemaljska vlada se shodno svojoj nadležnosti u martu mjesecu 1906. godine u povodu *Zahtjeva* Tahire-hanume Tuzlić, obratila Zemaljskom vakufskom ravnateljstvu, kako bi se isto odredilo u povodu navedenog zahtjeva Tahire-hanume Tuzlić.[43] Očigledno je da se Zemaljsko vakufsko povjerenstvo pozitivno odredilo prema *Zahtjevu* Tahire-hanume Tuzlić. To naime, potvrđuje dokument kojim je Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu obavijestila Tahiru-hanumu Tuzlić da je dala saglasnost, jer nema smetnji za provođenje

[41] ABiH, ZVBiH, *Zapisnik o očitovanju, sastavljan kod Seoskog kotarskog ureda u Donjoj Tuzli*, dana 9. marta 1906. godine.
[42] *Isto*.
[43] ABiH, ZVBiH, dok. br. 66855/1906, *Dopis Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu Zemaljskom vakufskom ravnateljstvu*, od 17. aprila 1906. godine.

navedenog procesa uvakufljenja.[44] Međutim, Tahira-hanuma Tuzlić je Zemaljskoj vladi za Bosnu i Hercegovinu uputila početkom 1907. godine novi dopis, u kojem je predložila dopunu prijedloga uvakufljenja od 13. novembra 1905. godine.[45] Istim dopisom se Tahira-hanuma Tuzlić obratila i Zajedničkom ministarstvu finansija u Beču.[46] Prema raspoloživim podacima Zemaljska vlada je 10. februara 1907. godine tražila određene dopune Zahtjeva Tahire-hanume Tuzlić,[47] što je i naknadno učinjeno od strane vakife. Time su se ispunili traženi uslovi, te je Zemaljska vlada za Bosnu Hercegovinu konačno dala odobrenje 2. novembra 1907. godine za uvakufljenje predložene imovine Tahire-hanume Tuzlić.[48] Predhodno pozitivan odgovor na uvakufljenje imovine Tahire-hanume Tuzlić dalo je i Ministarstvo finansija početkom septembra 1907. godine. [49] Na ovaj način, pokušaji Bakir-bega Tuzlića nisu dali rezultata, te je proces uvakufljenja imovine Tahire hanume Tuzlić doveden do kraja. Imovina Tahire-hanume Tuzlić uvakufljena pri Šerijatskom sudu u Tuzli, shodno šerijatskim propisima i vječnim izuzimanjem iz kupoprodajnog prometa, gdje za sve nabrojane nekretnine određeni kao vakufu slijedeći uslovi:

1. "Da se ova vakuf zove "Evladijet vakuf Tahire hanume Tuzlić", čijim će prihodima sa svih nekretnina, bile to kirije, poljoprivredni proizvodi, ćesim ili drugi prihodi, raspolagati mutevelija, koji će iz tih prihoda izdvajati jedan određeni dio i trošiti ga u dobrotvorne, bogougodne i prosvjetne svrhe i ustanoviti rezervni fond;
2. Mutevelija spomenutog vakufa će, dok sam ja živa, davati 800 kruna godišnje jednom slušaocu islamskih nauka i 600 kruna godišnje jednom slušaocu prava, medicine ili tehnike i građevinarstva;
3. U dobrotvorne i bogougodne svrhe za časnu i plemenitu dušu božjeg miljenika, uzora dobrote i savršenstva, Muhameda, Bog ga blagoslovio, zatim za duše mojih časnih predaka i djedova Hasan kapetana, Salih-paše, Sulejman-kapetana, Ahmed-kapetana i Mahmud-paše, te mog plemenitog oca Osman-bega, njegove poštovane majke Fatime-hanume, moje cijenjene majke Zibe-Alije-hanume, mog plemenitog muža Hadži Bećir-bega, cijenjenog mi brata Hadži Šemsi-bega, moje drage tetke Rašide-hanume i poštovane Hafize-hanume, a i za moju

[44] ABiH, ZVBiH, dok. br. 1888 ex 1906, *Prilog dopisa Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu o davanju saglasnosti za uvakufljenje imovine Tahire-hanume Tuzlić*, od 29. aprila 1906. godine.
[45] ABIH, ZVBiH, dok. br. 8824/1907, od 16. januara 1907. *Dopis Tahire hanume Tuzlić, udove Gradaščević Zemaljskoj vladi za Bosnu i Hercegovinu u vezi dopune prijedlog o uvakufljenju*, od 13. novembra 1905. godine.
[46] ABiH, ZVBiH, dok. br. 2230/1907. *Zahtjev Tahire-hanume Tuzlić Zajedničkom ministarstvu finansija*, od 6. jula 1907. godine.
[47] ABiH, ZVBiH, dok. br. 8824/1907. *Dopis Zemaljske vlade, kojim se prihvata Zahtjev Tahire-hanume Tuzlić o uvakufljenju nekretnina, uz određene nadopune*, od 10. februara 1907. godine.
[48] ABiH, ZVBiH, dok. *Odobrenje* Zemaljske vlade br. 173155, od 2. novembra 1907. godine; Š. Hodžić, *Vakufnama tuzlanske dobrotvorke*, 156.
[49] ABiH, ZVBiH, dok. 8857/1907, *Dopis Zajedničkog ministarstva finansija Tahiri-hanumi Tuzlić, udovi Gradaščević*, od 3. septembra 1907. godine.

dušu također, da se kolje ukupno 14. kurbana, i da se sevap poklanja navedenim. U tu svrhu će se trošiti godišnje 280 kruna;

4. Da se još za dušu sviju nas prouče godišnje po dvije hatme iz Kur'ana. U tu svrhu trošiće se godišnje 20 kruna. Svega 300 kruna;
5. Za izdržavanje dvojice slušalaca islamskih vjerskih nauka po 700 kruna godišnje;
6. Za izdržavanje četvorice slušalaca prava, medicine ili tehnike i građevinarstva godišnje po 700 kruna;
7. Uslov je da navedeni slušaoci budu muslimani iz Bosne, da budu sa vjerskog stanovišta lijepih osobina i lijepa vladanja i da su bez sredstava za studiranje, da se ne mogu izdržavati. Za davanje stipendija onima koji će studirati islamske nauke uslov je još da su završili višu gimnaziju ili šerijatsku sudačku školu i da imaju završene diplome;
8. Mutevelijsku dužnost kao i dodjeljivanje stipendija i isplatu istih vršiće prvenstveno muško potomstvo spomenutog mutevelije Mustafa-Esad Kulovića s pokoljenja na pokoljenje. Isto tako će poslije moje smrti mutevelija trošiti u dobrotvorne i bogougodne svrhe za klanje kurbana i učenje kur'anskih hatmi godišnje 300 kruna;
9. Osim toga, od prihoda nekretnina navedenog vakufa ulagat će se po 5% u predviđeni rezervni fond i taj novac će davati da se s njim radi i da raste. Tim novcem će se vršiti opravka uvakufljenih zgrada, a ako su previše trošne ili se ruše, da njim podigne nove zgrade;
10. Dok sam ja živa mutevelijska dužnost nad spomenutim vakufom, prema navedenim uslovima (šartovima) vakifa, pripada meni, a poslije moje smrti pripada navedenom sarajevskom gradonačelniku Mustafa–Esad ef. Kuloviću, a poslije njegove smrti njegovu najstarijem sinu itd, tako da muteveliluk pripada uvijek najstarijem sinu. U slučaju da mutevelija ne bude imao sina, onda pravo muteveliluka pripada njegovu najstarijem i najbližem muškom članu rodbine;
11. A ako od ovako predviđene rodbine ne bude bilo nikog, ko bi preuzeo muteveliluk, u tom slučaju će Vakufska direkcija preuzeti upravu nad ovim vakufom. Vakufska direkcija će u tom slučaju za upravljanje vakufom, a prema mišljenju i prijedlogu šerijatskog sudije, postavljati muteveliju, kome će za vršenje mutevelijske dužnosti odrediti također i platu;
12. Vakufska direkcija će u takvom slučaju, nakon što se iz prihoda navedenog vakufa izdvoji i podmiri ono, što je predviđeno mojom odredbom i vakufnamom i nakon što se izdvoji još i mutevelijina plata, višak prihoda trošiti u one bogougodne i prosvjetne svrhe, koje sam odredila (prema svom nahođenju)".[50]

[50] Š. Hodžić, *Vakufnama tuzlanske dobrotvorke*, 157-158.

Nakon toga, Tahira-hanuma Tuzlić je navedeni vakuf predala Esad ef. Kuloviću, koji je potpuno svjestan i priseban, po šerijatu priznatom izjavom potvrdio da to sve kao vakufski mutevelija prima s tim da tim vakufom, kao i mutevelije ostalih vakufa potpuno raspolaže. Nakon što je, dakle, stvar uvakufljenja bila svršena i predaja izvršena, spomenuta vakifa Tahira-hanuma Tuzlić je opozvala to uvakufljenje i odustala od navedenog vakufa, zbog čega je protiv mutevelije pokrenula spor. Mutevelija je u svom odgovoru i prigovoru ustao protiv gornjeg traženja, odbio je tvrdnje vakife i odbio je da joj preda navedene nekretnine u ponovno vlasništvo, zbog čega se kod suda pokrenula parnica. Sudija je, vodeći se šerijatskim principima donio presudu o valjanosti i neopozivosti navedenog vakufa, nakon čega je vakuf postao valjan i neopoziv.[51]

Navedeno je potvrđeno i napisano 8. Džumadel-ula-a 1326. godine po hidžri (1908. godine), a svjedoci su bili: šerijatsko-sudski pripravnik donjotuzlanskog Šerijatskog suda: Hafiz Salih ef. Atiković, sin umrlog Ibrahim efendije, Šerijatsko sudski pripravnik donjotuzlanskog Šerijatskog suda: Mustafa Hilmi ef. Berbić, sin umrlog mula Osman-age, Donjotuzlanski gradonačelnik Mujaga Hadžiefendić, sin umrlog Hadži Mehmed-age, član opštinskog vijeća i vakufski mutevelija Azabagić Mustafa Behdžet-beg sin Hadži Osman-begov, član opštinskog vijeća Osman Nuri-aga Prcić, sin umrlog Hadži Mehmeda, član opštinskog vijeća Hadži Jašaragić Ibrahim-beg, opštinski blagajnik i vakufski mutevelija Abdi ef. Dubravić, sin umrlog Sulejman-age, član vakufske komisije Ahmed-aga Bešlagić, sin umrlog Osman-age, Hafiz Osman ef. Vilović, sin umrlog Mustafe ef. ugledni trgovac Abdaga Hadži Ponjavić, sin umrlog Hadži Osman-age, imam i hatib jalske džamije Muhamed ef. Ćenan, sin Osman ef, vakufski mutevelija Hašim-aga Numanović, sin Numanov i posjednik Ahmed ef. Ajanović, sin umrlog Began-age i drugi. U potpisu Šerijatski sudija donjotuzlanskog Šerijatskog suda.[52] Na ovaj način, završen je process uvakufljenja nekretnina tuzlanske dobrotvorke Tahire-hanume Tuzlić, udove Gradaščević. Isti je sve do početka Drugog svjetskog rata služio svojoj svrsi u skladu sa pomenutom Vakufnamom, a nakon toga došao je pod udar mjera koje su donijele komunističke vlasti, te je desetkovan.

Zaključak

Vakufi su zadužbine koje imaju dugu tradiciju u Bosni i Hercegovini, počev od uspostave osmanske uprave. Brojni su vakifi, koji su ostavili veliki broj zadužbina širom Bosne i Hercegovine. Među najpoznatijim su: Gazi Husrev-beg, Mehmed-paša Sokolović, Ferhat-paša Sokolović i dr. I Tuzla je imala svoje vakife, a među najpoznatije su Turali-beg, Behram-beg i drugi.

[51] *Isto*, 158.
[52] *Isto,* 159.

Među onima koji su ostavljali svoje vakufe i vrijedne zadužbine bili su: beglerbegovi, sandžakbegovi, brojne vojskovođe, trgovci, zanatlije, predstavnici uleme-učenjaci i obični građani. Među vakifima bio je i jedan broj žena. Među značajnijim vakifima je i tuzlanka Tahira-hanuma Tuzlić, udova Gradaščević. Tahira je kći Osman-bega Tuzlića i unuka čuvenog Mahmud-paše Tuzle. Bila je udata za Bećir-bega Gradaščevića i nisu imali potomstvo. Zahvaljujući svom i muževljevom begovskom porijeklu, Tahira-hanuma Tuzlić imala je značajne zemljšne posjede. Nakon smrti supruga Bećir-bega Gradaščevića, odlučila je da jedan dio imetka uvakufi u "Evladijet vakuf". Saznavši za ovu namjeru Tahire-hanume Tuzlić, Bakir-beg Tuzlić, jedini muški potomak znamenite begovske porodice Tuzlić, pokušao je na sve načine osporiti joj navedeno pravo. U tom pogledu, pokrenuo je spor pred Šerijatskim sudom u Donjoj Tuzli i Seoskim kotarskim uredom u Donjoj Tuzli, ukazujući na kršenje šerijata i običajnog prava od strane Tahire-hanume Tuzlić.

Šerijatski sud i Seoski kotarski ured u Donjoj Tuzli nisu uslišili zahtjev Bakir-bega Tuzlića, te se on obratio molbama Zemaljskoj vladi za Bosnu i Hercegovinu i Zajedničkom ministrastvu finansija u Beču. Nakon razmatranja molbi Bakir-bega Tuzlića, Zemaljska vlada i Zajedničko ministarstvo su utvrdili da nema nikakvih smetnji za uvakufljenje imovine Tahire-hanume Tuzlić. To je Zemaljska vlada potvrdila 2. novembra 1907. godine. Nakon toga sačinjena je pred Šerijatskim sudom u Tuzli Vakufnama o uvakfljenju nekretnina Tahire-hanume Tuzlić, određen mutevelija vakufa, te utvrđeni uslovi korištenja istog za života i nakon smrti Tahire-hanume Tuzlić. I pored protivljenja Bakir-bega Tuzlića, dobrotvorka Tahira-hanuma Tuzlić je uvakufila svoju imovinu u "Evadijet vakuf Tahira-hanuma Tuzlić", te istu dala na korištenje u opšte dobrotvorne svrhe. Vakuf je služio svojoj namjeni i korišten u: vjerske, obrazovne i socijalno-ekonomske svrhe sve do uspostave komunističke vlasti neposredno nakon Drugog svjetskog rata, nakon što je uzurpiran i devastiram, provođenjem brojnih društvenih i ekonomskih procesa.

Summary

Waqfs are endowments that have a long tradition in Bosnia and Herzegovina, starting with the establishment of the Ottoman administration. There are numerous waqifis, who have left a large number of endowments throughout Bosnia and Herzegovina. Among the most famous are: Gazi Husrev-bey, Mehmed-pasha Sokolović, Ferhat-pasha Sokolović and others. Tuzla also had its waqifs, and among the most famous are Turali-beg, Behram-beg and others. Among those who left their waqfs and valuable endowments were: beglerbeys, sandjakbeys, numerous military leaders, merchants, craftsmen, representatives of ulema-scholars and ordinary citizens. Among the waqifis was a number of women. Among the more significant wasTahira-hanuma Tuzlić from Tuzla, widow of Gradaščević. Tahira is the daughter of

Osman-beg Tuzlić and the grandsdaughter of the famous Mahmud-pasha of Tuzla. She was married to Bećir-bey Gradaščević and they had no children. Thanks to her and her husband's bey's origins, Tahira-hanuma Tuzlić had significant land holdings. After the death of her husband Bećir-bey Gradaščević, she decided to endow a part of her property in "Evladijet vakuf". Upon learning of this intention of Tahire-hanuma Tuzlić, Bakir-bey Tuzlić, the only male descendant of the famous beg family Tuzlić, tried in every way to challenge her right. In that regard, he initiated a dispute before the Sharia Court in Donja Tuzla and the Village District Office in Donja Tuzla, pointing to the violation of Sharia and customary law by Tahire-hanuma Tuzlić.

The Sharia Court and the District Office in Donja Tuzla did not comply with Bakir-bey Tuzlić's request, so he addressed requests to the Provincial Government for Bosnia and Herzegovina and the Joint Ministry of Finance in Vienna. After considering the applications of Bakir-bey Tuzlić, the Provincial Government and the Joint Ministry determined that there were no obstacles to the endowment of the property of Tahira-hanuma Tuzlić. This was confirmed by the Provincial Government on November 2, 1907. After that, a waqfnama was made before the Sharia Court in Tuzla on the endowment of the real estate of Tahire-hanuma Tuzlić, a mutevelija of the waqf was determined, and the conditions for its use were determined during the life and after the death of Tahire-hanuma Tuzlić. Despite the opposition of Bakir-bey Tuzlić, the benefactress Tahira-hanuma Tuzlić endowed her property in the "Evadijet waqf Tahira-hanuma Tuzlić", and gave it for use for general charitable purposes. The waqf served its purpose and was used for: religious, educational and socio-economic purposes until the establishment of communist rule immediately after the Second World War, after it was usurped and devastated, by conducting numerous social and economic processes.

Dr. sc. Tomasz JACEK LIS
Wyższa Szkoła Kultury Społecznej i Medialnej w Toruniu, Poland
E-mail: tomlis88@gmail.com

Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC: 94(497.6)"1878/1918" (093)
316.66-055.2:37(497.6)"1878/1918"
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2021.4.5.70

EMANCIPACIJA ŽENA U BOSNI I HERCEGOVINI U VRIJEME AUSTROUGARSKE UPRAVE (1878-1918)

Apstrakt: *Nakon Berlinskog kongresa 1878. godine u Bosni i Hercegovini dogodile su se velike promjene. Austro-Ugarska vlast je počela graditi ceste, željezničke pruge i fabrike. Gradovi su promijenili svoj izgled, izgubili su orijentalni karakter i nastajao je tzv. bečki stil. Sve se to dogodilo u trenutku, samo jedne ljudske generacije. Ove promjene utjecale su na život i ponašanje ljudi, koji su živjeli u Bosni i Hercegovini. Tada se broj stanovnika značajno promijenio, jer nakon dolaska Austro-Ugarske vlasti, mnogo muslimana Bošnjaka, kao i Osmanlija, koji su predstavljali društvenu elitu, napustili su zemlju. Na njihovo mjesto došli su ljudi, koji su predstavljali novu elitu, Mađari, Nijemci, Poljaci, Česi i drugi. Oni su donijeli nove ideje, a jedna od njih je bila feminizam.*

Emanipacija žena bila je nešto novo na ovom području. Prve žene, koje su o tome govorile, bile su učiteljice. U članku želimo pokazati, kakav je bio utjecaj dvije žene na ovaj proces: Jelice Belović-Bernadzikovske i Jagode Truhelke. Obje su rođene u Osijeku, donijele su na bosanski prostor ideje, da žena treba biti slobodna i dobro obrazovana, ne samo za svog supruga, nego i za sebe. Ovo moderno mišljenje podupirala je na neki način i Zemaljska vlada, koja je uvela zaseban školski program za djevojke. Austro-Ugarska, osim što je osnivala djevojačke škole, davala je stipendije za učenice, koje su željele studirati, kao što je Marija Bergmann, rođena u Bosni, kćer jednog jevrejskog činovnika. Osim učiteljica veliki doprinos imale su i žene ljekari. Žene, koje su završile medicinski fakultet, dolazile su u Bosnu i Hercegovinu zbog muslimanki, koje se iz religijskih razloga, nisu mogle koristiti podrškom i znanjem ljekara muškaraca. Poljakinja Teodora Krajewska ili Čehinja Anna Bayerova, također su donijele feminističke ideje u Bosnu, što je bitno, jer kao ljekari imale su veliko poštovanje i ugled kod ljudi.

Propagiranje feminističkog mišljenja bila je značajna stvar, koja je utjecala na emancipaciju žene. Druga stvar se odnosila na promjene u svakodnevnom životu, koje su uticale na promjene položaja porodice. Nekada su muškarci mogli sami radeći na polju, ili na poslu izdržavati svoju obitelj. Nakon

dolaska Austro-Ugarske, situacija se promijenila, svoje redovno zaposlenje imala je također i žena, koja je često radila kao radnik u tvornici. Posao je bio težak, uprkos tome žena je imala novac, što je utjecalo da se njena pozicija poboljša. Ovo se odnosilo, kako na grad tako i na selo, što potvrđuje i knjiga Vere Ehrlich koja se bavila istraživanjem porodice u vrijeme između dva svjetska rata.

U članku želimo pokazati, da je ova društvena promjena bila vrijedna i za žene, koje su bile na margini, kao bludnice. Naravno, njihov život bio je težak, no novo vrijeme je davalo mogućnost zaštite prostitutki. Habzburška vlast, je znala, da je bolje podupirati i kontrolirati bordele, jer to je davalo šanse, da neće bit epidemija sifilisa, ili neke druge bolesti.

U radu na ovu temu korištena je znanstvena literatura, kao i arhivska građa, posebno iz Arhiva Bosne i Hercegovine - fond Zemaljske Vlade u Sarajevu, kao i Historijskog arhiva Sarajevo, gdje je sačuvana memoarska zbirka Jelice Belović-Bernadzikovske. Kao metoda je korištena case study, te i analiza izvora i knjiga.

Ključne riječi: *Bosna i Hercegovina, emancipacija, feminizam, povijest žene, austro-ugarski period.*

EMANCIPATION OF WOMEN IN BOSNIA AND HERZEGOVINA DURING THE AUSTROHUNGARIAN ADMINISTRATION (1878-1918)

Abstract: *After the Congress of Berlin in 1878, in Bosnia and Hercegovina we saw big changes. The Austrian government was building roads, and railroad tracks. In the Austro-Hungarian period, also they changed their architectural style; from the prevailing ottoman one to more like in Vienna or Prague. This situation was a short time, in live only one generation. These changes affected to life and behavior of Bosnia and Hercegovinas' citizens. Was changed several people, because after the Austrian arrive, a lot of Muslims Bosniacs, and Turks, were left this part.*

There were elites in this place. Their positions, how "new elites" take people which they came from different part of the Habsburg Monarchy; Hungarians, Germans, Poles, Czechs, etc. They were taking new ideas, how feminism.

The emancipation of women was something new in these places. The first woman, which was proclaiming the slogans, as teachers. On the article we can show two examples; Jelica Belović-Bernadzikowska, and Jagoda Truhelka. They were born in Osijek, from giving Bosnian part ideas, that girl needs to will independent and need to have good graduated. These modern ideas, supported, in a way, the government because in the country was a school program for girls. Austro-Hungarian politics was building a school for girls, and take some scholarship went girl studied in University, how Marija Bergman, born in

Bosnia, daughter of some Jews officials. However teachers not only modern women, similar roles had women-doctors. Girls who graduated Faculty of Medicine, arrive in Bosnia and Hercegovina and help Muslim women. Poles Teodora Krajewska and Czechs Anna Bayerova also take ideas of feminism, but, most important that she was great respect between patience.

Propagating the feministic ideas was thinking which affect all women. Most important was not only slogans but also changes in everyday life normal family in Bosnia and Hercegovina. The other day only men can work on the farmland or work. After the Congress of Berlin situations was changed. On the consequences, women must be going to work, often how a worker in fabric. Work was hard, but women first time have their cash. Automatically her position in society was better. These situations have consequences for the city, as like villages. We sow this situation in the book Vere Ehrlich, which researched this topic in the interwar period.

In the article, we went to show, that this changing was things also women, which life to margin, how prostitutes. Naturally, their life was always difficult, but the new government also got assistance. Habsburg's administration knew, that better control of specific profession, because this is the way how deal with the epidemic of syphilis, and something like this.

In this work, we use scientific literature and documents from archives, mainly the Archive of Federation Bosnia and Hercegovina, and Historical Archive from city Sarajevo, when was document fo Jelica Belović-Bernadzikowska. How method we use case study and analyzing to literature and historical sources.

Key words: *Bosnia and Herzegovina, emancipation, feminism, history of women, Austro-hungarian period*

Uvod

Modernizacija koja se dogodila u Bosni i Hercegovini u vrijeme vladavine Austro-Ugarske monarhije, ticala se ne samo privrede, već i ukupnog društvenog života. Punih 40 godina Habzburške uprave duboko je promijenilo oblik društva na ovom području. Jedan od faktora ove promjene, bio je porast značaja uloge žene. Naravno ranije u osmanskom periodu u Bosni smo mogli naći vrijedne žene, kao što je Srpkinja Staka Skenderova[1] ili španjolska Jevrejka Laura Papo Bohoret[2], ipak radilo se, prije svega o izuzetku. Nakon Berlinskog kongresa dolaskom zapadnog liberalnog duha stvorena je prilika, da se uloga žene u bosanskom društvu, značajno poboljša. Razlozi za to su razlčiti, a u

[1] Gorgana Stojaković, Staka Skenderova - ili prilog za istoriju autentičnosti, *Habitus*, br. 8, Sarajevo 2002, 177-188.

[2] Edin Spahić, Laura Papo Bohoreta: čuvar sesefardske tradicije, u: *Laura Papo Bohoreta: rukopisi*, knj. 1, Historijski Arhiv Sarajevo, Sarajevo 2015, 7-11.

ovom članku želim posvetiti pažnju samo nekima. Želim predstaviti, kako se promijenila uloga žene u pravnom, društvenom i privrednom kontekstu.

Zakonske osnove su u tom periodu bile različite,[3] ipak veliki utjecaj imao je *Austrijski građanski kodeks* iz 1811. godine. Austrougarsko zakonodavstvo bilo je konzervativno i diskriminiralo je žene, koje se na primjer. nisu mogle uključiti u izbore, kao muškarci, ili dugo vremena ih nije bilo na univerzitetima. Ipak kada usporedimo *austrougarske zakone*, sa šerijatskim zakonom, koji je funkcionirao u Osmanskom carstvu, vidimo, da je u tom pravnom okviru, žena bila više ograničena.[4] To se najbolje vidi na primjeru školstva. Austrougarska vlada je željela modernizirati društvo u Bosni (te voditi među mladim ljudima austrougarsku propagandu), za te potrebe je organizirala mrežu škola, u kojima su se mogle školovati i djevojke. Naravno, ranije su se djevojke mogle školovati u mektebu, ili u školama, koje su osnovale Staka Skenderova, o kojoj sam pisao, kao i Engleskinja Paulina Irby,[5] ili franjevačkim samostanima. Ipak ove škole imale su privatni karakter, zato je njihov utjecaj bio mali. To pokazuje rezultat s početka 80-ih godina XIX stoljeća, kada je u Bosni i Hercegovini nepismenost među ženama bila veća od 95%. Austrougarska je u tom pravcu djelovala sveobuhvatno.

Naravno austrougarska vlada, izrađivala je novi društveni poredak u Bosni i Hercegovini, kopirajući model iz drugih djelova monarhije. U Austro-Ugarskoj monarhiji žena se morala školovati ne za to, da bi se mentalno razvijala, nego da bi bila dobra supruga i majka.[6] Za to škole, koje su bile otvarane za djevojke na bosanskom području nisi davale mogućnosti polaganja maturskog ispita, koji je davao mogućnost studiranja.[7] Ovaj problem nije bio specifikum Bosne i Hercegovine, nego cijele Monarhije, čak i autonomnih zemalja poput Galicije, gdje je Vlada bila u rukama poljskih političara. Tako isto, kao u drugim zemljama monarhije, Vlada nije željela da se otvore privatne škole za djevojke, u kojima se mogao polagati maturski ispit.[8]

Mnoge tinejdžerke, koje su željele studirati „varale su" sistem. Odnosilo se to često na kćerke iz učiteljskih porodica, poput sarajevske familije Emila Woske, germanskog Čeha, jednog posebnog pedagoga u

[3] Mustafa Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, Magistrat, Sarajevo 1999, 284.

[4] Neke reforme koje su bile u Osmanskom carstvu, ne samo da nisu napredovale, nego su još više diskriminirale ženu. Donald Quataert, *The Ottoman Empire 1700-1922*, Cambridge University Press, Cambridge 2005, 67.

[5] Andrew Hammond, Memoirs of conflict: British women travellers in the Balkans, *Studies in Travel Writing,* br. 14/1, 2010, 59-62.

[6] Vidi se to u cijeloj Monarhiji. Adriana Kičková, Mária Kiššova, Nineteenth century female education in the Slovak Region of the Austro-Hungarian Empire, *History of Education & Children's Literature*, br. 8, 2013, 516.

[7] Katarzyna Dormus, Krakowskie gimnazja żeńskie przełomu XIX i XX wieku, *Studia Pedagogica Ignatiana*, 19/2, 2016, 90.

[8] K. Dormus, *Krakowskie gimnazja żeńskie przełomu XIX i XX wieku*, 91.

bosanskohercegovačkom obrazovanju,[9] čija je kćer Marija bila upisana kao prva djevojka u sarajevskoj Gimnaziji, koja je učila zajedno sa momcima, za to da bi mogla imati mogućnost polaganja maturskog ispita.[10] Kada su se na prelazu XIX u XX stoljeće u Pragu i Krakovu otvorile srednje škole za djevojke, službenik Stanisław Kawecki, sudac iz Tuzle, poslao je svoju kćer Zofije u Galiciju, gdje je polagala maturski ispit kao prva žena, koja je rođena u Bosni i Hercegovini (u Tuzli 1888. godine) doktorirala je na Jagiellonskom univerzitetu 1911. godine.[11] Slično su radili i drugi službenici iz Bosne i Hercegovine.

Učiteljice

Izgradnja školske mreže utjecala je ne samo za porast djevojka, koje su se školovale, nego je bio evidentan i porast broja učitelja, posebno žena, koje su ubrzo postale brojnije u osnovnim školama.[12] Na početku austrougarske okupacije, mnoge od njih dolazile su izvan Bosne i Hercegovine. Zemaljska uprava, je morala čekati nekoliko godina, da novo otvorene učiteljske škole napusti nova generacija bosanskih učitelja i učiteljica. U Bosni i Hercegovini su dolazile učiteljice iz susjednih zemalja, koje su znale domaći jezik; iz Vojvodine,[13] kao i iz Hrvatske banovine i Slavonije. Učiteljice su osim obrazovanja donijele, novi način mišljenja o ulozi žene u nacionalnom društvu. Za Bosnu i Hercegovinu ovo je bio novi pogled, nova stvar, jer do tada žena je generalno bila pasivni svjedok događaja, čija je uloga bila samo da plače nad mrtvim mužom ili sinom, koji su poginuli u nekim od buna i ratova. U novim stajalištima, žena je trebala biti u prvom planu, gdje bi govorila svojim glasom.

Taj ženski glas, najbolje se mogao čuti kada se pročitaju djela dvije feministkinje; Jelice Belović-Bernadzikowskie i Jagode Truhelke. Rođene su u Osijeku, kosmopolitskom gradu u Slavoniji, odakle su otišle da se pripremaju za učiteljice. Nije nevažno znati, da su objema očevi bili učitelji, zato se u kući uvijek znalo, da je mudrost najveća vrijednost kako za muškarce tako i žene. Jagoda se školovala u Zagrebu u djevojačkoj školi Marije Jambrišak.[14] Jelica se obrazovala u Parizu i Beču. Krajem XIX stoljeća obje su došle u Bosnu i

[9] Tomislav Krzyk, Česi u Sarajevu: 1878-2010: arhivsko dokumentacijska istraživanja, Matica Hrvatska 2015, 63.

[10] Historijski arhiv Sarajevo, (dalje: HAS) *Imenik učenika Velike Gimnazije Sarajevo, za 1910/1911*, Maria Woska [brak sygn].

[11] Marija Bergmann koja je doktorirala 1916. bila je po mišljenju nekog povjesničara prva žena sa titulom doktora, koja je rođena u Bosni i Hercegovinei Nije to istina, jer u 1911. godini Kawecka dobila titulu doktora filologije. Christian König, *Germanistik in Mittel- und Osteuropa 1945-1992,* Berlin-New York 1995, 73; *Corpus studiosorum Universitatis Iagellonicae 1850/51–1917/18. K-Ł*, ur. Krzysztof Stopka, Kraków 2009, 146.

[12] U srednje ženske škole, mnogo učitelja bili su muškarci.

[13] Stevo Kaluđerčić, Srbi i Srpkinje iz Vojvodine učitelji i učiteljice u Bosni i Hercegovini, *Glasnik Istorijskog društva u Novom Sadu*, br. 2/12, Novi Sad 1939, 193-209.

[14] Ana Batnić, Plemkinje duha: Marija Jambršak-Jagoda Truhelka-Zdenka Marković, *Nova Croatica: časopis za hrvatsku književnost i kulturu*, br. 2/52, 2008, 202.

Hercegovinu – Jagoda sa bratom Ćirom, a Jelica sa Janom Bernadzikowskim, koji je bio sudac. Obje osim školskog posla, bavile se i novinarstvom – pisale su za školske novine kao što je *Školski vijesnik,* kao i druge novine, koje nisu bile povezane sa pedagogijom, kao na primjer *Nada*, *Osvit* ili *Zora*.

Jelica, za koju se govorilo da je bila pionirka feminizama u Bosni i Hercegovini, je bila žrtva kućnog zlostavljanja. Njen muž je bio alkoholičar, kojeg Jelica nije mogla napustiti, uprkos tome što je bila maltretirana: *K tome je imao ružne pogreške; sklonost ka piću („wodka" vino) i kartama. Bijaše tvrdoglav i - nepažljiv na zdravlje. Kašljao je po čitave noći i izbacivao je gnoj* […] *Bilo meni je odvratno ljubit usta čitava pune gnoja.*[15] Bila je psihički ovisna od njega.[16] Zato je pisanje Jelici bilo kao azil, gdje je bježala od teškog svakodnevnog života. Njeni tekstovi „Moderna žena" ili „Žena budućnosti" pokazali su novi put za žene, ne samo iz Bosne i Hercegovine, nego i drugih zemalja Balkana.[17] Herojine njenih tekstova bile su druge žene, a ne autorka – koje su bile jake i neovisne, da bi bile sretne, nije im trebao muž, ni porodica. Snaga i neovisnost, su te karakterne crte komšinice iz Osijeka – Jagode Truhelke. Žene, o kojima se piše, o Tugomilu ili Anici i njenoj učiteljici, su napisane autobiografske slike Jagode.[18] Feminizam, koji su propagirale Belović-Bernadzikowska i Truhelka, osim feminističkog slogana, imao je i drugi cilj. Dakle, žene koje su bile obrazovane i neovisne, mogle su se boriti za nacionalne ciljeve južnih Slavena u Habzbuškoj monarhiji, isto kao muškarci.[19]

Manje od 20 godina nakon dolaska Austro-Ugarske u Bosnu i Hercegovinu, ova zemlja se promijenila, i dobila je status jednog glavnog centra feminizma na Balkanu. Kako se to dogodilo? Odgovor neće biti kompletan, ako kažemo, da su tome doprinijele škole, gdje su radile učiteljice kao što su Belović-Bernadzikowska ili Truhelka, nego treba ukazati i na druge čimbenike, koji su na to utjecali.

Posao koji je etički sumljiv

Truhelkin brat, Ćiro, bio je zaposlen u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. U svojim memoarima napisao je, da je u vrijeme Kàlajeve vlade, propaganda

[15] HAS, sign. 0-BJ-86, *Zbirka J. Belović-Bernadzikovskije, Memoari*, 287.

[16] U bosanskom jeziku ne postoji engleska riječ „Codependency", koja znači, da partner alkoholičara, koji se ne alkoholizira, zbog toga što s njim živi, on je isto bolesan. Judith L. Fischer, Lynda Spann, Measuring Codependency, *Alcoholism Treatment Quarterly*, br. 8, 1991, 87-100.

[17] Jelica Zdero, Jelica Belović-Bernadzikowska, u: *Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms: Central, Eastern, and South Eastern Europe, 19th and 20th Centuries*, ur. Francisca De Haan, Krassimira Daskalova, Anna Loutfi, New York 2006, 52.

[18] Snježana Šušnjara, Jagoda Truhelka, *Hrvatski Narodni Godišnjak*, br. 53, 2006, 246.

[19] Dominika Kaniecka, Ciche wojowniczki o sprawę narodową – o głosie kobiet w chorwackim dyskursie narodowym, *Pamiętnik Słowiański*, br. 48, 2012, 30-34.

koja je kreirala sliku Bosne i Hercegovine, kao zemlje uspjeha, bila prevelika[20]. Kada pogledamo to u širem kontekstu kroz rad mađarskog Zajedničkog ministarstva finansija, možemo vidjeti, da su mnogi od njegovih aktivnosti, imali jedan cilj – pokazati svijetu, da se u zemlji koju vodi, dogodio industrijski napredak. Ovaj napredak, koji se dogodio na području stambene izgradnje, infrastrukture, poduzeća,[21] itd, ticao se napretka ukupnog društva Bosne i Hercegovine. Cijena koju su stanovnici ove zemlje platili za novu željezničku prugu, ili električni tramvaj u Sarajevu,[22] bile su značajne društvene promjene. Tako su Sarajevo ili Travnik gubile svoj orijentalni karakter,[23] a društvo je gubilo svoje stare principe, a dobijao nove.

Muslimanska elita, koja je do tada imala najvažniju ulogu u zemlji (uprkos pacifikaciji iz 1851. za vrijeme Omera Lutfi-paše[24]), izgubila je svoje mjesto; dio je emigrirao,[25] ili je otišao na selo, gdje su begovi još dugo vremena bili moćni i utjecajni.[26] Njihovo mjesto u gradovima je zauzela „nova elita", koja je došla iz cijele Austro-Ugarske monarhije.[27] Habzburška imperija, je bila katolička i konzervativna država, što ipak nije bio problem, da se vlada racionalno ponaša kada su teške teme u pitanju, poput prostitucije, koja je na područiju Monarhije, bila legalna, kao normalan posao.[28] Trebamo kazati, da ovaj problem, nije bila baština osmanskog perioda, jer je u to vrijeme prostitucija, bila marginalni problem. Veliki broj prostitutki, bio je rezultat masovne migracije stranaca, posebno muškarca, koji su dolazili u velikom broju u Bosnu i Hercegovinu. Kako kaže Čeh, František Valoušek, koji je bio žandar u

[20] Čiro Truhelka, Uspomene jednog pionira, ur. Muamer Spahić, *Bosanski portreti*, Zenica 2012, 86

[21] Dobar primjer ove promjene je grad Tuzla, koji je bio jedan od industrijskih centara Bosne i Hercegovine u ovom trenutku. Izet Šabotić, *Život, ljudi i događaji: Tuzla na razmeđu 19. i 20. stoljeća,* Centar za istraživanje modernę i savremene hitorije, Tuzla 2019, 55-66.

[22] Тодор Крушевац, *Сарајево под аустро-угарском управом, 1878-1918*, Muzej grada Sarajeva, Sarajevo 1960, 114-117.

[23] Robert J. Donia, Fin-de-siecle: Habzburška transformacija osmanskog grada, *Prilozi Instituta za istoriju,* br. 32, Sarajevo, 2003, 149-178.

[24] Markus Koller, Ömer Pasha Latas and the Ottoman Reform Policy in Bosnia and Herzegovina (1850–1851), u: *The Piety of Learning: Islamic Studies in Honor of Stefan Reichmuth*, ur. Michael Kemper, Ralf Elger, Brill Boston 2017, 253-255.

[25] Emigracija se dogodila ne samo nakon okupacije već također i kasnije, kada je nekoliko muslimana otišlo van Bosne i Hercegovine nakon Hercegovačkog ustanka iz 1882. godine. Izet Šabotić, *Čifčijski odnosi i promjena vlasništva nad zemljom u Bosni i Hercegovini (1878-1918)*, Centar za istraživanje moderne i savremene historije, Tuzla 2019, 64.

[26] Husnija Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918*, Ibn Sina, Sarajevo 2005, 90-91. Konzervatizam muslimana bio je razlog, da su se begovi teško prilagodili na novo vrijeme: Ilijas Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća,* Institut za istoriju, Sarajevo 2004, 17-19.

[27] Ferdo Hauptmann, Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine 1878–1918, *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine,* br. 59, Sarajevo 1987, 193-203

[28] Darija Željko, Problem prostitucije i njezina zakonska regulacija u europskom okruženju do prve polovine 20. stoljeća, *Pravnik: časopis za pravna i društvena pitanja*, br. 50/100, 2016, 167.

nekoliko bosanskih gradova, u zemlji je bila prevelika nejednakost žene i muškarca.[29]

Kako kaže povjesničarka Amila Kasumović, mnogo bludnica stiglo je u Bosnu zajedno sa austrougarskom vojskom 1878. godine.[30] Dalje, ovaj problem bio je još veći, našto je uticao zakon, jer 7 godina poslije Berlinskog kongresa 1885. godine status bludnica bio je propisan Zakonom (kasnije 1906. godine Vlada je nešto modificirala), koji je propisao da ako se dobio pristanak Vlade, mogao se otvoriti bordel.[31] Ovaj posao bio je etički sumljiv, a ipak po zakonu, bilo je to normalno preduzeće.

Nikada u historiji Bosne i Hercegovine nije bilo tako mnogo bludnica, kao u austrougarskom periodu. Vlada, koja je bila pod utjecajem katoličke crkve, iako je podupirala puritanstvo, vjerovala je da je prostitucije bilo uvijek, za to je bilo bolje da se država time bavi. Prostitucija je donosila novac državi, jer svaka bludnica, koja je bila registrirana, morala je plaćati zemlji taksu[32] za svoje usluge. Osim toga, bordeli koji su legalno djelovali normalno su plaćali troškove, kao i sva poduzeća. Bila je tu još jedna korist od bludilišta. Ove „fabrike zadovoljstva" pomagale su ljekarima boriti se sa epidemijom sifilisa, ili drugim bolestima koje su bile rezultat seksualne aktivnosti. Za to su prostitutke imale mogućnost regularne ljekarske pomoći,[33] kao i stalne plaće. Osim toga, ako im se dogodilo nešto ružno, poput toga da su bile žrtve lopova, onda su mogle normalno tražiti policijsku pomoć, kao što je bio slučaj dvije bludnice iz Mađarske, kojima su 1914. godine ukradeni koferi.[34] Kao svi državljani mogli su tražiti pravdu kod Vlade, čak i kod Zajedničkog ministarstva finansija. U Arhivu Bosne i Hercegovine u Sarajevu, nalazi se arhivska građa iz 1912. godine kada je ovaj posao vodio Leon Biliński, kojem je napisala pismo Anna Tarle, bivša prostitutka[35] koja je otvorila svoj bordel u Sarajevu. Dakle gospođa Tarle se žalila, da Vladin povjernik za grad Sarajevo, želi da zatvori ovaj bordel, a ona da napusti Sarajevo, pa je za to molila ministra, da promijeni ovu odluku u njenu korist. Tako se i dogodilo. Biliński je još nekoliko puta, pregledao sve dokumente, koji su se ticali bordela Tarle, te je promijenio odluku vladinog povjernika, zahvaljujući tome ona je ponovo mogla voditi svoj bordel.[36] Ako usporedimo situacije prostitutke iz austrougarskog i osmanskog perioda, vidimo

[29] František Valoušek, Sjećanja na Bosnu: zapisi austrougarskog žandara na službi u Bosni, *Bosanska riječ,* Sarajevo 2015, 107. (dalje: F. Valoušek, *Sjećanja na Bosnu*).
[30] Amila Kasumović, Prilog povjesti marginalnih skupina u Bosni i Hercegovini u doba Austro-Ugarske uprave: Prostitutke, *Historijski zbornik*, br. 60, 2007, 162. (dalje: A. Kasumović, *Prilog povjesti marginalnih skupina u Bosni i Hercegovini*).
[31] A. Kasumović, *Prilog povijesti marginalnih skupina u Bosni i Hercegovini,* 163.
[32] *Isto*, 164.
[33] Fran Gundrum, O sarajevskim bludilištima, *Liječnički vjesnik*, br. 11, 1903, 363-364.
[34] Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Zemaljska Vlada Sarajevo (dalje: ZVS), 1914 sygn. 21/88/4.
[35] ABiH, ZVS 1912, sygn. 21/81/3.
[36] ABiH, ZVS 1912, sygn. 21/80/10.

da su bludnice u osmanskom vremenu bile na margini,[37] jer nisu imale nikakve pravne zaštite, zato se u vrijeme austrougarske uprave, status ovih žene promjenio nabolje. Naravno, uvijek ne možemo reci, da je život bludnice bio lagan, jer generalno u cijelom svijetu žena, koja je prodavala svoje tijelo, smatrana je žrtvom, koju je svijet iskoristio.[38] Ono što želimo naglasiti, je da je položaj bludnice bio bolji nego ranije. Imamo primjere da se Vlada borila protiv zlostavljanja prostitutki, kao na primjer prodaje žena.[39] Drugi problem kojim se bavila policija, bio je korištenje mladića za usluge bludilišta, koji nisu imali 18 godina.[40] Zato je u zatvor došla Ana Schulteis, koja je bila zatvorena, jer je primila malogodišnjeg momka.[41] Ako je bordel bio registriran i ako su se platili svi troškovi te uspunili higijenski uvjeti, onda status prostitutki, koje su tamo radile nisu bio loš. Ovo mišljenje se ne odnosi samo na novac, već na cjelokupan odnos društva prema bludilištima. Imamo situacije, da se klijent zaljubio u bludnicu i uzeo istu kao ženu.[42] Još je zanimljivija situacija, koja se dogodila u Bosanskom Petrovcu 1914. godine, gdje su državljani ovog grada zamolili Vladu da otvori u njihovom gradu bordel. Svoju molbu podupirali su time, da je u gradu veliki broj silovanja i drugog zločina, osim toga mnogi mladići koristili su se uslugama neregistriranih bludnica, koje nemaju ljekarskog osiguranja, zato su bolesni od sifilisa i drugih veneričnih bolesti.[43] Ovo pismo potpisalo je više od 70 stanovnika grada, muslimani, katolici i pravoslavci. Ovu javnu kuću željela je otvoriti Olga Zorić, Srpkinja iz Bihaća, koja je u Drvaru već dvije godine vodila sličan posao, i kako je sama tvrdila: *do sad nisam Vlastima kroz ovo vrijeme dala povoda za bilo kakvu tužbu ili nepriliku.*[44] Trebamo ipak naglasti, da je ova molba nešto posebno, jer većina pisama koja su se odnosila na bordele, bile su molbe da Vlada zatvori iste zbog demoralizacije stanovnika.[45]

Ako bismo željeli napisati više o prostitutkama, bilo bi teško, jer u dostupnim spiskovima, postoje samo podaci, kao što su ime i prezime, rijetko pseudonimi, poput „Lola", „Rosi" ili „Lilli".[46] Jedino što možmo reći, da je među njima bio mnogo žena s juga (što je bitno, nisam našao nijednu, koja je imala muslimansko ime ili prezime), ali i iz drugih zemalja: Mađarske, Austrije, iako ne možemo isključiti da su one bile Čehinje, Jevrejke ili Poljakinje, posebno da među ljudima, koji su željeli otvoriti bordele, bilo je Poljaka iz

[37] Műge Özbek, The Regulation of Prostitution in Beyoğlu, *Middle Eastern Studies*, br. 44/4, 2010, 555-556.
[38] U Engleskoj je bilo popularno tvrđenje da prostitutke u većini su žrtve siromaštva, koje eksploatirali su bogati muškarci. Paula Bartley*, Prostitution. Prevention and Reform in England,1860–1914*, Routledge, London 2000, 5-6.
[39] ABiH, ZVS 1914, sygn. 21/71/13.
[40] ABiH, ZVS 1914, sygn. 21/75.
[41] ABiH, ZVS 1914, sygn. 21/88/3.
[42] ABiH, ZVS 1914, sygn. 21/50/2.
[43] ABiH, ZVS 1914, sygn. 21/76/3.
[44] *Isto.*
[45] ABiH, ZVS 1912, sygn. 21/82.
[46] ABiH, ZVS 1914, sygn. 21/90/75.

Galicije.[47] Nemamo podataka odakle su one došle, iz koje socijalne klase su one, ili zašto su se odlučile da tako rade. Jedino možemo metodom *case study* navesti primjer Izolde Parkanikove, prostitutke, koju je sreo žandar Valoušek. Izolda je bila prvo žrtva svog momka u Mađarskoj, koji je nju prodavao muškarcima, a kada je otišla od njega, neki su joj ljudi kazali da ide u Bosnu, da pronađe muža i da bude sretna, ali kada je tamo došla, ponovo je morala raditi, kao bludnica. Pobjegla iz bordela žandara, nakon čega joj se sudbina promjenila.[48] Izoldu su našli roditelji i ona se vratila u Mađarsku. Nije rijetkost, da su roditelji svoje kćeri tražili u javnim kućama, kao što je to učinio Simon Josef Toth iz Budimpešte, koji je molio Zemaljsku vladu da, mu pomogne naći kćerku, koja je vjerovatno radila u bordelima u Bosni i Hercegovini.[49]

Iako je prostitucija bila na margini, kad je riječ o ženskoj aktivnosti, ipak vidimo, kada se sve to usporedi sa osmanskim vremenom, napredak je vidljiv u svakoj slučaju. Naravno, da su uvijek žene, koje su radile u javnoj kući bile stigmatirizane. Da li je danas više od 100 godina nakon odlaska Austro-Ugarske, stvar drugačija? Prostitutke su uvijek na margini, a u nekim zemljama njihov položaj je gori nego što je to bio u austrougarskom periodu, gdje su mogle dobiti besplatnu pomoć i lijek, ili čak dobiti potporu od uprave, kada nisu mogle više raditi.[50] Osim toga, treba kazati, da je među bludnicima, postojala hijerarhija. Jedna je prostitutka radila sa službenikom, druga sa tajnikom, a treća sa *Hofratom*...

Majka, žena, radnica

Vidjeli smo, kako su promjene uticale na učiteljice, koje su bile dio „nove elite", a kako na prostitutke, koje su bile na društvenoj margini. Iako, primjer učiteljice Danice Vučić, koja je bila poslata iz Sarajeva za to da radi kao bludnica, uprkos tome, što je bila učiteljica, vidimo, da razlika među ovim ženama, nije uvijek bila toliko prevelika.[51] Trebamo isto tako, predstaviti žene, koje su predstavljale „sredinu", koje nisu bile učiteljska elita, ali i nisu bile moralno posrnule kao bludnice.

Industrijalizacja Bosne i Hercegovine bila je prilika za osnivanje male manufakture, kao i velikih preduzeća,[52] što je rezultiralo građenjem velikih fabrika. Najčešče su se gradile blizu velikog grada, jer tamo su bile ceste i druga industrija, dakle u: Sarajevu, Tuzli, Mostar i Banja Luci. Da bi ova preduzeća mogla raditi, potrebno je bilo da se zaposli jeftina radna snaga, koju su činili

[47] ABiH, ZVS 1911, sygn. 21/21/12.
[48] F. Valoušek, *Sjećanja na Bosnu*, 107-109.
[49] ABiH, ZVS 1914, sygn. 21/88/2.
[50] A. Kasumović, *Prilog povjesti marginalnih skupina u Bosni i Hercegovini*, 168-169.
[51] ABiH, ZVS 1914, sygn. 21/85/3.
[52] Michael Palairet, *The Balkan economies c. 1800-1914. Evolution without development*, Cambridge University Press, Cambridge 1997, 230-233.

žene i djeca radnici. U fabrici duhana ili tekstila nije bilo potrebe da je neko fizički snažan, kao u rudniku ili sječenju šume, gdje se mogli raditi samo muškarci. Lakše poslove mogle su raditi mladi i žene, koje su, što je bitno, dobijale samo dio plaće, u odnosu na plaću muškaraca. Ovo nije bilo ništa čudno, jer u cijelom svijetu su se stvari tako odvijale, a ne samo u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske uprave.[53] Zaposlenje ženskog osoblja u konzervativnoj i patrijarhalnoj zemlji izazvalo je mnoge kontroverze. Ticalo se ovo žena i iz katoličke porodice, kao i pravoslavne. Naravno ova stvar se nije ne odnosila na muslimanke, jer one nisu mogle same bez muža izlaziti iz kuće, zato su većinu vremena provodile kod kuće.[54] Ovaj problem na početku 80-ih godina XIX stoljeća bio je razlog, da su se vlasnici fabrika brinuli, da u njihovim poduzećima radi previše mladića, a malo žena.[55]

Situacija se brzo promijenila, tako da je u tvornicama duhana ili tekstila iz godine u godine bio sve veći broj žena. U svim bosanskohercegovačkim tvornicima duhana na početku XX stoljeća 70% zaposlenih (1.736) su bile žene.[56] U procentima još veći broj ženskog osoblja radio je u tekstilnim poduzećima, u kojima su 81,5% bile djevojke.[57] Dogodilo se to, da su se žene sa preko 20 godina zapošljavale. Novo vrijeme bilo je kapitalističko, koje je donijelo mnoge promjene. U ovom vremenu teška socijalna situacija je bila ako je radio samo otac, kako je bilo i u prošlosti.

Osim ekonomske situacije, promjenilo se mišljenje, što potvrđuje dokaz i rad Belović-Bernadzokowske ili Truhelke s čime su se upoznale žene patrijarhalnog društva, zahvaljujući tome ove ideje su promijenile tradicionalni obiteljski model. Ovaj proces promjene ženske pozicije u porodici ubrzao je odlazak žene u tvornice. Naravno, to je dovodilo da žena bude više umorna, ali je ona ipak imala svoj novac, te je mogla sama odlučiti što može sa njim raditi. Austrougarska vlada, uprkos tome što je bila konzervativna podupirala je revoluciju, te je davala ženama mogućnost, da se školuju, zaposle, ne samo u privatnim tvornicama nego također kao niže službeno osoblje, što je bilo popularno u vrijeme Prvog svjetskog rata, kada se mnogo muškarca moralo boriti.[58] Za ovaj proces emancipacije, vrlo bitno značenje, imala je reforma

[53] Donald Quataert, *The Ottoman Empire 1700-1922*, Cambridge University Press, Cambridge 2005, 140.
[54] Antun Hangi, *Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovine*, Kajon 1907, 66. (dalje: A. Hangi, *Život i obićaj muslimana*).
[55] Ilijas Hadžibegović, *Postanak radničke klase u Bosne i Hercegovine i njen razvoj do 1914*, Svjetlost, Sarajevo 1980, 136. (dalje: I. Hadžibegović, *Postanak radničke klase u Bosne i Hercegovine i njen razvoj do 1914*).
[56] I. Hadžibegović, *Postanak radničke klase u Bosne i Hercegovine i njen razvoj do 1914*, 137.
[57] *Isto*, 140.
[58] Ovaj problem u kontekstu Austro-Ugarske analizirala je Mauren Heally, koja govori da je u civilnoj administraciji od 1917. do 1918. bilo zaposleno od 36 tisuća do 50 tisuća žena: Marlen Heally, Becoming Austrian: Women, the State, and Citizenship in World War I, *Central European History*, br. 1/35, 2002, 29-34.

mirovine, koja je predstavljala zaštitu udovica i njihove djece.[59] Posao nije samo omogućavao da žena izlazi iz kuće i da je dobijala novac, nego je jačao njen autoritet, a autoritet muža u bosanskohercegovačkom društvu se umanjivao, jer nije on sam mogao nahraniti obitelj, zato je morao podijeliti svoju ulogu sa suprugom. Ove promjene ticale su se više grada, a manje sela, pa ipak i tamo možemo vidjeti da se promijenila uloga žene u obitelji.

U periodu između dva svjetska rata Vera S. Erlich je istraživala, kako se promijenila jugoslavenska obitelj na selu. Iz metodološke perspektive rezultat njenoga rada odnosio se na sve jugoslavenske zemlje. Bosna i Hercegovina bila je podijeljena na Bosnu muslimansku (Bosnu) i Bosnu katoličku (Hercegovinu). Zahvaljujući upitnicima, koje su joj pomogli podijeliti seoski učitelji, postavila je pitanje kako su se promijenile različite stvari u svakodnevnom životu porodice.[60] Rezultati koje je dobila, imali su veliki značaj, jer u kontekstu Bosne i Hercegovine se vidi, kako je Austro-Ugarska izgrađivala svoju kulturu u toj zemlji.

Kada je riječ o ženi u Bosni, majka je bila mnogo više vezana za dijete nego sa muža. U Hercegovini je to bilo manje zastupljeno, što je interesantno isto kao u Hrvatskoj banovini.[61] Osim toga, majka je bila više vezana za kćer nego za sina.[62] Zato su sinovi češće bili na strani supruge nego majke, ako se u porodici dogodi neki sukob.[63] Društvene promjene, koje su se dogodile u Bosni i Hercegovini, utjecale su da su roditelji izgubili utjecaj na dijete, u većini to se odnosilo na oca, koji je više izgubio svoj status, nego majka, jer praktično istraživanje Erlich potvrđuje da je muž izgubio svoj autoritet.[64] Ova moralna revolucija imala je utjecaj na seksualne odnose neudate žene, koji su bili češči,[65] kao i udatih žena, koje su varale svoje supruge.[66] Kada je riječ o starijim neudatim ženama, evidentan je manji pritisak lokalnog stanovništva, da se moraju udati.[67] Isto je zapaženo i kada se radilo o trudnim djevojkama.[68] Osim toga, žene koje su odgovorile na Erlihova pitanja, tvrdile su, da je situacija žene bolja, što se tiče njihovog autoriteta i da su sve više emancipovane. S druge strane treba reći, da se ovo poboljšanje desilo, jer je na selu bila loša ekonomska situacija, pa su žene morale raditi kao i muškarci (čak negdje i muslimanke[69]), te

[59] Ferdinand Schmid, *Bosnien und die Herzegovina unter der Verwaltung Oesterreich-Ungarns*, Verlag von Veit & Comp, Leipzig 1914, 61-62.
[60] Bojan Baskar, Austronostalgia and Bosnian Muslims in the work of Croatian anthropologihst Vera Stein Ehrlich, in: *Imagining Bosnian Muslims in Central Europe: Representations, Transfers and Exchanges*, red: František Šistek, Berghahn Books, New York 2021, 155-156.
[61] Vera S. Ehrlich, *Jugoslavenska porodica u transformaciji, Studija u tri stotine sela*, Naprijed, Zagreb 1964, 67. (dalje: V. S. Ehrlich, *Jugoslavenska porodica u transformaciji*).
[62] V. S. Ehrlich, *Jugoslavenska porodica u transformaciji*, 68.
[63] *Isto*, 79.
[64] *Isto,* 205.
[65] *Isto,* 126.
[66] *Isto,* 292.
[67] *Isto,* 138.
[68] *Isto,* 120.
[69] A. Hangi, *Život i običaj muslimana*, 66.

je rezultat njihovog utjecaj na seljački život bio veći. Dalje, ženska pozicija je jačala u porodici, jer kako se vidi iz Erlihovih obrazaca, muškarci su rjeđe nego ranije tukli svoje supruge,[70] za to su se sve češče savjetovali sa svojim suprugama, kada su morali nešto bitno odlučiti.[71]

Moderna muslimanka

Društvene promjene u Bosni i Hercegovini utjecale su na položaj žene kako u gradu, tako i na selu. Naravno, da su se najduže širenju liberalnog duha protivili muslimani ove zemlje, koji nisu vjerovali da promjene Habzburške monarhije mogu donijeti nešto dobro. U početku uspostave austrougarske uprave, muslimani nisu vjerovali katoličkom caru, ali kasnije će se izgrađivati suradnja između muslimanskih elita i Zemaljske vlade, što je imalo utjecaja na položaj muslimanske djevojke u društvu.

Izjava Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka u „Narodno blago",[72] potvrđuje, da muslimani hoće da se dogovore sa novom Vladom. Isto tako, Zemaljska vlada je željela, da muslimani budu njihovi suradnici, u procesu modernizacije države, pri čemu bi se poštovali muslimanska religija i običaji. Za to sve reforme, koje je Vlada vodila, morale su biti prihvatljive i u kontekstu interesa pripadnika islamske vjere Bosne i Hercegovine. Tamo gdje je postojala takva mogućnost, Beč je ostavio stare muslimanske institucije kao na primjer šerijatske sudove za muslimane.[73] Pored toga, austrougarski građanski zakon uvažio je specifikume islamske vjere. Zahvaljujući tome Bosna i Hercegovina je bila jedina zemlja Habzburške krune, gdje su imovinu istovremeno mogle dobiti nekoliko udovica, koje su bile žene jednog čovjeka.[74] Poštovanje islamske vjere, bila je jedna stvar, druga je bila modernizacija ove zemlje, koju su Habzburzi bezrezervno provodili. Vlada je balansirala, te je podržavala kulturne aktivnosti muslimana (np. Gajret[75]), kao i njihovo obrazovanje kroz mektebe i medrese.[76] Osim toga, Vlada je otvorila osnovne i stručne škole za djevojke, koje su bile u Sarajevu u prvoj polovini 90-ih godina XIX stoljeća.[77] U stručnim školama za muslimanke, radili su ne samo učitelji muslimani, već također i žene drugih konfesija. Među njima predavanje iz higijene vodila je Teodora Krajevska

[70] V. S. Ehrlich, *Jugoslavenska porodica u transformaciji*, 239.
[71] *Isto*, 231.
[72] Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, *Narodno Blago*, Preporod, Sarajevo 2003.
[73] Enes Durmišević, Šerijatski sudovi u Bosni u drugoj polovini XIX stoljeća, *Anali Pravnog fakultetaUniverziteta u Zenici*, br. 12, 2013, 75-89.
[74] *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, 1885, 540-541.
[75] Gajret je osnovan 1903. kao knjižnica za muslimane. Samo nakon Prvog svjetskog rata uzeo na sebe obavezu da će organizirati školske stipendije za muslimanske učenike kako muške kao i ženske. Nadir Dacić, Uloga, značaj i doprinos Gajreta obrazovanju žena, u: *Zbornik Radova: Bosanskohercegovačke naučnice/znanstvenice i njihov istraživački rad*, Mostar 2019, 29-37.
[76] Fikret Karčić*, The Bosniaks and the challenges of modernity*, El-Kalem, Sarajevo 1999, 92.
[77] S. Šušnjara, *Školovanje ženske djece u Bosni i Hercegovini u doba Austro-Ugarske (1878-1918),* 456.

liječnica iz „nove elite", koja je nakon odlaska iz Tuzle, radila u Sarajevu, gdje se prije svega bavila liječenjem muslimanske žene. U svojim memoarima, koji su 2015. godine objavljeni u Zagrebu, rođena u Varšavi, Poljakinja je pisala o svojim muslimanskim školarkama:

Muslimanke su se odlikovale kućnim odgojem, velikim poštovanjem spram učitelja i kao što običaj nalaže, spram starijih osoba. Šutljive, poslušne i pažljive, sve su bile slične. Pamtile su dobro, no rijetko su se isticale življim poimanjem i dubioznošću. Jedna od najboljih učenica muslimanki, bila je Fatima Hadži Karić. Sve su učenice muslimanke dolazile iž naprednih obitelji. Zaostali muslimani – fanatici, nisu svoje kćeri slali u vladinu školu. Zaostali su se zadovoljavali mektebom, [odnosno] školom, gdje se je učila muslimanska religija, tj. Islam.[78]

Prvo se polazilo od toga da se promijeni odnos oca i brata, a u drugom koraku kćerke i sestre. Ovi zadaci, nisi bili nimalo laki. Veoma je bilo teško promijeniti mišljenje ljudi, o njima je Krajewska govorila da su „fanatici" jer je kao liječnica znala, zato što se posebno bavila muslimankama, koje su bile bolesne. Krajewska je početkom 90-tih godina došla u Tuzlu, gdje je Zemaljska vlada obezbijedila posao za ženu ljekara, jer muškarci, zbog religije, nisu mogli pomagat muslimanskim ženama. Ona je, kao i druge liječnice[79] razbijala konzervativizam muslimana. Krajewska, koja je svake godine spašavala zdravlje 200-300 muslimanki, pisala je u svojim memoarima slijedeće:

U početku su mi se sve žene - muslimanke, koje sam upoznala, činile jednakima. Kasnije sam počela razlikovati dva tipa zaostale i napredne. Vrlo je neugodno imati posla s tim prvima. Kada dođem k njima, gotovo ne odpozdravljaju na moj pozdrav [i] gledaju me ispod oka, s nevjericom. Ako dođem po drugi put nailazim na poboljšanje, tada odgovaraju na moje pitanje, da je tako isto ili sve gore. Takva fanatična Turkinja čak, ne umije ni izraziti svoju ljutnju, [već] samo gleda ljutitim očima i miče usnama, kao da nešto žvače ili kao da bi huek ispljunuti svoju potisnutu ljutnju. Tada me obuzme jako neugodan osjećaj. Dogadi se to kada muž, mimo ženine volje, dođe po mene i dovodi me k svojoj kući ili kad idem po kućama sa sanitarnom komisijom, kontrolirajući ima li skrivenih bolesnika. U vrijeme epidemije kolere, događalo se da musliman ne bi prijavio bolesnu ženu, tako kako su gradske vlasti tražile. To su najtužniji trenuci moje službe. Drugi tip, to je napredna Turkinja, koja ima povjerenja u sve što donosi napredak. Takva Turkinja za mene predstavlja neku vrstu propagande među svojim poznanicama. Dovodi ih k sebi kada ja trebam doći, zahvaljuje mi na posjeti, moleći da je ponovo posjetim. Napredne muslimanke pokazuju interes prema općim gradskim pitanjima, pitaju me o

[78] Zdravka Zlodi, Tomasz J. Lis, *Bosna u uspomenama poljske liječenice Teodore Krajewske z Kosmowskich (1854-1935),* Hrvatski Institut za Povijest, Zagreb 2015, 177. (dalje: Z. Zlodi, T. J. Lis, *Bosna u uspomenama poljske liječenice Teodore Krajewske z Kosmowskich*).

[79] Jitka Malečková, *"The Turk" in the CzechImagination (1870s–1923),* Brill, Boston 2020, 129-130.

hitnim slučajevima, ponekad traže da im rastumačim prirodne pojave, [a] muža traže gramofon ili mašinu za šivanje.[80].

Teodora Krajewska uprkos tome što nije bila član *Frauen Verein* iz Sarajeva, kao autoritet i prijatelj muslimana angažirala se preko društva za pomoć stanovnicima Travnika, čije su kuće stradali zbog požara, koji se tamo dogodio 1903. godine.[81] Bila je to razumna odluka, jer individualna aktivnost je bila važna, iako nije donosila uspjeha, kao djelovanje u kolektivu.

Ženska udruženja

Prva udruženja bila su osnovana odmah nakon uspostave austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini. Udruženja su imala brojne ciljeve: religiozne, poput Hurijeta ili Antonius von Padua-Verein, zabavne, kao Junioren Athleten-klub, Radfahren Klub, nacionalne, Česka Beseda, Koło Poljske, bilo je i različitih radničkih udruženja, kao što su: Privatbeamtenverein, Bematenverein i dr.[82] Jedan broj udruženja bila su ženske udruženja, poput *Frauenverein*, gdje je Krajewska tražila pomoći za stanovništvo Travnika. *Frauenverein*, je osnovan 1885. godine i bilo je drugo po starini udruženje u Bosni i Hercegovini.[83] Članice udruženja su bile najpoznatije žene u Sarajevu. Bio je to elitno udruženje, koje je okupljalo supruge, kćerke i sestre službenika ili političara, poput Irene Varešanin, koja je bila predsjednica udruženja nekoliko godina, a bila je supruga vojničkog gubernatora Marijana.[84] Poseban zadatak udruženja bio je organiziranje pomoći za siromašne i bolesne ljude: *bez razlike na vjeru i nacionalnost, koji su bili siromašni.*[85] Žene su organizirale različite derenke, sajamove ili druge sadržaje, gdje su skupljale novac za neki konkretan cilj. Osim *Frauenverein* u Sarajevu, žene su imale još nekoliko udruženja, poput protestanskog udruženja - *Evangelische Frauen Hilfe,* udruženja njemačkih žena - *Frauen – und Mädchenfiliale des Vereines der Deutschen in Bosnien-Hercegovina.*[86] U drugim gradovima postojala su slična udruženja. Tako je u Tuzli bilo osnovano društvo Jevrejki *Jűdischer Frauenverein,*[87] kao mostarsko

[80] Z. Zlodi, T. J. Lis, *Bosna u uspomenama poljske liječenice Teodore Krajewske z Kosmowskich,* 134.
[81] *Isto,* 194.
[82] *Bosanski Glasnik,* r. 14, (1910), Sarajevo 1910, 350-354.
[83] Prvo je bio Vatrogasno društvo u Sarajevu. Đorđe Pejanović, *Kulturno prosvetna humana i socijalna društva u Bosni i Hercegovini za vreme austrijske vladavine,* Sarajevo 1930, 62. (dalje: Đ. Pejanović, *Kulturno prosvetna humana i socijalna društva u Bosni i Hercegovini za vreme austrijske vladavine*).
[84] *Bosanski Glasnik*, r. 14, (1910), Sarajevo 1910, 352.
[85] *Unterstűtzung von Personen ohne Unterscheid der Konfession und Nationalität, welche unverschuldet in Armut gerieten*, *Bosanski Glasnik,* r. 14, (1910), Sarajevo 1910, 352.
[86] Đ. Pejanović, *Kulturno prosvetna humana i socijalna društva u Bosni i Hercegovini za vreme austrijske vladavine*, 85-86.
[87] *Isto*, 95.

Allgemeiner Frauenwohltätigkeits-Verein.[88] Ovo posljednje udruženje je u 1905. godini imalo 369 punopravnih članova, od čega 271 je živjelo u Mostaru. Što se tiče aktivnosti u izvještaju udruženja nalazimo podatak, da je isto posebno pomoglo 37 ljudi. Osim toga, organizirali su menzu za siromašnu djecu, koja su mogla dobiti hranu. Isto tako, udruženje je dalo 60 kruna za sirotište, koje su vodile časne sestre u Mostaru.[89]

Aktivnost žena se nije ograničavala samo na udruženja, koja su bila samo ženska. Teodora Krajewska je učila djecu poljskom jeziku u Poljskom Kolu u Sarajevu, gdje su još bile supruge i sestre poljskih službenika u Bosni i Hercegovini, poput: Emilje Seindfeld i Paulina Gluck. Treba istaći, da je veliki broj žena koje su aktivno radile u udrugama, bile djevojke koje su pripadale „novoj eliti", koje su došle nakon Berlinskog kongresa. Naravno Sprkinje ili Hrvatice isto su bile uključene u udruženja. Treba istaći da je ideja osnivanja ženskih udruženja u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske uprave došla sa zapada.

Zaključak

Dinamične promjene, koje su se dogodile nakon Berlinskog kongresa u Bosni i Hercegovini ticale su se ne samo modernizacije i industrijalizacije, nego su imale velikog utjecaja na promjene unutar društva. Feministički talasi, koji su došli zahvaljujući mnogim ljudima sa zapada, bile su razlog za slom patrijarahalnog modela, koji je bio snažan početkom austrougarske uprave. Te se promjene najbolje vide u gradovima, ne samo zbog arhitektonske promjene, već i zbog građanskog ponašanja, gdje su gradovi iz godine u godinu, nalikovali na druge Habsburške gradove. Na ulicama, u štampi, vidimo da su bile veoma aktivne djevojke, koje su bez kompleksa pisale feminističke slogane, kao njihove kolegice u Engleskoj, Njemačkoj ili Austro-Ugarskoj.

Reformom škola, mlade djevojke dobile su mogućnost obrazovanja, što je utjecao na njihovu emancipaciju. Naravno ovaj proces nije bio jednak za sve nacionalne ili vjerske skupine. Tako su prve studentice iz Bosne i Hercegovine bile kćeri austrougarskih službenika i vojnika, a ne domicilnih muslimana Bošnjaka. Sve promjene koje su došle sa austrougarskom vlašću mogle su se vidjeti i na periferiji, gdje je u porodicama znatno porastao autoritet žene.

Iako je ženska emancipacija bila rezultat modernizacije u Bosni i Hercegovini, treba istaći da ovaj proces nije bio specifikum samo ove zemlje, već i cijelog Balkana. Ovo područje, je bio mjesto gdje su došle nove ideje sa zapada, koje su dale nove mogućnosti za žene. Još veći utjecaj od ideja, imao je razvitak kapitalizma, koji je bio razlog, da su žene morale napustiti kuće, i doći na posao, u tvornice, a one koje su bile obrazovane, radile su u administraciji,

[88] *Isto*, 103.
[89] ABiH, ZVS, 1905, sygn. 250/19/5.

jer su bile osposobljene, da rade iste poslove kao i muškarci, međutim za te poslove nisu bili plaćeni kao muškarci.

Summary

The dynamic changes that took place after the Berlin Congress in Bosnia and Herzegovina concerned not only modernization and industrialization, but also had a major impact on changes within society. The feminist waves, which came thanks to many people from the West, were the reason for the collapse of the patriarchal model, which was strong at the beginning of the Austro-Hungarian rule. These changes are best seen in cities, not only because of architectural change, but also because of civic behavior, where cities from year to year resembled other Habsburg cities. In the streets, in the press, we see that they were very active girls, who wrote feminist slogans without complex, like their colleagues in England, Germany or Austro-Hungary.

With the reform of schools, young girls were given the opportunity for education, which affected their emancipation. Of course, this process was not the same for all national or religious groups. Thus, the first female students from Bosnia and Herzegovina were the daughters of Austro-Hungarian officials and soldiers, not domicile Bosniak Muslims. All the changes that came with the Austro-Hungarian government could also be seen on the periphery, where the authority of women in families increased significantly.

Although women's emancipation was the result of modernization in Bosnia and Herzegovina, it should be noted that this process was not specific to this country only, but to the entire Balkans. This area was a place where new ideas came from the west, which gave new opportunities for women. Even more influential than the ideas, had the development of capitalism, which was the reason, that women had to leave their homes, and come to work, to factories, and those who were educated worked in the administration, because they were trained, to work the same jobs as men, however they were paid less for those jobs than men.

Prof. dr. Denis BEĆIROVIĆ
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
E-mail: becirovicdmde@gmail.com

Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC: 94(497:497.6)"1918/1920" (093)
331:349.2.342.7(497.6)"1918/1920"
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2021.4.5.87

PRILOG ISTRAŽIVANJU POLOŽAJA I AKTIVNOSTI RADNIČKOG POKRETA U BOSNI I HERCEGOVINI OD ZAVRŠETKA PRVOG SVJETSKOG RATA DO POČETKA HUSINSKE BUNE

Apstrakt: *U tekstu se na temelju arhivske građe i relevantne literature analiziraju i prikazuju aktivnosti radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini u prvim godinama nakon završetka Prvog svjetskog rata. Tokom ovog razdoblja borba za radnička prava, najčešće putem štrajkačkih akcija, rezultirala je, između ostalog, povećenjem nadnica, uvođenjem osmosatnog radnog vremena u najvećem broju preduzeća, ostvarivanjem prava na biranje radničkih povjerenika i na sindikalno organiziranje. Radnici su uspjeli izboriti i druge povlastice vezane za ekonomski položaj radnika, kao što su konzumi, stanovi, pomoć u nabavci radnih odijela, itd. Predstavnici radnika borili su se za radikalno bolji položaj i novo mjesto u društvu. Pored osmosatnog radnog vremena, većih nadnica i drugih zahtjeva za popravljanje materijalnog položaja radnika, u ovom razdoblju su vođene i akcije protiv političkog obespravljivanja radnika, kao i za političke slobode i demokratizaciju političkog života u zemlji. Tokom 1919. i 1920. godine organizirano je više tarifno-štrajkačkih akcija rudara, građevinara, metalaca, radnika u šumskoj industriji, ugostiteljskih radnika i namještenika u Sarajevu, Tuzli, Bijeljini, Brčkom, Zenici, Brezi, Mostaru, Zavidovićima, Dobrljinu, Lješljanima, Maslovarama i Rogatici. To je bio dio od preko 125 štrajkova radnika u Bosni i Hercegovini u razdoblju legalnog djelovanja SRPJ (k), odnosno KPJ i njoj bliskih sindikalnih organizacija. Na inicijativu SRPJ (k) i jedinstvenih sindikata organizirane su javne političke skupštine u Sarajevu, Tuzli, Zenici, Mostaru, Brčkom, Derventi, Varešu i Drvaru na kojima su u prvi plan stavljeni zahtjevi da se raspuste organi vlasti, organiziraju demokratski izbori za Ustavotvornu skupštinu i izvrši demobilizacija vojske. Zaoštravanje političkih prilika u prvim poslijeratnim godinama bilo je uočljivo u brojnim lokalnim sredinama u Bosni i Hercegovini. U nizu bosanskohercegovačkih gradova dolazilo je i do fizičkih obračunavanja između radnika i organa sigurnosti Kraljevine SHS. Jedan od takvih primjera*

dogodio se u Zenici sredinom oktobra 1920. godine kada je policija zabranila pokušaj komunista da održe skupštinu uprkos ranije izrečenoj zabrani. Tom prilikom okupljena masa od 2.500 radnika odbijala je da se raziđe i tražila je održavanje skupštine. Nakon što je policija i žandarmerija pokušala da rastjera okupljene radnike došlo je do otvorenog sukoba. Radnici su gađali predstavnike organa sigurnosti kamenjem, a oni su odgovorili pucanjem iz vatrenog oružja. Skup je na kraju bio razbijen, jedan radnik je ranjen, a dvanaest radnika je povrijeđeno tokom sukoba sa policijom. Usljed sve snažnijeg angažmana radničkih predstavnika došlo je i do zaoštravanje političkih prilika u Bosni i Hercegovini. Nisu bile rijetke situacije u kojima je dolazilo i do otvorenih sukoba između radnika i predstavnika organa vlasti. Nakon sloma Husinske bune položaj radništva se pogoršao. Također, u ovom radu se razmatra i uticaj revolucija u istočnoj i srednjoj Evropi na radnički pokret u Bosni i Hercegovini.

Ključne riječi: *Radnici, radnička prava, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, Bosna i Hercegovina, Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine, Komunistička partija Jugoslavije, revolucija.*

CONTRIBUTION TO RESEARCH OF THE POSITION AND ACTIVITY OF LABOUR MOVEMENTS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA SINCE THE END OF THE FIRST WORLD WAR UNTIL THE BEGINNING OF THE HUSIN REBELLION

Abstract: *Based on archival material and relevant literature, this text analyses and presents the activities of the labour movement in Bosnia and Herzegovina in the first years after the end of the First World War. During this period, the struggle for workers'rights, mostly through strike actions, resulted, among other things, in an increase in wages, the introduction of eight-hour working days in most companies, the exercise of the right to elect workers' commissioners and trade unions. The workers managed to get other benefits related to the economic position of the workers, such as retail co-operatives, apartments, assistance in purchasing work suits, etc. Workers' representatives fought for a radically better position and a new place in society. In addition to eight-hour working days, higher wages and other demands to improve the material position of workers, strikes against the political disenfranchisement of workers were conducted during this period, as well as for political freedoms and democratisation of political life in the country. During 1919 and 1920, several strikes about pay were organised by miners, construction workers and metalworkers in the forest industry, catering workers and employees in Sarajevo, Tuzla, Bijeljina, Brčko, Zenica, Breza, Mostar, Zavidovići, Dobrljin, Lješljani, Maslovarama and Rogatica. It was part of over 125 strikes by workers in Bosnia and Herzegovina during the period of legal activity of the Socialist Labour Party of Yugoslavia (SLPY) (c), i.e. the Communist Party of Yugoslavia (CPY) and its*

close trade unions. At the initiative of the SLPY (c) and united syndicates, public political assemblies were organised in Sarajevo, Tuzla, Zenica, Mostar, Brčko, Derventa, Vareš and Drvar, at which demands were put forward to dissolve the authorities, and organise democratic elections for the Constituent Assembly and demobilise the army. The aggravation of the political situation in the first post-war years was noticeable in many local communities in Bosnia and Herzegovina. In a number of cities in Bosnia and Herzegovina, there were physical confrontations between workers and security bodies of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. One such example occurred, in Zenica in mid-October 1920, when police banned the Communists' attempt to hold an assembly despite a previously imposed ban. On that occasion, the gathered mass of 2,500 workers refused to disperse and demanded that the assembly be held. After the police and the gendarmerie tried to disperse the gathered workers, there was open conflict. Workers threw stones at security officials, and they responded by firing firearms. The rally was eventually broken up, one worker was wounded and twelve workers were hurt during a clash with police. Owing to the increasing engagement of workers' representatives, the political situation in Bosnia and Herzegovina worsened. It was not uncommon to have open conflicts between workers and government officials. After the collapse of the Husino uprising, the position of workers deteriorated. Also, this paper discusses the impact of the revolutions in Eastern and Central Europe on the labour movement in Bosnia and Herzegovina.

Key words: *Workers, workers' rights, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Bosnia and Herzegovina, Social Democratic Party of Bosnia and Herzegovina, Communist Party of Yugoslavia, revolution.*

Završetak Prvog svjetskog rata i formiranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca

Okončanje Prvog svjetskog rata prouzrokovat će velike promjene i na prostoru Bosne i Hercegovine i Balkanskog poluotoka. Na političkoj pozornici starog kontinenta nastat će nove države, među kojima i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS). Novostvorena država, nastala ujedinjenjem Kraljevine Srbije i zemalja koje su do jeseni 1918. godine pripadale Habsburškoj monarhiji (Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina i Vojvodina) naslijedit će socijalne i nacionalne probleme od kojih je patila i spomenuta monarhija.[1] Formiranje zajedničke južnoslavenske države 1. decembra 1918. godine neće razriješiti navedene proturječnosti. Štaviše, način na koji je sprovedeno ujedinjenje

[1] Alen Džon Persival Tejlor, *Habsburška monarhija 1809-1918*, Beograd 2001, 287-288.

Kraljevine SHS od samog početka neće kreirati pogodan okvir za slobodan i ravnopravan razvoj svih naroda.[2]

Uspostavljanje Kraljevine SHS nije zaustavilo društvene nemire. U uslovima oštre poslijeratne ekonomske krize, društveno vrenje je uzimalo sve šire razmjere. Nadležni organi vlasti, posebno u Bosni i Hercegovini, nisu bili u stanju da zaštite ličnu i imovinsku sigurnost građana. O tome, između ostalog, svjedoče i službeni izvještaji o političkoj situaciji na terenu koje su sačinjavali kotarski uredi. Brojne razbojničke bande ubijale su putnike, pljačkale kuće nezaštićenih građana i zastrašivale lokalno stanovništvo, a da pri tome nije bilo adekvatne reakcije nadležnih organa.[3]

Širenje revolucionarnih ideja u Kraljevinu SHS (i Bosnu i Hercegovinu)

Ratna stradanja prouzrokovala su ogromnu količinu nezadovoljstva i revolta, tako da je u mnogim evropskim zemljama bilo pitanje izbora najpovoljnijeg trenutka kada će najsiromašniji slojevi društva ustati protiv besmislenih patnji svjetskog rata. Rusija, iscrpljena višegodišnjim ratom, zrela za socijalnu revoluciju i na ivici poraza, bila je prva od režima srednje i istočne Evrope koji se srušio pod opterećenjem Prvog svjetskog rata. Ruska, ili tačnije boljševička revolucija novembra 1917. godine, poslala je poruku svijetu da kapitalizam želi zamijeniti socijalizmom.[4] Uticaj boljševičke revolucije na

[2] Opšir. o stvaranju Kraljevine SHS pogledati u: Srećko Džaja, *Politička realnost jugoslovenstva*, Sarajevo-Zagreb 2004, 17-18; Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: Porijeklo, povijest, politika*, Zagreb 1988, 313-318; Ivo Goldstein, *Hrvatska 1918-2008,* Zagreb 2008, 25-34; Andrew Baruch Wachtel, *Stvaranje nacije, razaranje nacije,* Sarajevo 2010, 92-95; Aleksandar Fila, *Ustavno pravo,* Beograd 1976, 60-61; Noel Malcolm, *Povijest Bosne*, Zagreb-Sarajevo 1995, 219; Tihomir Cipek, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca-ancien régime*, u*: *Dijalog povjesničara-istoričara*, Zbornik radova, Zagreb 2000, 291-304; Ferdo Čulinović, *Državnopravni razvitak Jugoslavije,* Zagreb 1963, 143-146; Bogdan Krizman*,* Bosna i Hercegovina i jugoslovensko pitanje u 1918. godini, u: *Istorijske pretpostavke Republike Bosne i Hercegovine*, *Prilozi*, br. 4, Institut za istoriju, Sarajevo 1968, 69.

[3] Kao ilustraciju poslijeratnih prilika u Bosni i Hercegovini navodimo izvještaj sreskog načelnika iz Čajniča, u kojem stoji: „Lična i imovinska bezbednost su u području sreza (...) pojavom razbojničke družine čuvenog razbojnika Boškovića silno ugrožene. Spomenuta družina je haračila sve do posljednjeg dana po srezu boljaničkom i pljevaljskom, pa je sigurno usljed progona u dotičnim srezovima prešla u isti i počela harati uz veliku drzovitost. (...) Družina broji do osam dobro naoružanih razbojnika. Žandarmerija je neprestano u službi tragajući i progoneći, no držim da će se bez dobrog pojačanja slabo šta postići, jer se raspolaže sa svega dvadesetak žandara, a narod se u pomanjkanju oružja ne može upotrijebiti žandarmeriji u pomoć. Progon je otežan još time, što se narod uplašio pa se boji da daje podatke o kretanju razbojnika". Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), fond: Zemaljska vlada Bosne i Hercegovine (dalje: ZVBiH)*,* dok. 12931/20, *Izvještaj o situaciji za mjesec juli 1920. godine*.

[4] Oktobarska revolucija predstavljala jedan od prijelomnih događaja u historiji XX. stoljeća kao što je Francuska revolucija 1789. godine bila centralni događaj za historiju XIX stoljeća. Istina, Oktobarska revolucija ostavila je dalekosežnije i globalnije posljedice nego njen francuski prethodnik. Ona je mnogo potpunije, čak i od Francuske revolucije u jakobinskim danima vidjela sebe kao ekumenski događaj. U glavama Lenjina i njegovih saradnika, pobjeda boljševizma u

evropske prevrate 1918. i 1919. godine bio je tako očigledan, da je u Moskvi bilo malo onih koji su sumnjali u širenje revolucije svjetskog proleterijata.[5] Nade ruskih boljševika u širenje revolucije na evropskom kontinentu dodatno su podgrijale revolucije u Njemačkoj i Mađarskoj.[6] Ipak, socijalne revolucije u

Rusiji nije napravljena s ciljem da donese slobodu i socijalizam u Rusiju, već da pokrene svjetsku proletersku revoluciju. Prema njihovim shvatanjima, trebala je to biti samo jedna bitka u kampanji za pobjedu boljševizma u svjetskim razmjerama. Lenjin je smatrao da rusku revoluciju treba pretvoriti u svjetsku, ili barem evropsku revoluciju. Do tog momenta njegov glavni, zapravo jedini cilj, bio je da izdrži u građanskom ratu. Novi režim je pokrenuo malo mjera u pravcu razvoja socijalizma, osim što je proglasio socijalizam za svoj cilj. Ipak, suprotno očekivanjima, boljševička Rusija je preživjela haotični i brutalni građanski rat od 1918. do 1920. godine. Boljševički režim je izdržao godine katastrofe i krize, njemačkog osvajanja i kaznenog mira, građanskog rata, strane oružane intervencije, gladi i ekonomskog kolapsa. Poput ranih kršćana, boljševici su vjerovali u veliku apokaliptičku promjenu koja će ukinuti sve što je bilo zlo i dovesti do društva bez ugnjetavanja, nejednakosti i nepravde. Erik Hobsbaum, *Doba ekstrema. Istorija kratkog dvadesetog veka 1914-1991*, Beograd 2002, 47-61. (dalje: E. Hobsbaum, *Doba ekstrema*).

[5] Revolucije su, pored ostalog, bile revolt protiv ratne politike i uglavnom je postizanje mira deaktiviralo veći dio eksploziva koje su one nosile. Saveznička reakcija na boljševički poziv narodima da uspostave mir bila je sadržana u Četrnaest tačaka koje je predložio američki predsjednik Thomas Woodrow Wilson, a koje su igrale na nacionalističku kartu protiv Lenjinove internacionalističke politike. Zona malih nacionalnih država imala je za cilj da stvori sanitarni kordon protiv crvenog virusa. Uspostavljanje malih nacionalnih država duž vilsonovskih linija suzilo je prostor za širenje boljševičke revolucije. E. Hobsbaum, *Doba ekstrena*, 56.

[6] Revolucija u Njemačkoj započela je 3. novembra 1918. godine pobunom mornara u pomorskim bazama u Kielu, Wilhelmshavenu, Hamburgu i Bremenu. Revolucija je tokom novembra zahvatila radništvo svih većih njemačkih gradova koji su osnivali vijeća i zahtijevali republiku. Vodeća politička snaga revolucije bila je Socijaldemokratska stranka Njemačke (SPD), koja je revoluciji dala svoje obilježje. Stara vlast je bila potpuno paralizirana, tako da je 9. novembra 1918. godine predsjednik carske vlade Max Badenski svu vlast predao predsjedniku SPD Fridrihu Ebertu. Istog dana proglašena je republika, uz isticanje da je narod pobijedio. Većina radništva je podržavala socijaldemokrate koji su težili da izgrađuju vlast putem demokratski izabranog parlamenta. U skladu s time, socijaldemokrati su se opredijelili za demokratsku republiku u kojoj bi se mirnim i zakonitim putem zalagali za ostvarenje socijalizma. Suprotno od ovih stavova djelovala je revolucionarna struja, organizirana u Spartakov savez na čijem čelu su bili Rosa Luxemburg i Karl Liebknecht. Iako su njemački komunisti bili znatno malobrojniji u odnosu na socijaldemokrate, oni su putem demonstracija svojih revolucionarnih pristalica pokušali oboriti socijaldemokratsku vladu. U januaru 1919. godine došlo je do oružanih sukoba koji su se završili porazom komunista. Na Berlinskim ulicama izgubilo je život nekoliko hiljada radnika, a komunističke vođe bile su uhapšene i ubijene. Socijaldemokrati su 19. januara 1919. godine omogućili održavanje izbora za konstituantu nakon čega je u Weimaru stvorena građanska parlamentarna država. Novembarska revolucija u Njemačkoj predstavljala je revolucionarnom radništvu širom Evrope nadu u početak evropske proleterske revolucije. S namjerom zaustavljanja širenja revolucionarnog raspoloženja u Mađarskoj Antanta je 20. marta 1919. godine od mađarske vlade ultimativno zahtijevala odobrenje da češke i rumunjske trupe okupiraju veliki dio Mađarske. Strahujući da bi to još više pojačalo revolucionarno vrenje u zemlji, vlada je odstupila i svu vlast predala socijaldemokratima. Oni su se 21. marta sporazumjeli o udruživanju u jedinstvenu stranku koja je preuzela svu vlast i organizirala otpor zahtjevu Antante. Istog dana proglašena je Mađarska sovjetska republika, a budimpeštanski Sovjet radničkih poslanika obrazovao je Revolucionarno vladino vijeće. Novoformirana vlada je 24. marta objavila dekret o razoružanju buržoazije i osnivanju proleterske Crvene armije, 26. marta zakon o nacionalizaciji kapitala svih preduzeća koja su zapošljavala više od 20 radnika, a nešto kasnije uveden je i monopol države u vanjskoj trgovini i osmosatni radni dan. U junu 1919. godine donijet je i ustav Mađarske sovjetske socijalističke republike, koji je bio

istočnoj i srednjoj Evropi nisu bile bez rezultata. Godine prevrata ostavile su ogromnu i ekonomski zaostalu Rusiju, kojom su vladali komunisti i koja je bila posvećena, kako su boljševici tvrdili, izgradnji društvene alternative kapitalizmu. Također, ostao je i jedan disciplinirani međunarodni pokret sa generacijom revolucionara predanih viziji svjetske revolucije.[7]

Pored brojnih unutrašnjih faktora koji su uticali na nestabilnost Kraljevine SHS, u ovu državu, slično kao i u druge evropske države, počele su nakon završetka rata prodirati ideje ruske i drugih evropskih socijalnih revolucija. Na revolucionarno raspoloženje radnika i u Bosni i Hercegvini uticali su povratnici iz Rusije.[8] Mnogi od njih bili su čvrsto uvjereni da se Kraljevina SHS nalazi pred izbijanjem revolucionarnog požara. Oktobarska revolucija utisnula je duboke pečate i na idejno-političke stavove i aktivnost bosanskohercegovačkih komunista. Oni su se koristili boljševičkim iskustvom, uzimajući za svoj krajnji cilj i uzor sovjetsku vlast. Revolucionarno orijentirani, povratnici iz Rusije doprinosili su da u zemlju prodru ideje Oktobarske revolucije i da se one prihvate u komunističkom pokretu. Između ostalog i program Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) formuliran je pod uticajem revolucionarnih događanja u Rusiji. Stoga nije slučajno da je u Vukovarskom programu KPJ istaknuto: „Iskustvo ruske revolucije uči nas da se prelaz od

gotovo identičan s ustavom Ruske sovjetske federativne socijalističke republike. Ipak, nakon 133 dana vladanja, 1. avgusta 1919. godine vlada sovjeta je morala odstupiti pred ofanzivom snaga Antante (češke, rumunske i francuske) koje su su 6. avgusta ušle u Budimpeštu. Revolucionarna zbivanja u Mađarskoj imala su uticaja i na rasplamsavanje revolucionarnih težnji dijela radništva u pokrajini Bavarskoj. U ovom dijelu Njemačke, 7. aprila 1919. godine, nezavisni socijalisti i anarhisti proglasili su Bavarsku sovjetsku republiku na čelu sa Vijećem narodnih opunomoćenika. Komunisti, koji su u međuvremenu pod vodstvom Eugena Levinea postali znatna snaga, nisu priznali republiku. Svrgnuli su socijaldemokratsku vladu i formirali „Revolucionarno vijeće", što je značilo početak drugog razdoblja sovjetske republike. Iako su bili malobrojniji, komunisti su počeli sprovođenje komunističkog programa po uzoru na boljševike. Propagirali su tezu da se samo oružanim putem može ostvariti socijalizam. Pod njihovim je uticajem kapital nacionaliziran, zabranjena politička opozicija, uvedena cenzura i ubrzano formirana Crvena garda. Ipak, socijaldemokratska vlada, uz pomoć rajhovskih i dobrovoljačkih odreda, pokrenula je ofanzivu protiv komunista. Početkom maja 1919. godine slomljen je otpor komunista. Opšir. o socijalnim revolucijama u Njemačkoj i Mađarskoj tokom 1918. i 1919. godine pogledati u: Enco Kolati, Nemačka revolucija, u: *Istorija revolucija XX veka*, Beograd 1970, 22-34; Grupa autora, *Povijest svijeta*, Zagreb 1977, 614-616; Peter Pastor, *Hungary between Wilson and Lenin: the Hungarian revolution of 1919-1919 and the Big Three,* New York 1976; István Mócsy, *The effects of World War the uporoted: Hungarian refugees and their impact on Hungary's domestic politics 1918-1921,* New York 1983; Enco Santareli, Mađarska revolucija, u: *Istorija revolucija XX veka*, Beograd 1970, 49-67; Petar Rokai, Zoltan Đere, Tibor Pal, Aleksandar Kasaš, *Istorija Mađara*, Beograd 2002, 534-539; Chris Harman, *The lost Revolution Germany 1918-1923,* London 1982; Rudolf Coper, *Failure of a Revolution Germany in 1918-1919*, Cambridge 1955; Richard Müller, *The man behind the German Revolution 1918,* Berlin 2008.

[7] E. Hobsbaum, *Doba ekstrema,* 59.

[8] Prema savremenoj historiografiji na strani boljševika u Rusiji borilo se preko 30.000 građana iz Jugoslavije. Početkom jeseni 1918. godine obrazovan je i prvi jugoslovenski revolucionarni puk. Također, treba spomenuti da je Jugoslovenska komunistička grupa u Moskvi pozvala sve jugoslovene da ne ostanu van borbe za preobražaj svijeta na novim osnovama.

kapitalizma ka socijalizmu vrši pomoću diktature proleterijata u obliku sovjetske vlasti. Samo sovjetska vlast osigurava podizanje novog društvenog poretka. Sovjetska republika sprovodi vladavinu radnog naroda, ona daje svu vlast – zakonodavnu, izvršnu i sudsku – radnom narodu, koji je organizovan u radničkim, vojničkim i seljačkim većima."[9]

Aktivnosti radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini

Već u prvim mjesecima nakon formiranja prve južnoslavenske države, radnici u Bosni i Hercegovini organiziraju niz štrajkačkih i tarifnih akcija koje karakterizira borbenost i uključenost velikog broja radnika u akcijama. Osnovni zahtjevi radništva Bosne i Hercegovine u prvim godinama postojanja Kraljevine SHS bili su: uspostavljanje osmosatnog radnog vremena, priznavanje organizacije, povećanje plata, sloboda štampe, zbora i dogovora, kao i garantiranje elementarnih političkih prava. Opća ekonomska i socijalna situacija, kao i uticaj socijalnih revolucija u Evropi, pogodovali su navedenim radničkim zahtjevima i zbog toga su u početnom periodu završavali određenim uspjesima radnika. Tokom ovog razdoblja nastojanja radnika kroz štrajkačke aktivnosti rezultirale su povećenjem nadnica, uvođenjem osmosatnog radnog vremena u najvećem broju preduzeća, ostvarivanjem prava na biranje radničkih povjerenika i na sindikalno organiziranje. Pored toga, radnici su uspjeli izboriti i druge povlastice vezane za ekonomski položaj radnika kao što su pravo na konzume, stanove, pomoć u nabavci ogrijeva, radnih odijela, itd.[10]

Bosanskohercegovački radnici su svoj internacionalizam ispoljavali i pritiskom na vladu da vrati u zemlju vojnike koji su bili upućeni u Rusiju da se bore u intervencionističkom ratu protiv boljševičkog režima. Velika narodna skupština, održana 17. januara 1919. godine u Sarajevu, u organizaciji Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine (SDS BiH),[11] oštro je protestvovala protiv intervencije u Rusiji. Na ovom skupu je konstatirano da je

[9] Branko Petranović, Čedomir Štrbac, Stanislav Stojanović, *Jugoslavija u međunarodnom radničkom pokretu,* Beograd 1973, 12-13. (dalje: B. Petranović, Č. Štrbac, S. Stojanović, *Jugoslavija u međunarodnom radničkom pokretu*).

[10] Ahmed Hadžirović, *Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1918-1941*, Beograd 1978, 172-173.

[11] Jedina predratna politička stranka u Bosni i Hercegovini koja je nastavila djelovati i nakon završetka Prvog svjetskog rata bila je SDS BiH. Svoj uticaj je prvenstveno ostvarivala među radnicima, a to je ujedno bila i jedna od rijetkih stranaka koja nije bila uspostavljena na nacionalno-vjerskoj osnovi. Ova stranka je počela obnavljati svoj rad još od 1917. godine tako da je formiranje Kraljevine SHS dočekala sa razvijenom stranačkom infrastrukturom i stranačkim listom *Glas Slobode*. Zajedno sa Srpskom socijaldemokratskom strankom, „pelagićevcima" iz Vojvodine, ljevicom iz Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, socijaldemokratskom organizacijom Srba i Bunjevaca iz Bačke, Banata i Baranje, te socijalističkim organizacijama iz Crne Gore i Makedonije ona se ujedinila u novu političku partiju pod imenom Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista) – SRPJ (k). Poslije ujedinjenja na teritoriji Bosne i Hercegovine oformljen je njen Pokrajinski izvršni odbor za Bosnu i Hercegovinu i Crnu Goru sa sjedištem u Sarajevu. Enes S. Omerović, *Političko nasilje u Bosni i Hercegovini (1918-1921)*, Sarajevo 2015, 44-45.

zločin slati vojnike da guše evropske revolucije. Uz to, traženo je hitno povlačenje srpske i jugoslovenske vojske, koja se u to vrijeme nalazila u Murmanskoj oblasti i na Uralu. Radnici su poručili da neće da ratuju „protiv Sovjetske Rusije ni protiv njemačkih i mađarskih komunista, već protiv kapitalističkog jarma u Kraljevini SHS i čitavom svijetu. Radnička klasa pruža vam ruku, proleteri svih zemalja."[12]

U februaru 1919. godine u Bosni i Hercegovini su započele pripreme za organizaciju jednog od prvih većih štrajkova na njenoj teritoriji nakon formiranja Kraljevine SHS. Petosatni generalni štrajk radnika izbio je 21. februara 1919. godine i tog dana je protestiralo u nekoliko gradova (Sarajevo, Mostar, Zenica, Tuzla, Banja Luka, Travnik i Bosanski Brod) preko 30.000 radnika. Radnički protest je organizirala SDS BiH u saradnji sa sindikalnim savezima, a osim ekonomskih istaknuti su i politički motivi. Ova stranka je tražila veći broj mjesta u Privremenom narodnom predstavništvu Kraljevine SHS. Također, na protestnim skupštinama u nizu bosanskohercegovačkih gradova usvojene su i rezolucije. U njima se iskazivalo otvoreno protivljenje politici koju provodi Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu i Ministarski savjet Kraljevine SHS prema radnicima. Uz to, traženo je i ukidanje cenzure štampe i pisama, kao i ukidanje drugih kršenja političkih sloboda.[13]

Radničku solidarnost sa borbom ruskih i mađarskih radnika komunistički pokret izrazio je i na Kongresu ujedinjenja. Kongres SRPJ (k), održan u Beogradu od 20. do 23. aprila 1919. godine, usvojio je posebnu rezoluciju kojom je vlast u Kraljevini SHS osuđena zbog svoje „kontrarevolucionarne aktivnosti" u Rusiji, Mađarskoj i susjednim zemljama. Kongres je izrazio solidarnost sa ruskom i mađarskom radničkom klasom. Komunisti su pozvali vladu Kraljevine SHS da prizna i uspostavi odnose sa sovjetskim vladama u Rusiji, Mađarskoj i Bavarskoj. U rezoluciji protiv kontrarevolucije, Kongres SRPJ (k) je istakao da treba ustati „svom snagom protiv kontrarevolucionarne uloge koju jugoslovenska buržoazija igra u Rusiji, Mađarskoj i susjednim zemljama, pozivajući vladu da odmah povuče sve trupe koje su za taj cilj namenjene."[14] Na kraju ove rezolucije je pisalo: *Kongres posebice izjavljuje svoju solidarnost s delom ruske i mađarske radničke klase i apeluje na jugoslovenske vojnike da shvate kao svoju svetu dužnost i kao najbolju odbranu interesa radničkih masa naše zemlje da osujete zločinački pokušaj ugušenja tekovina ove dve revolucije, koji naša reakcionarna buržoazija sprema (...) Smatrajući vlade sovjeta u Rusiji, Mađarskoj i Bavarskoj jedinim i stvarnim predstavnicima tih zemalja, Kongres poziva vladu da ove republike odmah i*

[12] B. Petranović, Č. Štrbac, S. Stojanović, *Jugoslavija u međunarodnom radničkom pokretu,* 14.
[13] ABiH, ZVBiH, dok. 1218/1919, *Informacija Zemaljske vlade Bosne i Hercegovine komandantu bosanske divizijske oblasti.*
[14] Grupa autora, *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1985, 62-65.

bezuslovno prizna i vaspostavi normalne i prijateljske odnose s njima, kao i sa vladama svih novih država koje su narodi sami sebi izabrali (kurziv D.B).[15]

Masovne protestne akcije radnika u Bosni i Hercegovini bile su povezane i sa zabranom proslave Prvog maja 1919. godine. Ministarski savjet Kraljevine SHS donio je odluku da se zabrani proslava Prvog maja u cijeloj državi, zbog mogućnosti narušavanja javnog reda i mira. U obrazloženju ove zabrane, vlada je naglasila da se ona donosi: „radi toga što se na vojišnoj zoni ne mogu dozvoljavati takve manifestacije (...) Čim se svrši pitanje naših granica, onda će prestati i sve ove preventivne mere, koje diktiraju ratne prilike i sadašnji položaj, i vlada tada neće činiti smetnje slobodnom manifestovanju uverenja."[16] Na ovu mjeru vlade, radnici u nizu gradova Bosne i Hercegovine (Tuzla, Zenica, Kakanj, Sarajevo, itd) pružili su pasivni otpor, protestirajući i na taj način protiv odluke o zabrani proslave Prvog maja.[17]

Kampanja podrške protiv oružane intervencije Antante u Rusiji i Mađarskoj, doživjela je kulminaciju sredinom ljeta 1919. godine. Naime, 20. jula 1919. godine u Kraljevini SHS je održan generalni štrajk protiv intervencije u Rusiji i Mađarskoj. Odluka SRPJ (k) o generalnom štrajku protiv, kako su navodili, imperijalističke intervencije sila Antante u Rusiji i Mađarskoj, usvojena je na poziv Sovjetskog narodnog komesarijata za inozemne poslove. U Sarajevu je na velikom protestnom skupu SRPJ (k) navedenog dana osuđena, kako je navedeno, reakcionarna, kontrarevolucionarna aktivnost organa vlasti Kraljevine SHS u pogledu priprema vojne intervencije ove zemlje za vojnu intervenciju protiv sovjetske Rusije i sovjetske Mađarske. Generalnim štrajkom radnici u Bosni i Hercegovini nastojali su, kako je istaknuto na ovom skupu, izraziti solidarnost s mađarskom i ruskom revolucijom. Štrajk je protekao u znaku parole „Sebi ruke od ruske i mađarske revolucije", što je bila upozoravajuća poruka i za vladajuće krugove u Kraljevini SHS.[18]

Solidarnost radnika u Bosni i Hercegovini sa evropskim socijalnim revolucijama nije izostala ni poslije sloma Mađarske revolucije. Kampanja protiv antisovjetske politike vlade Kraljevine SHS i njenih planova vojne intervencije u Rusiji nastavila se i u drugoj polovini 1919. godine. Snažna podrška ruskoj (boljševičkoj) revoluciji, izražavanje spremnosti radnika da spriječe vojnu intervenciju, bili su neki od elemenata koji su uticali na kreiranje nestabilne i zapaljive političke klime u zemlji. Propagandom o neuništivosti sovjetske Rusije pokušavala se kreirati predstava o snazi radničkog pokreta koji će nakon pobjede u ovoj državi ugroziti i kapitalistički poredak u Kraljevini SHS. Radnički pokret u Kraljevini SHS (i Bosni i Hercegovini) isticao je važnost pobjede „svjetske revolucije", dok su, s druge strane, vladajući krugovi u Kraljevini SHS

[15] *Trinaest kongresa Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1987, 11-24. (dalje: *Trinaest kongresa Saveza komunista Jugoslavije*).
[16] ABiH, ZVBiH, dok. 3371/1919, *Dopis Ministarstva unutrašnjih poslova Zemaljskoj vladi u Sarajevu*.
[17] *Isto*.
[18] "Velika protestna akcija proleterijata", *Glas slobode*, br. 121, Sarajevo, 21.7.1919, 2.

naglašavali važnost obaranja sovjetske vlasti i osiguranje mira i stabilnosti u zemlji.[19]

Tokom druge polovine 1919. godine organizirano je više tarifno-štrajkačkih akcija rudara, građevinara, metalaca, radnika u šumskoj industriji, ugostiteljskih radnika i namještenika u Sarajevu, Tuzli, Bijeljini, Brčkom, Zenici, Brezi, Mostaru, Zavidovićima, Dobrljinu, Lješljanima, Maslovarama i Rogatici. To je bio dio od ukupno 125 štrajkova radnika u Bosni i Hercegovini u razdoblju legalnog djelovanja SRPJ (k), odnosno KPJ i njoj bliskih sindikalnih organizacija. Na inicijativu SRPJ (k) i jedinstvenih sindikata organizirane su javne političke skupštine u Sarajevu, Tuzli, Zenici, Mostaru, Brčkom, Derventi, Varešu i Drvaru na kojima su u prvi plan stavljeni zahtjevi da se raspuste organi vlasti, organiziraju demokratski izbori za Ustavotvornu skupštinu i izvrši demobilizacija vojske.[20] Zaoštravanje političkih prilika početkom jeseni 1919. godine bilo je uočljivo u brojnim lokalnim sredinama u Bosni i Hercegovini. Nisu bile rijetke situacije u kojima je dolazilo i do otvorenih sukoba između radnika i predstavnika organa vlasti. Tako je, primjera radi, u Varešu krajem septembra iste godine došlo i do fizičkog obračuna radnika i vojnika usljed kojeg je bilo nekoliko povrijeđenih lica na obje strane.[21]

Dodatno nezadovoljstvo radnika u Kraljevini SHS (i Bosni i Hercegovini) izazvala je odluka Ministarskog savjeta kojom je van snage stavljen „Protokol sporazuma", koji je ovaj organ izvršne vlasti krajem oktobra 1919. godine usaglasio sa Savezom sabraćajnih i transportnih radnika Jugoslavije. Nakon povlačenja ovog akta usvojen je novi „Privremeni pravilnik", kojim su, u značajnom obimu, devalvirana brojna dotadašnja prava radnika. Kao reakcija na ovakve poteze Ministarskog savjeta u gotovo cijeloj zemlji su pokrenuti protesti željezničara. U željezničarskoj organizaciji tada je odlučeno da stupe u generalni štrajk sve dok se nepovuče „Privremeni pravilnik" koji je, pored ostalog, produžio radno vrijeme, smanjio plaće, ukinuo plaćanje prekovremenog rada i niz drugih radničkih prava. Radnici su postavili ultimatum vladajućim strukturama da najkasnije do 16. aprila 1920. godine ispune njihove zahtjeve. S obzirom da je Ministarski savjet odbio zahjeve željezničara 16. aprila je blizu 60.000 željezničara stupilo u generalni štrajk. To je uzrokovalo gotovo potpunu paralizu željezničkog saobraćaja u Kraljevini SHS i dodatno otežalo ionako teške ekonomske i socijalne prilike u zemlji. Štrajk je okončan tek krajem aprila i nije donio nikakve konkretne rezultate željezničarima. Naprotiv, jedan dio štrajkača je sankcioniran, a neki su izgubili i radna mjesta zbog učešća u štrajku.[22]

Komunistička opasnost po državni i društveni poredak Kraljevine SHS još više je porasla u 1920. godini, a komunistički uticaj na radnike bio je u

[19] Enver Redžić, *Jugoslovenski radnički pokret i nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini,* Sarajevo 1983, 52-53. (dalje: E. Redžić, *Jugoslovenski radnički pokret i nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini*).
[20] Grupa autora, *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine*, I, Sarajevo 1990, 90.
[21] ABiH, ZVBiH, dok. 10250/1919.
[22] ABiH, ZVBiH, dok. 3504/1920; 3243/1920.

stalnom usponu. Da je to doista tako bilo, pored ostalog, svjedoči i izvještaj iz okružne oblasti u Banjoj Luci u kome se navodi da radnici na ovom prostoru skoro u cjelosti podržavaju komunističku politiku. Uz to, u navedenom izvještaju je upozoreno: „Kad se jednom prelije čaša strpljivosti, a mase zalelujaju, niko ih neće biti kadar zaustaviti."[23]

Drugi kongres SRPJ (k), održan od 20. do 24. juna 1920. godine, konstatirao je snažnu afirmaciju jugoslovenskog radničkog pokreta i autoriteta Komunističke internacionale. Stoga su na ovom partijskom skupu osnovna opredjeljenja strategije i taktike Komunističke internacionale našla svoje mjesto u partijskom programu, kao i u drugim značajnim dokumentima kongresa. Vjerujući da iskustva Oktobarske revolucije trasiraju put za podizanje novog društvenog poretka, komunisti su programski definirali da je neposredni cilj njihove borbe uspostavljanje socijalizma po uzoru na sovjetsku Rusiju. Pored promjene imena u Komunističku partiju Jugoslavije (KPJ), na Drugom kongresu KPJ je pristupila Trećoj internacionali. Time je i organizaciono potvrđena i provedena težnja, izražena na Kongresu ujedinjenja, za jedinstvom međunarodnog radničkog pokreta u duhu i na platformi Komunističke internacionale. U neposrednom postvukovarskom periodu bila je stvorena takva politička atmosfera kao da je proleterska revolucija na samom pragu Kraljevine SHS. Radnički štrajkovi poprimali su sve izrazitiji politički karakter. Predstavnici radnika borili su se za radikalno bolji položaj i novo mjesto u društvu. Pored osmosatnog radnog vremena, većih nadnica i drugih zahtjeva za popravljanje materijalnog položaja radnika, sve češće su vođene akcije protiv političkog obespravljivanja radnika, kao i za političke slobode i demokratizaciju političkog života u zemlji.[24]

Izborna kampanja za Ustavotvornu skupštinu Kraljevine SHS bila je prilika da se utvrdi kolika je stvarna snaga komunističkog pokreta. Tokom izborne kampanje, komunisti u Bosni i Hercegovini su dosljedno propagirali ideju izgradnje države po uzoru na sovjetsku Rusiju. Bio je to izraz i rezultat procesa ideološkog jačanja komunističke orijentacije u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine. Tokom izborne kampanje KPJ se u cijeloj zemlji, pa i u Bosni i Hercegovini, našla na udaru beogradskog režima. Često su zabranjivani njeni zborovi i hapšeni njeni agitatori.[25] U nizu bosanskohercegovačkih gradova dolazilo je i do fizičkih obračunavanja između radnika i organa sigurnosti Kraljevine SHS. Jedan od takvih primjera dogodio se u Zenici sredinom oktobra 1920. godine kada je policija zabranila pokušaj komunista da održe skupštinu uprkos ranije izrečenoj zabrani. Tom prilikom okupljena masa od 2.500 radnika odbijala je da se raziđe i tražila je održavanje skupštine. Nakon što je policija i žandarmerija pokušala da rastjera okupljene radnike došlo je do otvorenog sukoba. Radnici su gađali predstavnike organa sigurnosti kamenjem, a oni su

[23] ABiH, ZVBiH, dok. 404/1920, *Izvještaj Okružne oblasti u Banjoj Luci upućen Zemaljskoj vladi u Sarajevu.*
[24] ABiH, ZVBiH, dok. 7490/1920; *Trinaest kongresa Saveza komunista Jugoslavije*, 27-33.
[25] E. Redžić, *Jugoslovenski radnički pokret i nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini,* 61-64.

odgovorili pucanjem iz vatrenog oružja. Skup je na kraju bio razbijen, jedan radnik je ranjen, a dvanaest radnika je povrijeđeno tokom sukoba sa policijom. Nekoliko dana poslije desetine radnika su privedene na ispitivanje nakon čega ih je dvanaest uhapšeno.[26]

Ipak, uprkos svim iskušenjima tokom predizborne kampanje, na izborima za Ustavotvornu skupštinu Kraljevine SHS, održanim 28. novembra 1920. godine, KPJ je ostvarila iznenađujući uspjeh po ocjeni režimskih krugova. Naime, ona je osvojila 198.376 glasova ili 58 mandata, te je postala treća stranka po broju poslanika.[27]

Ponesena izbornim rezultatima, KPJ se nadala da će u Ustavotvornoj skupštini moći kontrolirati vladu. Međutim, vlada se odmah nakon izbora počela pripremati za obračun sa komunističkim pokretom, u kome je vidjela glavnog neprijatelja države. Samo mjesec dana nakon izbora za Ustavotvornu skupštinu, najprije u Sloveniji, a zatim u Bosni i Hercegovini, započeo je talas štrajkova rudara u organizaciji Saveza rudarskih radnika. Štrajk rudara koji je započeo u Tuzli, 22. decembra 1920. godine ubrzo se proširio na rudnike u Brezi, Kaknju, Zenici, Mostaru, Banjoj Luci, Lješljanima i Ljubiji. Navedeni štrajk je kulminirao krvoprolićem u poznatoj Husinskoj buni, koju je vlada oružanom intervencijom policije i vojske ugušila.[28]

Jedna od prvih mjera koje je vlada preduzela protiv učesnika Husinske bune bilo je protjerivanje iz rudnika svih „stranaca", među kojima je najviše bilo Slovenaca. Hapšenjem komunističkog poslanika Đure Đakovića, pod optužbom da je bio aktivan u organizaciji štrajka, vlada je nagovijestila svoj plan borbe protiv KPJ.[29] Slom štrajka bosanskih rudara bio je uvod u opći progon KPJ u cijeloj zemlji. Dok su komunistički poslanici sastavljali interpelacije, optužujući vladu za krvoproliće nad husinskim rudarima, vlada je već objavila Obznanu 30. decembra 1920. godine, kojom je zabranila aktivnost KPJ.[30] Istog dana se i Zemaljska vlada Bosne i Hercegovine, pod predsjedništvom radikalskog prvaka Milana Srškića, obratila okružnim načelnicima u Bosni i Hercegovini sa naredbom da odmah izdaju naredbe o zabrani funkcioniranja komunističkih organizacija.[31]

[26] ABiH, ZVBiH, dok. 10257/1920; 10478/1920.
[27] E. Redžić, *Jugoslovenski radnički pokret i nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini,* 65-67.
[28] *Generalni štrajk rudara Bosne i Hercegovine i husinska buna 1920,* Građa, II, priredio: dr. Božo Mađar, Tuzla 1984, 179-191; Rafael Brčić, Štrajk rudara u Bosni i Hercegovini 1920, *Prilozi,* br. 1, Sarajevo 1965, 35-49. (dalje: R. Brčić, *Štrajk rudara u Bosni i Hercegovini 1920*).
[29] „Nasilja bosanske vlade", *Glas slobode*, br. 280, Sarajevo, 27.12.1920, 2.
[30] R. Brčić, *Štrajk rudara u Bosni i Hercegovini 1920*, 36-37.
[31] ABiH, ZVBiH, dok. 13596/1920, *Dopis Zemaljske vlade Bosne i Hercegovine upućen okružnim načelnicima u Bosni i Hercegovini.*

Zaključak

Završetak Prvog svjetskog rata prouzrokovat će velike promjene i na teritoriji Bosne i Hercegovine koja je poslije 1. decembra 1918. godine bila u sastavu Kraljevine SHS. Novostvorena država, nastala ujedinjenjem Kraljevine Srbije i zemalja koje su do jeseni 1918. godine pripadale Habsburškoj monarhiji (Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina i Vojvodina) naslijedit će socijalne i nacionalne probleme od kojih je patila i spomenuta monarhija. Uspostavljanje Kraljevine SHS nije zaustavilo socijalne nemire. U uslovima oštre poslijeratne ekonomske krize, društveno vrenje je uzimalo sve šire razmjere. Nadležni organi vlasti, posebno u Bosni i Hercegovini, često su bili suočeni s masovnim radničkim protestima i socijalnim nemirima. Vjerujući da iskustva Oktobarske revolucije trasiraju put za podizanje novog društvenog poretka, komunisti su programski definirali da je neposredni cilj njihove borbe uspostavljanje socijalizma po uzoru na sovjetsku Rusiju. Pored promjene imena u Komunističku partiju Jugoslavije (KPJ), na Drugom kongresu KPJ je pristupila Trećoj internacionali. Time je i organizaciono potvrđena i provedena težnja, izražena na Kongresu ujedinjenja, za jedinstvom međunarodnog radničkog pokreta u duhu i na platformi Komunističke internacionale.

U neposrednom postvukovarskom periodu bila je stvorena takva politička atmosfera kao da je proleterska revolucija na samom pragu Kraljevine SHS. Radnički štrajkovi poprimali su sve izrazitiji politički karakter. Nepovoljna postratna ekonomska i socijalna situacija, nestabilne političke prilike u Kraljevini SHS i odjek socijalnih revolucija u istočnoj i srednjoj Evropi pogodovali su radničkim zahtjevima za povećanje njihovih prava i zbog toga su u početnom periodu završavali određenim uspjesima radnika. Tokom ovog razdoblja nastojanja radnika kroz štrajkačke aktivnosti, rezultirala su povećenjem nadnica, uvođenjem osmosatnog radnog vremena u najvećem broju preduzeća, ostvarivanjem prava na biranje radničkih povjerenika i na sindikalno organiziranje. Pored toga, radnici su uspjeli izboriti i druge povlastice vezane za ekonomski položaj radnika, kao što su konzumi, stanovi, pomoć u nabavci radnih odijela, itd. Predstavnici radnika borili su se za radikalno bolji položaj i novo mjesto u društvu. Pored osmosatnog radnog vremena, većih nadnica i drugih zahtjeva za popravljanje materijalnog položaja radnika, u ovom razdoblju su vođene i akcije protiv političkog obespravljivanja radnika, kao i za političke slobode i demokratizaciju političkog života u zemlji. Usljed sve snažnijeg angažmana radničkih predstavnika došlo je i do zaoštravanje političkih prilika u Bosni i Hercegovini. Nisu bile rijetke situacije u kojima je dolazilo i do otvorenih sukoba između radnika i predstavnika organa vlasti. Nakon sloma Husinske bune položaj radništva se pogoršao. Dok su komunistički poslanici sastavljali interpelacije, optužujući vladu za krvoproliće nad husinskim rudarima, vlada je objavila Obznanu 30. decembra 1920. godine, kojom je zabranila aktivnost KPJ. Niz radničkih prava koja su bila izborena u prvim poslijeratnim godinama bila su umanjena ili oduzeta nakon sloma Husinske bune.

Summary

The end of the First World War would cause great changes in the territory of Bosnia and Herzegovina which, after 1 December 1918, became part of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. The newly created state, created by the unification of the Kingdom of Serbia and the countries that belonged to the Habsburg Monarchy until the autumn of 1918 (Slovenia, Croatia, Bosnia and Herzegovina and Vojvodina), would inherit the social and national problems from which the above mentioned monarchy suffered. The establishment of the Kingdom of SCS did not stop the social unrest. In the conditions of a severe post-war economic crisis, the social ferment took on ever wider proportions. Authorities, especially in Bosnia and Herzegovina, have often faced mass labour protests and social unrest. Believing that the experiences of the October Revolution paved the way for the rise of a new social order, the Communists programmatically defined that the immediate goal of their struggle was to establish socialism modelled on Soviet Russia. In addition to changing its name to the Communist Party of Yugoslavia (CPY), the CPY joined the Third International at the Second Congress. This was an organisational confirmation and implementation of the aspiration, expressed at the Congress of Unification, for the unity of the international labour movement in the spirit and on the platform of the Communist International.

In the immediate post-war period, a political atmosphere was created as if the proletarian revolution was on the very threshold of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. Workers' strikes took on an increasingly pronounced political character. The unfavourable post-war economic and social situation, unstable political conditions in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, and the repercussions of social revolutions in Eastern and Central Europe favoured workers' demands to increase their rights,which is whyworkers had some successes with their demands. During this period, the efforts of workers through strike activities resulted in an increase in wages, the introduction of eight-hour working days in most companies, the exercise of the right to elect workers' commissioners and to organise unions. In addition, the workers managed to get other benefits related to the economic position of the workers, such as retail co-operatives, apartments, assistance in purchasing work suits, etc. Workers' representatives fought for a radically better position and a new place in society. In addition to eight-hour working days, higher wages and other demands to improve the material position of workers, strikes against the political disenfranchisement of workers were conducted during this period, as well as for political freedoms and democratisation of political life in the country. Owing to the increasing engagement of workers' representatives, the political situation in Bosnia and Herzegovina worsened. It was not uncommon to have open conflicts between workers and government officials. After the collapse of the Husino uprising, the position of workers deteriorated. Whilst the communist deputies were questioning government policy, accusing the government of bloodshed over

the Husino Miners, the government published Obznan on December 30, 1920, banning the activities of the CPY. A number of workers' rights that were won in the early post-war years were diminished or taken away after the collapse of the Husino Rebellion.

Mr. Jasmin JAJČEVIĆ
Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla
E-mail: jasmin.jajcevic989@gmail.com; cimoshis@gmail.com

Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC: 94(497.6)"1942/1949" (093)
32:323.2:327.7:329:305-055.2(497.6)"1948/1949"
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2021.4.5.102

„UZ TITA I PARTIJU" DJELATNOST ANTIFAŠISTIČKOG FRONTA ŽENA BOSNE I HERCEGOVINE I NJIHOVE REAKCIJE NA PROPANGANDU INFORMBIROA TOKOM 1948. I 1949. GODINE

Apstrakt: *Tokom Drugog svjetskog rata dolazi do formiranja Antifašističkog fronta žena (AFŽ), 1942. godine u Bosanskom Petrovcu. Ishod formiranja je pokušaj dugotrajnih mobiliziranja i organiziranja žena u okviru Komunističke partije Jugoslavije. Antifašistički front žena je organizacijski stajao na putu antifašizma i požrtvovanosti u ostvarivanju vojnih, političkih i drugih ciljeva revolucije. Na Prvom Kongresu AFŽ-a Jugoslavije koji je održan 1945. godine u Beogradu, Josip Broz Tito je naveo zadatke žena, koji su za novu državu bili presudni. To su bili čuvanje bratstva i jedinstva, nastavak borbe protiv neprijatelja nove države, pripreme za izbore za konstituantu, rad na obnovi zemlje, prosvjećivanje žena, humanitarni rad sa stradalim vojnicima u ratu, roditeljima poginulih, djecom koja su ostala bez roditelja i odgoj djece u duhu Narodnooslobodilačke borbe.*

Također, nakon Drugog svjetskog rata dolazi do osnivanja odbora Međunarodna demokratska federacija žena, koja je osnovana na inicijativu žena iz Saveza francuskih žena, a koja se bavila isključivo ženskim pitanjima i pitanjima koja zanimaju žene. Značajnu ulogu u osnivanju i djelovanju Međunarodne demokratske federacije žena imale su i žene Jugoslavije, koje su učeštvovale na kongresima u Parizu i Budimpešti. Izbijanjem otvorenog sukoba između zemalja Informbiroa i Jugoslavije 1948. godine, te djelovanjem informbirovske propagande odrazio se i na Biro saveza francuskih žena koji je ženama Jugoslavije/Bosne i Hercegovine onemogućio prisustvovanje plenarnom zasijedanju Međunarodne demokratske federacije žena u Moskvi, 1949. godine. Ovakav stav je doveo do toga da su ženske organizacije u gradovima, selima, seljačkim radnim zadrugama, radnim kolektivima i ustanovama širom Bosne i Hercegovine održale sastanke, mitinge i konferencije, gdje su otvoreno putem pisama kritikovale i protestovale protiv odluke i opozivanju poziva za prisustvo

žena Jugoslavije/Bosne i Hercegovine na sastanku Međunarodne demokratske federacije žena u Moskvi. Žene Jugoslavije/Bosne i Hercegovine imale su i svoj stav po objavljivanju Rezolucije Informbiro o stanju u KPJ 1948. godine, gdje su odbile rezoluciju i uputile i iskazale su svoju privrženost KPJ i Titu.

S tim u vezi u radu se na osnovu izvora prvog reda, te relevantne literature, nastoji prikazati djelatnost Antifašističkog fronta žena Bosne i Hercegovine u godinama poslije završetka Drugog svjetskog rata, kako na unutrašnjem, tako i međunarodnom nivou (priprema Međunarodne izložbe žena, prikupljanje potpisa sa podršku prijedloga Sovjetskog Saveza o smanjenju naoružanja i dr), kao i stavovima oko Rezolucije Informbiroa 1948. godine i reakcijama ženskih organizacija u Bosni i Hercegovini na propangandu Informbiroa tokom 1949. godine, zbog nemogućnosti prisustva žena na plenarnom zasijedanju Međunarodne demokratske federacije žena u Moskvi.

Ključne riječi: *Bosna i Hercegovina, Jugoslavija, Antifašistički front žena (AFŽ), Komunistička partija Jugoslavije (KPJ), Informbiro, Međunarodna demokratska federacija žena, ženske organizacije, propaganda, pisma*.

“WITH TITO AND THE PARTY” ACTIVITY OF THE WOMEN'S ANTI-FASCIST FRONT BOSNIA AND HERZEGOVINA AND THEIR REACTIONS ON THE INFORMBIRO PROPANGANDA DURING 1948 AND 1949

Abstract: *During the Second World War, the Anti-Fascist Women's Front (AFŽ) was formed in 1942 in Bosanski Petrovac. The outcome of the formation is an attempt at long-term mobilization and organization of women within the Communist Party of Yugoslavia. The women's anti-fascist front was organizationally on the path of anti-fascism and sacrifice in achieving the military, political and other goals of the revolution. At the First Congress of the AFŽ of Yugoslavia, which was held in 1945 in Belgrade, Josip Broz Tito stated the tasks of women, which were crucial for the new state. These were the preservation of brotherhood and unity, the continuation of the fight against the enemies of the new state, preparations for the constitution elections, work on rebuilding the country, enlightening women, humanitarian work with soldiers killed in the war, parents of children killed orphaned and raising children in in the spirit of the People's Liberation Struggle.*

Also, after the Second World War, the International Democratic Federation of Women was established, which was founded on the initiative of women from the Federation of French Women, and which dealt exclusively with women's issues and issues of interest to women. The women of Yugoslavia, who participated in the congresses in Paris and Budapest, also played a significant role in the establishment and operation of the International Democratic Federation of Women. With the outbreak of open conflict between the countries

of Informbiro and Yugoslavia in 1948, and the action of Informbiro's propaganda, it also affected the Bureau of the French Women's Union, which prevented women from Yugoslavia / Bosnia and Herzegovina from attending the 1949 plenary session of the International Democratic Federation of Women in Moscow. This attitude led to women's organizations in cities, villages, peasant labor cooperatives, labor collectives and institutions throughout Bosnia and Herzegovina holding meetings, rallies and conferences, where they openly criticized and protested through letters against the decision and the revocation of calls for women's presence. Of Yugoslavia / Bosnia and Herzegovina at the meeting of the International Democratic Federation of Women in Moscow. The women of Yugoslavia / Bosnia and Herzegovina also had their position after the publication of the Informbiro Resolution on the situation in the CPY in 1948, where they rejected the resolution and sent and expressed their commitment to the CPY and Tito.

In this regard, the paper, based on first-rate sources and relevant literature, seeks to present the activities of the Anti-Fascist Women's Front of Bosnia and Herzegovina in the years after World War II, both domestically and internationally (preparation of the International Women's Exhibition, signature collection, with the support of the proposal of the Soviet Alliance on Arms Reduction, etc.), as well as the views on the Informbiro Resolution of 1948 and the reactions of women's organizations in Bosnia and Herzegovina to the Informbiro's propaganda during 1949, due to the impossibility of women's attendance at the International Democratic Federation of Women in Moscow.

Key words: *Bosnia and Herzegovina, Yugoslavia, Anti-Fascist Women's Front (AFŽ), Communist Party of Yugoslavia (KPJ), Informbiro, International Democratic Federation of Women, women's organizations, propaganda, letters.*

Uvod

U periodu između dva svjetska rata (1918-1941), Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) u svom programu postavljala je zahtjeve za ekonomskom i političkom ravnopravnošću žena.[1] Taktika rada među ženama koju je KPJ

[1] Neravnopravan i određen položaj žene u odnosu na muškarce bio je izražen i prije Prvog svjetskog rata, a do poboljšanja neće doći ni poslije 1918. godine. Ni Vidovdanski ustav iz 1921. godine, ni Oktroisani ustav iz 1931. godine neće omogućiti zakonsku podlogu za afirmisanje žene u političkom i ekonomskom životu Jugoslavije. O tome svjedoče najvažniji propisi međuratne Jugoslavije, iz koji je vidljiva neravnopravnost žene u svim oblastima ekonomskog, političkog, društvenog i porodičnog života. Vidi više: Jovanka Kecman, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i radničkim organizacijama 1918-1941*, Beograd 1978; Dana Begić, Antifašistički pokret žena u Bosni i Hercegovini u vremenu od 1937. do 1941. godine, *Prilozi*, br. 1. Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo 1965, 139-140; Denis Bećirović, *Informbiro i sjeveroistočna Bosna. Odjeci i posljedice sukoba KPJ i Informbiro (1948-1953)*, Tuzla 2005, 74. (dalje: D. Bećirović,

provodila u periodu od 1935. do 1940. godine, slijedeći politiku Narodnog fronta, pokazala se veoma efikasnom.[2] Ulazeći po direktivi KPJ u autonomne građanske ženske organizacije, žene/koministkinje su istim kanalisale već postojeće antifašističko raspoloženje. Upornim nastojanjima naprednih žena u građanskim organizacijama, postavljeni su temelji širokog antifašističkog fronta žena, koji se decembra 1942. godine u Bosanskom Pertovcu, formirao kao posebna organizacija nazvana Antifašistički front žena.[3] Prvoj konferenciji Antifašističkog fronta žena prisustvovalo je 166 delegata[4] iz cijele Jugoslavije, oslobođenih i okupiranih teritorija. Tito je održao uvodni govor, „čuveni govor" u kojem je izjavio da je *ponosan što stoji ispred vojske koja ima ogroman broj žena*.[5] Da je objedinjavanje ove organizacije na jugoslavenskoj razini bilo pod neposrednim rukovodstvom najvišeg partijskog rukovostva vidljivo je iz *Direktivnog pisma Centralnog komiteta KPJ o zadacima AFŽ-a*, od 2. novembra 1942. godine, kojim se svim partijskim organizacijama pojasnila uloga AFŽ-a.[6] Centralni komitet KPJ definirao je karakter ove organizacije na sljedeći način:

Informbiro i sjeveroistočna Bosna). Vidi i: Kristina Jorgić, Pitanje ženske emancipacije između marksizma i lenjinizma i prakse KPJ, *Genero*, časopis za feminističku teoriju i studije kulture, br. 22, Beograd 2018, 1-10. (dalje: K. Jorgić, *Pitanje ženske emancipacije između marksizma i lenjinizma i pakse KPJ*); Vida Tomšić, *Žena u razvoju socijalističke samoupravne Jugoslavije*, Beograd 1981, 15-18. (dalje: V. Tomšić, *Žena u razvoju*).

[2] Senija Milišić, O pitanju emancipacije muslimanske žene u Bosni i Hercegovini, *Prilozi*, br. 28, Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo 1999, 229. (dalje: S. Milišić, *O pitanju emancipacije muslimanske žene u BiH*).

[3] Mateja Jeraj, Komunistična partija, Antifašistična fronta žensk in uresničevanje ženske enakopravnost v Sloveniji (1943-1953), *Arhivi*, Glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije, Letnik 26, št. 1, Ljubljana 2003, 163. Na Prvoj konferenciji AFŽ-a u Bosanskom Petrovcu, časopis "Žena danas" (prvi broj izašao u Beogradu 1936. godine na inicijativu KPJ, a pokrenula ga grupa članica KPJ i antifašistkinja. Redovno je izlazio do 1940. godine, kada ga je policija zabranila), 1942. godine postaje organ AFŽ Jugoslavije. Januara 1943. godine u Drinićima izašao je prvi ratni broj "Žena danas", a od 1945. godine nastavlja redovno da izlazi u Beogradu, kao organ AFŽ-a Jugoslavije, Saveza ženskih društava Jugoslavije i kao izdanje Konferencije za društvenu aktivnost žena Jugoslavije. Vidi više: *Žena danas. 1975. Trideset godina pobjede nad fašizmom. Međunarodna godina žena OUN*, god. XXXIX, br. 275, Beograd 1975.

[4] Među delegatima/aktivistkinjama bila je Vahida Maglajlić, rođena u Banja Luci, u uglednoj muslimanskoj porodici. Neposredno pred početak Drugog svjetskog rata, Vahida je postala sekretarka, a potom i predsjednica Ženskog pokreta, organizacije ljevičarki koje su kasnije stupale u ilegalne partizanske aktivnosti. U decembru 1942. godine, na prvoj konferenciji AFŽ-a u Bosanskom Petrovcu, Vahida je izabrana za članicu Centralnog odbora AFŽ-a. Chiara Bonfiglioli, Biografije aktivistkinja AFŽ-a: Intersekcionalna analiza ženskog djelovanja, u: *Izgubljena revolucija: AFŽ između mita i zaborava*, Sarajevo 2016, 24.

[5] Iva Jelušić, *Making a Partisan. Founding Narratives on the Participation of Women in the Peoples Liberation Struggle in Yugoslavia*, (Doctoral dissertation, manuscript), Central Europena University, Department of Gender Studies, Budapest/Hungary 2015, 48-49. (dalje: I. Jelušić, *Making a Partisan. Founding Narratives on the Participation of Women in the Peoples Liberation Struggle in Yugoslavia*).

[6] Vidi više: Slobodan Nešović, Branko Petranović (priredili), *AVNOJ i revolucija. Tematska zbirka dokumenata 1941-1945*, Beograd 1983, 275-276. (dalje: S. Nešović, B. Petranović, *AVNOJ i revolucija*). Vidi i: K. Jorgić, *Pitanje ženske emancipacije između marksizma i lenjinizma i pakse KPJ*, 11-13.

Antifašistički front žena je vanpartijska široka masovna organizacija svih antifašistički raspoloženih žena. Kao takva, ona je pod uticajem naše Partije, i partijske organizacije su dužne, ostavljajući joj samostalnost i punu inicijativu u radu, pružiti svestranu pomoć. Kontrola i pomoć AFŽ-a ne sme se shvatiti kao komesarska uloga naših odgovornih partijki, već kao stvarna pomoć u okupljanju svih žena u borbi protiv fašizma i kao obezbeđenje naše pravilne linije na tome sektoru partijskog rada.[7] Cilj direktivnog pisma bio je pojašnjenje uloge ove masovne organizacije u ostvarivanju povezanosti između partijskih organizacija, vojske i novoformiranih organa vlasti s narodom "na terenu". U partijskim direktivama javno je definirana kao izvanpartijska organizacija, a u smjernicama za daljnji rad posebno se isticala veza partijskih foruma sa vojnim jedinicama, a unutar te veze „partijke" (žene – članice KPJ) bile su odgovorne za povezivanje sa ženama u vojsci ili u sanitetu, ali i sa onima koje su ostale u svojim domovima.[8] Prema tome, AFŽ je bio pod potpunom kontrolom Partije, kao i sve ostale narodnofrontovske organizacije.

U odnosu na brojne obaveze u vojsci i u civilnom sektoru, učešće žena u političkim tijelima nije adekvatno pratilo stepen njihove angažiranosti. Učešće žena-vijećnika u radu Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ-a) i Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH-a) bilo je nedovoljno u odnosu na njihovu zastupljenost u vojsci.[9]

Na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a 1943. godine u Mrkonjić Gradu od 247 vijećnika bile su samo 4 žene. Na Drugom zasjedanju 1944. godine u Sanskom Mostu uočen je napredak, tako da su od 23 predložena nova vijećnika bile i tri žene, te ih je tada bilo ukupno sedam u odnosu na 107 prisutnih vijećnika.[10] Situacija u vezi sa brojem žena u najvišem političkom tijelu Bosne i Hercegovine neznatno se popravila na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a 1945. godine u Sarajevu kada je broj žena na ovom zasjedanju povećan na deset u odnosu na 155 prisutnih vijećnika.[11]

---

[7] Vera Katz, O društvenom položaju žene u Bosni i Hercegovini 1942-1953, *Prilozi*, br. 40, Sarajevo 2011, 138, (dalje: V. Katz, *O društvenom položaju žene u BiH*); Ivana Pantelić, Antifašistički front žena Jugoslavije i njegovo ukidanje – primjer patrijahalnog (dis)kontinuiteta, *Antropologija*, br. 20, sv. 1-2, Beograd 2020, 75. (dalje: I. Pantelić, *AFŽ Jugoslavije i njegovo ukidanje*).

[8] S. Nešović, B. Petranović, *AVNOJ i revolucija*, 275-276; V. Katz, *O društvenom položaju žene u BiH*, 139.

[9] Prema nekim, mada nepouzdanim pokazateljima, u Narodnooslobodilačkoj vojsci (NOV-u) bilo je angažirano oko 100.000 žena. Vidi više: Barbara N. Wiesinger, Rat partizanki – žene u oružanom otporu u Jugoslaviji 1941-1945, *Historijska traganja*, br. 4, Sarajevo 2010, 208.

[10] Vijećnice na Prvom zasijedanju ZAVNOBiH-a bile su: Mevla Jakupović, radnica iz Tuzle; Zora Nikolić, radnica iz Sarajeva; Danica Perović, kapetan iz Banje Luke, upravnica bolnice XI divizije i Rada Vranješević, studentica, član Centralnog odbora AFŽ-a. Vijećnice na Drugom zasijedanju ZAVNOBiH-a bile su: Olga Marasović, Zehra Muidović, Soja Ćopić. *ZAVNOBiH, dokumenti 1943-1944*, knj. I, Sarajevo 1968, 58-63, 174.

[11] To su bile: Soja Ćopić, seljanka iz Hašana, Bosanska Krupa, predsjednica Oblasnog odbora AFŽ-a za Bosansku Krajinu; Mevla Jakupović, radnica iz Tuzle; Dušanka Kovačević, Banja Luka;

Kada se sagledaju činjenice, prvi začeci novih shvatanja žena u društvu uočavaju se tokom Drugog svjetskog rata odnosno Narodnooslobodičkom ratu (1941-1945).[12] Zasluge u borbi za ravnopravnost žena nepobitno pripadaju KPJ, koja je i proklamovala jednakost, priznavajući ženama sva prava i mogućnosti da svoja prava i koriste.[13] Navedeni razlog, je motivisao žene Bosne i Hercegovine da uzmu učešće u Narodnooslobodilačkom pokretu, gdje su odigrali važnu ulogu kao borci, faktor ekonomike i političke borbe.[14] U Narodnooslobodilačkoj borbi žene su prvi put u svojoj historiji koristili pravo glasa u izborima za nove organe narodne vlasti, birane su za odbornike, za poslanike u skupštinama, postajale su članovi rukovodećih političkih i izvršnih organa čime su još u borbi postale stvarno politički ravnopravne.

Neke posebenosti rada AFŽ-a Bosne i Hercegovine (1945-1948)

Završetkom Drugog svjetskog rata Centralni komitet KPJ i dalje je pokazivao veliki interes za Antifašistički front žena. Juna 1945. godine održan je Kongres AFŽ-a u Beogradu[15], gdje je KPJ tražila od svih partijskih kadrova suzbijanje sektaštva prema primanju žena u Partiju, dalje iskazivanje interesa i razumijevanje za AFŽ-a, zatim tretiranje ove organizacije kao svoje "transmisije" u radu sa ženama i gledanje kao na dio Narodnog fronta Jugoslavije (NFJ) u povezivanju sa Partijom preko rukovodećih kadrova na svim razinama. Kongres od žena zahtijevao puno veće zalaganje nego u vrijeme rata. Angažman na novim političkim, ekonomskim, socijalnim i drugim zadacima Partija je projicirala uključivanjem preostalog dijela ženske populacije koja još nije bila "organizovana".[16] Na Prvom Kongresu AFŽ Jugoslavije koji je održan 1945. godine u Beogradu, Josip Broz Tito je naveo zadatke žena, koji su za novu državu

Danica Likar, seljanka iz sreza Bosanski Novi; Olga Marasović, diplomirana pravnica iz Bijeljine; Zehra Muidović, diplomirana pravnica iz Sarajeva; Zora Nikolić, radnica iz Sarajeva; Ruža Oljača iz Banje Luke; Danica Perović, kapetan iz Banje Luke, upravnica bolnice XI divizije i Lepa Perović, iz Banje Luke. *ZAVNOBiH, dokumenti 1945*, knj. II, Sarajevo 1968, 506-511.

[12] Više o ženama u Narodnooslobodilačkoj borbi u Bosni i Hercegovini vidi: Rasim Hurem (urednik), Jasmina Musabegović (odgovorni urednik), *Žene Bosne i Hercegovine u Narodnooslobodilačkoj borbi 1941-1945. godine. Sjećanje učesnika*, Sarajevo 1977; Đuro Pucar-Stari, „Naša žena u oslobodilačkoj borbi", *Nova žena*, list Antifašističkog fronta žena Bosne i Hercegovine, Sarajevo, februar 1945, 4-5; V. Tomšić, *Žena u razvoju*, 19-29.

[13] S. Milišić, *O pitanju emancipacije muslimanske žene u BiH*, 230-231.

[14] D. Bećirović, *Informbiro i sjeveroistočna Bosna*, 75.

[15] Vidi: Chiara Bonfiglioli, *Revolutionary Networks. Womens Political and Social Activism in Cold War Italy and Yugoslavia (1945-1957)*, (PhD dissertation), University of Utrecht, Utrecht 2012, 91-92. (dalje: C. Bonfiglioli, *Revolutionary Networks. Womens Political and Social Activism*).

[16] V. Katz, *O društvenom položaju žene u BiH*, 141. Prema Lydiji Sklevicky AFŽ je bila organizacija širokog shvaćenog članstva i kao takva je bila sastavni dio Narodnog fronta. Lydia Sklevicky, Organizirana djelatnost žena Hrvatske za vrijeme narodnooslobodilačke borbe 1941-1945, *Povijesni prilozi*, god. III, br. 3, Zagreb 1984, 99; K. Jorgić, *Pitanje ženske emancipacije između marksizma i lenjinizma i pakse KPJ*, 13.

bili presudni. To su bili čuvanje bratstva i jedinstva, nastavak borbe protiv neprijatelja nove države, pripreme za izbore za konstituantu, rad na obnovi zemlje, prosvjećivanje žena, humanitarni rad sa stradalim vojnicima u ratu, roditeljima poginulih, djecom koja su ostala bez roditelja i odgoj djece u duhu Narodnooslobodilačke borbe.[17] U delegaciji Bosne i Hercegovine na Prvom kongresu AFŽ Jugoslavije od 176 žena 44 bile su Muslimanke.[18] Programski ciljevi AFŽ-a bili su sadržaj *Direktive CK KPJ o AFŽ-a*, od 23. oktobra 1945. godine[19], koja je govorila o mirnodopskim uvjetima života, novim zadacima obnove zemlje i ostvarenim pravima žene pozivanjem na tekovine narodnooslobodilačke borbe koja im je ta prava i omogućila. Prema tome, obraćanje ženama bilo je prije svega sa ideološke i političke pozicije i kada se obraćalo ženama izravno ili AFŽ-u, kao organizaciji koja ih je predstavljala.

Organizacijska struktura AFŽ-a bila je hijerarhizirana[20], jer su republički kongresi AFŽ-a bili podređeni odlukama saveznog kongresa AFŽ-a koji je koordinirao i organizirao rad republičkih Glavnih odbora, iako su niži organi imali donekle autonomiju u određivanju prioriteta svog rada i djelovanja, što je diktirala specifična lokalna situacija. Iako je postojala jasna hijerarhija odnosa u komunikaciji nižih i viših organa AFŽ-a, centar odlučivanja i tvorac plana i programa rada AFŽ-a bila je KPJ.

AFŽ-a u Bosni i Hercegovini je igrao važnu društveno-političku ulogu i predstavljao je najsvjetliju epizodu ženske emancipacije na ovim prostorima. Jedan od kamenova spoticanja, vidljiv i u izvještajima AFŽ-a, bilo je pretvaranje rada organizacije u puku administraciju. Na Prvom kongresu AFŽ-a Bosne i Hercegovine[21] koji je nakon oslobođenja održan, 8. i 9. juna 1945. godine, Lepa Perović je istakla: *Mučimo se i danas, ali za svjetliju budućnost*.[22]

[17] Dijana Dijanić, *Društveno-kulturalni aspekti položaja žena: Antifašistička fronta žena (1945-1953)*, (Doktorski rad, rukopis), Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji, Zagreb 2014, 38. (dalje: D. Dijanić, *Društveno-kulturalni aspekti položaja žena*); I. Pantelić, *AFŽ Jugoslavije i njegovo ukidanje,* 76-81.

[18] S. Milišić, *O pitanju emancipacije muslimanske žene u BiH*, 234.

[19] U kojoj su uglavnom ponovljene iste smjernice o radu ove organizacije kao i u *Direktivnom pismu iz 1942. godine*. S. Nešović, B. Petranović, *AVNOJ i revolucija*, 822.

[20] Lydia Sklevicky, *Konji, žene, ratovi*, Zagreb 1996, 120. (dalje: L. Sklevicky, *Konji, žene, ratovi*).

[21] Vidi: *Odbor za pripremu I Kongresa žena Bosne i Hercegovine, Ženama Bosne i Hercegovine*, "Oslobođenje", maj 1945. (*AFŽ Arhiv*, pristupljeno 15. veljače 2021, http://www.afzarhiv.org/items/show/226). Dušanka Kovačević, "Pred Prvi kongres žena Bosne i Hercegovine", *Nova žena*, list Antifašističkog fronta žena Bosne i Hercegovine, Sarajevo, februar 1945, 6.

[22] Andreja Dugandžić, „Izložba „Polet žena": AFŽ u stvarnosti punoj kontradikcija", *Oslobođenje*, Sarajevo, 14. decembar 2019. (https://www.oslobodjenje.ba/magazin/kultura/izlozbe/izlozba-polet-zena-afz-u-stvarnosti-punoj-kontradikcija-514934. Pristup: 15.02.2021). Više o „Prvom kongresu AFŽ Bosne i Hercegovine" vidi: *Nova žena*, list Antifašističkog fronta žena Bosne i Hercegovine, god. I, br. 4, Sarajevo, juli 1945, 2-23.

Rad i razvoj organizacije AFŽ-a Bosne i Hercegovine najbolje se može pratiti kroz list *Nova žena*[23], koji je štampan 1945. godine nakon oslobođenja. Na početku je bio pun revolucionarnog sadržaja, poziva na akciju, na prosvjetni rad, oslobođenje od nepismenosti, od patrijarhalnog utjecaja koji je mnoge žene sprečavao da uđu u redove AFŽ-a i da se malo više aktiviraju. Tako da kroz *Novu ženu* može se pratiti kako je od revolucionarnog subjekta žena degradirala u reproduktivnu radnicu.

Kada govorimo o djelovanju i radu AFŽ-a u Bosni i Hercegovini, ono čemu se zaista možemo diviti je nevjerovatna organizovanost, uvezanost i mogućnost da se mobilizira toliki broj žena da uđu u borbu, u obnovu, da se postaraju za mnoge zadatke u izvršenju petogodišnjeg plana kao i brojne druge zadatke. Međutim, ni onda nije bilo vremena za stvarno društveno-političko oslobođenje žena. Ono je u jednom trenutku zaista bilo u poletu i zanosu, ali je krenulo padati kad je čitav proces stvaranja države postao preskup. Najlakše je bilo nastaviti bez žena koje su tada bile nekvalificirane radnice, vratiti ih u privatnu sferu i one su umjesto revolucionarki i udarnica postale majke i domaćice.[24]

Prvi kongresi AFŽ-a Jugoslavije i AFŽ-a Bosne i Hercegovine pitanjem položaja žena bavili su se tek načelno, bez stvarnog promišljanja o rješavanju ženskog pitanja okupljanjem svih žena i artikuliranjem njihovih potreba kako u poslijeratnom razdoblju, tako i u uvjetima dobivanja prava na političku participaciju. Rad sa ženama bio je ograničen na prenošenje političkih i ideoloških poruka vodstva države i KPJ o budućem uređenju države, zahtjevima da se u taj novi poredak uklope ispunjavanjem postavljenih zadataka.

Zadaci AFŽ-a Jugoslavije na Drugom kongresu[25] koji je održan januara 1948. godine bili su određeni zadacima petogodišnjeg plana i industrijalizacije zemlje. Iz zadataka svih Kongresa AFŽ-a vidljivo je da nisu imali autonomiju i da su bili produžena ruka službene politike koju je provodila KPJ. Naime, zadaci

[23] *Nova žena*, list Antifašističkog fronta žena Bosne i Hercegovine, prvi broj štampan februara 1945. godine.

[24] O društvenom, političkom i ekonomskom položaju žene u Bosni i Hercegovini poslije Drugog svjetskog rata vidi više: S. Milišić, *O pitanju emancipacije muslimanske žene u BiH*, 234-240; D. Bećirović, *Informbiro i sjeveroistočna Bosna*, 76-85; V. Katz, *O društvenom položaju žene u BiH*, 142-154. Također vidi i: *Nova žena*, list Antifašističkog fronta žena Bosne i Hercegovine; Blaženka Despot, *Žensko pitanje i socijalističko samoupravljanje*, Zagreb 1987; Nada Cazi, *Društveni položaju žene – kako slaviti naše praznike: 8 mart - međunarodni dan žena*, Zagreb 1974.

[25] Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Glavni odbor Antifašističkog fronta žena Bosne i Hercegovine (dalje: GO AFŽBiH), k-6, *II kongres Antifašističkog fronta žena Jugoslavije, održan u Beogradu 25, 26, 27. januara 1948*, Sarajevo 1948. (*Kongres Antifašističkog fronta žena Jugoslavije*, "II kongres Antifašističkog fronta žena Jugoslavije: održan u Beogradu 25, 26, 27 januara 1948," AFŽ Arhiv, pristupljeno 22. veljače 2021, http://afzarhiv.org/items/show/78). Rad II. kongresa AFŽ-a Jugoslavije, u: *Žena u Jugoslaviji – danas. (Povodom 8. marta 1948)*, 65-137. (bez autora, mjesta i godine izdanja). I. Pantelić, *AFŽ Jugoslavije i njegovo ukidanje*, 81-82; Boriša Mraović, Heroizam rada: Antifašistički front žena i socijalistički dispozitiv 1942-1953, u: *Izgubljena revolucija: AFŽ između mita i zaborava*, Sarajevo 2016, 131-134. (dalje: B. Mraović, *Heroizam rada*).

su pratili tekuća politička i društvena pitanja, kao i predviđene načine njihovog rješavanja. Da bi se petogodišnji plan mogao ostvariti, bilo je potrebno uključiti u njegovo izvršavanje i seoske žene, pa se od aktivistkinja AFŽ-a tražilo da među njima propagiraju ulazak u zemljoradničke zadruge i Narodni front, te da ih upoznaju s mjerama povećanja poljoprivredne proizvodnje.[26]

Drugi kongres AFŽ-a Bosne i Hercegovine održan je jula 1947. godine, gdje je Kongres donio rezoluciju po pitanju pokreta Muslimanki za skidanje zara. Iz izvještaja gradskih odbora NF-a okružnih komiteta KPJ i agit-prop komisija, vidi se da se sa organizovanom akcijom po pitanju sprovođenja u život rezolucije Drugog kongresa AFŽ-a za skidanje zara i feredže počelo sa velikim zakašnjenjem.[27] Međutim, uporedo sa obnovom i razvojem Bosne i Hercegovine i sve većim ulaskom žene u društveno-politički i privredni život skidanje zara postajalo je izraženije. Neuspjeh kampanje agitaciono-propagandnog rada preko masovnih organizacija ili uvjeravanja utjecajnih pojedinaca da se žene odreknu nošenja feredže okončano je donošenjem *Zakona o zabrani nošenja zara i feredže*[28], pozivajući se na *Ustav Narodne Republike Bosne i Hercegovine* i *Zakon o Prezidijumu Narodne skupštine NR Bosne i Hercegovine*.

Na međunarodnom planu bosanskohercegovačke žene učestvovale su u međunarodnim ženskim organizacijama gdje su se pripremali za Prvi međunarodni kongres žena u Parizu[29], čije je sazivanje 26. novembra 1945.

[26] „Najvažniji zadaci AFŽ-a na selu. Na II. kongresu AFŽ-a Jugoslavije", Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918-1984*, Zbirka dokumenata, Beograd 1985, 733-735; Vidi i: „Rezolucija plenuma Centralnog odbora AFŽ-a o osnovnim narednim zadacima Antifašističkog fronta žena Jugoslavije", *Oslobođenje*, god. VI, br. 600, Sarajevo, nedjelja, 26. septembar 1948, 1.

[27] Više o Drugom kongresu AFŽ-a Bosne i Hercegovine vidi: ABiH, GO AFŽBiH, *Materijali Drugog kongresa AFŽ-a BiH*, 12-13.07.1947. (AFŽ Arhiv, 195-A, pristupljeno 15. veljače 2021, http://afzarhiv.org/items/show/468); "Pismo II kongresa Antifašističkog fronta žena Bosne i Hercegovine maršalu Titu" i "Završen rad II kongresa AFŽ-a Bosne i Hercegovine – Zaključci Kongresa o zadacima žena u ostvarenju Petogodišnjeg plana", *Oslobođenje*, god. V, br. 225, Sarajevo, utorak, 15. juli 1947, 1-2. Također vidi: "Prvi plenarni sastanak Centralnog odbora AFŽ-a. Akcija za skidanje zara i feredže predstavljaju najvažniji zadatak AFŽ-a na kulturno-prosvjetnom polju", *Oslobođenje*, god. VI, br. 597, Sarajevo, srijeda, 22. septembar 1948, 2.

[28] *Zakon o zabrani nošenja zara i feredže*, "Službeni list NR Bosne i Hercegovine", god. VI, br. 32, Sarajevo, 5. oktobar 1950, 427; Vidjeti i rad: Fikret Karčić, Primjena Zakona o zabrani nošenja zara i feredže u Bosni i Hercegovini – istraživačka bilješka, *Novi Mualim*, god. XIV, br. 56, Sarajevo 2013, 50-55. Također vidi više: Adnan Jahić, *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini. Žena u intelektualnom i društvenom životu Bošnjaka od aneksije do Zakona o zabrani nošenja zara i feredže* (1908-1950), Zagreb 2017, 427-497; Denis Bećirović, Nekoliko napomena o skidanju zara i feredže u Bosni i Hercegovini, *Saznanja, časopis za historiju*, br. 2, Tuzla 2008, 184-193. i dr.

[29] Po prijedlogu Prvog kongresa Saveza francuskih žena, koji su oko sebe okupljali oko jedan milion žena, delegati iz Engleske, Belgije, Kine, Španije, Italije, SSSR, Jugoslavije, složili su se da osnuju jedan Internacionalni inicijativni odbor radi pripreme i organizacije Internacionalnog kongresa žena u cilju koordinacije aktivnosti žena cijelog svijeta sa slijedećim osnovama programa: 1) Uništiti fašizam i osigurati demokratiju u svim zemljama; 2) Pripremiti sretnu budućnost novim pokoljenima i 3) Dati ženi prava izražena i Internacionalnoj povelji žena. ABiH, GO AFŽBiH, *Internacionalni odbor za pripremu i organizaciju Međunarodnog kongresa žena*, („Protestna pisma ženskih organizacija povodom kleveta Informbiroa", AFŽ Arhiv, pristupljeno 21. veljače

predložila "drugarica" Koton, osnivačka predsjednica Međunarodne demokratske ženske federacije. Jugoslaviju je na pripremama kongresa (Incijativnih odbora) predstavljala dr. Olga Milošević, koja je u ime AFŽ-a Jugoslavije, *u kome su ujedinjene žene svih nacionalnosti* prihvatila program inicijativnog odbora.[30] Međunarodna demokratska ženska federacija (MDFŽ) i Evgenie Cotton su prilično bile odsutne iz Zapadne feminističke historiografije iako je to bila najveća i najuticajnija ženska međunarodna organizacija nakon 1945. godine, koja se od početka profilisala kao lijeva i feministička, okupljajući brojne komunistkinje, ali i progresivne nekomunistkinje širom svijeta uključujući SAD, Sovjetski Savez i Kinu.[31]

Prvi kongres MDFŽ-a održan je od 26. novembra - 1. decembra 1945. u Parizu[32], na kojem je prisustvovalo 850 delegatkinja iz preko 40 zemalja. Broj delegatkinja je bilo određeno prema broju stanovnika.[33] Jugoslavensku delegaciju činilo je šest članica.[34] Glavni ciljevi MDFŽ bili su uništenje fašizma, ostvarenje ekonomske, pravne i društvene jednakosti žena, zaštita zdravlja s posebnim naglaskom na zdravlje djece. U cilju ostvarenja ovog plana dogovoreno je propagandno djelovanje među sindikalnim i omladinskim organizacijama, kao i održavanje mitinga. U Izvršni odbor MDFŽ iz Jugoslavije bila je izabrana Mitra Mitrović. Na Kongresu je bila donijeta *Rezolucija o ekonomskom, pravnom i društvenom položaju žena* u kojoj su se pozivale na veliki doprinos žena u ratu.[35] Program MDFŽ bio je identičan marksističko-lenjinističkom pogledu na žensko pitanje tako da kod delegacije AFŽ-a Jugoslavije nije bilo dilema oko njegovog usvajanja i rada po njemu. Mitra

2021, http://afzarhiv.org/items/show/629). Vidi i: Aleksandra Đorđević, Drugarice i ne (prijateljice) – učešće Antifašističkog fronta žena Jugoslavije u radu Međunarodne demokratske federacije žena 1945-1950, *Arhiv, časopis Arhiva Jugoslavije*, br. 1-2, Beograd 2017, 146-149. (dalje: A. Đorđević, *Drugarice i ne (prijateljice) – učešće AFŽJ*); Danijela Majstorović, Stvaranje nove jugoslovenske žene: emancipatorski elementi medijskog diskursa s kraja II svjetskog rata, u: *Izgubljena revolucija: AFŽ između mita i zaborava*, Sarajevo 2016, 94-95. (dalje: D. Majstorović, *Stvaranje nove jugoslovenske žene*); Lepa Perović, „Međunarodni kongres žena", *Nova žena*, list Antifašističkog fronta žena Bosne i Hercegovine, god. I, br. 8, Beograd, novembar 1945, 5-6.

[30] A. Đorđević, *Drugarice i ne (prijateljice) – učešće AFŽJ*, 149.

[31] D. Majstorović, *Stvaranje nove jugoslovenske žene*, 94.

[32] Vidi: C. Bonfiglioli, *Revolutionary Networks. Womens Political and Social Activism,* 118-123; "Sa Međunarodnog kongresa žena u Parizu", *Nova žena*, list Antifašističkog fronta žena Bosne i Hercegovine, god. II, br. 9-10, Sarajevo, decembar 1945. i januar 1946, 4-5; Olga Humo, „Sa pariškog kongresa antifašistkinja", *Nova žena*, list Antifašističkog fronta žena Bosne i Hercegovine, god. II, br. 12, Sarajevo, mart 1946, 5-6.

[33] A. Đorđević, *Drugarice i ne (prijateljice) – učešće AFŽJ,* 149-150.

[34] D. Dijanić, *Društveno-kulturalni aspekti položaja žena*, 73. Aleksandra Đorđević u svom radu navodi više delegatkinja 12 (dvanaest) i to: Mitra Mitrović, Anka Berus, Mileva Rodić, Olga Humo, Kata Pejinović, dr. Olga Milošević, Veselinska Malinska, Ana Hefner, Milica Stanišić, Evgenija Selić, Nada Sremac i Krista Đorđević. A. Đorđević, *Drugarice i ne (prijateljice) – učešće AFŽJ,* 150-151.

[35] D. Dijanić, *Društveno-kulturalni aspekti položaja žena,* 73; A. Đorđević, *Drugarice i ne (prijateljice) – učešće AFŽJ,* 151-152.

Mitrović je na kongresu upoznala žene s borbom jugoslavenskih žena u ratu pod vodstvom KPJ i o djelatnostima AFŽ-a Jugoslavije.[36]

Još jedan od segmenata rada AFŽ-a Bosne i Hercegovine na međunarodnom nivou je i priprema Međunarodne izložbe žena koju je MDFŽ-a pripremala za juni mjesec 1948. godine i na kojoj je poziv za učešće dobila i Jugoslavija. Na ovoj izložbi je trebalo prikazati položaj žene u „novoj Jugoslaviji", ekonomski i socijalni položaj, kao i ulogu žene u umjetnosti i njenu ulogu u stvaranju narodnih rukotvorina. Od strane Centralnog odbora AFŽ Jugoslavije, aprila 1948. godine, upućen je dopis Glavnom odboru AFŽ-a Bosne i Hercegovine, gdje je traženo da se AFŽ-a Bosne i Hercegovine uključi u sakupljanju materijala za izložbu, koja bi trebala biti predata u Pariz do 15. maja 1948. godine. Zatraženo je od AFŽ-a Bosne i Hercegovine da se što hitnije uključi u saradnju i pruži pomoć, kako bi se na odgovarajući i dostojanstven način predstavila Jugoslavija na Međunarodnoj izložbi žena.[37]

Pored pripreme i održavanja Međunarodne izložbe žena u Parizu 1948. godine, AFŽ-a Jugoslavije je na inicijativu MDFŽ sprovele akciju pripkupljanje potpisa za podršku prijedloga Sovjetskog Saveza o smanjenju naoružanja, zabrani upotrebe atomske energije u ratne svrhe i kontroli nad proizvodnjom atomske energije. Prijedlog Sovjetskog Saveza podnesen je na Trećem zasijedanju Organizaciju Ujedinjenih Nacija (OUN).[38] Akcija prikupljanja potpisa je provedena u vrijeme Trećeg zasijedanja OUN, a najveću podršku navedenom prijedlogu dala je i delegacija Jugoslavije.[39] Analiza je izvršena u svim republikama Jugoslavije na osnovu prikupljenih podataka i izvještaja sa terena.

Akcija za prikupljanje potpisa, pored političkog, imala je i organizacioni značaj. Akcija je počela polovinom oktobra 1948. godine i sprovođena je u svim republikama do 18. decembra 1948. godine. Centralni odbor AFŽ-a uputio je glavnim odborima četiri pisma preko kojih je pomogao u organizovanju akcije, načinu popularizacije, kao i otklanjanju grešaka i propusta koji su se javili tokom akcije. U Bosnu i Hercegovinu, Hrvatsku i Sloveniju bile su upućene tri žene kao instruktori, koje su pružile pomoć u sprovođenju akcije. Akcija je popularisana

[36] Više: Ivana Pantelić, *Partizanke kao građanke. Društvena emancipacija partizanki u Srbiji 1945-1953*, Beograd 2011, 86-90.

[37] ABiH, GO AFŽBiH, *Dopis Centralnog Odbora AFŽ-a Jugoslavije Glavnom odboru AFŽ-a Bosne i Hercegovine*, br. 843/48, Beograd, 14. april 1948. (*Centralni odbor AFŽ-a Jugoslavije*, "Dopis o Međunarodnoj izložbi žena u Parizu", AFŽ Arhiv, pristupljeno 23. veljače 2021, http://afzarhiv.org/items/show/547).

[38] Više vidi: B. Č, Treće zasijedanje Generalne Skupštine Ujedinjenih Nacija, *Pregled*, mjesečnik za politička, ekonomska i kulturna pitanja, god. III, knj. III, sveska 11-12, Sarajevo, novembar-decembar 1948, 950-953.

[39] ABiH, GO AFŽBiH, *Analiza akcije potpisa za podršku prijedloga Sovjetskog Saveza na Trećem zadjedanju OUN-a upućena od strane Centralnog odbora AFŽ-a Jugoslavije*, Beograd, 12. maj 1948. Dopis zaprimljen u GO AFŽ-a Bosne i Hercegovine, 14. maja 1949, pod br. 857/49. (*Centralni odbor AFŽ-a Jugoslavije*, "Analiza akcije potpisa za podršku prijedloga Sovjetskog Saveza na Trećem zadjedanju OUN-a," AFŽ Arhiv, pristupljeno 27. veljače 2021, http://afzarhiv.org/items/show/601).

putem dnevne štampe i AFŽ-a, zatim putem radija, predavanja, fotografija itd. Potpisi iz sreskih odbora su AFŽ-u upućivani direktno Centralnom odboru AFŽ-a, a bilo je slučajeva da su direktno upućivali i sreski odbori Centralnom odboru AFŽ-a. Materijal je u Centralnom odboru AFŽ-a sabiran, klasificiran, po srezovima i republikama i preko Ministarstva vanjskih poslova slato u Pariz tj. OUN.[40]

Rezultat akcije sakupljanja potpisa od strane žena iznosio je 2.500.000. Ova brojka nije bila istovjetna sa brojem žena koje su ovom akcijom bile obuhvaćene. Ovo iz razloga što je održano dosta protestnih mitinga, sastanaka, pa i konferencija sreskih i gradskih organizacija na kojima su donošene rezolucije u ime prisutnih žena, a koje nisu uvijek (iz tehničkih razloga) mogle dati svoj potpis za navedeni prijedlog. Rezultati akcije prikupljenih potpisa po republikama od 15. decembra 1948. godine predstavljeno je u tabeli:[41]

Republika	Broj stanovnika	Žensko stanovništvo	Postato potpisa	Procenat (%)
Srbija	6.523.224	3.352.233	898.957	26,81
Hrvatska	3.749.031	1.991.884	405.962	20,38
Slovenija	1.389.084	736.462	211.832	28,76
Bosna i Hercegovina	2.561.961	1.325.572	455.583	34,37
Makedonija	1.152.054	567.974	139.323	24,53
Crna Gora	376.576	198.412	57.882	29,17

Prema podacima iz tabele rezultati prikupljenih potpisa po republikama izgledaju ovako: Srbija od 3.352.243 žena, potpis je dalo 898.957 žena ili 26,81%, Hrvatska od 1.991.884 žena, potpisa je dalo 405.962 žene ili 20,38%, Slovenija od 736.462 žena, potpisa je dalo 211.832 ili 28,76%, Bosna i Hercegovina od 1.325.572 žena, potpisa je dalo 455.583 ili 34,37%, Makedonija od 57.974 žene, potpisa dalo 139.323 ili 24,53% i Crna Gora od 198.412 žena, potpis je dalo 57.882 žene ili 29,17%. Iz tabele se može uočiti da je najveći odziv žena za prikupljanje popisa bio u Bosni i Hercegovini, potom u Crnoj Gori, Sloveniji, Srbiji, Makedoniji, a najmanji u Hrvatskoj.

[40] *Isto*. Prvi materijali stigli su iz Makedonije i Hrvatske, a prva pošiljka OUN, poslata je 27. oktobra 1948. godine sa ukupno 15.842 potpisa.

[41] Podaci koji su prezentovani u tabeli o broju stanovnika i broju ženskog stanovništva preuzeti su iz dokumenta, ABiH, GO AFŽBiH, *Analiza akcije potpisa za podršku prijedloga Sovjetskog Saveza na Trećem zadjedanju OUN-a upućena od strane Centralnog odbora AFŽ-a Jugoslavije*, Beograd, 12. maj 1948. Dopis zaprimljen u GO AFŽ-a Bosne i Hercegovine, 14. maja 1949, br. 857/49. (Centralni odbor AFŽa Jugoslavije, "Analiza akcije potpisa za podršku prijedloga Sovjetskog Saveza na Trećem zasjedanju OUN-a," AFŽ Arhiv, pristupljeno 27. veljače 2021, http://afzarhiv.org/items/show/601). Podatke o broju stanovnika i broju ženskog stanovništva potrebno je uporediti sa zvaničnim popisom stanovništva od 15. marta 1948. godine. Vidi: Federativna Narodna Republika Jugoslavija, Savezni zavod za statistiku, *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine*, Knjiga IX, *Stanovništvo po narodnosti*, Beograd 1954.

Brojka od 2.500.000 žena koje su bile obuhvaćene ovom akcijom odnosno žene koje su bile politički uključene u rad AFŽ-a Jugoslavije nije u potpunosti uspjela. Iz tabele je vidljivo da je ukupan broj sakupljenih i poslatih potpisa iznosio 2.169.539, što je manji za 330.461 ženu koja nije dala potpis, u odnosu na ukupan broj od 2.500.000 žena koju su bile predviđene za akciju davanja potpisa.

Razlog leži u činjenici da je bilo srezova koji nisu poslali niti jedan potpis, kao i oko 40 srezova koji su poslali potpise oko 500 žena, te time nisu zadovoljili akciju. Prilikom sprovođenja akcije pomoć KPJ bila je velika, jer su često puta partijske organizacije u nekim mjestima sprovodile ovu akciju. Također, jedan od razloga je i neuključivanje pomoći Narodnog fronta, jer „s vrha nije naređeno", te se to i odrazilo na samom terenu. Srezovi po republikama, koji nisu zadovoljili akciju prikupljanja potpisa od 15. decembra 1948. godine:[42]

Republika	**Srez bez potpisa**	**Srezovi koji su poslalo oko 500 potpisa**
Srbija	Bečej, Sečanj, Dragaš, Kladovo, Ljubovija, Osečina, Raška, Donji Milanovac, Srbica i Novi Kneževac	Brus, Despotovac, Knjaževac, Kuršumlija, Loznica, Priboj, Ražanj, Rekovac, Subotica, Podujevo, Suva Reka, Uroševac, Novi Pazar, Tamiški srez i Istočki
Hrvatska	Senj, Vojnić, Donji Lapac, Daruvar, Ivanec	Brinje, Valpovo, Vrbovec, Drniš, Zadar grad, Jasterbarsko, Pag, Krk, Mal i Lošinj, Našica, Podr. Slatina, Orahovicam Pregrada, T. Koreniča
Slovenija	Donja Lenklava	Ilirska Bistrica, Crosuplje
Bosna i Hercegovina	Vareš, Široki Brijeg	Bosanski Petrovac, Glamoč, Konjic, Foča
Makedonija	Berovo	Kruševo, Carevo Selo
Crna Gora	---	Nikšić, Herceg Novi, Danilovgrad

Podaci iz tabele nam ukazuju da je najviše srezova u Srbiji i Hrvatskoj koji nisu dali niti jedan potpis, a najmanje je u Crnoj Gori, Sloveniji i Makedoniji, dok su u Bosni i Hercegovini, Vareš i Široki Brijeg, jedini srezovi koji nisu zadovoljili akciju prikupljanja potpisa.

Dobar uspjeh je postignut u onim organizacijama i u onim odborima, gdje je pravilno sprovođenja agitacija. Takav primjer je u Bosni i Hercegovini, gdje su žene same tražile one „drugarice" (žene) koje su bile po kućama i tražile

[42] ABiH, GO AFŽBiH, *Analiza akcije potpisa za podršku prijedloga Sovjetskog Saveza na Trećem zadjedanju OUN-a upućena od strane Centralnog odbora AFŽ-a Jugoslavije*, Beograd, 12. maj 1948. Dopis zaprimljen u GO AFŽ-a Bosne i Hercegovine, 14. maja 1949, pod br. 857/49. (*Centralni odbor AFŽ-a Jugoslavije*, "Analiza akcije potpisa za podršku prijedloga Sovjetskog Saveza na Trećem zadjedanju OUN-a," AFŽ Arhiv, pristupljeno 27. veljače 2021, http://afzarhiv.org/items/show/601).

od njih da daju potpis. Najviše potpisa žene su sakupile na konferencijama, a manje u formi sakupljanja po kućama. Primjera radi u kuće se ulazilo i pitalo: *Hoćeš li da potpišeš ili ne?,* a nije se dotičnoj ženi prethodno objasnilo zbog čega se došlo i zašto treba da potpiše, što je stvaralo zabunu kod žena i odrazilo se na davanja potpisa. Na smanjene prikupljenih potpisa uticalo je, što mlade žene „omladinke", nisu bile obuhvaćene potpisnom akcijom, zatim akcija se politički manje objašnjavala, često sasvim nepravilno. U Bosni i Hercegovini akcija prikupljanja potpisa u početku je bila najslabija, radi slabosti unutar samog sekreterijata Glavnog odbora AFŽ-a Bosne i Hercegovine, a isto je imalo odraza i na terenu. U konačnici neuspjeh akcije učinjen je i zbog izvjesnih propusta od strane Centralnog odbora AFŽ-a Jugoslavije, kao što su: rok, mjenjanje rokova, zatim što se ograničilo prikupljanje potpisa samo na konferencije, kao i što se nije dalo uputstvo za prikupljanje potpisa i po kućama i što nisu štampana zaglavlja na spiskovima za potpise. Ipak, veliki nedostatak je bio što Centralni odbor AFŽ-a nije bio povezan sa Narodnim frontom, omladinom, sindikatom, koji bi dali svoju podršku preko svojih organizacija u prikupljanju potpisa.[43]

Slabi rezultati akcije, pokazali su slabosti organizacije AFŽ-a na terenu i to:

- Organizaciono stanje AFŽ-a, pored nesumljivog uspjeha u pojedinim republikama, još uvijek nije bio zadovoljavajući;
- Nedovoljan politički rad među ženama, jasno se odrazio i u ovoj akciji;
- Pojava neprijateljskog rada među ženama po pojedinim pitanjima, doveo je i do bržeg prodiranja neprijateljske propangande do žena.

Iako je provedena akcija AFŽ-a na pripkupljanje potpisa za podršku prijedloga Sovjetkog Saveza o smanjenju naoružanja, a koji je podržan i od strane vlade Jugoslavije na Trećem zasijedanju OUN, isti nije usvojen, tj „glasačka mašina OUN-a" je odbila taj prijelog. Reakciju na odbijanju ovog prijedloga reagovale su i žene Bosne i Hercegovine. Jedna takva rekacija upućena je od strane žena Tuzle, koje su uputile protestnu rezoluciju OUN-a, koju su potpisale 4.630 žena, gdje su u ime bezbrojnih žrtava koje su žene Jugoslavije dale u minulom ratu (Drugi svjetski rat), protestvovale protiv odbijanja sovjetskog prijedloga o smanjenju naoružanja i kontroli upotrebe atomske energije, tj. protiv glasa onih koji su radi očuvanja svojih sebičnih interesa omogućili da se odbije rezolucija, koju je, "u svojoj miroljubivoj politici", predlagao Sovjetski Savez i koju su podržale delegacije Jugoslavije i delegacije „zemalja narodne demokratije". *Mi, žene Bosne i Hercegovine, znamo šta znači rat, razaranje i bijeda koju on donosi, pa ćemo uvijek ostati u prvim redovima boraca za mir. Naša dalja borba protiv onih koji hoće da unište tekovine izvojevanog mira, biće nov prilog ostvarenju srećnije budućnosti za sve narode, bit će doprinos daljoj*

[43] *Isto*.

izgradnji istinske narodne demokratije u svijetu.[44] Pored reakcije žena Tuzle, žene sreza Bosanski Brod, također su reagovale upućivanjem rezolucije, gdje su zahtijevale od strane OUN-a, da podrži sovjetski prijedlog za smanjenje naoružanja. Također, žene sreza Podrinja su po selima skupljanjem potpisa (5.200), zatim sreza Trebinje (6.000), sreza Bileća (3.000), sreza i grada Derventa (8.643), nevesinjskog sreza (4.459), višegradskog sreza (5.668) i gradačačkog (8.271), nastojale da podrže sovjetski prijedlog. Žene Oštre Luke, srez Sanski Most, između ostalog su istakle: *Mi smo pretrpjele tri neprijateljske ofanzive. Ne želimo više rata. Želimo u miru da vaspitamo svoju djecu u duhu bratstva i jedinstva, da ih naučimo da tuđe poštuju, a svoje da ne daju".*[45] Žene AFŽ-a su osuđivale odbijanje prijedloga kroz telegrame i rezolucije „ratno-huškačku politiku" i izjašnjavale se za mir i odobravale su politiku Sovjetskog Saveza i vlade Jugoslavije.

U međuvremenu, nakon završene akcije prikupljanja potpisa koja je trajala do sredine decembra 1948. godine, održan je i Drugi Kongres MDFŽ. Isti je održan u decembru 1948. u Budimpešti, nakon otvorenog raskola između SSSR-a (Informbiroa) i Jugoslavije i nakon donošenja Rezolucije Informbiroa Bila je prisutna i jugoslavenska delegacija. Cilj Kongresa bio je političko zbližavanje žena kapitalističkih i kolonijalnih zemlja u borbi za mir i borbiprotiv imperijalizma i kolonijalizma.[46]

Antifašistički front žena i Informbiro (1948-1949)

Komunistička Jugoslavija bila je jedna od najodanijih sljedbenica Sovjetskog Saveza u godinama po završetku Drugog svjetskog rata. Jugoslavenski komunisti nastojali su kopirati sovjetske modele u politici, kulturi, ekonomiji, sudstvu, kao i u mnogim drugim poljima.

Staljinove slike bile su uobičajen prizor u raznim državnim institucijama, a bezgranično veličanje Sovjetskog Saveza i njegovog vođe ispunjavali su javni prostor. No, pritom su jugoslavenski komunisti bili vođeni uvjerenjem da moraju jačati svoju regionalnu ulogu i širiti komunizam preko granica Jugoslavije.[47]

[44] "Žene grada Tuzle protestuju protiv odbijanja prijedloga Sovjetskog Saveza o smanjenju naoružanja", *Front slobode*, god. VI, br. 187, Tuzla, 27. novembar 1948, 3; „Do sada je oko 350.000 žena Bosne i Hercegovine potpisalo protestne rezolucije upućene Organizaciji ujedinjenih nacija", *Oslobođenje*, god. VI, br. 661, ponedjeljak, 6. decembar 1948, 2.

[45] „Akcija žena protiv ratnohuškačke politike imperijalista", *Oslobođenje*, god. VI, br. 645, Sarajevo, četvrtak, 18. novembar 1948, 2; „Do sada je oko 350.000 žena Bosne i Hercegovine potpisalo protestne rezolucije upućene Organizaciji ujedinjenih nacija", *Oslobođenje*, god. VI, br. 661, ponedjeljak, 6. decembar 1948, 2.

[46] D. Dijanić, *Društveno-kulturalni aspekti položaja žena,* 73.

[47] Ivana Pantelić, "Dante ništa nije znao". Informbiro i bivše partizanke, *Istorija 20. veka*, god. XXVIII, br. 3, Beograd 2010, 97. (dalje: I. Pantelić, *Informbiro i bivše partizanke*); Martin Previšić, Boris Stamenić, Vladi Bralić (ur), *Goli otok, Kratki vodič kroz povijest logora na Golom otoku*, Zagreb 2020, 5.

Takva politika dovela ih je u sukob sa Sovjetskim Savezom kojem nisu odgovarale jugoslavenske samostalne akcije u Grčkoj, Bugarskoj i Albaniji. Dana 28. juna 1948. godine, Sovjeti su objavili Rezoluciju Informbiroa s ciljem pritiska na Jugoslaviju i smjene tadašnjeg rukovodstva, međutim, do pada vrha KPJ nije došlo. Kako je do tada sukob bio tajan, objava Rezolucije Informbiroa izazvala je šok među narodnima Jugoslavije. Nakon tri godine intenzivne staljinizacije Jugoslavije bilo je teško prihvatiti činjenicu da Sovjetski Savez i Staljin nisu više prijatelji. Sovjeti su nakon toga izolirali Jugoslaviju, ekonomski i diplomatski, a bilo je čak i naznaka vojne intervencije. Istovremeno, u zemlji su se počeli pojavljivati informbirovci, pristalice Sovjetskog Saveza, ali i ljudi zbunjeni novonastalom političkom situacijom.[48]

Rezolucija Informbiroa temeljito je protresla ideološko samopoimanje jugoslavenskog komunističkog vrha i u značajnoj mjeri je utjecala na transformaciju društveno-ekonomskog modela. Rukovodstvo KPJ na svom Petom kongresu, nedugo nakon Rezolucije, još uvijek, iako zbunjeno, stojalo je na sovjetskoj liniji, te je odlučilo da na sovjetske optužbe odgovori djelima koja podrazumjevaju daljnje ubrzanje i proširenje kolektivizacije i nacionalizacije.[49] Uskoro će se osjetiti i ekonomske posljedice. Raskidaju se ugovori sa SSSR-om i drugim zemljama Istočnog bloka, poništavaju se krediti i zavodi ekonomski bojkot zbog kojeg je Jugoslavija prisiljena uspostavljati nove uvozne i izvozne

[48] Više o sukobu KPJ sa Inforbiroom vidi: Denis Bećirović, *Informbiro i sjeveroistočna Bosna. Odjeci i posljedice sukoba KPJ i Informbiro (1948-1953)*, Tuzla 2005; *Istorijsko Ne staljinizmu*, Zbornik radova, Sarajevo 2008; Tvrtko Jakovina, Martin Pervišić (ur), *The Tito-Stalin Split – 70 Years After*, Zbornik radova, Zagreb-Ljubljana 2020; Leo Mates, *Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije*, Beograd 1976, 93-133; Dennison Rusinow, *The Yugoslav Experiment 1948-1974*, Los Angeles 1978, 22-80; Darko Bekić, *Jugoslavija u Hladnom radu. Odnosi sa velikim silama 1949-1955*, Zagreb 1988; Raif Dizdarević, *Sudbonosni podvig Jugoslavije. Podsježanje na istorijsko Ne staljinizmu – događaj koji je oprijedilio budućnost Jugoslavije*, Sarajevo 2018; Ivo Banac, *Sa Staljinom protiv Tita. Informbirovski rascjepi u jugoslovenskom komunističkom pokretu*, Zagreb 1990; Radovan Radonjić, *Sukob KPJ sa Komniformom (1948-1950*), Zagreb 1975; Tvrtko Jakovina, *Socijalizam na američkoj pšenici (1948-1963*), Zagreb 2002, 13-46; Tvrtko Jakovina, *Američki komunistički saveznik. Hrvati, Titova Jugoslavija i Sjedinjene Američke Države 1945-1955*, Zagreb 2003, 80-130 i 226-300; Jože Pirjevec, *Tito i drugovi*, knjiga druga, Podgorica 2016, 7-99; Tomislav Badovinac (ur), *1948. Povijesni razlaz sa staljinskim totalitarizmom*, Zbornik radova, Zagreb 2006; Ljubodrag Dimić (ur), *Velike sile i male države u Hladnom ratu 1945-1955 - slučaj Jugoslavije*, Zbornik radova sa Međunarodne naučne konferencije, Beograd, 3-4. novembar 2003, Beograd 2005; Aleksandar Životić, *Jugoslovensko-sovjetske vojne suprotnosti (1947-1957). Iskušenja saveništva*, Beograd 2015; Denis Bećirović, Informbirovskas kriza i Bosna i Hercegovina, u: *Tito i Bosna i Hercegovina*, Zbornik radova, Sarajevo 2007, 363-384; Senaid Hadžić, Refleksije sukoba Informbiroa i KPJ-a na zaostajanje poljoprivrede u Bosni i Hercegovini (1949-1952), *Istraživanja*, br. 3, Mostrar 2008, 75-90; Radoica Luburić, Istorijsko-politički okvir sukoba Jugoslavije i SSSR-a 1948. godine, *Goli otok (1949-1956),* Zbornik radova, Podgorica 1998, 25-54; Nikola Tošić Malešević, Jugoslavija i Informbiro - uzroci i početak sukoba, Iskustva i pouke iz prošlosti, *Vojno delo*, br. 3, Beograd 2016, 302-321. i dr.

[49] B. Mraović, *Heroizam rada*, 130. Vidi i: Vladimir Dedijer, *Izgubljena bitka Josifa Visarionoviča Staljina*, Beograd 1978, 186. Kolektivizacija je usporena tek krajem 1949. godine odlukama plenuma KPJ održanog 29. i 30. decembra 1949. godine.

veze. U ovakvim uslovima, masovna mobilizacija postaje urgentna političko ekonomska strategija. Država u decembru 1948. godine uvodi sistem posebnih priznanja, „moralnih stimulacija", te ističe simboličke figure udarnika, prvaka, heroja rada i niz drugih posebno vrijednih oblika radnog angažovanja u poljoprivredi, što je trebalo stimulisati posvećeni rad.[50]

Pola godine nakon objave Rezolucije Informbiroa, kada je postalo jasno da pomirenja sa Sovjetskim Savezom neće biti i da se može očekivati samo dalje pogoršanje odnosa, jugoslavenski komunisti su krenuli u obračun sa stvarnom i potencijalom opozicijom u svojim redovima i započeli organizaciju logorskoga i zatvorskog sistema za zatvaranje informbirovaca od kojih je najveći bio logor na Golom otoku[51], osnovan u julu 1949. godine.

Vezano za sukob s Informbiroom, AFŽ-a imao je zadatak svojim aktivisticama na terenu prenijeti službene stavove KPJ i Tita o zadacima koji se pred njih po tom pitanju postavljaju. Međutim, sa situacijom vezanom uz Rezoluciju Informbiroam žene su bile ranije upoznate na seminarima i užim sastancima koji su se održavali s predsjednicama i sekretarimaa organizacije AFŽ-a, kako bi one prenijele informacije članstvu.[52] Žene jesu odbile Rezoluciju, ali im nije bilo jasno kako to da se do tada pisalo s *ljubavlju o Sovjetskom Savezu, sovjetsko-jugoslavenskim odnosima, a zatim se najedanput počela voditi haranga protiv Jugoslavije*. AFŽ-a svoju privrženost KPJ, Jugoslaviji i Titu, pokazale su slanjem brzojava podrške, ljubavi i povjerenja, masovnim posjećivanjem sastanaka, preuzimanjem obaveza učlanjenja u Narodni front i dodatnim doprinosom dobrovoljnim radnim satima na izgradnji socijalizma.[53]

[50] Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije – Glavni procesi 1918-1985*, Zagreb 1985, 123.

[51] Više o Golom otoku vidi: Martin Previšić, *Povijest Golog otoka*, Zagreb 2019; Momčilo Mitrović, Logoraši umrli na Golom otoku u periodu 1948-1958. godine, *Tokovi istorije*, br. 3, Beograd 2013, 289-330; Martin Previšić, Broj kažnjenika na Golom otoku i drugim logorima za informbirovce u vrijeme sukoba sa SSSR-om (1948-1956), *Historijski zbornik*, vol. 66, no. 1, Zagreb 2013, 173-193. itd.

[52] Vidi više: Branislava Vojnović (priredila), *Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske, 1945-1952*, svezak 1, 1945-1948, Zagreb 2005, 463-469; Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb 1999, 298. (dalje: D. Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*).

[53] D. Dijanić, *Društveno-kulturalni aspekti položaja žena*, 53-56; C. Bonfiglioli, *Revolutionary Networks. Womens Political and Social Activism*, 151-155. Vidi više: „Rezolucija partijske ćelije Glavnog odbora AFŽ-a Bosne i Hercegovine", *Oslobođenje*, god. VI, br. 533, Sarajevo, ponedjeljak, 12. jula 1948, 1; „Rezolucija Izvršnog odbora AFŽ-a za Bosnu i Hercegovinu" i „Antifašistički front žena Jugoslavije izražava puno povjerenje rukovodstvu Partije s maršalom Titom na čelu", *Oslobođenje*, god. VI, br. 537, Sarajevo, subota, 17. jula 1948, 1-2; „Rezolucija Gradskog odbora AFŽ-a Sarajevo", *Oslobođenje*, god. VI, br. 542, Sarajevo, petak, 23. juli 1948, 7; „Peti plenarni sastanak Glavnog odbora AFŽ-a za Bosnu i Hercegovinu. Žene Bosne i Hercegovine neće žaliti napora da dadu puni udio u izgradnji socijalizma", *Oslobođenje*, god. VI, br. 651, Sarajevo, 23. novembar 1948, 3-4; „Pismo V plenuma Glavnog odbora AFŽ-a za Bosnu i Hercegovinu maršalu Titu" i „Rezolucija V plenuma Glavnog odbora AFŽ-a za Bosnu i Hercegovinu, *Oslobođenje*, god. VI, br. 653, Sarajevo, 25. novembar 1948, 1.

Na aktivistice AFŽ-a posebno jak učinak imala informacija o djeci kojoj nije bilo dopušteno vratiti se s boravka u Sovjetskom Savezu kući. Kako im je predstavljeno, djeca su bila smještena u logorima i odgajana u mržnji prema domovini, Titu i roditeljima. Dio djece, koja su 1945. otišla na školovanje u Sovjetski Savez, nakon Rezolucije Informbiroa nije bilo dozvoljeno vratiti se u zemlju, pisati roditeljima, bili su zadržani u nekoj vrsti zatvora. Jugoslavenski diplomati tražili su puštanje djece kućama, no to im nije bilo dozvoljeno.[54] Također, i obilježavanje Dana žena bilo je iskorišteno u službi borbe protiv Informbiroa[55] i dr.

Kao što je već ranije pomenuto, u jeku sukoba Jugoslavije sa Informbiroom, održan je Drugi kongres MDFŽ-a u Budimpešti.[56] Što se Jugoslavije ticalo Kongres je bio obilježen Rezolucijom Informbioroa i pokušajima izolacije i dezavuiranja jugoslavenske delegacije. Na račun delegacije i Jugoslavije bile su izrečene i neke uvrede. Sam dolazak delegatkinja iz Jugoslavije bio je onemogućavan. Međutim, degetatkinje Jugoslavije su tada istakle: *... ali ma koliko oni budu nastojali da nas i dalje ometaju, oni neće uspjeti da žene Jugoslavije izoluju od svetskog demokratskog pokreta žena, jer se mi nećemo dati skrenuti sa puta po kojem nas vodi naša Partija i drug Tito*.[57]

Na dan otvaranja Kongresa u sali nije bilo zastave Jugoslavije, a *Informacioni bilten* je objavio članak Jeanette Vermeche, članice Izvršnog komiteta Federacije i Saveza francuskih žena, u kojem je vrijeđala jugoslavenski socijalizam pod rukovodstvom KPJ. Predstavnice žena Jugoslavije u Izvršnom komitetu MDFŽ-a Mitra Mitrović, Vida Tomšić, Olga Milošević i Vanda Novosel pokušale su staviti primjedbe na postupke prema Delegaciji, no to im nije bilo omogućeno.[58]

Unatoč diskriminaciji jugoslavenske delegacije, Mitra Mitrović je u Izvještaju, koji je podnijela Kongresu, iznijela uspjehe žena na obnovi zemlje i zbrinjavanju ratne siročadi. Političku težinu je imala tvrdnja da je Jugoslavija oslobođenje ostvarila samostalno, uz vodstvo Tita, što je bio izravan odgovor na optužbe iz Rezolucije Informbiroa. Ipak, kako je proces odvajanja od Sovjetskog Saveza kao neprikosnovenog uzora pravilne izgradnje socijalizma bio

[54] Vidi: Radica Luburić, Školovanje jugoslovenskih državljana u SSSR-u i sukob 1948. godine, *Godišnjak za društvenu istoriju*, br. 3, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti (CANU), Podgorica 1998, 153-179.

[55] L. Sklevicky, *Konji, žene, ratovi*, 171-174.

[56] Vidi više: C. Bonfiglioli, *Revolutionary Networks. Womens Political and Social Activism,* 159-162; "Drugi kongres Međunarodne demokratske federacije žena. Stotine miliona žena iz cijelog svijeta traže mir i osuđuju ratnohuškačke klike SAD i Engleske", *Oslobođenje*, god. VI, br. 663, Sarajevo, srijeda, 8. decembar 1948, 2; "Kongres Međunarodne demokratske federacije žena završio rad", *Oslobođenje*, god. VI, br. 665, Sarajevo, subota, 11. decembar 1948, 4.

[57] A. Đorđević*, Drugarice i ne (prijateljice) – učešće AFŽJ*, 154-155. Vidi više: "Izvršni odbor AFŽ-a odobrio izvještaj o radu jugoslovenske delegacije na Međunarodnom kongresu žena u Budimpešti", *Oslobođenje*, god. VI, br. 673, Sarajevo, ponedjeljak, 20. decembar 1948, 1.

[58] D. Dijanić, *Društveno-kulturalni aspekti položaja žena*, 74; A. Đorđević, *Drugarice i ne (prijateljice) – učešće AFŽJ*, 155-156.

dugotrajan, a i tadašnji stav KPJ bio je da se ne napada sovjetski narod, Mitrović je navela sovjetske žene, njihov položaj i tretman u društvu kao primjer kojeg treba slijediti.[59] Sve pohvaljeno odnosilo se na sektore koji su u optužbi Informbiroa bili navedeni kao problematični. Zato se ova pohvala izrečena na međunarodnom skupu predstavnica KP zemalja Informbiroa može shvatiti i kao opravdavanje KPJ preko ženske organizacije, kao i najava na čemu će se u budućnosti raditi kako bi se pokazala odanost ideji socijalizma.

Sukob s MDFŽ-a nastavio se i nakon Kongresa. Iznesene su bile kritike protiv Jugoslavije koje su ponavljale optužbe iz Rezolucije Informbiroa, optužujući predstavnice AFŽ-a Jugoslavije da nemaju legitimitet predstavljati žene Jugoslavije, a Jugoslavija je bila optuživana za imperijalizam. Jugoslavenskoj delegaciji bio je povučen poziv na plenum u Moskvi zakazan za kraj 1949. godine.[60] To je izazvalo nezadovoljstvo AFŽ-a Jugoslavije, jer je značilo novu izolaciju Jugoslavije iz međunarodnih odnosa, osobito prema onim zemljama koje su joj do tada bile u fokusu. U Jugoslaviji su bili planirani prosvjedi protiv diskriminacije (ne izbacivanja, jer se ono tada još nije dogodilo) jugoslavenske delegacije u glavnim gradovima svih republika.[61]

Antidemokratski rad MDFŽ-a i odnos prema AFŽ-u Jugoslavije, koji je uslovljen povlačenjem poziva prisustva predstavnicima AFŽ Jugoslavije na plenarom zasijedanju Moskvi, imao je utjecaja na žene u Bosni i Hercegovini. Odmah po izlasku pisma Biroa saveza francuskih žena, Glavni odbor AFŽ-a Bosne i Hercegovine održao je sastanke Sekreterijata i Izvršnog odbora na kome su bile konstatovane informbirovske namjere MDFŽ-a, te je donešen plan rada prema kojem je trebalo upoznati žene Bosne i Hercegovine sa svim kontrarevolucionarnim radom MDFŽ-a. Na sastanku Izvršnog odbora, na kojem je prisustvovalo 40 žena, poslato je protestno pismo sekreterijatu MDFŽ-a i pozdravno pismo Centralnom odboru AFŽ Jugoslavije[62], te su doneseni zaključci kako da se upoznaju sve žene u Bosni i Hercegovini sa kontrarevolucionarnim radom MDFŽ-a.

U protestnom pismu sekreterijatu MDFŽ-a, žene AFŽ-a Bosne i Hercegovine, između ostalog istakle su slijedeće: *Povlačenjem poziva za učešće na plenumu MDFŽ-a u Moskvi, predstavnicima žena Jugoslavije, je djelo klevetnika Informbiroa, na čelu sa nekim rukovodiocima iz SSSR-a. Oni hoće da vas ometu u tom stvaralačkom radu, a vaš postupak je dio te borbe protiv nas i naše zemlje. Informbirovska agentura u MDFŽ-a, želi da onemogući*

[59] O skandiranju „Tito-Staljin" nakon referata Tita na Petom kongresu KPJ 1948. godine u kojem je Tito odbijao optužbe iz Rezolucije, te o tadašnjem stanju ideološke svijesti i o kasnijim tumačenjima tih događaja od strane KPJ vidi: D. Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 299. i 304.
[60] Više vidi: A. Đorđević, *Drugarice i ne (prijateljice) – učešće AFŽJ*, 156-159.
[61] C. Bonfiglioli, *Revolutionary Networks. Womens Political and Social Activism,* 155-158.
[62] Vidi više: ABiH, GO AFŽBiH, *Pozdravno pismo AFŽ Jugoslavije*, br. 2108/49, Sarajevo, 17. oktobar 1949; *Protestno pismo sekreterijatu MDFŽ-a.* („Protestna pisma ženskih organizacija povodom kleveta Informbiroa", AFŽ Arhiv, pristupljeno 23. ožujka 2021, http://afzarhiv.org/items/show/639).

predstvanicima žena Jugoslavije da dođu na plenum u Moskvi. To je poznata metoda Informbiroa, da u odsustvu „osuđuje krivce". To je strah istine. Jasno je da se vi bojite istine, koje bi naše predstavnice iznijele na plenumu. Jasno je da bi one pokazale pravo naličje informbirovske kampanje, koja se vodi protiv naše zemlje. Vi se bojite da se na plenumu iznesu činjenice o kojima se može svako uvjeriti, činjenice o socijalističkoj izgradnji naše zemlje, o našoj borbi za očuvanje mira u svijetu, a protiv ratnog huškanja i agresivnih mjera koje danas vode rukovodioci SSSR-a prema Titovoj Jugoslaviji... U ime žena Bosne i Hercegovine odlučno tražimo da se našim predstavnicima omogući učestvovanje na plenumu u Moskvi. Vi nemate nikakvo pravo da spriječite žene Jugoslavije da kažu šta rade i šta misle o klevetničkoj kampanji koja se već drugu godinu vodi protiv naše zemlje i naših naroda.[63]

S tim u vezi oblasni izvršni odbori AFŽ-a Bosne i Hercegovine održali su svoje sastanke na kojima su osudili informbirovski rad MDFŽ-a. Gradski odbor AFŽ-a u Sarajevu održao je konferenciju žena grada Sarajeva povodom sumiranja rezultata u „Dječijoj nedjelji". Ista je bila masovno posjećena i na njoj su žene bile upoznate sa antidemokratskim radom MDFŽ-a. Nakon ove konferencije, u gradovima, selima, seljačkim radnim zadrugama, radnim kolektivima i ustanovama širom Bosne i Hercegovine održani su sastanci i konferencije žena, na kojima su se žene upoznale sa antidemokratskim radom MDFŽ-a i sa političkom situacijom uopšte.[64]

Kako se na žene Bosne i Hercegovine odrazio antidemokratski rad MDFŽ-a, najbolji pokazatelj su sastanci i konferencije koje su održavane u to vrijeme (tokom 1949. godine), a iste su bile pretvorene u manifestacije podrške „Titu i Partiji" i demonstracije protiv MDFŽ-a. Prema nepotpunim podacima koji nam donosi *Izvještaj o analizi odjeka nedemokratskog rada MDFŽ-a na žene u Bosni i Hercegovini*, održane su sreske i gradske konferencije u slijedećim mjestima: Sarajevo grad i srez, Nevesinje, Bijeljina grad i srez, Bileća, Dubica, Trebinje, Prozor, Konjic, Ljubuški, Prnjavor, Prijedor, Glamoč, Tešanj, Banja Luka, Travnik, Goražde, Gradačac, Mostra grad i srez, Tuzla grad i srez, Zavidovići, Modriča, Zenica grad i srez, Cazin, Žepče, Gornji Vakuf itd. Također, održani su prošireni plenarni sastanci u Zvorniku, Livnu, Gradačcu, Petrovcu, Varešu, Doboju, Tešnju, Zavidovićima, Brčkom, Gračanici, Tuzli, Modriči, Bosanskom Brodu, Maglaju, Zenici, Bosanskom Šamcu, Stocu itd.[65]

U Zenici, u sali Doma kulture, na mitingu je prisustvovalo 3.500 do 4.000 žena. Referat je održala predsjednica Gradskog odbora AFŽ-a, Mira Ćepinac, gdje je istakla: *Žene radnice, domaćice, intelektualke ovog centra naše teške industrije, kojima su se pridružile i žene iz frontovskih brigada odavale su*

[63] *Isto*.
[64] ABiH, GO AFŽBiH, *Izvještaj o analizi odjeka nedemoktaskog rada MDFŽ-a na žene u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini upućen Centralnom odboru AFŽ-a Jugoslavije*, br. 2365/49, Sarajevo, 26. novembar 1949. („Protestna pisma ženskih organizacija povodom kleveta Informbiroa", AFŽ Arhiv, pristupljeno 23. ožujka 2021, http://afzarhiv.org/items/show/633).
[65] *Isto*.

priznanje našoj Partiji za postignute rezultate u socijalističkoj izgradnji, a osuđivale su kontrarevolucionarni rad Informbiroa i informbirovski predstavnika u MDFŽ-a. Tokom cijelog mitinga u Zenici, žene su skandirale „Tito-Partija", „Tito-Stari" itd. Rosa Komatina, jedna od učesnika mitinga istakla je: *Bolje i ljepše konferencije u Zenici nije bilo, a to je zato što nam neprijatelji diraju čast i ponos naroda*. Nakon mitinga žene grada Zenice uputile su pismo podrške Titu u kojem stoji slijedeće: *Postupak MDFŽ-a u našem radu i nastojanju neće nas pokolebati, jer je naša organizacija AFŽ-a danas, jedinstvenija nego ikada, a žene Jugoslavije su čvrsto vezane za naše partijsko i državno rukovodstvo*. Kod žena grada Zenice, veliki interes je vladao zato što su iste na čitalačkim grupama prije masovne konferencije čitali i prerađivali materijal u vezi sa klevetničkom kampanjom MDFŽ-a.

Pored Zenice, na konferenciji u Konjicu prisustvovalo je preko 400 žena, a pismo koje su uputile sekreterijatu MDFŽ-a, su istakle da *mi žene organizacije AFŽ-a slobodne smo vas pozvati da dođete u Titovu Jugoslaviju, da vidite ima li šta sličnoga sa onima što predstavnici Informbiroa govore o Jugoslaviji*. I u ostalim mjestima konferencije su bile masovno posjećene, a na neke su žene dolazile sa parolama i zastavama. Posebno, konferencije su održavane i u mnogim selima i to: u Crnjelovo, Polje, Modrani, Dvorovi, Janja, Brodac, Trnova, Međaši, Ševarlije, Osredci, Mileševci, Vranjak, Čardak, Puračić, Garevac, Skugrić, Koprivna, Tarevci, Tolisa, Kladar, Hajdarevići, Stanari, Jelanska, Tugavići, Brestovo, Trepče, Živinice itd. Primjera radi u srezu Gradačac nije ostalo ni jedno selo, ni zaseok da se žene nisu upoznale sa radom MDFŽ-a. Iz sela Mileševac, 81 žena je potpisala protesno pismo koje je upućeno MDFŽ-a, u kojem se kaže: *Odlučno tražimo da se našim predstavnicima omogući prisustvovanje na plenumu, te da se prestane sa razbijačkom politikom u MDFŽ-a i da se istinito osvjetli stanje u socijalističkoj Jugoslaviji*.[66]

[66] Više vidi: ABiH, GO AFŽBiH, *Protestna pisma ženskih organizacija povodom kleveta Informbiroa*, 1949. ("Protestna pisma ženskih organizacija povodom kleveta Informbiroa,", 319-A, AFŽ Arhiv, pristupljeno 23. ožujka 2021, http://afzarhiv.org/items/show/629; "Protestna pisma ženskih organizacija povodom kleveta Informbiroa,", 325-A, AFŽ Arhiv, pristupljeno 23. ožujka 2021, http://afzarhiv.org/items/show/635; "Protestna pisma ženskih organizacija povodom kleveta Informbiroa,", 328-A, AFŽ Arhiv, pristupljeno 23. ožujka 2021, http://afzarhiv.org/items/show/638; "Protestna pisma ženskih organizacija povodom kleveta Informbiroa,", 330-A, AFŽ Arhiv, pristupljeno 23. ožujka 2021, http://afzarhiv.org/items/show/640; "Protestna pisma ženskih organizacija povodom kleveta Informbiroa,", 329-A, AFŽ Arhiv, pristupljeno 23. ožujka 2021, http://afzarhiv.org/items/show/639; "Protestna pisma ženskih organizacija povodom kleveta Informbiroa,", 326-A, AFŽ Arhiv, pristupljeno 23. ožujka 2021, http://afzarhiv.org/items/show/636; "Protestna pisma ženskih organizacija povodom kleveta Informbiroa,", 327-A, AFŽ Arhiv, pristupljeno 23. ožujka 2021, http://afzarhiv.org/items/show/637; "Protestna pisma ženskih organizacija povodom kleveta Informbiroa,", 320-A, AFŽ Arhiv, pristupljeno 23. ožujka 2021, http://afzarhiv.org/items/show/630; "Protestna pisma ženskih organizacija povodom kleveta Informbiroa,", 321-A, AFŽ Arhiv, pristupljeno 23. ožujka 2021, http://afzarhiv.org/items/show/631; "Protestna pisma ženskih organizacija povodom kleveta

U mnogim Seljačkim radnim zadrugama (SRZ) održane su konferencije i to: SRZ-a „Sloboda", „9. maj", „Savez boraca", „Šujica", „Rade Končar", „Borac", „Bolji život", „Galić Jure", „Radoč", „Plješevac", Branko Surla, Partizan, Ljuti Do, Borojevići, Poplati, Ošanjići, Prusina, Prijedolje, Hatelji, „Suzina", „Petar Kočić", „Mladen Stojanović", „Piskavica", „Strupići", „Crnjići", „Bajić Ilija" i dr. Žene su na ovim konferencijama iznosile konkretne podatke o uspjesima u njihovim radnim zadrugama, govorile su o borbi protiv kulaka i o naporima za socijalistički preobražaj sela, te na temelju toga razotkrivali klevete Informbiroa.

Sa velikim ogorčenjem odbijale su klevete sekreterijata MDFŽ-a, radnice i udarnice radnih kolektiva, koje su na svojim sastancima iznosile rezultate rada u preduzećima, kao i socijalističkoj izgradnji zemlje uopšte, odavajući priznanje „mudrom" rukovođenju KPJ. Takve sastanke održavale su radnice ćilimare Bosanski Petrovac, Tvornica duhana Mostar, žene i rudari iz Ljubije, žene tvornice čarapa Bosanski Brod, Tvornica konzervi Mostar, Industrija duhana Stolac, Tvornica čarapa „Ključ" Sarajevo, žene frontovskih brigada preduzeća drvne industrije „Krivaja", udarnice i radnice tvornice „Vitaminka" Banja Luka, Fabrike platna Mostar, žene preduzeća drvne industrije „Grmeč" itd. Žene rudari iz Ljubinja istakle su: *Naš odgovor na informbirovske klevete, jeste formiranje ženske rudarske brigade u kojoj prebacujemo 200% normu*. Također, žene raznih ustanova su na svojim sastancima se upoznale sa antidemokratskim radom MDFŽ-a i poslale su svoja protestna pisma. Neke od tih protestni pisama poslale su žene Planske komisje i statističkog ureda u Sarajevu, žene Državne bolnice, Ministarstva prosvjete i dr.[67]

Pored konferencija i sastanaka koji su se održali, povodom antidemokratskog rada MDFŽ-a, s kojim je upoznata skoro svaka žena u Bosni i Hercegovini, o istom se govorilo i na predizbornim konferencijama i sijelima, u kojoj su veliku ulogu uzele žene aktivistkinje. Tako npr. u Sarajevu na 345 konferencija i sijela prisustvovalo je 10.256 žena. U vrijeme zasjedanja moskovskog plenuma MDFŽ-a pojačan je bio protest protiv postupaka MDFŽ-a, o čemu je štampa pisala, a i radio emisije su donosile redovne vijesti.[68]

Protestna pisma ženskih organizacija Bosne i Hercegovine, koja su upućena nakon održanih protestnih mitinga tokom 1949. godine, povodom odbijanja poziva za prisustvo predstavnicama žena Jugoslavije na plenarnom

Informbiroa,", 323-A AFŽ Arhiv, pristupljeno 23. ožujka 2021, http://afzarhiv.org/items/show/633; "Protestna pisma ženskih organizacija povodom kleveta Informbiroa,", 324-A, AFŽ Arhiv, pristupljeno 23. ožujka 2021, http://afzarhiv.org/items/show/634; "Protestna pisma ženskih organizacija povodom kleveta Informbiroa,", 322-A, AFŽ Arhiv, pristupljeno 23. ožujka 2021, http://afzarhiv.org/items/show/632).

[67] *Isto*.

[68] ABiH, GO AFŽBiH, *Izvještaj o analizi odjeka nedemoktaskog rada MDFŽ-a na žene u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini upućen Centralnom odboru AFŽ-a Jugoslavije*, br. 2365/49, Sarajevo, 26. novembar 1949. (Protestna pisma ženskih organizacija povodom kleveta Informbiroa, AFŽ Arhiv, pristupljeno 23. ožujka 2021, http://afzarhiv.org/items/show/633).

zasijedanju MDFŽ-a u Moskvi, ukazali su da je to bio čin otvorenog napada na AFŽ-a i na Jugoslaviju. Ženske organizacije su bile ogorčene novim izumima informbirovske propagande, te su ukazale da oni koji se služe ovakvim postupcima nemaju poštene namjere. Kroz protestna pisma ženskih organizacija Bosne i Hercegovine, poručeno je, da su žene Jugoslavije pravi predstavnici miliona žena, koji su bili borci i rukovodioci, kako u ratu i godinama poslije rata, tako i u vrijeme sukoba sa Informbiroom. Također, istaknuto je da su žene Jugoslavije bile i prvi inicijatori osnivanja MDFŽ-a i da smatraju da imaju puno pravo učešća na sastanku u Moskvi. Antidemokratski postupak prema ženama Jugoslavije od strane MDFŽ-a, pokazuje da je MDFŽ-a postala plijen i instrument Informbiroa u borbi protiv jedne male socijalističke države. Odluka da se onemogući dolazak predstavnicama Jugoslavije, kosi se sa principima na kojima je MDFŽ-a osnovan i predstavlja miješanje u unutrašnje stvari AFŽ-a i Jugoslavije koja broji oko 3.800.000 žena.

Također, ženske organizacije Bosne i Hercegovine su smatrale da je to bio nepravilan postupak, te da se tim činom želila sakriti prava istina o Jugoslaviji i radu AFŽ-a. Kao odgovor na sve klevete i laži koje su upućene od strane informbirovskih pristalica prema rukovodstvu AFŽ-a i Jugoslavije, ženske organizacije Bosne i Hercegovine čvrstvo su obećale da će izvršiti sve zadatke koje im bude zadao Centralni odbor AFŽ-a Jugoslavije i da će čvrsto i odlučno podržati jedini pravi put u izgradnji socijalizma, a to je put koji vodi Tito i Partija.

AFŽ-a Jugoslavije je u novembru 1949. godine štampao publikaciju *Žene Jugoslavije i izgrađivanju socijalizma* na engleskom, francuskom i ruskom jeziku, kao odgovor na pojačanu propangandu u informbirovskoj štampi, koja je težila da umanji značaj jugoslovenskih žena u ratu i da ih svrsta na stranu fašista.[69] Ipak na moskovskom plenumu 8. decembra 1949. godine Jugoslavija je bila isključena iz MDFŽ-a.[70] Negativna kampanja će se nastaviti, s obje strane i poslije isključenja AFŽ- Jugoslavije.[71] Prestankom sukoba s Informbiroom uspostavljeni su neki modeli suradnje, ali poziv da se ponovno uključe u MDFŽ-a nije prihvaćen.

Zaključak

Ulazeći po direktivi KPJ u autonomne građanske ženske organizacije, postavljeni su temelji širokog antifašističkog fronta žena, koji se decembra 1942. godine u Bosanskom Pertovcu, formirao kao posebna organizacija nazvana Antifašistički front žena. AFŽ-a je bio pod potpunom kontrolom Partije, kao i sve ostale narodnofrontovske organizacije. Završetkom Drugog svjetskog rata

[69] A. Đorđević, *Drugarice i ne (prijateljice) – učešće AFŽJ*, 156.
[70] V. Tomšić, *Žena u razvoju*, 149 (vidjeti fusnotu 25).
[71] Više vidi: A. Đorđević, *Drugarice i ne (prijateljice) – učešće AFŽJ*, 156-161.

KPJ i dalje je pokazivao veliki interes za AFŽ-a. Od žena zahtijevao puno veće zalaganje nego u vrijeme rata.

AFŽ-a u Bosni i Hercegovini je igrao važnu društveno-političku ulogu i predstavljao je najsvjetliju epizodu ženske emancipacije na ovim prostorima. Kada govorimo o djelovanju i radu AFŽ-a u Bosni i Hercegovini, ono čemu se zaista možemo diviti je nevjerovatna organizovanost, uvezanost i mogućnost da se mobilizira toliki broj žena da uđu u borbu, u obnovu, da se postaraju za mnoge zadatke u izvršenju petogodišnjeg plana kao i brojne druge zadatke. Rad sa ženama bio je ograničen na prenošenje političkih i ideoloških poruka vodstva države i KPJ o budućem uređenju države. Iz zadataka svih Kongresa AFŽ-a vidljivo je da nisu imali autonomiju i da su bili produžena ruka službene politike koju je provodila KPJ

Na međunarodnom planu bosanskohercegovačke žene učestvovale su u međunarodnim ženskim organizacijama gdje su se pripremali za Prvi međunarodni kongres žena u Parizu, na kojem je osnovama Međunarodna demokratska federacija žena (MDFŽ). Jedan od segmenata rada AFŽ-a Bosne i Hercegovine na međunarodnom nivou je i priprema Međunarodne izložbe žena koju je MDFŽ-a pripremala za juni mjesec 1948. godine i na kojoj je poziv za učešće dobila i Jugoslavija. Na ovoj izložbi je trebalo prikazati položaj žene u „novoj Jugoslaviji", ekonomski i socijalni položaj, kao i ulogu žene u umjetnosti i njenu ulogu u stvaranju narodnih rukotvorina.

Pored pripreme i održavanja izložbe žena, AFŽ-a Jugoslavije je na inicijativu MDFŽ-a sprovele akciju pripkupljanje potpisa za podršku prijedloga Sovjetskog Saveza o smanjenju naoružanja, zabrani upotrebe atomske energije u ratne svrhe i kontroli nad proizvodnjom atomske energije. Akcija za prikupljanje potpisa, pored političkog, imala je i organizacioni značaj. Akcija je počela polovinom oktobra 1948. godine i sprovedena je u svim republikama. Rezultati prikupljenih potpisa u Bosni i Hercegovini bio je da od 1.325.572 žena, potpisa je dalo 455.583 ili 34,37%. Najveći odziv žena za prikupljanje popisa bio u Bosni i Hercegovini, a najmanji u Hrvatskoj. U Bosni i Hercegovini akcija prikupljanja potpisa u početku je bila najslabija, radi slabosti unutar samog sekreterijata Glavnog odbora AFŽ-a Bosne i Hercegovine, a isto je imalo odraza i na terenu. Iako je provedena akcija AFŽ-a na pripkupljanje potpisa za podršku prijedloga Sovjetkog Saveza o smanjenju naoružanja, a koji je podržan i od strane vlade Jugoslavije, isti nije usvojen. Reakciju na odbijanju ovog prijedloga reagovale su i žene Bosne i Hercegovine. Jedna takva rekacija upućena je od strane žena Tuzle, koje su uputile protestnu rezoluciju OUN-a, koju su potpisale 4.630 žena.

Izbijanjem sukoba sa Sovjetskim Savezom i objavljivanjem Rezolucije Informbiroa s ciljem pritiska na Jugoslaviju i smjene tadašnjeg rukovodstva, do istog nije došlo. Kako je do tada sukob bio tajan, objava Rezolucije Informbiroa izazvala je šok među narodnima Jugoslavije. Vezano za sukob s Informbiroom, AFŽ-a imao je zadatak svojim aktivisticama na terenu prenijeti službene stavove KPJ i Tita o zadacima koji se pred njih po tom pitanju postavljaju. Žene su odbile Rezoluciju i svoju privrženost KPJ, Jugoslaviji i Titu, pokazale su slanjem

brzojava podrške, preuzimanjem obaveza učlanjenja u Narodni front i dodatnim doprinosom dobrovoljnim radnim satima na izgradnji socijalizma

U jeku sukoba Jugoslavije sa Informbiroom, održan je i Drugi kongres MDFŽ-a u Budimpešti, koji je bio obilježen Rezolucijom Informbioroa i pokušajima izolacije i dezavuiranja jugoslavenske delegacije. Na račun delegacije i Jugoslavije bile su izrečene i neke uvrede. Sam dolazak delegatkinja iz Jugoslavije bio je onemogućavan. Iznesene su bile kritike protiv Jugoslavije koje su ponavljale optužbe iz Rezolucije Informbiroa, optužujući predstavnice AFŽ-a Jugoslavije da nemaju legitimitet predstavljati žene Jugoslavije. Jugoslavenskoj delegaciji bio je povučen poziv na plenum u Moskvi zakazan za kraj 1949. godine. To je izazvalo nezadovoljstvo AFŽ-a Jugoslavije, jer je značilo novu izolaciju Jugoslavije iz međunarodnih odnosa, osobito prema onim zemljama koje su joj do tada bile u fokusu.

Antidemokratski rad MDFŽ-a i odnos prema AFŽ-u Jugoslavije, koji je uslovljen povlačenjem poziva prisustva predstavnicima AFŽ Jugoslavije na plenarom zasijedanju Moskvi, imao je utjecaja na žene u Bosni i Hercegovini. Odmah po izlasku pisma Biroa saveza francuskih žena, Glavni odbor AFŽ-a Bosne i Hercegovine održao je sastanke Sekreterijata i Izvršnog odbora na kome su bile konstatovane informbirovske namjere MDFŽ-a, te je donešen plan rada prema kojem je trebalo upoznati žene Bosne i Hercegovine sa svim kontrarevolucionarnim radom MDFŽ-a. Sa sastanka Izvršnog odbora, poslato je protestno pismo sekreterijatu MDFŽ-a i pozdravno pismo Centralnom odboru AFŽ Jugoslavije, te su doneseni zaključci kako da se upoznaju sve žene u Bosni i Hercegovini sa kontrarevolucionarnim radom MDFŽ-a. U gradovima, selima, seljačkim radnim zadrugama, radnim kolektivima i ustanovama širom Bosne i Hercegovine održani su sastanci i konferencije žena, na kojima su se žene upoznale sa antidemokratskim radom MDFŽ-a i sa političkom situacijom uopšte. Protestnim pismima, ženske organizacije Bosne i Hercegovine, ukazali su da je to bio čin otvorenog napada na AFŽ-a i na Jugoslaviju. Kroz protestna pisma ženskih organizacija Bosne i Hercegovine, poručeno je, da su žene Jugoslavije pravi predstavnici miliona žena, koji su bili borci i rukovodioci, kako u ratu i godinama poslije rata, tako i u vrijeme sukoba sa Informbiroom.

Također, ženske organizacije Bosne i Hercegovine su smatrale da je to bio nepravilan postupak, te da se tim činom želila sakriti prava istina o Jugoslaviji i radu AFŽ-a. Kao odgovor na sve klevete i laži koje su upućene od strane informbirovskih pristalica prema rukovodstvu AFŽ-a i Jugoslavije, ženske organizacije Bosne i Hercegovine čvrstvo su obećale da će izvršiti sve zadatke koje im bude zadao Centralni odbor AFŽ-a Jugoslavije i da će čvrsto i odlučno podržati jedini pravi put u izgradnji socijalizma, a to je put koji vodi Tito i Partija.

Summary

Entering autonomous civic women's organizations under the CPY directive, the foundations were laid for a broad anti-fascist women's front, which was formed in December 1942 in Bosanski Pertovac as a special organization called the Anti-Fascist Women's Front. AFŽ was under the complete control of the Party, as well as all other Popular Front organizations. At the end of the Second World War, the CPY continued to show great interest in the AFŽ. He demanded much more commitment from women than during the war.

The AFŽ in Bosnia and Herzegovina played an important socio-political role and was the brightest episode of women's emancipation in this area. When we talk about the activities and work of AFŽ in Bosnia and Herzegovina, what we can really admire is the incredible organization, commitment and ability to mobilize so many women to enter the fight, to rebuild, to take care of many tasks in the execution of the five-year plan. as well as numerous other tasks. Work with women was limited to conveying the political and ideological messages of the state leadership and the CPY on the future organization of the state. It is evident from the tasks of all AFŽ Congresses that they did not have autonomy and that they were an extended arm of the official policy pursued by the CPY.

At the international level, Bosnian women participated in international women's organizations where they prepared for the First International Congress of Women in Paris, which is based on the International Democratic Federation of Women (MDFŽ). One of the segments of the work of the AFŽ of Bosnia and Herzegovina at the international level is the preparation of the International Exhibition of Women, which was prepared by the MDFŽ for June 1948 and in which Yugoslavia also received an invitation to participate. This exhibition was to show the position of women in the “new Yugoslavia”, the economic and social position, as well as the role of women in art and their role in the creation of folk handicrafts.

In addition to preparing and holding the women's exhibition, the AFŽ of Yugoslavia, at the initiative of the MDFŽ, carried out an action to collect signatures in support of the Soviet Union's proposal to reduce weapons, ban the use of nuclear energy for war purposes and control atomic energy production. The action for collecting signatures, in addition to the political one, also had an organizational significance. The action began in mid-October 1948 and was carried out in all republics. The results of the collected signatures in Bosnia and Herzegovina were that out of 1,325,572 women, 455,583 or 34.37% gave their signatures. The highest turnout of women for the census was in Bosnia and Herzegovina, and the lowest in Croatia. In Bosnia and Herzegovina, the action of collecting signatures was initially the weakest, due to weaknesses within the Secretariat of the Main Board of the AFŽ of Bosnia and Herzegovina, and the same was reflected in the field. Although the AFŽ action was taken to collect signatures in support of the Soviet Union's arms reduction proposal, which was also supported by the Yugoslav government, it was not adopted. The women of

Bosnia and Herzegovina also reacted to the rejection of this proposal. One such reaction was sent by the women of Tuzla, who sent a UN protest resolution, which was signed by 4,630 women.

With the outbreak of the conflict with the Soviet Union and the publication of the Resolution of the InformBureau with the aim of putting pressure on Yugoslavia and removing the then leadership, the same did not happen. As the conflict was secret until then, the announcement of the Resolution of the InformBureau caused a shock among the people of Yugoslavia. Regarding the conflict with the Informbiro, the AFŽ had the task of conveying to its activists on the ground the official views of the CPY and Tito on the tasks set before them on this issue. The women rejected the Resolution and their commitment to the CPY, Yugoslavia and Tito, showing it by sending telegrams of support, taking on the obligations of joining the Popular Front and making an additional contribution to voluntary working hours to build socialism.

In the midst of Yugoslavia's conflict with the Informbiro, the Second Congress of the MDFŽ was held in Budapest, which was marked by the Informbioro Resolution and attempts to isolate and disavow the Yugoslav delegation. Some insults were uttered against the delegation and Yugoslavia. The very arrival of female delegates from Yugoslavia was prevented. Criticisms were leveled against Yugoslavia, repeating the accusations in the Informbiro Resolution, accusing the representatives of the AFŽ of Yugoslavia of not having the legitimacy to represent the women of Yugoslavia. The invitation to the plenum in Moscow, scheduled for the end of 1949, was withdrawn from the Yugoslav delegation. This caused dissatisfaction of the AFŽ of Yugoslavia, because it meant a new isolation of Yugoslavia from international relations, especially towards those countries that had been in its focus until then.

The anti-democratic work of the MDFŽ and the attitude towards the AFŽ of Yugoslavia, which was conditioned by the withdrawal of the invitation to attend the representatives of the AFŽ of Yugoslavia at the plenary session in Moscow, had an impact on women in Bosnia and Herzegovina. Immediately after the release of the letter from the Bureau of the French Women's Union, the Main Board of the AFŽ of Bosnia and Herzegovina held meetings of the Secretariat and the Executive Board at which the informational intentions of the MDFŽ were stated. all the counter-revolutionary work of the MDFZ. From the meeting of the Executive Board, a protest letter was sent to the MDFŽ secretariat and a congratulatory letter to the Central Board of the AFF Yugoslavia, and conclusions were reached on how to acquaint all women in Bosnia and Herzegovina with the counterrevolutionary work of the MDFZ. Meetings and conferences of women were held in towns, villages, peasant labor cooperatives, work collectives and institutions throughout Bosnia and Herzegovina, at which women were introduced to the anti-democratic work of the MDFZ and the political situation in general. In protest letters, women's organizations in Bosnia and Herzegovina indicated that it was an act of open attack on AFZH and Yugoslavia. Through protest letters from women's organizations in Bosnia and

Herzegovina, it was said that the women of Yugoslavia were the true representatives of millions of women, who were fighters and leaders, both in the war and the years after the war, and during the conflict with the Informbiro.

Also, the women's organizations of Bosnia and Herzegovina considered that this was an incorrect procedure, and that by doing so they wanted to hide the real truth about Yugoslavia and the work of the AFŽ. In response to all the slanders and lies directed by the Informbir supporters towards the leadership of AFŽ and Yugoslavia, the women's organizations of Bosnia and Herzegovina firmly promised to carry out all the tasks assigned to them by the Central Board of AFŽ Yugoslavia and to firmly and decisively to support the only right path in building socialism, and that is the path led by Tito and the Party.

Doc. dr. Mariyana STAMOVA
Institut za balkanistike sa Centrom za trakologiju
Bugarska akademija nauka
E-mail: marianastamova@yahoo.com

Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC: 94(497)"1960/1980" (093)
323:323.1:314.1-054(497:496.5)"1960/1980"
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2021.4.5.130

ALBANCI U JUGOSLAVIJI OD KRAJA 60-ih DO POČETKA 80-ih XX STOLJEĆA

Apstrakt: *Članak se fokusira na događaje nakon Brionskog plenuma Centralnog komiteta SKJ u leto 1966, koji se pokazao kao "rubikon" za prirodu i razvoj međunacionalnih odnosa u jugoslovenskoj federaciji. Odluke plenuma dovele su do oslobođenje do tada potisnutog albanskog problema. Ovo je prva velika pobjeda Albanaca u Jugoslaviji. S tim u vezi, započeo je pokret među albanskim stanovništvom u multinacionalnoj federaciji sa glavnim ciljem postizanja punog nacionalnog priznanja, uključujući republički status Kosova. Treba napomenuti da je tek nakon sredine šezdesetih došlo do proboja u manjinskoj politici. Izraz nove jugoslovenske politike nova je ustavna i zakonska definicija "jugoslovenskih naroda i narodnosti", koja zamenjuje izraz "nacionalna manjina". Označavanjem manjinskih zajednica u saveznoj Jugoslaviji kao "jugoslovenske nacionalnosti", uvedene su odgovarajuće promene u pravima Albanaca u Jugoslaviji, usled čega je njihova društveno-politička aktivnost naglo porasla. Albansko pitanje se više ne zanemaruje, a vođstvo jugoslovenske stranke traži rješenja. Značajni jugoslovenski fondovi i investicije usmereni su na Kosovo kako bi se albansko stanovništvo približilo jugoslovenskoj federaciji, kao i u nadi da će zaboraviti na svoju vezu sa Albanijom.*

Nakon Brionskog plenuma, albanski problem u jugoslovenskoj federaciji ušao je u kvalitativno novo stanje. Događaji u Autonomnoj pokrajini Kosovo i susjednoj Republici Makedoniji krajem 1968. godine odigrali su važnu ulogu u daljem razvoju ovog problema i u promenama u ustavnom, pravnom i društveno-političkom razvoju jugoslovenske federacije. Dakle, nakon demonstracija albanskog stanovništva na Kosovu i u Makedoniji krajem 1968. godine, započela je "puzajuća albanizacija" Kosova. Albanska politička elita i posebno albanska inteligencija odigrali su važnu ulogu u nametanju "albanizacije" kao političke linije krajem šezdesetih. Sve važne funkcije i položaje u administraciji, kulturi, obrazovanju i politici na Kosovu obavlja albansko osoblje. To je dovelo do rastućeg nepovjerenja između albanskog stanovništva i srpsko-crnogorske

manjine, koji su bili prisiljeni napustiti svoje domove i migrirati u druge republike i okruge. Političko rukovodstvo u Prištini poziva autonomnu pokrajinu da izjednači svoja prava i obaveze sa republikama kao saveznim jedinicama. Tako je u praksi početkom 70-ih kosovsko pitanje u Jugoslaviji postalo federalno pitanje, a ne samo problem Republike Srbije. Albanci u Prištini upleteni su u kontroverzu na liniji Zagreb-Beograd i pronalaze podršku Hrvatske, kao i Slovenije u svojim naporima da svoj problem izvedu iz Srbije i stave ga na savezni nivo u SKJ i SFRJ. Važno je napomenuti da procesi u političkom životu Autonomne Pokrajine Kosovo nisu izolirani i povezani su sa događajima u Jugoslavenskoj Federaciji u cjelini, a posebno u Hrvatskoj krajem 1960-ih i početkom 1970-ih, što je kulminiralo tzv. Zagrebačko proljeće 1971. Ozbiljna kriza u hrvatskim odnosima s federacijom tih je godina imala značajan utjecaj na međunarodne odnose i dovela do povećanja intenziteta međunarodnih sporova. Ovo također ostavlja trag na unutrašnjem političkom životu Autonomne Pokrajine Kosovo. Tražeći saveznike protiv srpske hegemonije i unitarizma, koji su glavna politička prijetnja hrvatskoj republici, zagrebačko vodstvo zalaže se za kosovske zahtjeve za proširivanje autonomnih prava i povećanje prava i sloboda albanskog stanovništva. Izmene i dopune saveznog uređnja Jugoslavije (1968-1971) i novog jugoslovenskog ustava iz 1974. godine ogledaju se na Kosovu, što albanski problem čini ne samo problemom Srbije, već i zajedničkim jugoslovenskim problemom.

Ključne riječi: *Jugoslavija, Kosovo, Albansko stanovništvo, Brionski plenum, Jugoslovenski ustav.*

THE ALBANIANS IN YUGOSLAVIA FROM THE LATE 1960s TO THE EARLY 1980s

Abstract: *The paper focuses on the events after the Brioni plenum of the Central Committee of the LCY in 1966. The turning point for the development of the national relationships in the Yugoslav federation became namely the Brioni plenim. This plenum and its decisions led to a liberalization of the national relationships in Yugoslavia, thus to the outburst of the Albanian problem, which was severely suppressed to this moment. This is the first major victory for the Albanians in Yugoslavia. In this regard, a movement has begun among the Albanian population in the multinational federation with the main goal of achieving full national recognition, including republican status for Kosovo. This new policy towards the minorities in Yugoslavia was introduced after the middle of the 1960s. Its expression became the new constitutional definition of "Yugoslav peoples and ethnoses", which had to substitute the term "national minorities". That led to changes into the rights of Albanians in Yugoslavia, and as a result their socio-political activity drastically aroused. The Yugoslav party leadership started again to look for a solution of the Albanian issue. Significant*

Yugoslav financial aid and investments were directed towards Kosovo, aiming at a closer incorporation of the Albanians in the Yugoslav federation and an interruption of their connection with Albania.

After the Brioni Plenum, the Albanian problem in the Yugoslav Federation entered a qualitatively new state. The events in the Autonomous Province of Kosovo and the neighboring Republic of Macedonia at the end of 1968 played an important role in the further development of this problem and in the changes in the constitutional, legal and socio-political development of the Yugoslav Federation. So after the demonstrations of the Albanian population in Kosovo and Macedonia at the end of 1968, a "creeping Albanization" started in Kosovo. The Albanian political elite and intelligencia played the most important role in the imposition of the "Albanization" as a political line at the end of the 1960s. Albanians hold all important posts in administration, culture, education and political life of Kosovo. That led to an increasing mistrust between the Albanian population and the Serbian-Montenegrin minority, and the last was forced to leave its homes and to migrate in other republics and regions. The political leadership in Prishtina insisted the autonomous region to get equal rights with the republics as a federal unit. That is how at the beginning of the 1970s Kosovo issue transferred into a problem of the whole Yugoslav federation, not only a Serbian one. The Albanians in Prishtina were involved into the confrontation Zagreb-Belgrade and acquired a support from the Croatian side, as well as the Slovenian one in the efforts to take their problem out of Serbia and to put it on a federal level at the League Communists of Yugoslavia (LCY) and the Socialist Federal Republic of Yugoslavia (SFRY). The processes in the political life of the autonomous region Kosovo were not isolated and were connected with the events in the Yugoslav federation as a whole, and precisely in Croatia at the end of the 1960s and the beginning of the 70s, which culmination was so-called "Zagreb Spring" in 1971. The Croatian crisis had an important influence on the national relationships in the federation and led to an inflammation of the national disputes. That had a direct impact on the political life of Kosovo. Searching for allies against Serbian hegemony and unitarism, which were the main danger for the Croatian republic, Zagreb's political leadership supported Kosovo pretensions for the extension of the autonomous rights and the freedoms of the Albanians. The amendments to the federal system of Yugoslavia (1968-1971) and the new Yugoslav constitution from 1974 are reflected in Kosovo, which makes the Albanian problem not only a problem of Serbia, but also a common Yugoslav problem.

Key words: *Yugoslavia, Kosovo, The Albanian population, The Brioni Plenum, The Yugoslav constitution*.

Uvod

Procesi demokratizacije u jugoslovenskom društvu započeti 60-ih dali su ozbiljan zamah raspravama o ustavnim promenama 1968-1971. godine i o regulisanju položaja manjinskih zajednica. Prema ustavnim reformama, federacija je zajednica ravnopravnih naroda i narodnosti, s tim da se pitanje statusa pokrajina unutar republike i federacije stavlja u prvi plan. Predstavnici albanske inteligencije i političke elite na Kosovu izrazili su želju da pokrajine dobije status savezne jedinice, odnosno "Jugoslovenske socijalističke republike". Oni podržavaju uključivanje u ustav principa samoopredeljenja albanskog stanovništva kao osnove za stvaranje Kosova ravnopravnom saveznom jedinicom. Međutim, rukovodstvo federacije i SKJ nisu prihvatili ideju kosovskih Albanaca o republičkom statusu u Socijalističkoj autonomnoj pokrajini Kosovo. Nakon demonstracija albanskog stanovništva na Kosovu i u Makedoniji krajem 1968. godine, započela je "puzajuća albanizacija" Kosova. Albanska politička elita i posebno albanska inteligencija odigrali su važnu ulogu u nametanju "albanizacije" kao političke linije krajem 60-ih. Sve važne funkcije i položaje u administraciji, kulturi, obrazovanju i politici na Kosovu obavlja albansko osoblje. To je dovelo do rastućeg nepovjerenja između albanskog stanovništva i srpsko-crnogorske manjine, koji su bili prisiljeni napustiti svoje domove i migrirati u druge republike i područje. Političko rukovodstvo u Prištini poziva autonomnu pokrajinu da izjednači svoja prava i obaveze sa republikama kao saveznim jedinicama. Tako je u praksi početkom 70-ih kosovsko pitanje u Jugoslaviji postalo federalno pitanje, a ne samo problem Republike Srbije. Albanci u Prištini upleteni su u kontroverzu na liniji Zagreb-Beograd i pronalaze podršku Hrvatske, kao i Slovenije u svojim naporima da svoj problem izvedu iz Srbije i stave ga na savezni nivo u SKJ i SFRJ.

Ustavne promjene u Jugoslaviji kasnih 60-ih i ranih 70-ih i novi jugoslavenski ustav 1974. godine

Kampanja za ustavne promene (1968-1971) završena je usvajanjem Četvrtog ustava Jugoslavije, 21. februara 1974. godine.[1] Njime se afirmiše pravo naroda Jugoslavije na samoopredeljenje do otcepljenja, garantuje im pravo na nacionalnu slobodu i nezavisnost i potvrđuje slogan za "bratstvo i jedinstvo" naroda i narodnosti.[2] Ustav prvi put pominje kao savezne države autonomne pokrajine, koje su izričito uključene u sastav Socijalističke Republike Srbije.

[1] Paul Shoup, The Government and Constitutional States in Kosova: Some Brief Remarks, Arshi Pipa, Sami Repishti (eds), *Studies on Kosova*, Columbia University Press, New York 1984, 237.
[2] Snežana Trifunovska (ed), *Yugoslavia through Documents: From Its Creation to Its Dissolution*, Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht 1999, 224.

Ustav iz 1974. promijenio je strukturu savezne skupštine.[3] Umjesto pet vijeće, sada su dvije – Savezno vijeće i Vijeće republika i autonomnih područja, koje funkcioniraju kao zasebna parlamentarna tijela. Savezno vijeće bavi se pitanjima socijalno-ekonomske strukture i političkog sistema federacije. Vijeće republika i autonomnih pokrajina čine delegati koje sa izabrani od skupštine republika i autonomnih pokrajina u Srbiji.[4]

U ustavu dve autonomne područje, Vojvodina i Kosovo, imaju poseban položaj u Srbiji. Po prvi put od svog osnivanja, dve autonomne pokrajine integrisane su kao deo federacije, zadržavajući pripadnost Srbiji. Po prvi put su dobili pravo da usvoje svoj vlastiti "ustav" umjesto dosadašnjeg "statute" (na snazi 1949-1969) i "ustavnog zakona" (1969-1974), koji nisu mogli biti u suprotnosti sa zakonima SFR Jugoslavija i SR Srbija.[5]

Prema odredbama ustava SFRJ, svaka pojedinačna republika donosi i odobrava svoj ustav. Dvadesetpetog februara 1974, usvojen je ustav SR Srbije, koji gotovo ponavlja ustav SFRJ. Kao rezultat talasa ustavnih promena iz 1967, 1968. i 1971. godine, stara situacija nije mogla da se održi i srpski ustav je uspostavio Vojvodinu i Kosovu kao sastavne delove republike. Prema članu 292 Ustava Srbije, granice teritorija autonomnih pokrajina ne mogu se menjati bez njihovog pristanka.[6]

U skladu sa jugoslovenskim i srpskim ustavima, izrađen je ustav dve autonomne oblasti, što je presedan u razvoju Jugoslavije. Ustav SAP-a Kosova usvojen je 27. februara 1974. godine. Za razliku od ustavnog zakona iz 1969. godine, član 1. novog ustava pokrajina priznaje suvereno pravo zastupanja radnika u zajedničkom jugoslovenskom socijalno-ekonomskom i političkom sistemu. Kosovski ustav afirmiše pokrajinu kao "autonomnu i samoupravnu zajednicu".[7]

Albanci su prvi put na vrhu liste nacionalnosti koje žive na Kosovu, a svaki pokušaj kršenja prava i sloboda "naroda i narodnosti" na Kosovu kažnjiv je članom 187 kao kažnjavanje svake propagande i širenja nacionalnih, rasnih ili vjerska mržnja.[8]

Prema članu 293, u okviru spoljne politike SFRJ, SAP Kosovo također sprovodi politiku saradnje sa telima i organizacijama drugih zemalja, kao i sa međunarodnim organizacijama.[9] Ovaj član daje pravo Albancima na tom

[3] Костадин Лазаров, *Национални взаимоотношения в социалистическа Югославия (Към въпроса за националните спорове и противоречия)*, София 1978, 97.
[4] Новица Велјановски, *Македонија 1945-1991. Државност и независност*, Скопје 2002, 294-295. (dalje: Н. Велјановски, *Македонија 1945-1991*).
[5] Sami Repishti, The Evolution of Kosova's Autonomy Within the Yugoslav Constitutional Framework, u: Arshi, Pipa, Sami Repishti (eds), *Studies on Kosova*, Columbia University Press, New York 1984, 216 (dalje: S. Repishti, *Evolution of Kosova's Autonomy*); *Ustavni razvoj Socijalističke Jugoslavije*, Beograd 1988, 511. (dalje: *Ustavni razvoj Socijalističke Jugoslavije*).
[6] S. Repishti, *Evolution of Kosova's Autonomy*, 205.
[7] *Isto*, 216-217.
[8] *Ustavni razvoj Socijalističke Jugoslavije*, 535-536.
[9] S. Repishti, *Evolution of Kosova's Autonomy*, 217-218.

pokrajinu da uspostavljaju kontakte sa državnim tijelima, kulturnim, socijalnim, ekonomskim i drugim organizacijama u susjednoj Narodnoj Republici Albaniji.

Ustav jugoslovenske federacije iz 1974. godine, različiti naučnici usvajaju različito. Prema srpskoj školi, ovaj ustav sve više povećava učešće etničkih Albanaca u tijelima federacije i republike, kao i uspostavljanje albanske političke nomenklature u upravljanju autonomnom pokrajinom, što će imati negativne posledice po Srbiju. Tako npr. 1978. godine pisac Sinan Hasani izabran je za potpredsjednika Skupštine SFRJ, 1985. bio je potpredsjednik, a 1986. već je bio predsjednik Predsjedništva SFRJ.[10] U maju 1979. godine 62-godišnji Fadil Hodja preuzeo je funkciju zamjenika predsjedavajućeg Predsjedništva SFRJ. Od 1978. do 1988. godine, kao predstavnici Kosova, Albanci su zauzimali nekoliko veoma važnih funkcija u državnoj strukturi: u Skupštini SFRJ, u Centralnom komitetu SKJ, u Savezu socijalističke omladine Jugoslavije i drugima. U 15 zemalja, Albanci predstavljaju SFRJ kao ambasadori, troje su zamjenici ministra vanjskih poslova, i troje generalni konzuli. U vojsci su i Albanci - četvorica imaju čin generala, jedan je zamjenik ministra odbrane, a dvojica su zapovjednici teritorijalne odbrane Kosova.[11] Albanci su takođe zastupljeni u republičkim strukturama Makedonije i Crne Gore. Svi ovi podaci naveli su neke zapadne novinare i promatrače u kosovskim i jugoslovenskim procesima, poput Tima Jude, da govore o "zlatnom dobu" za kosovske Albance u 70-ih, a posebno nakon ustava iz 1974. godine.[12]

Aktivnosti albanskih ilegalnih organizacija u Jugoslaviji i uloga propagande iz susjedne Albanije

Uprkos promenama u ustavu Jugoslavije, u periodu 1973-1975. broj albanskih ilegalnih organizacija postepeno se povećavao. Zapadni istraživači također primećuju prisustvo takvih. Međutim, svoj izgled i postupke objašnjavaju neprovođenjem i zanemarivanjem ustavnih odredbi, koje idu na štetu etničkim Albancima u jugoslovenskoj federaciji. Istu izjavu dali su i predstavnici škole koja govori albanski jezik povodom aktivnosti ilegalnih oblika otpora u autonomnoj pokrajini čak i nakon završetka Drugog svjetskog rata.[13]

Prema jugoslovenskim službama bezbednosti, aktivnosti "neprijatelja" jugoslovenske države nisu prestale ni na trenutak. Tako je krajem 1973. i

[10] Sinan Hasani (14.05.1922–28.08.2010). Ambasador SFRJ u Danskoj (1971-1974). Godine 1982. izabran je za predsednik Pokrajinskog komiteta SK Kosova. Predsednik Predsedništva SFRJ (15.05.1986–15.05.1987).

[11] Момчило Павловић, Албанци (шиптари) у Србији и Југославији 1944-1991, u*: Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878–2000*, ИСИ, Београд 2001, 170.

[12] Tim Judah*, Kosovo. What Everyone Needs to Know*, Oxford University Press, Oxford 2008, 55-63.

[13] Vidjeti više u: Ethem Çeku, *Mendimi Polikit i lëvizjes ilegale në Kosovë 1945-1981*, Brezi'81, Prishtinë 2003, 408; Sabile Keçmezi-Basha, *Programet politike të Lëvizjes Kombëtare Shqiptare (1878-1990)*, Instituti i Historisë, Prishtinë 2013, 428.

početkom 1974. otkriveno nekoliko ozbiljnih propagandnih akcija ilegalne organizacije "Revolucionarni pokret za ujedinjenje Albanaca", koju je vodio Adem Demaci.[14] Prema jugoslovenskim službama, pomoć obavještajne službe Narodne Republike Albanije, poznate i kao Sigurimi, igra aktivnu ulogu u akcijama ove i drugih organizacija ove vrste. Kroz legalne i ilegalne forme tih godina, politika NR Albanija i Albanska partija rada usmerena je na sve intenzivnije političke i propagandne aktivnosti, koje imaju za cilj da steknu više sledbenika na Kosovu i zauzmu pozicije u jugoslovenskim javnim strukturama. Ilegalne organizacije i grupe u Autonomnoj Pokrajini također djeluju u tom smjeru, potičući svoje članove da budu primljeni u Savez komunista i u razne društveno-političke organizacije. U mnogim su slučajevima njihovi pokušaji bili uspješni, što je također posljedica slabosti u kadrovskoj politici, koja je predmet rasprava na društveno-političkim forumima SKJ.[15]

Dakle, uprkos ustavu iz 1974. godine, prava autonomije u federaciji su značajno proširena, a 70-ih godina, a posebno pred kraj decenije, u SAP Kosovu već su postojali znakovi puzanja napetosti.

Prema informacijama saveznog sekretara unutrašnjih poslova SFRJ Franje Herlevića[16], od 1974. do početka 1981. godine, organi bezbednosti otkrili su više od hiljadu ljudi koji su se bavili subverzivnim aktivnostima sa pozicija albanskog nacionalizma. Učestvuju u studentskim pokretima koji se uglavnom bave propagandom, distribucijom zabranjene literature i apelima te se postepeno uključuju u aktivnosti različitih ilegalnih organizacija.[17]

Rast ilegalnih formacija na teritoriji autonomne pokrajine Kosovo, kao i pogoršanje ekonomske situacije federacije, doveli su do još jedne (nakon 1950, 1967. i 1971) četvrte posete jugoslovenskog lidera Tita Prištini 1979. godine.[18]

S druge strane, pored jugoslovenske javne rasprave o pitanjima koja su pogađala albansko etničko stanovništvo tih godina, u Beogradu je početkom 1977. objavljen i dokumentarni material "Srbija i njene autonomne pokrajine - ustavni status i praksa". Ovaj dokument, poznat kao "Plava knjiga", odobrio je i usvojio Centralni komitet SK Srbije 30. juna 1977. godine. Neki članovi stranke oštro su kritikovali njegov izgled, što je odmah postalo "ad acta" .[19] U njemu je srpsko predsjedništvo oštro kritiziralo odnose između Srbije i pokrajine,

[14] Arhiv Slovenije (dalje: AS) 1589, Centralni Komitet Zveze komunistov Slovenije (dalje: CKZKS), št. 1230, AE: IV/3701, 11.
[15] *Isto*, 11.
[16] Франьо Херлевич (21.06.1915–4.05.1998). Генерал-полковник от ЮНА. От 17 май 1974 до 16 май 1982 г. е съюзен секретар на вътрешните работи на СФРЮ. Franjo Herlevic (21.06.1915-4.05.1998). General-pukovnik JNA. Od 17. maja 1974. do 16. maja 1982. bio je savezni sekretar unutrašnjih poslova SFRJ.
[17] Фрањо Херлевић, „Нећемо дозволити да Титово и наше дјело ико угрожава", *Борба*, Београд, 13.05.1981, 6.
[18] Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), Kabinet predsednika Republike (dalje: KPR) – 837 – II – 1/287.
[19] Miranda Vickers, *Between Serbs and Albanians. A History of Kosovo*, Columbia University Press, New York 1998, 183.

uglavnom Kosova, navodeći njegovu "neustavnu nezavisnost", koja predstavlja ozbiljnu prijetnju državnosti Srbije.

Međutim, rukovodstvo srpskih komunista tih godina nije bilo voljno da održi takvu političku liniju. Strah da bi objavljivanje "srpskog pitanja" izazvalo političku krizu u Jugoslaviji sa trajnim posljedicama prisutan je u Savez komunista i paralizira svaku inicijativu za radikalno suzbijanje eksplozivne situacije na Kosovu. Kao rezultat, materijal radne grupe Predsedništva Socijalističke Republike Srbije ocenjen je neprihvatljivim za rešavanje odnosa u republici i insistira na daljem suzbijanju centralističko-partikularističkih tendencija.[20]

Istovremeno, ustav SFRJ iz 1974. godine pružio je priliku albanskoj državi da pojača kulturnu propagandu među Albancima u jugoslovenskoj federaciji. Nastavnici i profesori, nastavni materijali i pomagala za škole i univerzitete šalju se na Kosovo iz Tirane. Prema jugoslovenskim političkim krugovima, broj nacionalističkih manifestacija među albanskim stanovništvom u Jugoslaviji povećava se kao rezultat pojačane kulturne i obrazovne propagande.[21]

Politika Albanije prema Jugoslaviji od stupanja na snagu ustava iz 1974. izazvala je ozbiljnu zabrinutost i napetost u saveznim i republičkim političkim krugovima. Stoga je sastanak Predsedništva SFRJ 14. decembra 1976. godine o jugoslovenskoj politici prema Albaniji bio prvi ozbiljan korak i pokušaj pronalaženja pravog puta u razvoju međudržavnih odnosa. 13. marta 1979. godine u Skoplju je organizovan sastanak predsednika predsedništava Socijalističke republike Srbije, Socijalističke republike Crne Gore, Socijalističke republike Makedonije i SAP Kosova. Glavno pitanje o kojem se razgovara je saradnja između Jugoslavije i Albanije[22].

Krajem 1979. godine, Predsedništvo Pokrajinski komiteta SK Kosova, kao i Predsedništvo Centralnog komiteta SK Jugoslavije i drugih jugoslovenskih državnih tijela (Savezni sekretarijat spoljnih poslova, itd) smatrali su da su albanske izjave i odnos Tirane prema Beogradu voditi do eskalacije njihovog negativnog stava, posebno u pogledu situacije s Albancima u Jugoslaviji i granica između dvije zemlje.[23] Prema Beogradu, Tirana je prilagodila svoju procjenu neposredne opasnosti koju Albanija vidi na Istoku nakon prekida veza sa Kinom.[24]

---

[20] Драган Богетић, Регулисање уставно-правног статуса Косова и Метохије у социјалистичкој Југославији 1946-1990, u: *Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878-2000*, ИСИ, Београд 2001, 193-194. (dalje: Др. Богетић, *Регулисање уставно-правног статуса Косова и Метохије*); Драгослав Дража Марковић, *Живот и политика 1967-1978*, Београд 1987, 485.

[21] Државен Архив на Република Македонија (dalje: ДАРМ), фонд Извршен совет на СР Македонија (dalje: ф. 159), 140 седница, 23. март 1978, 1-4.

[22] Бранко Коматина, *Југословенско-албански односи 1979-1983. Белешке и сећања амбасадора*, Београд 1995, 26.

[23] AS 1589, CKZKS, št. 1230, AE:IV/3701, 27.

[24] AJ, KPR – 837 – I – 5 – b, 1.

Prema jugoslovenskim partijskim krugovima, odnos Jugoslavije prema Albaniji posljednjih godina obilježen je mnogim slabostima i nedostacima, poput nedostatka odgovarajućeg odgovora "velikoalbanske nacionalističke linije" u propagandi NSR Albanije; pokušaji miješanja u unutrašnje stvari Jugoslavije; politički ustupci, nedovoljna budnost i organizacija, spontanost u bilateralnoj saradnji sa Albanijom u oblasti kulture, obrazovanja i nauke, itd.[25]

Nije slučajno što su u novembru i decembru 1979. godine, nakon "masovnih hapšenja Albanaca na Kosovu", započeti procesi protiv tzv. "Albanski nacionalisti i separatisti". Međutim, u periodu 1979-1980. godine povećao se broj ilegalnih organizacija na Kosovu koje su imale podružnice u republikama sa većinski albanskim stanovništvom.

Uprkos činjenici da je period neposredno nakon usvajanja jugoslovenskog ustava 1974. godine u zemlji bio relativno miran, naziruć problemi koji su uticali na državnu stabilnost i ekonomski prosperitet Jugoslavije nisu ostali skriveni.[26]

Albanci u SAP Kosovu, SR Makedonija i SR Crna Gora i socijalno-ekonomska kriza u Jugoslaviji krajem 70-ih i početkom 80-ih godina

Albanci u SAP Kosova

Krajem 70-ih i početkom 80-ih, prvi značajni znakovi nadolazeće duboke ekonomske krize pojavili su se u saveznoj Jugoslaviji. Istovremeno, tokom pet godina (1976-1980), Kosovo je ostvarilo značajan napredak u svom ekonomskom razvoju, ali je i dalje zaostajalo za ukupnim razvojem zemlje. Rastući jaz između stope rasta Kosova i federacije u celini je akutan.[27] Međutim, u istom periodu izdvajanja iz budžeta federacije za podršku bržem razvoju autonomne pokrajine porasla su znatno.[28] Razloge zaostalosti Kosova ne treba tražiti samo u nerazvijenoj ekonomiji. Jedan od najvažnijih problema u ekonomskom razvoju Kosova je niska produktivnost rada, koja je 1/3 ispod proseka SFRJ.[29]

S druge strane, nedovoljna obuka osoblja i kašnjenja u implementaciji projekata smanjuju uspešnu realizaciju investicija u kosovsku industriju, uglavnom u energetiku i metalurgiju. Rast industrijske proizvodnje i stagnacija poljoprivrede u okrugu pogoršavaju problem nezaposlenosti, koja je za 10,5% najveća u zemlji. Neki od nezaposlenih traže posao u razvijenijim područjima Jugoslavije, dok drugi emigriraju.

[25] AS 1589, CKZKS, št. 1230, AE:IV/3701, 27-28.
[26] Др. Богетић, *Регулисање уставно-правног статуса Косова и Метохије*, 189-190.
[27] AJ, KPR – 837 – II – 5 – a – 2/4, 1–8.
[28] AS 1589, CKZKS, št. 1230, AE:IV/3703, 33–34.
[29] *Isto*, 34.

Prema jugoslovenskoj vladi, problemi na polju ekonomskog razvoja prirodno dovode do pojave "neprijateljskih parola sa ekonomskim sadržajem, koje otkrivaju namjere kontrarevolucionarnog nacionalizma i iredentizma, što istovremeno pokazuje slabost našeg političkog djelovanja".[30] Ovi slogani su usmereni na srpske eksploatacije rudnika "Trepča", preduzeća "Obilic" i kosovskih resursa uopšte. Slični slogani i kvalifikacije objavljeni su u novinama "Zeri i Populit", prema kojima na Kosovu vlada veliko zaostajanje i siromaštvo. Pomenute parole takođe idu u prilog kao sastavni deo glavnog, široko rasprostranjenog tih godina poziv "Kosovo – Republika". Prema vladajućim krugovima u Beogradu i Prištini, ove parole su apsurdne i lažne, s obzirom na situaciju na Kosovu u Srbiji i Jugoslaviji i njegov posleratni društveni, materijalni i socijalni razvoj.[31]

Prema Predsedništvu Centralnog komiteta SKJ, nedovoljno obelodanjivanje stvarnog iznosa pomoći za razvoj Kosova iz fonda federacije, u kojem Srbija takođe ima značajan udeo, glavni je propust u delovanju lidera partije. Istovremeno, među jugoslovenskim državnim vrhom nedostaje samokritičnosti oko ulaganja sredstava i njihove nacionalne upotrebe.[32]

Međutim, ne može se poreći da je u postratnom periodu SAP Kosova pretrpio dinamičan razvoj u cjelini. Tri i po decenije prevaziđena je ogromna ekonomska i kulturna zaostalost. Industrija postaje vodeća djelatnost u privredi. Njen udio u ukupnoj proizvodnji povećao se sa 16,1 u 1974. na 38,7% u 1979. godine, dok se udio poljoprivrede smanjio sa 58,9 na 20,9%.[33]

Da bi se prevazišlo ekonomsko zaostajanje, na Kosovu su uložene velike investicije. Između 1952. i 1979. godine, ukupna ulaganja u industrije na Kosovu iznosila su 29,2%, dok je u celoj Jugoslaviji činila 27,7%. Tako su se od 1952. do 1979. godine investicioni sredstva povećali oko 19 puta (u Srbiji - 9,4 puta, u SFRJ - 7,7 puta).

Životni standard radnika i opće populacije se poboljšava. Stambeni fond na Kosovu povećao se za 67% od 1961. do 1979. godine (52% u Jugoslaviji) i nadmašio je rast stanovništva (26%). Očekivani životni vek na Kosovu povećao se sa 45,4 godine (1950. godine) na 67,5 godina (1978. godine). Poređenja radi, prosečni životni vek u Jugoslaviji povećao se sa 50,8 na 69,7 godina u istom periodu. Prema partijskim krugovima u Beogradu i Prištini, u poslednjih nekoliko decenija postignut je ogroman napredak u zdravstvu, obrazovanju i kulturi.[34]

Svi napori i pokušaji savezne i republičke rukovodioci da spriječe nadolazeću ekonomsku i socijalnu krizu su propali. Prema srpskim istraživačima, prvi znaci destabilizacije u Jugoslaviji pojavljuju se na Kosovu. Održani sastanci, plenumi, nacrti rezolucija ne mijenjaju bitno situaciju u autonomnoj pokrajini.

[30] *Isto*, AE:IV/3701, 17.
[31] *Isto*, 16–17.
[32] *Isto*, 17.
[33] *Isto*, 18.
[34] *Isto*, 19.

Krajem 70-ih i početkom 80-ih, situacija na Kosovu se pogoršala. Nakon smrti ideologa nacionalnog pitanja u jugoslovenskoj federaciji Edvarda Kardelja 1979. godine, ali posebno nakon smrti jugoslovenskog lidera Josipa Broza Tita 4. maja 1980. godine, akumulirano nezadovoljstvo stanovništva albanskog etničkog porijekla bilo je oslobođeno.

Albanci u SR Makedoniji

Makedonija je na drugom mjestu nakon Kosova u jugoslovenskoj federaciji u pogledu albanskog stanovništva. Albanci u Makedoniji uglavnom žive u zapadnim delovima republike, u neposrednoj blizini autonomne pokrajine Kosovo i Albanije[35]. Usvajanjem novog saveznog i republičkog ustava 1974. godine, problemi situacije, razvoja i mjesta Albanaca u Makedoniji neprestano su isticani na dnevnom redu partijskih i republičkih foruma.

Ustav Socijalističke Republike Makedonije iz 1974, kojim se uređuje položaj nacionalnosti kao sastavnog dijela državnosti i samouprave republike i izražava politika Savez komunista za ravnopravnost makedonskog naroda i drugih nacionalnosti u Makedoniji, garantuje svakom narodu pravo na upotrebu svog jezika, da razvija svoju kulturu i s tim u vezi izgradnju institucija koje će osigurati ta prava. Opštine u republici dužne su da vode računa o razvoju obrazovnog procesa, kao i o štampi, radiju, televiziji i kulturnim aktivnostima nacionalnih zajednica.[36]

Da bi se Makedonci, Albanci i Turci zbližili u Makedoniji, kako bi se međusobno upoznali sa kulturama i kulturnim dostignućima, Centralni komitet SKM preporučuje osnivanje zajedničkih kulturnih i obrazovnih društava i organizacija za zajedničke aktivnosti. Izdavačka djelatnost na jezicima nacionalnosti jedna je od osnova za brži kulturni i obrazovni razvoj. S tim u vezi, važno mesto zauzimaju napori za integraciju izdavačke delatnosti u okviru "Flaka e vlazrimit" i "Birlik", koji deluju kao nezavisne organizacije za izdavanje vesti na albanskom i turskom jeziku. U Makedoniji, pored lista "Flaka e vlazrimit", koji izlazi tri puta nedeljno na albanskom jeziku u tiražu od 28.000, izlaze i dečji časopisi "Gazimi" (23.000) i "Fatosi" (28.000). Časopis za kulturu, umetnost i nauku "Jehona", sa tiražom od 2.000, također izlazi na albanskom jeziku i se štampaju knjige. U okviru izdavačke delatnosti na albanskom jeziku vrši se i intenzivna prevodilačka delatnost. U tom pogledu, izdavačke kuće "Makedonska knjiga", "Naša knjiga" i "Kultura" postigle su pozitivne rezultate.

[35] Vidi: Масар Кодра, *Албанците во Македонија (Историја – собори)*, Напредок, Тетово 1994; Agim Vinca, *Shqiptarët – mes mitit dhe realitet: Shënime rreth histories, memdësise dhe politikës shqiptare*, Botimi i pare: "Shkupi", Shkup 1997, 315.

[36] Славко Милосавлевски, Мирче Томовски, *Албанците во Република Македонија 1945-1995. Легислатива, политичка документација, статистика*, Скопје 1997, 110. (даље: С. Милосавлевски, М. Томовски, *Албанците во Република Македонија*).

Najveći uspeh u izdavanju udžbenika na jezicima nacionalnosti zabeležila je organizacija "Prosvetno Delo". [37]

Godine 1976, Izvršni komitet Predsjedništva Centralnog komiteta SKM pripremio je još jedan zanimljiv informativni materijal koji ispituje prisustvo maternjeg jezika i istoriju književnosti u programima osnovnog i srednjeg obrazovanja i Pedagoškim akademijama sa nastavom na albanskom i turskom jeziku. Nastavni programi na albanskom jeziku i istorija za osnovno i srednje obrazovanje identični su sa nastavnim programima na makedonskom jeziku, ali zbog specifičnosti jezika i književnosti postoje razlike u različitim oblastima.

Dvadesetdrugog novembra 1976. godine, Izvršni komitet Centralnog komiteta SKM održao je 91. plenarnu sednicu. Glavno pitanje je izdavačka djelatnost nacionalnosti u SR Makedoniji.[38] U ovim godinama bilježi se sve veći razvoj izdavaštva na albanskom jeziku kao dio stalne brige na putu ka jednakosti.

U to vrijeme partijski forumi na visokom nivou u Skoplju i diplomatski izvještaji također su posvećivali ozbiljnu pažnju odnosima SR Makedonije kao dijela jugoslovenske federacije sa susjedima i položaju manjina u njima. Sekretarijat za inostrane odnose Izvršnog vijeća Socijalističke Republike Makedonije pripremio je koncept za "Odnose SFRJ sa susjednim zemljama i situacijom naših nacionalnih manjina" i predstavio ga Izvršnom vijeću Skupštine Socijalističke Republike Makedonije 22. juna 1977. godine.[39] Ključna stvar u materijalu je da je razvoj prijateljskih odnosa sa susednim zemljama nepromenljiv cilj spoljne politike SFRJ kao uspostavljenog međunarodnog faktora sa svojom specifičnom ulogom i odgovornošću u neposrednom susjedstvu. Prema jugoslovenskim diplomatama, razlike u društveno-političkim sistemima, kao i postojanje otvorenih ili spornih pitanja, ne bi trebalo da budu prepreka razvoju ravnopravne saradnje između Jugoslavije i susjednih zemalja. Ova pitanja ne treba zanemariti, već ih treba rješavati paralelno sa uspostavljanjem stabilnih dobrosusjedskih odnosa i saradnje u duhu prijateljstva.[40]

Sa svojim susjedima Jugoslavija sprovodi politiku komunikacije među narodima, proširene ekonomske saradnje, sprovođenja infrastrukturnih projekata, kulturne razmene i sve druge saradnje. Koncept intenzivne saradnje naglašava da otvaranje granica među susjedima znači priliku za uspostavljanje kulturne i duhovne komunikacije manjine s maticom, što ne utječe na postojeće granice i ne sadrži elemente miješanja u unutrašnje stvari druge države.[41]

---

[37] С. Милосавлевски, М. Томовски, *Албанците во Република Македонија*, 117-118.
[38] Виолета Ачкоска, *Македонија во Југословенската федерација 29.11.1943–8.09.1991 (Хронологија)*, Скопје 2001, 149.
[39] ДАРМ, ф. 159, 122 седница, 31. август 1977, 1-8.
[40] *Isto*, 1.
[41] *Isto*, 3.

Pitanje saradnje sa susjednim zemljama, kao i međunarodnih odnosa u SR Makedoniji, zauzima centralno mjesto na VII Kongresu Saveza komunista Makedonije, koji se održao od 25. do 27. aprila 1978. godine.[42]

Nekoliko dana nakon kongresa, novi sastav IS-a izabran je na Skupštini SRM, a jedan od trojice potpredsjednika bio je Albanac Hissen Ramadani.

Tokom posete Skoplju 6. oktobra 1978. godine, i predsednik Tito je posvetio dužnu pažnju odnosima sa susjednim zemljama i pitanjima manjina kao sastavni deo bilateralnih odnosa sa svakom susjednom državom.[43]

S druge strane, prema nekim makedonskim istraživačima, 70-ih se nije dogodila značajnija ekonomska saradnja s Albanijom. Albanija je pokazala netrpeljivost prema političkom sistemu u Jugoslaviji i neprestano je podnosila teritorijalne pretenzije na dijelove Kosova i Makedonije, što doprinosi "netolerantnom odnosu albanske manjine prema SFR Jugoslaviji i SR Makedoniji".[44] S tim u vezi, paralelno sa pravnim oblicima borbe za veća prava naroda, posebno u pogledu Albanaca u Makedoniji, postoje i ilegalni oblici otpora. Krajem 70-ih i početkom 80-ih, ilegalne organizacije i grupe otpora protiv trenutne vlasti i politike bile su sve izloženije.[45]

Albanci u SR Crnoj Gori

S druge strane, i albansko pitanje u SR Makedoniji i pitanje Albanaca u SR Crnoj Gori trebalo bi razmatrati kao zasebnim problemima sa svojim specifičnostima, ali generalno albansko pitanje na teritoriji Jugoslavije nakon Drugog svjetskog rata ne bi trebalo da se razmatraju odvojeno i traže djelomično rješenje, potrebno je jedno rješenje.

Što se tiče Albanaca u Crnoj Gori, ovaj problem se može razmatrati nezavisno sa sticanjem nezavisnosti Crne Gore 1878. godine.[46] Kao rezultat odluka Berlinskog sporazuma iste godine, neke nove teritorije sa albanskim stanovništvom pripojene su Crnoj Gori, a nakon završetka Balkanskih ratova 1913. godine Crna Gora se teritorijalno proširila pristupanjem novih područja naseljenih Albancima - Anamalita, Hotija, Grude, Gusinje i Plave.[47]

Nakon završetka Drugog svjetskog rata, Albancima, kao i svim narodima u novoj multinacionalnoj jugoslavenskoj federaciji je obećana nacionalna i

[42] Стефан Тинтовски, Никола Тодоровски, Момир Стојковиќ, *Југославија и соседите – односите со Албанија, Бугарија и Грција во конгресните материали на КПЈ-СКЈ и КПМ-СКМ (1948–1982)*, Скопје 1986, 119-132; Н. Велјановски*, Македонија 1945-1991*, 321.
[43] ДАРМ, ф. 159, 43 седница, 10. мај 1979, 1-2.
[44] Н. Велјановски*, Македонија 1945-1991*, 318.
[45] Томе Батковски*, Великоалбанската игра во Македонија (Илегални здруженија – вооружени одметнички групи, илегални организации и илегални групи, создадени од позициите на албанскиот национализам во Македонија во периодот 1945-1987 година)*, Скопје 1994, 120-121.
[46] Vidjeti više u: Živko Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, Podgorica 2006, 528.
[47] Nail Draga*, Albanci u Crnoj Gori*, Art Club, Ulcinj 1995, 9-10.

građanska jednakost. U poređenju sa prethodnom situacijom, uvođenje nastave albanskog jezika za ovo vrijeme je bio veliki uspjeh. Ali, s druge strane, ako analiziramo udeo Albanaca zaposlenih u raznim javnim i državnim preduzećima, situacija je ispod bilo kog nivoa. Ispostavilo se da su albanski područja su ekonomski najnerazvijeniji u Crnoj Gori. Zbog nepovoljnih ekonomskih uslova, crnogorski Albanci su među prvima koji su emigrirali u zapadnu Evropu, a posebno u Sjedinjene Američke Države i Kanadu.

Zaključak

Posle Brionskog plenuma 1966. godine, situacija na Kosovu i Metohiji se iz korena promenila. Sve važne položaje u partiji, miliciji, sudovima i vladi imaju Albanci. Zapravo, 70-ih godina prošlog veka, politika albanske partijske elite u autonomnoj pokrajini bila je usmerena na kontrolu svih pozicija u političkom i ekonomskom životu Kosova sa glavnim ciljem stvaranja nove republike u okviru jugoslovenske federacije. S tim u vezi, "albanizacija" Kosova, započeta krajem 60-ih i početkom 70-ih, dobila je svoj razvoj i konsolidaciju usvajanjem posljednjeg Titovog ustava 1974.

Ustav SFRJ iz 1974. godine promijenio je status Kosova iz republičkog u savezni. On otvara mogućnost kosovskoj eliti da jasno predstavi probleme albanskog stanovništva jugoslovenskom državnom vrhu i da insistira na njihovom rešenju. Iako prema jugoslovenskom ustavu etnički Albanci sve više ulaze u upravljačka tijela pokrajine, republike i federacije, zagarantovano im je pravo na samoopredeljenje do razdvajanja, zahtevi Albanaca u SFRJ nisu u potpunosti ispunjeni - Kosovo ne dobija republički status. To je posebno vidljivo u aktivnom delovanju brojnih ilegalnih organizacija i grupa na teritoriji Kosova, Makedonije, Crne Gore i južne Srbije. Ove manifestacije stanovništva albanskog etničkog porekla suočene su sa sve većim nezadovoljstvom srpskih političkih krugova. Oštro su kritizirali odnose između Srbije i Kosova, navodeći "neustavnu nezavisnost" pokrajine i ozbiljnu prijetnju državnosti države. S tim u vezi, krajem 70-ih, Jugoslavija je bila na ivici političke krize kao rezultat mogućeg sukoba između albanskog i srpskog pitanja u federaciji.

Istovremeno, pojačana kulturna i obrazovna propaganda među Albancima u SFRJ kulminirala je proslavama stote godišnjice uspostavljanja Prizrenske lige 1878. godine. To je bio dobar povod za ponovno uspostavljanje jugoslovenskih-albanskih državnim odnosima. Lideri Albanije, koji otvoreno pokreću i "neriješeno pitanje" Albanaca u Jugoslaviji, i problem velike ekonomske zaostalosti Kosova u poređenju sa svim ostalim republičkim i pokrajinskim jedinicama unutar federacije. Međutim, Beograd ovo tumači kao još jedan pokušaj otvorenog mešanja u svoje unutrašnje stvari, kao i internacionalizacije albanskog pitanja. Zajedno s rastućim međunarodnim problemima, krajem 70-ih i početkom 80-ih, savezna Jugoslavija je ušla u duboku ekonomsku i socijalnu krizu, koja je imala posebno negativan efekat na

ekonomski razvoj Kosova. Kao rezultat toga, prvi znaci destabilizacije u Jugoslaviji pojavili su se u autonomnoj pokrajini. Smrt vodećih jugoslovenskih vođa, poput ideologa nacionalnog pitanja Edwarda Kardela, ali najviše karizmatičnog vođe Josipa Broza Tita, izazvala je sve veće nezadovoljstvo među etničkim Albancima.

Albanski nemiri na Kosovu u proljeće 1981. godine označili su početak kraja jugoslovenske federacije. Nemire u autonomnoj pokrajini, koje su jugoslovenski vladajući krugovi opisali kao "otvoreni oružani ustanak" i "kontrarevoluciju" usmjerenu protiv teritorijalnog integriteta i nezavisnosti federacije, ugušila je policija i intervencija vojske. Na Kosovu je prolivena krv, što je još više pogoršalo nacionalnu mržnju i međusobno nepovjerenje između albanskog stanovništva, s jedne strane, i srpskog i crnogorskog stanovništva, s druge strane. Međutim, brojni plenumi i forumi jugoslovenskog i srpskog društveno-političkog tijela nisu doveli do prijeko potrebnog smirivanja situacije i do rešenja postojećih domaćih političkih problema.

Nesumnjivo je da albansko pitanje zauzima veoma važno mesto u jugoslovensko-albanskim odnosima. S jedne strane, to je unutrašnji jugoslovenski problem jugoslovenske federacije koji se odnosi na etnička i manjinska pitanja u Jugoslaviji. Njegovo rješenje se odgađa dugo ili je zamrznuto. U razmatranom periodu, u čitavom kompleksu manjinskih problema, albanski problem je postao broj jedan u manjinskoj politici jugoslovenske federacije.

Summary

After the Brioni Plenum in 1966, the situation in Kosovo and Metohija changed radically. Albanians hold all important positions in the party, militia, courts and government. In fact, in the 1970s, the policy of the Albanian party elite in the autonomous province was aimed at controlling all positions in the political and economic life of Kosovo with the main goal of creating a new republic within the Yugoslav federation. In this regard, the "Albanianization" of Kosovo, which began in the late 1960s and early 1970s, gained its development and consolidation with the adoption of Tito's last constitution in 1974.

The 1974 Constitution of the SFRY changed the status of Kosovo from a republic to a federal one. It opens the possibility for the Kosovo elite to clearly present the problems of the Albanian population to the Yugoslav state leadership and to insist on their solution. Although, according to the Yugoslav constitution, ethnic Albanians are increasingly entering the governing bodies of the province, republic and federation, they are guaranteed the right to self-determination until separation, the demands of Albanians in SFRY are not fully met - Kosovo does not receive republican status. This is especially visible in the active activities of numerous illegal organizations and groups on the territory of Kosovo, Macedonia, Montenegro and southern Serbia. These manifestations of the

population of Albanian ethnic origin are facing increasing dissatisfaction of Serbian political circles. They sharply criticized relations between Serbia and Kosovo, citing the province's "unconstitutional independence" and a serious threat to the state's statehood. In this regard, in the late 1970s, Yugoslavia was on the brink of a political crisis as a result of a possible conflict between the Albanian and Serbian issues in the federation.

At the same time, intensified cultural and educational propaganda among Albanians in the SFRY culminated in the celebrations of the hundredth anniversary of the establishment of the Prizren League in 1878. This was a good occasion for the re-establishment of Yugoslav-Albanian state relations. The leaders of Albania, who openly raise the "unresolved issue" of Albanians in Yugoslavia, and the problem of Kosovo's great economic backwardness compared to all other republican and provincial units within the federation. However, Belgrade interprets this as another attempt to openly interfere in its internal affairs, as well as the internationalization of the Albanian issue. Along with growing international problems, in the late 1970s and early 1980s, the federal Yugoslavia entered a deep economic and social crisis, which had a particularly negative effect on Kosovo's economic development. As a result, the first signs of destabilization in Yugoslavia appeared in the autonomous province. The deaths of leading Yugoslav leaders, such as national ideologue Edward Kardel, but the most charismatic leader Josip Broz Tito, have sparked growing discontent among ethnic Albanians.

The Albanian riots in Kosovo in the spring of 1981 marked the beginning of the end of the Yugoslav federation. The unrest in the autonomous province, described by Yugoslav ruling circles as an "open armed uprising" and a "counter-revolution" directed against the federation's territorial integrity and independence, was quelled by police and military intervention. Blood was shed in Kosovo, further exacerbating national hatred and mistrust between the Albanian population, on the one hand, and the Serb and Montenegrin populations, on the other. However, numerous plenums and forums of the Yugoslav and Serbian socio-political bodies did not lead to the much-needed calming of the situation and to the solution of the existing domestic political problems.

There is no doubt that the Albanian issue occupies a very important place in Yugoslav-Albanian relations. On the one hand, it is an internal Yugoslav problem of the Yugoslav federation that refers to ethnic and minority issues in Yugoslavia. Its solution is delayed for a long time or is frozen. In the considered period, in the whole complex of minority problems, the Albanian problem became the number one in the minority policy of the Yugoslav federation.

Mr. Sead BANDŽOVIĆ
Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu
E-mail: sead1994@live.com

Pregledni rad/Review article
UDK/UDC: 94:34(55)"1979" (094)
316.422:342.1:342.2(55)"1979"
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2021.4.5.146

TRANSFORMACIJA DRŽAVE I PRAVA U IRANU NAKON IRANSKE REVOLUCIJE 1979. GODINE

Apstrakt: *Iranska revolucija je svrgavanjem Reze Pahlavija 1979. godine okončala postojanje 2.500 godine starog Perzijskog carstva i na njegovim temeljima izgradila Islamsku Republiku Iran. Revolucija je bila proizvod tri nezavisne društvene struje koje su se u jednom trenutku spojile. Jedna je bila struja konstitucionalizma izrasla iz stoljeća duge borbe za demokratiju podržavana od strane sekularnih modernista; druga je bila islamizam kao pokret da se šerijatski zakon postavi kao primarni zakon podržavan od strane ruralnih elemenata u društvu u odgovoru na zapadnjaštvo urbanih elita i prihvaćen od strane trgovaca; i treća je nacionalistička struja, vođena bijesom podgrijavanim dugom potčinjenošću Irana evropskim silama. Osnovni princip Islamske Republike Iran, proklamovan novim ustavom iz 1979. godine, je predstavljanje Boga kao vrhovnog nosioca narodnog suvereniteta i ljudi kao marginalnih predstavnika njegove vlasti na zemlji. Ajatolah Homenini, vrhovni vođa islamske revolucije i iranske države, je u vezi s tim kreirao tezu o islamskoj državi kao političkom predstavništvu, stvorenom na osnovu narodne volje radi sprovođenja Božijih zakona. U praksi je ovakvo državno uređenje značilo primjenu šerijatskih (vjerskih) zakona kao jedinih izvora prava u uređivanju društvenih, pravnih i drugih odnosa unutar zajednice. U upravljanju državom je stvorena dihtomija pa tako postoje dvije skupine organa vlasti. Prvu, koncilijarnu čine vrhovni vođa, Vijeće čuvara (Shora-ye Negahban-e Qanun-e assassi), Vijeće stručnjaka (Majles-e Khobragan Rahbari) i Vijeće za prosudbu. Zadaća ovih vijeća je nadzor aktivnosti svih razina vlasti u svrhu očuvanja jedinstva, suverenosti i integriteta iranskog političkog sistema. Koncilijarna vlast nadgleda i savjetuje republikanski dio vlasti, tj. njezin zakonodavni, izvršni i sudski aspekt. Uz koncilijarnu vlast djeluje i republikanska koja donosi zakone i političke odluke u skladu s vjerskim učenjem i pod nadzorom teokratskih političkih institucija. Svi zakoni i sudske odluke moraju biti zasnovani na načelima Kur'ana, te je za njihovo pravilno tumačenje potrebno razumijevanje vjerskih principa. Na osnovu ustava je uspostavljeno posebno Visoko sudsko vijeće koje je vršilo izmjene predrevolucionarnih zakona (krivičnih, trgovačkih, građanskih i*

procesnih) stvorivši time tzv. „prelazno pravo". Najkrupnije promjene zahvatile su oblast krivičnog prava gdje je uveden princip talionske osvete („oko za oko, zub za zub") te strogo kažnjavanje vanbračnih odnosa i istospolnih veza. U domenu bračnog i porodičnog prava muškarcu je dat niz prava stavivši time ženu, kao bračnog partnera, u neravnopravniji položaj. Muževima je olakšan razvod braka, dozvoljeno je sklapanje privremenih bračnih zajednica sa više žena dok je sa druge strane ženama bilo dozvoljeno pravo na razvod braka isključivo ako joj je to izričito dozvolio muž prilikom sklapanja braka. Revolucija je uvela i nove izvore u normiranje pravnih odnosa. Tako je Naredbom Vrhovnog sudskog vijeća od 23. augusta 1982. sudijama naređeno da pri rješavanju sporova koriste neposredne autoritativne islamske tekstove ili izvore na kojima će bazirati svoje presude. Sudijama je ovom naredbom nametnuta obaveza obraćanja Savjetu čuvara Ustava ukoliko ne mogu sa sigurnošću utvrditi da li je neki propis u skladu sa šerijatom ili ne. Ukoliko sudija ne zna koji zakon treba primijeniti mora se obratiti Uredu ajatolaha Homeinija za dalje upute. Pored unutrašnje, revolucija je izazvala i korjenite promjene na vanjskopolitičkom planu pozicionirajući Iran kao bitnog učesnika u brojnim međunarodnim procesima na regionalnom i globalnom planu.

Ključne riječi: *Iran, revolucija, država, šerijat, pravo, transformacija.*

TRANSFORMATION OF THE STATE AND LAW IN IRAN AFTER THE IRANIAN REVOLUTION IN 1979.

Abstract: *With the overthrow of the regime of Reza Pahlavi in 1979, the Iranian revolution ended the existence of the 2,500-year-old Persian Empire and built the Islamic Republic of Iran on its foundations. The revolution was the product of three independent social structures that merged at one point. One was the structure of constitutionalism that grew out of a century-long struggle for democracy supported by modernists; the second was Islamism as a movement to set Sharia law as the primary law supported by rural elements in society in response to Western urban elites and accepted by merchants; and the third is the nationalist structure, driven by rage fueled by Iran's long subordination to European powers. The basic principle of the Islamic Republic of Iran, proclaimed by the new constitution from 1979, is the positioning of God as the supreme bearer of people's sovereignty and people who are only marginal representatives of his power on Earth. Ayatollah Homenini, the supreme leader of the Islamic Revolution and the Iranian state, in this regard created a thesis about the Islamic State as a political representation, created on the basis of the people's will, in order to enforce God's laws. In practice, such system meant setting up Sharia (religious) laws as the only source of law in regulating social, legal and other relations within the community. A dichotomy has been created in the management of the state, so there are two groups of authorities. The first, the*

conciliar, consists of the Supreme leader, the Council of Guardians (Shora-ye Negahban-e Qanun-e assassi), the Council of Experts (Majles-e Khobragan Rahbari) and the Judgment Council. The task of these councils is to oversee the activities of all levels of government in order to preserve the unity, sovereignty and integrity of the Iranian political system. The conciliar government supervises and advises the republican part of the government, ie. its legislative, executive and judicial aspects. In addition to conciliar government, there is a republican government that creates laws and political decisions in accordance with religious teachings and under the supervision of theocratic political institutions. All laws and court decisions must be based on the principles of the Qur'an, and their proper interpretation requires an understanding of religious principles. On the basis of the constitution, a special High Judicial Council was established, which amended the pre-revolutionary laws (criminal, commercial, civil and procedural), thus creating the so-called "Transitional law". The biggest changes affected the area of criminal law, where the principle of talion revenge was introduced ("an eye for an eye, a tooth for a tooth") and the strict punishment of extramarital relations and same-sex relationships. In the domain of marital and family law, a man is given a number of rights, thus putting the woman, as a marital partner, in a more unequal position. Husbands were facilitated in divorce, temporary marriages with more than one woman were allowed, while on the other hand women were allowed the right to divorce only if it was explicitly allowed by her husband during the marriage. The revolution also introduced new sources in the regulation of legal relations. Thus, by an order of the Supreme Judicial Council of 23 August 1982, judges were ordered to use direct authoritative Islamic texts or sources on which to base their judgments in resolving disputes. Judges are required by this Order to address the Council of Guardians of the Constitution if they cannot determine with certainty whether a regulation is in accordance with Sharia law or not. If the judge does not know which law to apply, he must contact the Office of Ayatollah Khomeini for further instructions. In addition to the internal one, the revolution caused radical changes in the foreign policy field, positioning Iran as an important participant in numerous international processes at the regional and global level.

Key words: *Iran, revolution, state, Sharia, law, transformation.*

Uvodna razmatranja

Razvoj društvene zajednice praćen je tokom historije brojnim političkim, kulturnim, pravnim i drugim kretanjima. Tim kretanjima neminovno dolazi do velikih promjena u jednom kolektivu: od načina njegovog upravljanja, pa sve do izmjene vjerskih ili duhovnih uvjerenja na kojima se društvo temelji. Primjeri ovakvih evolucija su brojni, a one su po svojoj prirodi dolazile mirno, postepeno ili nasilno kroz revolucije. Revolucijama se često vršio prekid kontinuiteta sa

starim političkim uređenjima, načinima promišljanja i vjerskim doktrinama koje su ocjenjivane kao zastarjele i neprimjenjive dok se, sa druge strane, iznova započinjalo sa izgradnjom društva u duhu novousvojenih promjena. Historijski primjeri revolucija su brojni, a posebno mjesto imaju Francuska (1789), Oktobarska (1917) i Iranska (1979).[1] Svaka od njih je na svoj način oblikovala političko-pravni razvoj u državama u kojima su one izvedene. Njihove tekovine su ostavile posljedice i na šira društveno-politička kretanja. U ovom radu će se govoriti o Iranskoj islamskoj revoluciji 1979. godine, te političkim i pravnim promjenama koje su nakon toga uslijedile u Iranu.

Transformacija iranskog državnopravnog uređenja nakon Islamske revolucije

Islamska Republika Iran posebno se izdvaja među državama u kojima su principi islama vidljivi i osjetni kroz sveobuhvatnu ustavnu vladavinu. Ona predstavlja zasebnu vrstu islamskog konstitucionalizma.[2] Temelji modernog političkog poretka Irana udareni su procesom koji je u svjetskoj političkoj literaturi poznati pod imenom "iranska islamska revolucija", započeta transformacijama koje je pokrenulo šijitsko duhovništvo, na čijem je čelu bio ajatolah Ruholah Homeini.[3] Šahov modernizatorski režim u Iranu je 1977. još uvijek ostavljao utisak jedne od ekonomski uspješnih priča u svijetu, potpomognute dvocifrenim rastom i skokom cijena nafte. Za tri decenije, država

[1] Česta podjela u literaturi na "dugi XIX" (1789-1914) i "kratki XX vek" (1917-1991) jedan je od načina da se ukaže na značaj francuske i ruske ("Oktobarske") revolucije koje su oblikovale historiju tih vremena. Kristijan Karila u knjizi *Strange Rebels: 1979 and the Birth of the 21st Century (2013),* identificira 1979. kao godinu koja je otvorila 21. stoljeće. On gradi argumentaciju na pet isprepletenih priča, četiri o ličnostima i jednu o državi. Ličnosti su Margaret Tačer, Deng Sjaoping, ajatolah Homeini i papa Jovan Pavle II. Zemlja je Afganistan. Godina 1979. je svima njima bila značajna. Te godine je Tačer prvi put pobijedila na opštim izborima u V. Britaniji. Te godine je Deng otpočeo ekonomske reforme koje će transformisati Kinu. Te godine je iranska revolucija dovela Homeinija na vlast. Te godine je novi papa posjetio svoju otadžbinu, Poljsku, i pokrenuo ogroman talas podrške za otpor komunističkom režimu. Te godine su u Afganistan ušli Rusi. Sve su to bili izuzetno značajni događaji – prema: David Runciman, *Kontra-kontrarevolucija*, Peščanik.net, 25.09.2013, https://pescanik.net/kontra-kontrarevolucija/.

[2] Milan Blagojević, Islamic Constitutionalism In Iranian Way*, Strani pravni život*, br. 3, Beograd 2012, 127-128.

[3] Zahtjev za islamskim državnim uređenjem sa šerijatom kao državnim ustavom provlačio se neprekidno od Hasana al-Bane (1906–1949), egipatskog učitelja i osnivača društva Muslimanska braća, do iranskog revolucionarnog vođe ajatolaha ("Allahov znak" – počasna titula najuglednijih šiitskih teologa, posebno u Iranu – prim. S. B) Homeinija (1902–1989). "Islamski zakoni" – kaže Homeini – "pošto imaju božansko porijeklo jedina su valjana istina i oni važe vječito i uvijek za cijelo čovječanstvo (…) Cijelo čovječanstvo mora da sluša proroka Muhameda i njegovi zakoni moraju se rigorozno primjenjivati" – prema: Olga Zirojević, „Islam i reforme", *Republika*, br. 486-489, Beograd 2010.

je od „feudalne baruštine" stigla do statusa „industrijskog motora". Imala je modernu infrastrukturu i zdravstveni sistem, fabrike automobila i hidroelektrane. Pismenost je rasla i kod žena i kod muškaraca. Njegova država se, i pored niza unutrašnjih problema, smatrala uzorom dirigovanog razvoja.[4] Revolucija u Iranu nije bila samo reakcija na nepravednu i korumpiranu vladavinu domaćih autokrata, već i reakcija na američki uticaj. Revolucija je okončala postojanje 2.500 godina starog Perzijskog carstva. Bitno je istaći da su revoluciji prethodili brojni historijski procesi sa početka XX stoljeća, tačnije nakon Oktobarske revolucije 1917. godine. U ovom periodu kontrolu nad Iranom preuzimaju Britanci, a vlast u zemlji poslije vojnog udara preuzima Reza Kan Pahlavi, komandant Perzijske kozačke brigade. Bio je to period modernizacije zemlje, nekad i uz primjenu nasilnih metoda, a u političke procese se sve više počinju miješati velike sile, prvenstveno Sjedinjene Američke Države. O ovom uticaju govori i podatak da je sa pozicije premijera države pod pritiskom smijenjen Muhamed Mosadek zbog pokušaja nacionalizacije Anglo-iranske naftne kompanije. Šezdesete godine su praćene promjenama u obrazovanju, promjenama u obrazovanju i davanju većeg prava ženama. Imamu Homeiniju, tada vodećoj vjerskoj figuri u Iranu, pridružili su se tradicionalni slojevi stanovništva i plemenske vođe u borbi protiv autoritarnog Pahlavijevog režima. Homeini je protjeran iz zemlje, a utočište je našao u iračkom svetom gradu Najafu. To mu je priskrbilo titulu duhovnog vođe u borbi protiv monarhije i stranog uticaja. Kako se tadašnja liberalna opozicija neuspješno suprostavljala šahu, jedina alternativa je bila u udruživanju sa konzervativnim vjerskim snagama.[5]

[4] A onda se država 1978. raspala. Krajem 1977. najstariji sin protjeranog ajatolaha Homeinija, najglasnijeg i najhrabrijeg šahovog kritičara, umro je od srčanog napada. Ajatolahove pristalice okrivile su šaha, i hiljade ljudi je izašlo na ulice. U januaru 1978. režim je odgovorio proglasivši Homeinija za britanskog špijuna, seksualnog perverznjaka i okorjelog protivnika šahovog progresivizma. Sutradan su se studenti u Komu pridružili demonstracijama za Homeinijev povratak. Pripadnici oružanih snaga su otvorili vatru i pobili desetine ljudi. Homeini je odmah izdao saopštenje i zatražio još demonstracija. Tokom narednih mjeseci, želja mu se ispunila. Do septembra je vlada proglasila vanredno stanje i 8. septembra je stotine demonstranata pokošeno paljbom iz helikoptera u centru Teherana, a taj događaj se pamti kao "Crni petak". Istog mjeseca naftni radnici su stupili u štrajk. Hrana i gorivo su ponestajali. Homeini je počeo da okuplja vladu u sjeni za povratak: Revolucionarni savjet činili su studenti aktivisti i bivši bezbjednjaci koji su se razišli sa bivšim režimom. Šesnaestog januara 1979. šah je pobjegao iz zemlje. Dvije nedelje kasnije Homeini se vratio kući da preuzme vlast. Iako je šahov pad bio gotova stvar prije početka godine, 1979. zaista predstavlja prekretnicu. To nije naročito upečatljiva godina u julijanskom kalendaru, ali u islamskom je jedna od najznačajnijih godišnjica: ona korespondira sa godinom 1400, kada Mehdi, islamski mesija, treba da se pokaže vjernicima i otvori novo doba vječite pravde. U novembru je grupa studenata, podstaknuta Homeinijevom antiameričkom retorikom, upala u američku ambasadu u Teheranu i zarobila 66 Amerikanaca. Novembar 1979. je koincidirao sa početkom godine Mehdija – prema: David Runciman, *Kontra-kontrarevolucija*, Peščanik.net, 25.09.2013, https://pescanik.net/kontra-kontrarevolucija/.

[5] Dušan Vučičević, Država u senci džamije – politički sistem Islamske Republike Iran, *Srpska politička misao*, br. 4, vol. 22, Beograd 2008, 215-238. (dalje: D. Vučičević, *Država u senci džamije*).

Iranska revolucija se često još naziva i "islamističkom revolucijom" zato što je u postrevolucionarnom periodu uslijedio proces islamizacije države i društva. Ova revolucija nije bila samo islamska. Bila je proizvod tri nezavisne revolucionarne struje koje su se u jednom trenutku spojile. Jedna je bila struja konstitucionalizma izrasla iz stoljeća duge borbe za demokratiju podržavana od strane sekularnih modernista; druga je bila islamizam kao pokret da se šerijatski zakon postavi kao primarni zakon podržavan od strane ruralnih elemenata u društvu u odgovoru na zapadnjaštvo urbanih elita i prihvaćen od strane trgovaca; i treća je nacionalistička struja, vođena bijesom podgrijavanim dugom potčinjenošću Irana evropskim silama. Nada koja je prožela sve pore iranskog društva učinila je da ljudi iz svih društvenih slojeva postanu željni iranskog suvereniteta, snage i revitaliziranog nacionalnog ponosa. Homeini je dodao svom šijitskom islamističkom pokretu snažnu nacionalističku notu. Bio je u idealnoj poziciji da učini nešto takvo, pošto je šijitski islam postao duboko isprepletan sa idejom "iranstva" tokom historije duge pet stoljeća. Upravo je nepokolebljivi šijitski islam razdvajao Iran od snažnog Osmanskog i Mogulskog carstva i dozvolio Iranu da se kao samostalna nacija pojavi na svjetskoj sceni.[6] Homeini je potpuno transformisao šijitski islam. Ta religija je stotinama godina učila milione svojih vjernika da okrenu leđa politici i vlasti. Homeini je to preokrenuo – i uveo šijitski islam u središte politike.[7] Ideološki izvori koji su omogućili stvaranje islamske republike sadržani su u novoj političkoj doktrini šijitizma.

Političko uređenje koje je islamska revolucija iznjedrila u mnogim aspektima je jedinstveno u odnosu prema svima drugim državama, uključujući islamske. U ovom posebnom *sui generis* sistemu proglašena je potpuna supermatija ideologije (islama) nad javnim životom. Odlikuje ga određeni stepen političkog pluralizma manifestovanog kroz ograničenu demokratsku participaciju građana kroz izbore. Iransko ustavnopravno uređenje pravna teorija svrstava u red posttradicionalnih ustavnih teokratija.[8] Ono je specifično u svijetu jer je utemeljeno na šijitskoj tradiciji. Savremeni Iran oblikovala su društvena previranja tokom XIX i XX stoljeća, ponajprije islamska revolucija. Karakteristike iranske revolucije odredili su specifični historijski razvoj Irana, a

[6] Tokom sljedećih nekoliko decenija, Homeini i njegovi nasljednici su ispunili veći dio svojih obećanja da će povratiti nacionalni ponos i osigurati svoju kontrolu nad zemljom – vidi: Tamim Ansary, *Iran's Regime*: *Marching Toward a Cliff*, https://therumpus.net/2009/06/iran%E2%80%99s-regime-marching-toward-a-cliff/.

[7] Šiitski islam je prema politici prethodno bio izuzetno uzdržan. Jedna od glavnih šiitskih ceremonija je „šiitska lamentacija", gdje se vjernici ritualno bičuju. Kroz čitavu šiitsku historiju, sveštenstvo je od ovoga pravilo simbol povlačenja iz svijeta – i prije svega, iz politike i vlasti. Ljudi moraju da čekaju u svijetu sjenki i zla – na povratak dvanaestog imama. To je značilo da je politička vlast zla i pokvarena, i da čovjek sa njom ne treba da ima nikakva posla. Homeini je naslikao novu viziju šiitskog islama. Vaša dužnost, govorio je Homeini Irancima, prije osvajanja vlasti "nije više da ostanete pasivni, već da preuzmete vlast i otjerate pokvarenog i korumpiranog vladara" – prema: Adam Curtis, *Who Would God Vote For?*, https://www.bbc.co.uk/blogs/adamcurtis/2012/03/who_would_god_vote_for.html.

[8] D. Vučičević, *Država u senci džamije*, 215-238

posebno događaji od nekoliko decenija prije same revolucije. Godina 1979. u kojoj je srušen režim šaha Reze Pahlavija, smatra se datumom rađanja novog političkog sistema čija je pojava obogatila političku praksu XX stoljeća. U Teheranu je, ubrzo nakon pada Šaha, formiran Revolucionarni tribunal, koji je zamijenio lokalne revolucionarne sudove. Primarni zadatak novih vlasti, nakon zbacivanja Šaha, bilo je formiranje novog ustava koji bi zamijenio postojeći iz 1906. godine. Iran je institucionalizirao islam i interpretirao pojedina islamska načela u političke svrhe uređenja svakodnevnog života građana. Homeini je želio ustavnu i centraliziranu državu vođenu islamskim pravom. Težio je da što doslovnije primjeni u praksi ideje šijitskih teoretičara. Sociološko-teološki koncept *velājat-e fakih* čini sam temelj ideje Islamske Republike kao političkog imamata, koji je od početka revolucija bio nositelj vizije budućeg uređenja države.[9] U Iranu je u martu 1979. održan referendum s pitanjem trebali li *velājat-e fakih* postati iranskim ustavom - 98,2% izašlih glasalo je potvrdno za prvu islamsku republiku u svijetu. Time je stvorena Islamska Republika Iran. Homeini se smatra njenim osnivačem. Nakon referenduma započet je proces islamizacije zemlje čime su načela islama instrumentalizirana u političke svrhe s ciljem uređenja svakodnevnog života građana shodno vjerskoj tradiciji. Referendum je bio dobar temelj za izbore održane u avgustu 1979. na kojima su birani predstavnici za *Majles-e Khebregan* (Vijeće stručnjaka). Izabrani predstavnici su odmah prionuli na izradu novog islamskog ustava. Samim činom donošenja ustava (1979.) učinjen je korak ka osavremenjavanju političkog sistema države. Već sam čin donošenja ovog ustava predstavlja korak naprijed u odnosu na tradicionalnu islamsku teokratiju. Prema islamskom učenju sam Kur'an je izvor prava i zakon, pa nikakav ustav nije potreban.[10] U njemu stoji da je zadatak države da garantira "političke i društvene slobode u okvirima i granicama koje određuje zakon". Ovaj ustav u sebi sadrži polazne osnove koje određuju položaj čovjeka i građanina. One su dalje razrađene u ostalim zakonima i političkim

[9] Kroz njega se provlači gotovo sve što je bitno za uspješno mobiliziranje onih kojima je taj koncept poznat: od obećanja socijalne pravednosti i uključenosti svih, pa i najnižih slojeva društva, do pouzdanja u očinsku figuru vođe na čelu države čiji se autoritet ne temelji na sili nego na brizi – vidi: Vedran Obućina, *Politički sustav Islamske Republike Iran*, Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb 2017, 84-98. (dalje: V. Obućina, *Politički sustav Islamske Republike Iran*).

[10] *Ustav Islamske Republike Iran,* https://hr.irancultura.it/Iran/Ustav-Iran. Već iz drugog principa Ustava, koji kaže "Islamska Republika je sistem koji počiva na vjeri u Jedinoga Boga, u njegov isključivi suverenitet, u njegov komandni položaj i na obavezu potčinjavanja njegovom poretku", može da se zaključi kakav je položaj ljudi. Prema navedenom tekstu Ustava ljudska prava mogu bili izvedena isključivo iz propisa koji se smatraju Božjima. Svaka promjena propisa koji se smatraju Božjima, bila bi ravna uzdizanju njegovog inicijatora na pijadestal zakonodavca, što je prema islamskom Ustavu isključivo pravo Boga – vidi: Miroljub Jevtić, Politički sistem Irana i prava čovjeka, *Politička misao*, br. 4, Fakultet političkih znanosti, Zagreb 1990, 85-86. (dalje: M. Jevtić, *Politički sistem Irana i prava čovjeka*).

dokumentima. Prema Ustavu svaka sloboda je zagarantirana ako nije protivna šerijatskom pravu i normama koje ono propisuje.[11]

Islamski koncept suverenosti, od svojih Kur'anskih početaka do danas, pretrpio je izvjesne modifikacije. Islamski učenjaci se slažu da suverenitet i cjelokupna vlast pripada Allahu. Iz ovakve postavke se da zaključiti da je jedini i stvarni zakonodavac Bog, dok su zemaljski vladari samo marginalne figure u vršenju vlasti.[12] Ustavna praksa i koncept narodnog suvereniteta islamskog svijeta se, u mnogim slučajevima, bitno razlikuje od evropskog shvatanja pomenutih principa. Osnova tih razlika jeste uvijek prisutno priznavanje suprematije islama, makar „samo" kao državne vjere, što za sobom povlači moguće zahtjeve za bespogovornim poštovanjem Kur'anskih normi, čime se zapravo stvara jedno „vrzino kolo". Taj začarani krug možda najbolje oslikava Homeinijeva teza o islamskoj državi kao političkom predstavništvu, stvorenom na osnovu narodne volje, radi sprovođenja Božijih zakona.[13] Homeini je, uz pomoć Skupštine stručnjaka, koja je imala funkciju ustavotvorne skupštine i koja je vremenom postala jedna od najvažnijih institucija islamske republike, u Ustav ugradio članke 107-110. koji su instituciji vrhovnog vođe, odnosno njemu, davali velike izvršne ovlasti. Uvodni članci Ustava davali su Homeiniju titule poput Vrhovnog vođe (rahbar), Vrhovnog pravnika (Faqih), Vođe revolucije i što je najvažnije Imama islamske umme (zajednice), što je bilo prvi put u šijitskom islamu da živa osoba dobije ovakvu titulu. Revolucija i revolucionarno nasilje, a pogotovo rat s Irakom, uveliko su uticali na iransku ekonomiju i usporili daljnji razvoj države.[14] Homeini je 15. decembra 1982. objavio dekret kojim je

[11] Ta činjenica jasno dolazi do izražaja u članovima XII i XIII Ustava, gdje se govori o slobodi vjeroispovijedanja. Prema članu XIII jedine dozvoljene nemuslimanske religije su: zaratustrijanska, jevrejska i hrišćanska. Sva ostala vjerska učenja su zabranjena samim tekstom Ustava. Odnos prema muslimanima reguliran je čl. XIV, gdje stoji da "muslimani moraju da djeluju prema nemuslimanimau duhu svetog morala, pravde i islamske pravičnosti , te da respektiraju njihova ljudska prava" – prema: M. Jevtić, *Politički sistem Irana i prava čovjeka*, 86.

[12] D. Vučičević, *Država u senci džamije*, 216-217

[13] Vladimir Ajzenhamer, Na razmeđu kompatibilnosti i nekompatibilnosti - islam i demokratija, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka u Beogradu*, br. 6, Beograd 2011, 288.

[14] U preambuli Ustava je istaknuta posvećenost vjeri u jednog Boga, božanskoj pravdi, Kur'anu, Sudnjem danu, poslaniku Muhamedu, dvanaestorici imama i velayat-e faqih-u. Zajedno su bile ukomponovane božanske odredbe i ljudska prava. Istaknuto je i odlučno protivljenje svakom obliku autoritarizma, kolonijalizma i imperijalizma. Homeini je proglašen za doživotnog Vrhovnog vođu, a određeno je da će nakon njegove smrti, novog lidera odabrati Vijeće stručnjaka. Dokument ustava sadrži 175 članova, a još 40 amandmana je dodato nakon smrti Homeinija (1989). Ustavom je navedeno da vrhovni vođa odgovara pred zakonom Islamske Republike kao i svi ostali građani Irana. U Ustav su uvedeni i mnogi demokratski principi. Opšte biračko tijelo, uključujući i žene, tajno i direktno je biralo predsjednika, članove parlamenta (Majles), provincijske i lokalne namjesnike kao i zastupnike u Vijeću stručnjaka. Predsjednik se bira svake četiri godine uz maksimalno dva mandata, predsjedava svojim kabinetom, postavlja ministre, ambasadore, guvernere i direktore glavnih državnih firmi. On je odgovoran za godišnji budžet te sprovođenje unutrašnje i vanjske politike. Ustavom je svim stanovnicima, bez obzira na rasu, etnicitet, porijeklo, pol i vjerozakon, zagrantirano osnovno ljudsko i

garantirao svim građanima sigurnost od proizvoljnog hapšenja i oduzimanja imovine, te obećao uspostavu reda i zakona. Ovaj dekret je bio pozdravljen od većine stanovništva, zamorene od stalne nesigurnosti i revolucionarnog terora.[15] Ključ za razumijevanje modernog Irana nalazi se u šijitskoj tradiciji imamata. Za šijite je imamat jedini ispravni oblik političkog uređenja islamske zajednice. Iranska "stvarnost" je pokušaj sinteze političkih koncepata i vrijednosti Istoka i Zapada. Politički sistem ove države zasnovan je na političkoj i pravnoj sintezi teokratskih i demokratskih elemenata, podrazumijeva zamršeni splet više vladajućih tijela. Prema iranskom Ustavu iz 1979. i amandmanskim izmjenama iz 1989. suverenitet u državi pripada Bogu. To je izraženo kao "Bog je jedan" i "Nema Boga osim Allaha". Drugi izvor vlasti u državi pripada Instituciji vrhovnog lidera i tijelima islamskog vodstva koji ustavni legitimitet zasnivaju na političkom konceptu imamata, što je pokazano u Preambuli Ustava. Islamska vladavina je usko povezana s konceptom *velājat-e fakih*. Iz interpretacije šijitske teološke misli putem idžtihada izvedeni su osnovni principi vladavine i nužni uslovi za obavljanje vlasti.[16]

Islamska Republika Iran je kao moderna država utemeljena na načelima šijitizma kao jedne od dvije temeljne denominacije unutar islama.[17] Načelo *velājat-e fakih*, kao ustavni poredak Islamske Republike Iran, zagovara ideju da samo pravnik koji poznaje sveto pravo može voditi naciju saglasno islamskoj tradiciji. Njegova je zadaća zakonima i odredbama usmjeravati postupke pojedinaca u življenju dobra te izbjegavanju, tj. zabranjivanju zla kao važnom elementu političke kulture Irana. Na državnoj hijerarhijskoj ljestvici ove države

građansko pravo na slobodu, pravo na slobodno izražavanje, štampu, civilno ograniziranje, te prava na pisanje peticija i demonstriranje. Svi stanovnici su jednaki pred zakonom, imaju pravo na žalbu i nepristrasno suđenje, a bilo koji oblik nasumičnog hapšenja, mučenja, policijskog nadgledanja ili prisluškivanja je isključen i nedozvoljen. Svi optuženi su uživali *Habeas corpus*, a zakonom je definirano da je svako nevin dok se ne dokaže bez svake sumnje njegova krivica. Ustav je i obavezao vlast da sve čini kako bi omogućila građanima pogodnosti poput penzije, naknade za nezaposlene, invalidnine, mogućnosti pristojnog stanovanja, medicinske njege te besplatnog osnovnog i srednjeg obrazovanja – opšir. Ervand Abrahamian, *A History of Modern Iran*, Cambridge University Press, Cambridge 2008, 167-168.

[15] Bruno Brakus, Iranska revolucija, *Rastra*, br. 7, Zadar 2016, 189-190.

[16] Jasna Bakšić-Muftić, Mapa institucionalne moći u Islamskoj Republici Iran, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, LIX, Sarajevo 2016, 170-171. (dalje: J. Bakšić-Muftić, *Mapa institucionalne moći u Islamskoj Republici Iran*).

[17] Iran nakon Islamske revolucije "pokušava… arabizirati jezik i povijest Irana, te se u središte pozornosti stavljaju islamske tradicije i šijitsko sjećanje na mučeništvo. Takva je politika dio takozvane Kulturne revolucije (Engelāb-e farhangi), koja se počela provoditi netom nakon Islamske revolucije, a koja je danas, u svom izmijenjenom obliku, stožerna politika Ministarstva kulture i islamskih pitanja, jednog od najmoćnijih ministarstava iranske vlade. Osim što ovo ministarstvo ima vlastiti diplomatski zbor, koji čini brojne kulturne centre Islamske Republike Iran u svijetu, ono je i jedino ministarstvo vlade koje se brine o očuvanju i napretku državne ideologije. Zbog toga često dolazi u sukob s teokratskim vijećima" – vidi: V. Obućina, *Politički sustav Islamske Republike Iran*, 121.

najvišu političku vlast uživa sveštenstvo.[18] Duhovno vodstvo, participativna demokratija i društvena pravda tri su trajne karakteristike savremene Islamske Republike Iran. Njen institucionalno - politički sistem se dijeli na duhovnički i republikanski. Koncilijarna vlast sastoji se od vrhovnog vođe na čelu te Vijeća čuvara (*Shora-ye Negahban-e Qanun-e assassi*), Vijeća stručnjaka (*Majles-e Khobragan Rahbari*) i Vijeća za prosudbu. Zadaća ovih vijeća je nadzor aktivnosti svih razina vlasti u svrhu očuvanja jedinstva, suverenosti i integriteta iranskog političkog sistema. Koncilijarna vlast nadgleda i savjetuje republikanski dio vlasti, tj. njezin zakonodavni, izvršni i sudski aspekt. Uz koncilijarnu vlast postoji i republikanska koja donosi zakone i političke odluke u skladu s vjerskim učenjem i pod nadzorom teokratskih političkih institucija. Predsjednik Republike ujedno je predsjednik Vlade, te je on, nakon vrhovnog vođe, druga politička institucija po važnosti. Vlada donosi prijedloge zakona i upravne odredbe, dok Madžles, tj. islamska savjetodavna skupština, ima funkciju državnog parlamenta. Nadalje, sudstvo je utemeljeno na tradiciji islama i kontrolira ga ulema. Zakoni i sudske odluke moraju biti zasnovani na načelima Kur'ana, te je za njihovo pravilno tumačenje potrebno razumijevanje vjerskih principa.[19] Zakonodavnu vlast ima jednodomna Islamska savjetodavna skupština *(Medžlis-e Šura-je Eslami),* s 290 zastupnika, koje neposredno biraju građani za mandat od četiri godine. Prema ustavu iz 1979. Medžlis propisuje zakone o svim općim pitanjima uz obavezu njihovog redovnog tumačenja ne isključujući time pravo sudija da propise tumače shodno svojim shvatanjima pravde. Pored legislativne skupštini pripadaju i drugi poslovi: davanje saglasnosti na promjenu državnih granica i teritorija, proglašenja ratnog stanja, davanja odobrenja za domaće i inostrane zajmove i prenosu posjeda nad državnom imovinom na druga lica. Medžlis je dužan poštivati načelo božanske vlasti. Ono propisuje da je zabranjeno donositi zakone koji su u koliziji bilo sa ustavom ili propisima službene vjere u zemlji. Ocjenu usklađenosti propisa sa islamskim učenjima daje Starateljsko vijeće, a ograničenja se mogu po važnosti klasificirati u tri stepena: islamsko ustavno pravo, međunarodno i privatno pravo. Navedeno ograničenje se primjenjuje na građanske, krivične, finansijske, privredne, administrativne, kulturne, vojne, političke i druge zakone. Pomenutu kontrolu zakona vrši dvanaestočlano Starateljsko vijeće sa ovlaštenjem da bilo koji zakon može proglasiti nevažećim ako on krši Ustav ili islamsku doktrinu. U odnosu na predrevolucionarno uređenje iranski parlament u prethodnom ustavnom kapacitetu je imao velike ovlasti bez mogućnosti obaranja propisa ili ulaganja veta.[20] Najviši je pravosudni organ Visoko vijeće. Sudsku vlast vrše Vrhovni sud, vojni sudovi i sudovi za

[18] Vladimir Ajzenhamer, Politički eksperiment koji traje: politički sistem Islamske Republike Iran, *Azijske sveske*, br. 1, Beograd 2012.

[19] V. Obućina, *Politički sustav Islamske Republike Iran*, 98-102.

[20] Sayed Hassan Amin, *Pravni sistemi Srednjeg istoka*, El Kalem, Sarajevo 1998, 133-134. (dalje: S. Hassan Amin, *Pravni sistemi Srednjeg istoka*).

upravne sporove. Pravosuđe je zasnovano na *šariji*. Vrhovni vođa postavlja šefa pravosuđa, koji, pak, imenuje članove Vrhovnog suda i glavnog tužioca. Sudovi su udvostručeni revolucionarnim sudovima. Šahov režim je odbijao primjenu šerijatskih propisa i tek sa islamskom revolucijom oni zauzimaju mjesto u pravosudnom sistemu Irana. Krivični Zakonik donijet je nakon islamske revolucije. Nije, pak, riječi o novom pravnom aktu, već jednostavno, gotovo u cjelosti prepisanoj knjizi iz XIV stoljeća, koja je poznata pod imenom *Chare-ol-islam Mohaghegh*. Krivični zakon ima više dijelova. Prema islamskom pravu za svako ubistvo mora se, pored kazne, platiti cijena prolivene krvi. Zakon kojim se regulira cijena krvi integralni je dio Krivičnog zakonika nazvan *Dijat.* Dijelom Krivičnog zakonika o pravu na osvetu, dozvoljava se oštećenoj osobi ili njegovim nasljednicima da lično izvrše osvetu prema principu "oko za oko, zub za zub". Prema dijelu koji se zove *tazir* i odnosi se na kaznu nedefiniranu šerijatom i ovisnu od sudije, za ženu koja ne nosi islamski "ispravnu odjeću" propisano je 74 udarca bičem. Neravnopravnost žene regulirana je i ostalim članovima Zakona, u kojima se određuje način vođenja sudskog postupka. Članovima 33, 91, 92 utvrđeno je da svjedočenje jednog muškarca vrijedi kao svjedočenje dvije žene.[21]

Iran ima teokratske sastavnice, ali je ova država daleko od monarhijsko-teološke diktature Saudijske Arabije ili apsolutne teokratije kao što je Vatikan. Riječ je o veoma složenom sistemu u kome ne postoji monolitno jednovlašće. Kompleksna mreža međusobnih uticaja i kombinacija postavljenih i izbornih organa, legitimiranih Božjim pravom i voljom naroda pokazuje kako ustavni politički sistem Irana posjeduje potencijal za jačanje i autokratskih i demokratskih elemenata, kao i mogućnosti uključivanja transformacionih procesa u postojeći ustavni okvir.[22] Azar Nafisi, poznata iranska književnica, kazala je da se revolucija u Iranu "razlikovala od ostalih totalitarnih revolucija u dvadesetom stoljeću po tome što se dogodila u ime prošlosti: u tome je bila i njezina snaga i njezina slabost".

Postrevolucionarna transformacija iranskog prava

Nigdje posljedice ove revolucije nisu bile toliko izražene kao što je to u oblasti prava. Iranski ustav iz 1906. zamijenjen je novim koji je donešen 1979. godine. Kroz ustav su provučena učenja šijitske provenijencije. Propisana je uspostava posebnog Sudskog vijeća zaduženog za reviziju postojećeg prava. Vijeće je tako izvršilo promjene predrevolucionarnih zakonika (građanskog, krivičnog i trgovačkog). Ovako revidirani zakoni nazivali su se „prijelaznim pravom". Najviše izmjena pretrpjelo je krivično pravo. Amandmani na Krivični

[21] M. Jevtić, *Politički sistem Irana i prava čovjeka*, 88-90.

[22] J. Bakšić-Muftić, *Mapa institucionalne moći u Islamskoj Republici Iran,* 169.

zakon su bile takve prirode da je došlo do korjenitih promjena u pravnom sistemu.[23] Ustavom iz 1979. svi svjetovni zakoni koji proturječe islamskim normama proglašeni su ništavnim i stavljeni van snage. Vrhovno sudsko vijeće je ubrzo naredilo svim sudovima da primjenjuju fetve ajtolaha Homeinija u svojstvu prelaznih rješenja do donošenja novih propisa. Njegove fetve su uživale svojstvo jednog od brojnih izvora prava. Početkom aprila 1981. Savjet čuvara ustava naredio je predsjedniku Vrhovnog sudskog vijeća ajatolahu Abdulkarimu Musaviju Ardabiliju da sve predrevolucionarne zakone proslijedi Starateljskom vijeću na razmatranje. Sudovi su instruisani da, u slučajevima pravne nesigurnosti, primjenjuju rješenja ajatolaha Homeinija predočena u njegovoj knjizi *Objašnjenje problema*. Predrevolucionarno iransko zakonodavstvo bilo je kodifikovane prirode po uzoru na tadašnju zapadnu pravnu tradiciju. Četiri temeljna zakonika su bila *Građanski* (donesen od 1927. do 1935), *Kazneni* (1939), *Trgovački* (1932-1969) i *Zakonik o građanskom postupku* (1939). Kako su ovi propisi, shodno prethodno predstavljenim ustavnim rješenjima, stavljena u niži položaj u odnosu na šerijatsko pravo počeli su se pojavljivati prvi problemi u praksi. Naime, šerijatsko pravo nije kodifikovano, a o brojnim pitanjima i pravnim problemima nema jasan stav zbog čega su vjerski učenjaci nailazili na teškoće u rješavanju određenih vrsta pravnih sporova. Tipičan primjer se može pronaći u građanskom pravu, preciznije institutu vremenske zastare. Prema *Zakoniku o građanskom postupku* bilo je određeno da se sve rasprave koje se ne okončaju u propisanom roku trebaju eleminisati iz postupka dok šerijat, koji ne poznaje ovakav princip, smatra da se ovo načelo treba primjenjivati u praksi, budući da se ono može izvesti iz drugih islamskih postulata. Drugi primjer nalazimo u primjeni kamate (*riba*). Tu su stavovi vjerskih učenjaka izuzetno podijeljeni između onih koji apsolutno zabranjuju bilo kakvu primjenu kamate dok ostali nalažu da se ona može koristiti kao jedna vrsta kompenzacije za inflaciju.[24]

Od svih pravnih grana najvažnijom se svakako smatra krivično pravo, kao garant društvene stabilnosti i sigurnosti. Ono je u velikoj mjeri oblikovano shvatanjima i vrijednostima društva koje štiti i podložno je promjenama u ovisnosti od političkih, socijalnih i drugih kretanja. Prvi iranski *Krivični zakonik* izradio je francuski pravnik Adolph Pierny, a nacrt je podnesen parlamentu na usvajanje 1912. godine. Bio je to moderan propis koji je u cjelosti sekularizirao krivično pravo napustivši vjersku koncepciju krivičnog prava. Islamska doktrina u ovoj oblasti konačno je napuštena donošenjem novog *Krivičnog zakona* 1926. godine. Propis je mijenjan nekoliko puta da bi nakon revolucije ukinut vrativši islamski krivični sistem.[25] Za vrijeme i nakon revolucije osnovano je revolucionarno sudstvo koje je vodilo sudske postupke protiv „neprijatelja

[23] S. Hassan Amin, *Pravni sistemi Srednjeg istoka*, 74.
[24] *Isto*, 75-76.
[25] *Isto*, 129

revolucije". U ovim postupcima gdje su sudije primjenjivale svoje tumačenje revolucionarnog prava usmrćeno je stotine osoba prijekim smrtnim kaznama. Sva imovina optuženih lica je kasnije u presudama oduzimana u korist države. Šerijatska učenja su najviše primjene našla u oblasti krivičnih sankcija u koje su nakon 1979. ušla smrtna kazna, kamenovanje do smrti, odsijecanje ruku i šibanje. Krivično pravo je postalo još brutalnije donošenjem Odluke iranskog parlamenta o uvođenju prava na odmazdu (*kisas*) 1982. godine. Time je vraćen stari talionski princip „oko za oko, zub za zub". Prema ovoj odluci za homoseksualnost je propisano obavezno izricanje smrtne kazne. Elementi koji se pritom moraju ispuniti su dobrovoljni pristanak na takav čin i punoljetnost obojice počinitelja. Ova rješenja su u suprotnosti sa zapadnoevropskim sistemima po kojem svojstva punoljetstva, dobrovoljnog pristanka i tajnosti isključuju krivičnu odgovornost. Članom 151 *Krivičnog zakona* propisana je kazna sa 100 udaraca bičem za homoseksualni čin bez spolnog općenja, dok se za slučajeve u kojima je jedan od optuženih nemusliman toj osobi izricala smrtna kazna. Lezbijstvo se kažnjava sa 100 udaraca bičem. Kada se ovo krivično pravo poredi sa onim prije revolucije uočavaju se znatne promjene. Predrevolucionarnim *Krivičnim zakonikom* je bila isključena svaka mogućnost gonjenja osoba za vanbračne seksualne odnose sa muškarcima ili ženama ukoliko oštećena strana nije tražila gonjenje, a tužba je mogla biti odbačena ako je žrtva tražila da se ona povuče.[26] U postrevolucionarnom periodu, u drugim oblastima prava, npr. porodičnom pravu, načinjene su krupne promjene. Dozvoljeno je sklapanje tzv. „privremenih" brakova na ograničen vremenski period što omogućava muškarcu da oženi veći broj žena. Prema važećim propisima muškarac može imati najviše četiri žene a broj privremenih supruga se mijenja po njegovoj želji. Minimalna starosna dob za stupanje u brak je spuštena na 15 godina za mladiće, a 13 za žene. Ženi je ukinuto pravo na razvod od muža u slučaju njegovog nerazumnog ponašanja, što joj je bilo predviđeno po posebnoj Odluci iz 1967. godine. Samo suprug raspolaže sa pravom na razvod u bilo kojem trenutku dok ženi ono pripada ukoliko joj je to izričito omogućio muž prilikom sklapanja braka, ali samo u posebnim situacijama. Revolucija je uvela metež i neravnotežu u svim porama pravnog i društvenog života. Kako su svi predrevolucionarni zakoni ukinuti posebnom Naredbom Vrhovnog sudskog vijeća od 23. avgusta 1982. sudijama je naređeno da pri rješavanju sporova koriste neposredne autoritativne islamske tekstove ili izvore na kojima će bazirati svoje presude. Sudijama je ovom Naredbom nametnuta obaveza obraćanja Savjetu čuvara Ustava ukoliko ne mogu sa sigurnošću utvrditi da li je neki propis u skladu sa šerijatom ili ne. Ukoliko sudija ne zna koji zakon treba primijeniti mora se obratiti Uredu ajatolaha Homeinija za dalje upute. Država je, pored prava, svoje djelovanje pojačala i na tržištu. U junu i julu 1979. nacionalizirane su sve privatne banke i velika industrijska postrojenja. Na novoosnovanu Organizaciju za potlačene (*Bonyad*

[26] *Isto*, 76-77.

Musfazin) preneseno je vlasničko pravo nad stotinama privrednih društava. Možda najviše nesigurnosti u svakodnevnom pravnom prometu uzrokovano je ukidanjem prava na žalbu u sudskim postupcima. Ustavom iz 1908. i Odlukom o načinu primjene pravde iz 1927, svakom građaninu je bilo omogućeno pravo na žalbu pri čemu je osnovan znatan broj apelacionih sudova za građanske, krivične i trgovačke postupke. Svaka pokrajina je imala svoj apelacioni sud. U februaru 1979. Homeini je, u dogovoru sa tadašnjim ministrom pravde Asaddellahom Mobasheriem, tražio ukidanje prava na žalbu s obrazloženjem da se svaki spor mora okončati jednom konačnom i bezuvjetnom odlukom. Stoga je današnjem iranskom pravu žalba, kao široko rasprostranjeno sredstvo zaštite zakonitosti i pravičnosti u sudskom postupku, jedna nepoznanica. Apelacionu nadležnost u Iranu jedino obavlja Kasasioni sud za pojedine krivične postupke.[27]

Politički i međunarodni procesi u Iranu nakon 1979. godine

Nova vlast se po završetku revolucije, uz pomoć Revolucionarne garde i milicija, počela obračunavati sa prozapadnjački i sekularni orijentisanim intelektualcima, političarima i javnim ličnostima. Stotine njih je bilo prisiljeno napustiti zemlju, a antizapadnjačko raspoloženje je svoj vrhunac doživjelo 1979. godine zauzimanjem američke ambasade u Teheranu od strane grupe iranskih studenata koji su tražili izručivanje odbjeglog šaha Pahlavija Iranu. U ambasadi se nalazilo ukupno 52 talaca koji su poslije 444 dana oslobođeni 28. januara 1981. Bio je to prvi slučaj napada na strano diplomatsko predstavništvo u nekoj muslimanskoj zemlji, a od tog događaja SAD i Iran nemaju zvaničnih diplomatskih odnosa. Upravo su odnosi sa Sjedinjenim Američkim Državama jedan od osnovnih faktora koji određuju tok iranske vanjske politike. Ti su odnosi već skoro 30 godina izuzetno zategnuti, ali se odvijaju u sferi diskretne diplomatije.[28] Napadu su se protivili pojedini istaknuti iranski političari. Među njima su bili privremeni premijer Mehdi Bazargan i prvi predsjednik Irana Abolhasan Bani – Sadr. Konzervativne snage su obojicu prisilila na ostavke, a Sadr je pobjegao u Francusku.[29] Pored unutrašnjih, brojni izazovi su bili prisutni i na međunarodnom planu. Irački vođa Sadam Husein je u septembru 1980. godine pokrenuo rat protiv Irana, a povod je bio dugogodišnji međugranični spor oko Khuzestana, naftom bogate pokrajine naseljene mahom Arapima. Iranske vojne snage, iako oslabljene, uspjele su pružiti značajan otpor iračakoj vojsci. Za

[27] *Isto*, 78-79.

[28] Dejan Jović, Trideset godina nakon revolucije: Iran u središtu svjetske politike, *Politička misao*, br. 1, Zagreb 2009, 59-87. (dalje: D. Jović, *Trideset godina nakon revolucije: Iran u središtu svjetske politike*).

[29] *Postrevolutionary Chaos*, dostupno na https://www.britannica.com/place/Iran/The-Islamic-republic#ref230080. (Preuzeto: 23.12.2020).

vrijeme rata Irak je pružao utočište brojnim neprijateljima nove iranske vlasti, a jedna od njih je *Mojāhedīn-e Khalq* (perzijski: Narodni borci) – militantna organizacija markističko-islamskog učenja. Njeni članovi su tokom osamdesetih izveli niz bombaških i drugih oružanih napada u Iranu usmrtivši brojne vjerske i političke vođe. Među žrtvama su bili novoizabrani predsjednik Mohammad Ali Raja'i premijer Mohammad Javad Bahonar koji su ubijeni u avgustu 1980. godine. Nakon ovih dešavanja Revolucionarna garda započinje sa talasom hapšenja i pogubljenja svih onih koji su dovođeni u vezu sa navedenom organizacijom. Iz zemlje su dolazili izvještaji o proizvoljnim hapšenjima, kršenjima ljudskih prava i slučajevima silovanja zatvorenica koje su prije pogubljenja bile prisiljavane sklapati privremene brakove sa zatvorskim čuvarima. Za vrijeme rata dolazi do napetosti Irana i sa drugim arapskim zemljama, mahom velikih proizvođača nafte u Perzijskom zalivu. Svakodnevni iranski napadi na naftne tankere natjerali su Sjedinjene Američke Države da uvedu posebne patrole i pratnju brodova u Perzijskom zaljevu. Iračko-iranski rat je okončan u avgustu 1988. stupanjem na snagu sporazuma o prekidu vatre. Zaraćene strane su se obavezale vratiti u ratu zauzete teritorije, a procjenjuje se da je poginulo između 400 i 750 hiljada ljudi.[30] Sjedinjene Američke Države su tokom 1995. Iranu nametnule niz sankcija zbog optužbi da tamošnja vlast podržava terorizam i ugrožava tada aktuelni izraelsko-palestinski mirovni proces. Zemlju je 1999. zahvatio val studentskih demonstracija nakon što je zatvoren reformski časopis *Salam*. Tokom šestodnevnih nemira uhapšeno je blizu 1.000 ljudi. Na parlamentarnim izborima 2002. liberalne snage su po prvi put preuzele većinu u parlamentu, a Iran je istovremeno počeo razvijati svoj nuklearni program što je naišlo na veliko protivljenje Sjedinjenih Američkih Država. Dvije godine kasnije na novim izborima pobjedu su odnijele konzervativne snage. Sam izborni proces bio je praćen nizom nepravilnosti, posebno diskvalificiranjem stotine liberalnih kandidata iz izbornog procesa. Na položaj predsjednika republike 2005. dolazi Mahmud Ahmadinejad, konzervativni političar. Iranske vlasti su počele proizvoditi obogaćeni uranijum u sklopu žestoko osporavanog nuklearnog programa. Stoga su Ujedinjene nacije u nekoliko navrata uvodile ekonomske sankcije Iranu, a rješenje ovog problema postignuto je 2015. potpisivanjem sporazuma između Irana, Njemačke, Francuske, Ujedinjenog Kraljevstva, SAD-a i Evropske unije kojim se Iran obavezao smanjiti svoj nuklearni program te omogućiti nadzor Međunarodne atomske agencije nad nukearnim postrojenjima u zamjenu za ukidanje ekonomskih sankcija. Sporazum se uspješno primjenjivao do 2018. kada je američki predsjednik Donald Trump objavio izlazak SAD-a iz Sporazuma nametnuvši Iranu ponovno sankcije. To je dovelo do sve većeg zaoštravanja u odnosima ovih dviju zemalja, a do najnovije eskalacije je došlo u januaru 2020. ubistvom Qasema Soleimanija - vođe elitnih Quds vojnih jedinica u Iraku koji je stradao tokom američkog vazdušnog

[30] *The Iran-Iraq War (1980–88)*, dostupno na: https://www.britannica.com/place/Iran/The-Islamic-republic#ref278532 (Preuzeto: 29.12.2020).

napada.[31] Iran je aktivno uključen i u građanskom ratu u Siriji gdje je, prema procjenama Specijalnog predstavnika UN-a Steffana de Misture, uloženo skoro šest milijardi dolara ekonomske i vojne pomoći kao i transfera nafte i ostale robe. U ostalim bliskoistočnim državama: Libanu, Palestini, Afganistanu, Iraku i Jemenu djeluje niz vojnih i paravojnih formacija koje uživaju značajnu vojnu i finansijsku podršku Islamske Republike Iran: Hezbollaha, Hamasa, jemenskih Husi pobunjenika, Palestinskog islamskog džihada i Fronta za oslobođenje Palestine. U susjednom Afganistanu izdvajaju se značajni finansijski iznosi radi ishođenja povoljnih odluka po iranske interese. Afganistanski predsjednik Hamid Karzai je 2010. izjavio da je Iran njegovom uredu uplatio 2 miliona dolara da bi osigurao njegovu "dobru volju". Međutim, izvještaji govore da se iranska pomoć Karzaiju od prvobitnih 1-2 miliona dolara mjesečno povećala na jednokratne uplate od po šest miliona dolara.[32] Svoje međunarodno djelovanje Iran također ostvaruje kroz tzv. „alternativne mreže uticaja" kao što su Šangajska organizacija za saradnju i BRIC grupa (Brazil, Rusija, Indija i Kina).[33]

Zaključak

Svrgavanjem šaha Reze Pahlavija 1979. završeno je iransko carsko doba dugo 2.500 godina. Na njegovim ostacima izgrađena je nova iranska država – Islamska Republika Iran u kojima su principi islama vidljivi i osjetni kroz sveobuhvatnu ustavnu vladavinu. Bio je to rezultat djelovanja različitih političkih struja: konstitucionalne, islamističke i nacionalističke. U takvim uslovima izgrađeno je specifično političko uređenje, jedinstveno u svijetu jer se temelji na šijitskoj pravnoj tradiciji a suveren u takvim sistemima je bog, a ne narod. Nova revolucionarna vlast, prevođena ajatolahom Ruholahom Homeinijem, sprovela je niz reformi u svim porama iranskog društva radi njegovog približavanja islamskim vrijednostima i učenjima kojima je nova vlast težila. To se odrazilo i na pravo i to putem proglašavanja predrevolucionarnih zakonika kao ništavnih, te primjene šerijata kao jedinog i ispravnog prava. S obzirom da šerijat, za razliku od prijašnjih svjetovnih zakonika, nije kodifikovan niti podložan čestim izmjenama pojavio se niz pravnih problema na koje se nije mogao pružiti adekvatan odgovor ili ih je bilo više koji su međusobno bili proturječni. Neke mjere, poput ukidanja žalbe ili prava žene na razvod braka, doveli su do pozicioniranja pojedinih subjekata prava u nepovoljniji položaj u odnosu na druge. Pored unutrašnjih, nova vlast se suočila i sa nizom međunarodnih izazova.

[31] *Iran Profile – Timeline*, dostupno na: https://www.bbc.com/news/world-middle-east-14542438. (Preuzeto: 23.12.2020).

[32] *Iranski novac na Bliskom istoku*, dostupno na: http://balkans.aljazeera.net/vijesti/infografika-iranski-novac-na-bliskom-istoku (Preuzeto: 03.11.2020).

[33] D. Jović, *Trideset godina nakon revolucije: Iran u središtu svjetske politike*, 59-87.

Od iransko-iračkog rata 80-ih ih godina XX stoljeća pa do današnjih složenih odnosa Irana sa zapadnoevropskim državama zbog spornog nuklearnog programa Iran se nametnuo kao važan subjekt u složenim političkim odnosima na Bliskom istoku čiji potezi pored lokalnih nerijetko imaju i šire globalne posljedice. Kako je riječ o jednoj izuzetno politički i pravno dinamičnoj državi i regiji u kojoj se nalazi, teško je prognozirati dalje razvojne procese iranskog pravno-političkog sistema.

Summary

The overthrow of Shah Reza Pahlavi in 1979 ended Iran's 2,500-year-old imperial era. On its remnants, a new Iranian state was built - the Islamic Republic of Iran, in which the principles of Islam are visible and tangible through comprehensive constitutional rule. It was the result of the actions of different political currents: constitutional, Islamist and nationalist. In such conditions, a specific political system was built, unique in the world because it is based on the Shiite legal tradition, and the sovereign in such systems is God, not the people. The new revolutionary government, translated by Ayatollah Ruhollah Khomeini, carried out reforms in all pores of Iranian society in order to bring it closer to Islamic values and the teachings that the new government aspired to. This was reflected in the law by declaring the pre-revolutionary codes as null and void, and the application of sharia as the only and correct law. Since the Sharia, unlike previous secular codes, is not codified or subject to frequent changes, a number of legal problems have arisen to which an adequate answer could not be provided or there were several that were contradictory to each other. Some measures, such as the termination of an appeal or a woman's right to divorce, have led to the positioning of certain subjects of law in a less favorable position than others. In addition to domestic ones, the new government has faced a number of international challenges. From the Iran-Iraq war in the 1980s to today's complex relations between Iran and Western European countries due to the controversial nuclear program, Iran has imposed itself as an important subject in complex political relations in the Middle East whose moves often have wider global consequences. As this is an extremely politically and legally dynamic country and the region in which it is located, it is difficult to predict the further development processes of the Iranian legal and political system.

Dr. sc. Amir AHMETOVIĆ
JU Srednja medicinska škola Tuzla
E-mail: amir.ahmetovic1966@gmail.com

Pregledni rad/Review article
UDK/UDC: 94(497.6)"1990" (093)
32:323:324:329(497.6)"1990"
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2021.4.5.163

DRUŠTVENI I STRANAČKI RASCJEPI U BOSNI I HERCEGOVINI POSLIJE IZBORA 1990. GODINE

Apstrakt: *Bosna i Hercegovina predstavlja vrlo pogodan eksperimentalni prostor za analizu integrativne politike u uslovima, ratom i dugotrajnom krizom, devastiranog društva koje je, izazovima povijesti, duboko podjeljeno. U takvom prostoru, primjenjujući analitički model što su ga osmislili i koristili Seymour Lipset i Stein Rokan, rad se bavi detekcijom društvenih rascjepa koji su u pozadini stranačkih preferencija na izborima za Skupštinu Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine 1990. godine. Analize predizbornih i postizbornih aktivnosti političkih subjekata pokazuju postojanje bitne veze između etnokonfesionalnih obilježja i stavova o političkim pitanjima te stranačkih preferencija, što u skladu s korištenim teorijskim modelom stvara preduvjete da bi se moglo govoriti o društvenim rascjepima koji su pretvoreni u stranačke podjele i rascjepe. Može se utvrditi da su bh političke stranke formirane, uz sve svoje specifičnosti, na osnovnim linijama bh društvenih rascjepa.*

U analizi odnosa društvenog i političkog prostora i uticaja strukture društva na političke odnose i podjele, moguće je utvrditi da su stranačke podjele i rascjepi, njihova segmentiranost i polarizovanost uslovljeni, prije svega, dubinom i dinamikom temeljnih bh društvenih rascjepa. Podjele koje su nastale u predizborno vrijeme 1990. godine (možemo ih uslovno odrediti kao podjele komunizam vs antikomunizam) u prvoj postizbornoj godini su potisnute u drugi plan a prioritet je zadobio rascjep koji su S. Lipset i S. Rokan definisali kao rascjep centar – periferija (ili teritorijalno-kulturni rascjep kako ga je, poslije prilagodbe, nazvao profesor Nenad Zakošek).

U drugom dijelu rada je predstavljen pregled najvažnijih političkih stranaka u izborima 1990. godine i nastavljeno je ispitivanje upotrebljivosti teorije S. Lipseta i S. Rokana o pretvaranju društvenih podjela u stranačke rascjepe, ovaj puta u prvoj godini vladanja etnokonfesionalnih stranaka u Bosni i Hercegovini. Analizirajući osnovne linije historijskih etničkih i konfesionalnih podjela u bh društvu i u sferi političkog (pod)sistema

posredstvom indikatora kao što su: preovladavajuće (etničke, konfesionalne, jezičke, kulturne i regionalne) identifikacije, odnos etnokonfesionalnog i građanskog, odnos prema pravima i slobodama garantovanih bh ustavom, odnos prema različitim rješenjima državnog pitanja (ostanak u zajedničkoj državi Jugoslaviji vs samostalna Republika Bosna i Hercegovina) u radu je provjeravana hipoteza da historijske linije etnokonfesionalnih rascjepa predstavljaju osnovnu determinantu političkih ciljeva na kojima će izrasti podjela između centralističke, decentralističke i separatističke orjentacije. Može se uočiti da je teritorijalno - kulturni rascjep (ponajprije u obliku sukoba centar - periferija) zapravo vrsta potpunog rascjepa s obzirom na to da je riječ o rascjepu koji uključuje sukob između stabilnih društvenih grupa (stanovnika centra i periferije ali i istovremeno pripadnika različitih etničkih i konfesionalnih zajednica). U bh slučaju radi se o (etničkim i konfesionalnim) zajednicama koje imaju različite poglede na najznačajnija pitanja društvenog uređenja zajedničke države što ima za posljedicu otvoren sukob na političkoj sceni u obliku glasanja za različite političke opcije a to se, po potrebi etnopolitičkih elita, može pretvoriti (vrlo lahko) u različite oblike nasilja nad drugim i drugačijim na teritoriji koja je pod njihovom političkom (i policijskom) kontrolom.

Ključne riječi: *Stranački rascjepi, biračka uvjerenja, izbori za Skupštinu SR Bosne i Hercegovine, političke stranke, Srpska demokratska stranka, Stranka demokratske akcije, Hrvatska demokratska zajednica Bosne i Hercegovine, Savez komunista Bosne i Hercegovine (Socijaldemokratska partija Bosne i Hercegovine), Savez reformskih snaga Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu.*

SOCIAL AND POLITICAL DIVISIONS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA AFTER THE 1990 ELECTIONS

Abstract: *Bosnia and Herzegovina represents a very suitable experimental space for the analysis of integrative policy in the conditions, war and long-lasting crisis, of a devastated society which, due to the challenges of history, is deeply divided. In such a space, applying the analytical model designed and used by Seymour Lipset and Stein Rokan, the paper deals with the detection of social divisions that underlie party preferences in the 1990 elections for the Assembly of the Socialist Republic of Bosnia and Herzegovina. Analyzes of pre-election and post-election activities of political entities show the existence of an important link between ethno-confessional characteristics and attitudes on political issues and party preferences, which in accordance with the used theoretical model creates preconditions for talking about social divisions that have turned into party divisions. It can be determined that they*

are bh. political parties formed, with all their specifics, on the basic lines of Bosnia and Herzegovina social divisions.

In the analysis of the relationship between social and political space and the influence of the structure of society on political relations and divisions, it is possible to determine that party divisions and divisions, their segmentation and polarization are conditioned, above all, by the depth and dynamics of fundamental Bosnia and Herzegovina social divisions. The divisions that emerged in the pre-election period of 1990 (we can conditionally define them as divisions communism vs anti-communism) were pushed into the background in the first post-election year and priority was given to the split that S. Lipset and S. Rokan defined as the center-periphery split. (or the territorial-cultural split as, after adaptation, Professor Nenad Zakošek called it).

The second part of the paper presents an overview of the most important political parties in the 1990 elections and continues to examine the applicability of S. Lipset and S. Rokan's theory of turning social divisions into party divisions, this time in the first year of ethno-confessional parties in Bosnia and Herzegovina. Analyzing the basic lines of historical ethnic and confessional divisions in Bosnia and Herzegovina society and in the sphere of political (sub) system through indicators such as: predominant (ethnic, confessional, linguistic, cultural and regional) identifications, the relationship between ethno-confessional and civil, the relationship to the rights and freedoms guaranteed in Bosnia and Herzegovina. According to the Constitution, the attitude towards different solutions to the state question (remaining in the common state of Yugoslavia vs. the independent Republic of Bosnia and Herzegovina) tested the hypothesis that historical lines of ethno-confessional splits represent the basic determinant of political goals. It can be seen that the territorial-cultural divide (primarily in the form of center-periphery conflict) is actually a kind of complete split, given that it is a split that involves conflict between stable social groups (residents of the center and periphery but also members of different ethnic and confessional communities). In the Bosnia and Herzegovina case, these are (ethnic and confessional) communities that have different views on the most important issues of the social organization of the common state, which results in open conflict on the political scene in the form of voting for different political options, which can be transformed by ethnopolitical elites. (very easily) into various forms of violence against others and different in the territory that is under their political (and police) control.

Key words: *Political divisions, voter beliefs, elections for the Assembly of SR Bosnia and Herzegovina, political parties, Serbian Democratic Party, Party of Democratic Action, Croatian Democratic Union of Bosnia and Herzegovina, League of Communists of Bosnia and Herzegovina (Social Democratic Party of Bosnia and Herzegovina), Alliance of Reformists Yugoslav forces for Bosnia and Herzegovina.*

Uvod

Politologe moderne epohe izuzetno zanimaju „društveni preduslovi za stvaranje demokratije". Kako se vrhunac demokratske „vještine mogućeg" nalazi u održavanju političke ravnoteže između konflikta i konsenzusa, što je posebno specifično u tranzicionim društvima sa nerazvijenim preduslovima demokratije (odsustvo kulture dijaloga, kompromisa i konsenzusa), samo od sebe se nametnulo pitanje moguće primjene Lipsetove i Rokanove teorije društvenih rascjepa na primjeru Bosne i Hercegovine. Iako je teško opredijeliti se za jedan ključni zaključak obimnog istraživanja društvenih rascjepa Lipseta i Rokana, za potrebe ovog rada možda bi to mogla biti sljedeća rečenica: „Karakter i sadržaj glavnih sukoba koji imaju uticaj na političku stabilnost društva uglavnom su određeni historijskim činiocima koji su uticali na način rješavanja glavnih pitanja koja dijele društvo ili koji su doveli do toga da ona ostanu neriješena".[1]

Zašto su za demokratiju opasna stanja dugoročnog nerješavanja ključnih problema koje dijele društvo i onesposobljavaju ga da „djelotvorno integriše vrijednosti"? Lipset, u vezi sa ovim pitanjem, primjećuje: „...prenošenje problema iz jednog historijskog perioda u drugi čini da se politička atmosfera odlikuje prije gorčinom i frustracijom nego tolerancijom i kompromisom. Ljudi i stranke počinju da se razilaze, ne po načinu rješavanja tekućih problema, već po osnovnim protivrječnim stavovima".[2] Bosna i Hercegovina je knjiški primjer kako političke institucije, organizacije (NVO i stranke) i političke elite (i „elite" u svim sferama života) mogu postati ključnim faktorom akumulacije društvenih tenzija i produbljavanja trajnih društvenih rascjepa.

Bosanskohercegovački etnonacionalizam je, krajem 1980-ih, obnovio (stvorio novi) oblik komunikacije i socijalizacije u kojem su etničke vrijednosti, mitovi i historijsko sjećanje postali osnova politički mobilisane zajednice. Cilj je bio da se etničke podjele u Bosni i Hercegovini stave u prvi plan a građanstvo potisne etnonacionalizmom. „Bh male razlike" (u jeziku, kulturi i slično) imale su sve što je etnopolitičkim menadžerima trebalo da svaku od njih predstavi kao „temelj etničkog identiteta" prikladnim za stranačku referenciju.[3] Kako bi etničke i konfesionalne razlike učinili značajnim na organizacionom planu bh etnopolitički poduzetnici prihvataju se posla na oživljavanju trauma iz prošlosti (obilaze masovna stratišta iz Drugog svjetskog rata) i konfesionalnih tradicija (nosanje mošti pravoslavnih svetaca) uz proizvođenje političkih afera (Agrokomerc, Neum i mnoge druge, u organizaciji beogradskih medija) i

[1] Seymour Martin Lipset, *Politics and the Social Sciences*, Ed. Oxford University Press, New York 1969, 106. (dalje: S. M. Lipset, *Politics and the Social Sciences*).
[2] S. M. Lipset, *Politics and the Social Sciences*, 112-113.
[3] Sve očitiju politizaciju etničkog pitanja bh komunisti su shvatili kao umanjivanje klasnog u korist etničkih i konfesionalnih organizacionih formi i pokušali su to zaustaviti zakonskom sankcijom (o tome više u nastavku rada).

slično. Bh politički sistem 1990-ih formiran je, uz sve svoje specifičnosti, na osnovnim linijama bh društvenih rascjepa. Društveni rascjepi nisu bilo koje, već samo najdublje linije društvenih razlika oko kojih se organizuju (bh političke) stranke i podjele pretvaraju u dugotrajne rascjepe. U radu se želi provjeriti da li su bh političke stranke i stranački rascjepi rezultat segmentiranosti i polarizovanosti bh društva i da li je bh politički sistem uslovljen prije svega dubinom i zaoštrenošću temeljnih bh etnokonfesionalnih rascjepa. S obzirom da su u pitanju povijesni rascjepi (religijski, etnički, jezički, kulturni, ideologijski, regionalni...) jasno je da su se, početkom 1990-ih političke stranke, interesne grupe i udruženja građana organizovali u skladu s ovim bh. rascjepima. Dijelove bh građanstva nastale na ovim rascjepima možemo nazvati segmentima bh pluralnog društva. Pojam pluralno društvo koristim u smislu koje mu daje Arend Lijphart - „...pluralno društvo je, u najstrožem smislu, smjesa (naroda) budući da se miješaju, ali ne i stapaju".[4] Prethodno treba odgovoriti na polazna pitanja: šta su ključne linije društvenih rascjepa? Kako se one međusobno preklapaju i presjecaju? Kako i pod kojim uslovima se odvija transformacija društvenih rascjepa u stranački sistem? Međutim, prostor predviđen za ovaj rad ne omogućava elaboraciju svih prethodno postavljenih pitanja.

Fokus politološkog pristupa analizi bh stranaka i stranačkog sistema je karakter veze koja se uspostavlja između društvenog rascjepa i njegovog stranačko-političkog predstavljanja. Da se uočiti da postoji visok stepen saglasnosti (povezanosti) ključnih linija bh društvenih rascjepa i političkog organizovanja u Bosni i Hercegovini. Važno pitanje pri tome je, da li će brojne i relevantne društvene podjele pronaći političke menadžere i lidere društvenih grupa koji će biti u mogućnosti da se politički predstave i artikulišu svoje interese u sferi politike. Pogotovo što su i same brojne linije društvenih podjela (konfesionalne, etničke, klasne, rodne, generacijske i druge) međusobno izukrštane, dinamične i daju vrlo različite pokušaje političkog predstavljanja (kroz više desetina političkih stranaka u Bosni i Hercegovini).

Dakle, jednom iskazani društveni impulsi, najčešće nedovoljno kristalizovani, prolaze kroz filter političkih menadžera i vraćaju se kao politička ponuda u koju su uračunati i ugrađeni i specifični interesi i motivi političkih poduzetnika. Pri tome, politički poduzetnici u Bosni i Hercegovini su prosto prisiljeni da povremeno otvaraju stara i nameću (proizvode) nova pitanja i problematizuju razlike i oko pitanja oko kojih većina biračkog tijela nema definisani stav ili čak nema za njih gotovo nikakav interes (npr. prenošenje nekih entitetskih nadležnosti i slično). Ovdje se kao važno može pojaviti i pitanje u kojoj mjeri bh stranke izražavaju, a u kojoj mjeri same proizvode društvenu i političku agendu i stavove građana i pitanje u kojoj mjeri građani i civilno društvo na te agende i stavove mogu bar da utiču. Elemente za odgovor

[4] Arend Lijparhd, *Demokracija u pluralnim društvima* (s engleskog prevela Jakovlev Božica), Globus nakladni zavod, Školska knjiga, Zagreb 1992, 24.

može ponuditi analiza odnosa između socijane pripadnosti građana, na jednoj, partijskog opredjeljenja na drugoj i njihovog prihvatanja određenih političkih stavova i vrijednosti na trećoj strani. Ako postoji značajna međusobna veza moglo bi se zaključiti da bar posredno linije društvenih rascjepa uslovljavaju stranačku podjelu.

Značajan, čak diskriminacijski uticaj stranačke pripadnosti i identifikacije na usvajanje određenih stavova, govori o snažnom povratnom djelovanju stranaka pa čak i o nekoj vrsti stvorenog stranačkog identiteta. Složena lična „jednačina birača" može za efekat imati da pripadnici iste društvene grupe, primjera radi, različito rangiraju svoj etnički ili klasni interes i različito glasaju. Koncept rascjepa je posredujući koncept između koncepta društvene stratifikacije[5] i njenog uticaja na političko grupisanje (institucije) i političkog koncepta koji akcenat stavlja na povratni uticaj političkih institucija i odluka na promjene društvene strukture.

Dakle, ključne bh linije podjela u etničkoj, konfesionalnoj i kulturnoj sferi (njihov razvoj i dominantno višepolarni karakter), preko promjena u formama i širini interesnog političkog organizovanja utiču na bh političke opcije i na dodatno usložnjavanje i pojačavanje političkih rascjepa. Politički sistem u Bosni i Hercegovini, naravno nije tek prosti refleks društvenih podjela. Linije društvenih podjela se preklapaju sa etnokonfesionalnim podjelama ali ih i presjecaju tako da više etnokonfesionalnih grupa može da koegzistira unutar istog stranačko-političkog okvira (etničkog, liberalnog, konzervativnog, socijaldemokratskog, zelenog i slično). Pri tome su aktuelne podjele uslovljene prethodnim bh etničkim, konfesionalnim i političkim podjelama i tradicijom pa se dešava da političke i kulturne organizacije i obrasci pokazuju tendenciju da dugo traju i da često, po zakonu inercije, i nadžive povode, pa i razloge i svrhu svog nastanka. Upravo su na ovoj pojavi Lipset i Rokan formulisali svoju poznatu „hipotezu zamrzavanja". Oni su u 1960-im godinama pošli od stava da su aktuelne političke podjele u državama Zapadne Evrope rezultat „zamrznutih" društvenih rascjepa, nastalih još sa nacionalnom i industrijskom revolucijom. Ove revolucije, po njima, proizvele su četiri osnovne linije rascjepa: država-crkva, centar-periferija, selo-grad i rad-kapital. Rascjepi koji nastaju između centra i periferije, države i Crkve, grada i sela te rada i kapitala dovode do razvoja zasebnih interesa, vrijednosti i identiteta, koji potom svoj institucionalizirani oblik dobivaju uspostavom političkih stranaka. Po Rokanu i Lipsetu, društvena struktura se i formira na ovim rascjepima. Strukturu svakog društva određuju međusobna preklapanja i presjecanja klasno-socijalnih, etničkih, konfesionalnih, imovinskih, statusnih i rezidencijalnih (selo-grad) podjela sa formiranim regionalnim kulturama. Ključno je pitanje kako se vrši prevođenje strukture društvenih rascjepa u stranački i politički sistem.

[5] Društvena stratifikacija se definira kao struktuirana, stabilna i trajna nejednakost skupina/grupa u društvu, koje su hijerarhijski poredane u slojeve/klase. Svaku stratifikaciju prati ideologija, kojom se ista opravdava i podupire.

Izborni sistem, predizborna kampanja i rezultati izbora 1990. godine u Republici Bosni i Hercegovini

Nakon sloma realsocijalizma, simbolizovanog kroz pad Berlinskog zida 1989, zemlje Istočne Evrope „vratile" su se liberalno-demokratskom konstitucionalizmu (u tzv. trećem talasu demokratizacije). Stranke u SR Bosni i Hercegovini, kao i u ostatku Istočne Evrope, nastajale su na osnovama naslijeđenim iz prethodnih režima (komunističkog režima i režima autoritarne monarhije) tražeći i pronalazeći podršku za svoju organizaciju. U slučaju novonastajućih bh etničkih stranaka – podršku su pronalazili u vjerskim institucijama koje je komunistički režim značajno sputavao.

Dakle, talas demokratizacije u Istočnoj Evropi, koji je rezultirao urušavanjem komunizma, kao i izbori u Sloveniji i Hrvatskoj, prisilili su *Savez komunista Bosne i Hercegovine* da i sam organizira višestranačke izbore. Izbori u Bosni i Hercegovini, planirani su u uobičajenom terminu (novembar 1990), četiri godine nakon prethodnih izbora (1986. godine). Savez komunista Bosne i Hercegovine je, dakle, bio natjeran da započne temeljne promjene u političkoj organizaciji društva. Pitanje pred kojim se tada našla Bosna i Hercegovina bilo je u osnovi vrlo jednostavno: hoće li se vlast jednog kolektiviteta (radničke klase) zamjeniti vlašću građana ili vlašću drugih kolektiviteta – naroda (konstitutivnih). "Država građana" je jedino tada imala šansu ali u javnom prostoru je imala nedovoljnu podršku (bila je odbacivana).[6]

Prvobitno su *Izbornim zakonom Bosne i Hercegovine* iz 1990. godine zabranjene političke stranke organizirane na etničkom (nacionalnom) principu. Tu odredbu Izbornog zakona je, u anketama provođenim u to vrijeme, podržao veliki broj građana. Naknadno je, odlukom *Ustavnog suda Bosne i Hercegovine*, ova odredba poništena i omogućena je registracija nacionalnih stranaka.[7] O ovom preventivnom pokušaju sprečavanja povratka etnonacionalizma prof. Duraković Nijaz u svojoj knjizi *Proklestvo Muslimana* piše: „Posebno je naglašen zaključak da 'Ustavom treba onemogućiti svako

[6] Odluke o etnopolitičkom organizovanju bh Srba i bh Hrvata bile su nemetnute iz Beograda i Zagreba, jedina odluka koja je mogla biti donijeta u Bosni i Hercegovini bila je o tome hoće li se i Bošnjaci (Muslimani) tako organizirati ili će se opredijeliti za organizovanje na „građanskom" principu. Novonastajuća muslimanska politička klasa se opredijelila (pod uticajem iz susjedstva) za etnopolitičko organizovanje i ta opcija je, zahvaljujući tome, tada i prihvaćena.

[7] Naime, Skupština SR Bosne i Hercegovine je, pripremajući se za delegatske izbore u martu 1990. donijeli izborni zakon koji je u čl. 4. decidirano zabranjivao političko organiziranje u Bosni i Hercegovini na nacionalnoj osnovi. Ustavni sud Bosne i Hercegovine, čiji je predsjednik tada bio dr. Kasim Trnka, je osporio ovu uredbu, pa je u *Zakonu o izborima odbornika i poslanika u skupštine društveno-političkih zajednica*, prema kojemu su i obavljeni izbori u Bosni i Hercegovini 1990, ova kontraverzna odredba izostavljena. Suad Arnautović, *Izbori u Bosni i Hercegovini '90. Analiza izbornog procesa*, Promocult, Sarajevo 1996, 11. (fusnota 2). (dalje: S. Arnautović, *Izbori u Bosni i Hercegovini*).

političko organizovanje koje zagovara nacionalnu, vjersku ili rasnu mržnju među ljudima, ili bilo koju vrstu nasilja ili terorizma'. Isto tako, posebnom tačkom je traženo da novim 'Ustavom SR Bosne i Hercegovine treba izričito zabraniti djelovanje mogućih partija u zemlji ili izvan SFRJ, čiji je cilj razbijanje zajedničkog života naroda Bosne i Hercegovine ili ugrožavanje bratstva i jedinstva i međunacionalnih odnosa u cjelini'. (...) U kasnije donesenom izbornom zakonu u čl. 4. zabranjuje se političko organiziranje na nacionalnoj osnovi. Zato prva od nacionalnih stranaka koja stupa u izbornu kampanju daje sebi demokratsko građansko ime: 'Stranka demokratske akcije' – (SDA). U međuvremenu, zdušnim naporom *Ustavnog suda Bosne i Hercegovine*, osporena je pravna valjanost tog člana, tako da se formiraju i druge nacionalne stranke, ali već sa nacionalnim prefiksom: 'Srpska demokratska stranka' – (SDS) i 'Hrvatska demokratska zajednica' – (HDZ)".[8]

Dakle, *Ustavni sud Bosne i Hercegovine* je (zbog demokratičnosti procesa) dao institucionalnu i zakonsku mogućnost bh političkim poduzetnicima da se opredjele za koncept etnokonfesionalnog političkog organizovanja koji će istim omogućiti dugo vladanje uz malo ili nimalo odgovornosti i kompetencija a na račun svojih građana – etnoglasača koji će, ostatak života, zahvaljujući podobnim medijima pod kontrolom etnomenadžera permanentno biti u stanju konflikta.[9]

Lipset i Rokan prevođenje društvenih rascjepa u stranačko-političke podjele vezuju prvo za postojanje normativnih preduslova za predstavljanje interesa (etnonacionalnih, konfesionalnih, klasnih i drugih), a onda i za grupni proračun o troškovima i koristima (političko poduzetništvo). U slučaju otvorenih mogućnosti za legalno i legitimno, pluralno višestranačko organizovanje troškovi i privilegije političkog predstavljanja se proračunavaju u zavisnosti od prirode izbornog sistema i formiranih odnosa političke većine i manjina, odnosno postojeće strukture političke arene i rasporeda političkih snaga u njoj.

Izbori u Bosni i Hercegovini su raspisani na osnovu Odluke predsjednika Skupštine SR Bosne i Hercegovine i provedeni su na osnovu *Zakona o izboru odbornika i poslanika u skupštine društveno-političkih zajednica*, te *Zakona o izboru i opozivu članova Predsjedništva SR Bosne i Hercegovine*. Izbori su održani istovremeno za članove Predsjedništva SR Bosne i Hercegovine i za Skupštinu SR Bosne i Hercegovine.[10] Prvi

[8] Nijaz Duraković, *Proklestvo Muslimana*, DAS Sarajevo, Sarajevo 1993, 240.

[9] Ustavni sud Njemačke može (zbog demokratije) zabraniti političko predstavljanje nacionalsocijalistima (zbog zaštite ljudskih prava) a bh Ustavni sud se (navodno zbog demokratije i ljudskih prava) založio za političko predstavljanje etnonacionalista, što isto govori o kvaliteti bh. elita. Naime, bh etnopolitički procesi su definisali duboke strukturalne interese u bh društvu, oko kojih se vodila većina bh društvenih sukoba u 20-om stoljeću, što je za posljedicu imalo oblikovanje odgovarajućih ideologija i strašne zločine u *Prvom* i *Drugom svjetskom ratu* u Bosni i Hercegovini.

[10] Suad Arnautović, *Političko predstavljanje i izborni sistemi u Bosni i Hercegovini u XX stoljeću*, Promocult, Sarajevo 2009, 539.

višestranački izbori u Bosni i Hercegovini su predstavljali svojevrsni referendum o višedecenijskoj komunističkoj vladavini.

Za izbore u novembru 1990. godine u Bosni i Hercegovini svoje kandidate za Skupštinu SR Bosne i Hercegovine prijavilo je 15 političkih stranaka. O programskoj orjentaciji tih stranaka prof. Pejanović tvrdi: „Najveći broj stranaka u izbornoj kampanji bio je programski neprofiliran. Postojala su odstupanja u praksi u odnosu na programske koncepcije. Zbog toga se i stranke nisu iskazivale u izbornoj kampanji po ustanovljenoj šemi kao ljevica, desnica i centar. Glavna razdioba između stranaka svodila se na: 1) stranke koje su za programsku osnovu imale promociju nacionalnih interesa, i 2) stranke koje su promovisale socijalne interese građana. Monopol u promociji nacionalnih interesa zadobile su tri etničke stranke: HDZ, SDS i SDA, još u toku izborne kampanje 1990. godine. Postojalo je zajedničko stanovište u tretmanu pozicije svog naroda i kod HDZ i kod SDA i kod SDS. To stanovište se zasnivalo na tezi o ugroženosti naroda u pogledu slobode na nacionalni razvitak, a naročito u pogledu političkih sloboda i slobode vjeroispovijesti. Vjerske zajednice su u ovom stanovištu prepoznale mogućnosti za afirmaciju vjerskih sloboda, a koje nisu imale u jednopartijskom režimu. Na ovoj osnovi došlo je do iskazivanja otvorene podrške vjerskih zajednica etničkim strankama u kampanji za izbore u novembru 1990. godine.

Redukcija građanskog izbornog tijela u Bosni i Hercegovini na tri nacionalna tijela: bošnjačko, srpsko i hrvatsko postaće osnova historijskom procesu u Bosni i Hercegovini koji se može označiti kao proces u kome je politički pluralizam zamijenjen etničkim pluralizmom. Radi se o tome da se politička pripadnost javlja istovremeno i kao nacionalna pripadnost. Građanski identitet je redukovan isključivo na nacionalni identitet. Osnova političke reprezentacije nije građanin već nacija i nacionalni identitet”.[11]

Dakle, umjesto promocije individualnih interesa i prava građana kao pojedinaca, politički interesi na početku 1990-ih se oblikuju na nacionalnoj osnovi, a to znači na kolektivitetu. Ovo je iskorišteno da novonastajuća politička elita (možda je ispravnije nazvati ih političkom klasom jer su izrasli iz radničke klase) svoje uske interese predstavljaju kao interese svog naroda i grubo zloupotrebljavaju moć dobijenu putem izbora u nadolazećem vremenu.

Etnonacionalne stranke, bez obzira na povremena prepucavanja i uzajamne optužbe oko metoda agitacije (npr. nerijetko vezanje muslimanske “zelene” zastave i hrvatske “šahovnice”) i bojazan da se ne napravi politički savez Bošnjaka i Hrvata protiv Srba, su uspostavile prećutnu saradnju (sa ciljem da dotadašnjoj, socijalističkoj, vlasti u zemlji dođe kraj). Sastavni dio njihove predizborne kampanje bilo je sistematsko blaćenje i ocrnjivanje građanskih stranaka koje su navodno odvlačile glasove od stranaka koje jedino mogu autentično zastupati interese bh naroda. Građanska opcija u Bosni i

[11] Mirko Pejanović, *Politički razvitak Bosne i Hercegovine u postdejtonskom periodu*, TDK Šahinpašić, Sarajevo 2005, 85.

Hercegovini je, pak, bila podijeljena između *Saveza komunista Bosne i Hercegovini* i *Saveza reformskih snaga Jugoslavije*, nove stranke koju je tada vodio popularni premijer Ante Marković.

Za političku kampanju u predizbornom periodu prof. Zoran Tomić tvrdi: „Analizirajući političku komunikaciju i izbornu kampanju 1990. godine, može se istaći kako izborne kampanje u suvremenom smislu riječi nije ni bilo. Razloge prije svega treba tražiti u činjenici da političke stranke unutar sebe nisu imale dovoljno osposobljene i educirane osobe za kreiranje i provedbu modernih kampanja. Također, razlog je i činjenica da nakon rušenja jednostranačkog sustava i raspada bivše zajedničke države Jugoslavije nacionalnim strankama gotovo nije ni trebala kampanja, jer je antijugoslavenstvo i nacionalni naboj bio takav da je kampanja bila tek dio izbornog procesa kojeg samo treba obilježiti i odraditi. U takvoj socio-psihološkoj klimi gotovo unaprijed se znao pobjednik".[12]

Treba napomenuti i da se tranzicija iz jednopartijskog sistema u višepartijski sistem odvijala u vrijeme kada je socijalna i politička kriza dostigla svoj vrhunac (poslije afera: Agrokomerc, Neum, Moševac, Jole Musa, Kecmanović i mnogih drugih), u vrijeme kada su u društvu dominirala nacionalna pitanja i paralelno sa raspadanjem federalne Jugoslavije.

Ovdje treba podsjetiti i u kakvoj se političkoj atmosferi sve to odvijalo. Svi oblici nasilja prisutni u to vrijeme u Jugoslaviji (političko nasilje, ustavno-pravno nasilje, organizirano zastrašivanje, ubistva...) sudjeluju u onome što možemo nazvati "teror opće atmosfere". Istina, građane Bosne i Hercegovine niko ne dira, niko ih ne napada, niko ne cenzurira, niko im pojedinačno ne prijeti, ali ipak, narod šapuće, narod osluškuje, preza i kalkulira. Tišina je bolna. Strah je visio u zraku, zebnja je strujala sa svakim udisajem zraka, ulicama Bosne i Hercegovine je lebdjela briga.[13] To je atmosfera u kojoj su se provodili izbori 18. novembra 1990. godine, a birali su se poslanici u dva doma Skupštine SRBiH (*Vijeće općina* i *Vijeće građana*), sedam članova *Predsjedništva Bosne i Hercegovine* i odbornici u općinskim parlamentima.

U vrijeme kada se socijalistički režim u SR Bosni i Hercegovini urušavao, građani koji nisu bili naučeni da biraju između ponuđenog (zbog života u jednopartijskom sistemu) su dovedeni u situaciju da biraju na najvažnijim izborima za njih i za Republiku Bosnu i Hercegovinu. Nakon 45 godina vladavine Saveza komunista Bosne i Hercegovine, građani su glasali za promjene, ali zbog opće nepovoljne atmosfere u društvu – glasali su, u najvećem broju za etničke političke stranke. I iz jednog jednoumlja (socijalističkog) bh građani su dospjeli u drugo jednoumlje (etnokonfesionalno).

[12] www.zorantomic.net/index.php?option=com_content&view=article&id=138:poeci-politikog-komuniciranja-u-bosni-i-hercegovini&catid=42:politicko-komuniciranje&Itemid=94 (Preuzeto: 01. jula 2011).

[13] Višee u: Esad Zgodić, *Država, nacija, demokratija: iz diskursa SDP Bosne i Hercegovine*, izdavač KO SDP BiH, Sarajevo 1998, 76.

Na kraju izbornog procesa se ispostavilo da je većina bh građana glasala za etnonacionalne stranke, pa se izbori 1990. često nazivaju „popisom stanovništva" (vidjeti tabelu 1). Po popisu stanovništva, na dan 31. marta 1991. godine, u Bosni i Hercegovini je živjelo ukupno 4.377.033 stanovnika. Bošnjaci su bili većina u 45 općina (u 14 relativna, u 31 apsolutna), Srbi u 34 općine (5 relativna, 29 apsolutna), a Hrvati su bili većina u 20 općina (6 relativna, 14 apsolutna). Svjestan opasnosti koja proizilazi iz ove činjenice lider Bošnjaka Alija Izetbegović je izjavljivao: „Naša se partija zauzima za stvaranje građanske republike i baš sam u Kladuši pozvao sugrađane Srbe i Hrvate da nam se pridruže u borbi za stvaranje građanske republike jer ne možemo od Bosne praviti nacionalnu državu. Neka Srbija i Hrvatska idu na stvaranje takvih država, mi uslove za to nemamo. Imamo samo mogućnost da ostvarimo ideal građanske republike ili građanski rat!"[14] Ali, umjesto da u izbornoj kampanji, ili bar poslije izbora, koalira sa onima koji su imali za cilj isto – građansku republiku (SK Bosne i Hercegovine, SRSJ i drugim sličnim strankama – vidi tabelu 2), njegova stranka u stanju euforije se ipak opredjeljuje za nacionalizam, a samim tim i za „građanski rat".

	Muslimani	**Srbi**	**Hrvati**	**Jugoslaveni i Ostali**
Popis stanovništva (%)	43,7%	31,4%	17,3%	7,9%
Poslanička mjesta (%)	41,25%	35,41%	20,41%	2,93%

Tabela 1. *Usporedba izbornih rezultata iz 1990. i popisa stanovništva iz 1991.*[15]

Prvi demokratski izbori, nakon *Drugog svjetskog rata*, održani 18. novembra 1990. godine odlučivali su i o tome ko će biti u *Predsjedništvu SR Bosne i Hercegovine*, državnom i lokalnim parlamentima. Preko 2.300.000 birača izjašnjavalo se o sedam (7) članova Predsjedništva Bosne i Hercegovine, 240 zastupnika u dva doma Skupštine Bosne i Hercegovine i 6.419 vijećnika u 110 općinskih skupština i Skupštini grada Sarajeva.

Na izborima za sve nivoe vlasti sudjelovale su 42 političke stranke. Na tim prvim slobodnim demokratskim izborima održanim 18. novembra 1990. godine pobijedila je koalicija tri (jedno)nacionalne stranke koju su činile: Stranke demokratske akcije (SDA), Srpske demokratske stranke (SDS) i Hrvatske demokratske zajednice Bosne i Hercegovine (HDZ BiH).[16] Političko-programski odnos ovih stranaka prema državnosti Bosne i Hercegovine od početka je bio bitno različit (o tome je govoreno ranije u ovom radu). „Ukupan

[14] *Dani*, br. 84, 14. septembar 1998, 6.

[15] Florian Bieber, *Bosna i Hercegovina poslije rata: politički sistem u podjeljenom društvu* (s engleskog Milena Marić-Vogel), Buybook, Sarajevo 2008, 31.

[16] Opozicija je marginalizovana sa 16% glasova u izbornom tijelu. U skupini opozicionih stranaka bile su: *Socijaldemokratska partija*, *Savez reformskih snaga*, *Demokratski socijalistički savez*, *Liberalna stranka* i *Muslimanska bošnjačka organizacija*.

broj upisanih birača u biračke spiskove je bio 3.144.353. Glasalo je 2.339.958 ili 74,42% od broja upisanih".[17]

Politička partija	SDA	SDS BiH	HDZ BiH	Ostali
Broj predstavnika	86 (35,83%)	72 (30,00%)	44 (18,33%)	38 (15,83%)

Tabela 2. *Izvod iz rezultata izbora 1990. godine u Bosni i Hercegovini.*[18]

Poslije ovih izbora Bosna i Hercegovina se suočila sa činjenicom da umjesto jedne stranke koja je vladala sa tri naroda (Savez komunista BiH) ima tri stranke (SDA, SDS i HDZ BiH) koje vladaju svaka u svom narodu (i umjesto rješenja za probleme u zajedničkoj državi te stranke optužuju druge narode za te probleme i kreiraju atmosferu permanentnog konflikta...). Time je obnovljena "era etnokratije" u Bosni i Hercegovini s početka 20-og stoljeća.

Ovdje još jednom treba podsjetiti da se Lipsetova i Rokanova teorija o društvenim rascjepima zasniva na tvrdnji kako jednom kroz stranke uobličeni politički prostor, baš zato što nastaje na glavnim društvenim rascjepima, nastoji da se održi i kasnije. Tako se, zahvaljujući institucionalnom zamrzavanju jednom uspostavljenih stranačkih rascjepa (freezing), zamrzavaju i glavni društveni rascjepi: između centrifugalnih i centripetalnih sila određenog političkog prostora, između političkih elita oko ustrojstva državne moći i strategije ka okruženju, između različitih konkurenata oko kratkoročnih i dugoročnih raspodjela dobara i između nosilaca različitih ideologija.[19] Ako se pažnja usmjeri na interakcijski odnos historijski naslijeđenih i aktuelnih društvenih rascjepa, s jedne strane, i političkih institucija, s druge strane, politolozi skreću pažnju na činjenicu da političke institucije (izborni i stranački sistem i sl) nisu nezavisni od tipova društvenih rascjepa. Iako su same političke institucije djelimično oblikovane rascjepima i konfliktima u jednoj zemlji, one dobijaju sopstvenu moć kad politički aranžmani postaju institucionalizirani. Kada je u pitanju primarna sposobnost države i demokratskog političkog sistema da realizuje odgovarajuće ciljeve u uslovima slobode interesnog organizovanja, Dal nam, pored ostalih pretpostavki poliarhije, posebno ukazuje

[17] Izvještaj o rezultatima izbora za članove Predsjedništva SR Bosne i Hercegovine , "Službeni list SR Bosne i Hercegovine" br. 42/90.

[18] Omer Ibrahimagić, Zarija Seizović, Suad Arnautović, *Politički sistem Bosne i Hercegovine*, Tom I i II, Promokult, Sarajevo 2010, 324. (dalje: O. Ibrahimagić, Z. Seizović, S. Arnautović, *Politički sistem Bosne i Hercegovine*).

[19] Seymour Martin Lipset, Stein Rokkan, *Party Sistems and Voter Aligments: Cross National Perspectives*, The Free Press i Collier Macmillan, New York i London 1967, 9-10.

na značaj tzv. kvaliteta političkih elita[20] i stranaka, uključujući i uvjerenje političkih aktivista.[21]

Paradoksalna je činjenica da su se politički aktivisti i nekadašnji borci iz *Drugog svjetskog rata*, koji su bili značajan faktor nastajanja „druge Jugoslavije" i njenog razvoja kao "države ravnopravnih i bratskih naroda i narodnost" u najvećoj mjeri solidarisali sa svojim nacionalnim republičkim političkim rukovodstvima. Mnogi od njih, pogotovo u Srbiji i Crnoj Gori, verbalno su i dalje bili za Jugoslaviju, ali onakvu kako ju je zamišljalo novo (Miloševićevo) srpsko i crnogorsko rukovodstvo, čime su, zapravo, doprinosili njenom raspadu. U krajnjoj liniji u razmišljanju o ovom pitanju, ne može se zanemariti činjenica da su sva nacionalna politička rukovodstva dobila većinsku podršku skoro svih struktura svog naroda (i komunista i boraca[22] i radnika) a to je za raspad Jugoslavije bilo presudno. Kako u ostalim republikama bivše SFRJ, tako i u Bosni i Hercegovini, ekstremizam politizacije bh. etničkih razlika i „procesa razgradnje" bio je brži nego proces „reformi, izgradnje i rekonstrukcije". Upravo je subjektivni faktor, tj. kvalitet političkih elita bio presudan faktor što se, npr. Čehoslovačka mirno raspala a bivša Jugoslavija - našla u požaru nacionalizma i olahkog posezanja za silom u rješavanju nacionalnog i državnog pitanja njenih naroda (i republika).[23]

Ono što je vladajuća komunistička elita u Bosni i Hercegovini mogla uraditi uoči ovih izbora, a nije umjela, je opredjeljenje za izborni model koji bi joj najbolje odgovarao. Očito je da su u vrhu Saveza komunista Bosne i Hercegovine računali da će nakon izbora biti među jačim ili najjača stranka, pa

[20] Kakva je bila uloga političkog i administrativnog centra federalne države? Moglo bi se reći da je manipulativnom floskulom Beograda o očuvanju SFRJ, ona zapravo najuspješnije rušena, jer se iza verbalnog izjašnjavanja "za Jugoslaviju", u Beogradu radilo protiv SFRJ i Bosne i Hercegovine, a za zajedničku homogenu srpsku državu – *Veliku Srbiju*.

[21] Na jednom mjestu u "Poliarhiji" Dal tvrdi "uvjerenje političkih aktivista su, u najmanju ruku, ključni stadijum u složenom procesu putem kojeg historijski redoslijedi ili potkulturni rascjepi, npr. prelaze u podršku jednoj ili drugoj vrsti režima. Robert Dal, *Poliarhija – participacija i opozicija*, Filip Višnjić, Beograd 1997, 137. (dalje: R. Dal, *Poliarhija*). O interesovanjima i kvaliteti bošnjačke pol. elite prof. Ćurak piše: „Većina obrazovanih članova SDA koji su se iz uvjerenja pridružili ovoj stranci bila je nezainteresirana za komunistički sistem. Ravnodušni prema crvenom, ti ljudi su uglavnom završavali fakultete prirodnih i tehničkih nauka i tu vrstu egzaktnosti kombinirali sa 'kućnim islamom'. Kada je SDA preuzela vlast, njenu kadrovsku politiku obilježili su uglavnom ljudi bez dodira sa komunističkim sustavom, politički nepripremljeni i sociološki neobrazovani za posao koji ih je očekivao. U njima samima ostala je da zjapi 'političko-sociološka rupa': oni nisu imali prilike da upoznaju bilo kakvu duhovnost sem porodičnog islama, što je uticalo da se stranka pretvori u carstvo nekompetencije – doktori, inžinjeri i teolozi su zaista pomislili da je vjera jednako nacija". N. Ćurak, *Dani,* br. 60, oktobar 1997, 27.

[22] Veliki broj Titovih boraca i pripadnika komunističkih struktura u Sloveniji i Hrvatskoj, prebrzo je i bez žaljenja podržao odvajanje ovih republika od Jugoslavije.

[23] Dal kada definiše i analizira uticaj kulturnih rascjepa na društvo i politiku, tvrdi da: „...svaki spor, u kojem veliki dio stanovništva zemlje osjeća da njegov način života, ili njegove najveće vrijednosti, izrazito ugrožava drugi dio stanovništva, stvara krizu u takmičarskom sistemu". R. Dal, *Poliarhija*, 117.

su u izborima za *Vijeće općina* prihvatili čist većinski a ne proporcionalni sistem. Koliko je ta procjena bila nerealna govori i činjenica da su, od 109 općina, nacionalne stranke pobjedile u 106 općina (nisu pobijedile samo u Novom Sarajevu, Tuzli i Varešu).[24] Ipak, na ovoj razini su SDP i Savez reformskih snaga (SRS) osvojili petinu glasova. U mnogo važnijem, *Vijeću građana*, nacionalne stranke uzele su 83% glasova.

U intervjuu za sarajevski sedmični magazin *Nedjelju*, novoizabrani član Predsjedništva Bosne i Hercegovine iz reda hrvatskog naroda Stjepan Kljuić o tim izborima je izjavio: „Jasno je bilo jedno, da je HDZ u cijeloj ovoj kampanji bila istinski predstavnik hrvatskog naroda i njegovih interesa, i to nam je puno pomoglo. Iako je golema većina hrvatskog naroda stala uz HDZ to se vidjelo i po stavu intelektualnog foruma i kulturnog društva 'Napredak', koje je izvanstranačko i izvanpolitičko, ali koje je osjetilo da je u ovom trenutku jedini istinski zastupnik hrvatskih interesa".[25]

U predizbornom periodu je dominirala podjela *komunisti* vs *antikomunisti* (etnonacionalisti). Etnonacionalne stranke su do izbora u javnim istupima obećavale samo med i mlijeko i govorile da slijedi period velike narodne sloge. Istina, istovremeno su, bez izuzetka, pominjale i ratnu opciju. Propagirale su jedna drugu, gdje je bilo potrebno. Stranke lijeve orjentacije su išle neoprezno, podijelivši glasove prema pojedinačnim i stranačkim ambicijama. Službeni rezultati izbora objavljeni u novembru 1990. godine su pokazali da su na svim listama nacionalne stranke odnijele pobjedu nad partijama građanskog lijevog bloka. Konstituisanje prvog saziva višestranačke skupštine SR Bosne i Hercegovine u decembru 1990. godine izvedeno je na temelju sporazuma tri pobjedničke etnokonfesionalne stranke.

„Na prvim višepartijskim izborima u Bosni i Hercegovini oblikuju se višestranački sistem izveden dominantno na etničkoj osnovi. Pobjedničke stranke postaju HDZ, SDS i SDA tako što su za osnovu svoga partijskog organizovanja imale etnički kolektivitet – jedan narod: ili hrvatski, ili srpski ili bošnjački. Umjesto građanina kao individue, osnova političkog organizovanja u Bosni i Hercegovini 1990. postao je kolektivitet - nacija. Osnova političke artikulacije interesa postaje nacija. Svi politički interesi se izvode iz nacije. Etnički momenat postaje osnova za ispoljavanje stranačkih interesa".[26] U punom slaganju su podijeljeni resori u vlasti i formirana višestranačka vlada Bosne i Hercegovine. Predsjednik Skupštine je bio Srbin iz SDS-a, predsjedavajući Predsjedništva Bosne i Hercegovine Bošnjak iz SDA i predsjednik Vlade Hrvat iz HDZ-a Bosne i Hercegovine. Sporazum o podjeli

[24] Vareš je skupo platiti ovu "crvenu" epizodu, u zimu nakon izbora, tu je zabilježan prvi slučaj smrti od gladi.
[25] Midhat Ajanović, „Intervju – Stjepan Kljuić", *Nedjelja*, 13. jnauar 1991, 6.
[26] Mirko Pejanović, *Geneza razvoja političkog pluralizma u Bosni i Hercegovini sa osvrtom na mogućnost formiranja parlamentarne većine*, www.ifimes.org/default.cfm?Jezik=Ba&Kat=10&ID=287 (Preuzeto 23.6.2011).

vlasti funkcionirao je za vrijeme izborne utrke, u pobjedi na izborima, te u podjeli funkcija, čime je ustvari i okončan.

Opozicija je bila minorna i marginalizovana sa 16% poslaničkih mjesta u Skupštini Republike Bosne i Hercegovine. Nacionalne stranke su popunile svih sedam mjesta i u Predsjedništvu Republike Bosne i Hercegovine.[27] Sve je bilo spremno za realizaciju izbornih ciljeva, tj. sukobe i potop demokratije koju su ugradili u imena svojih etnonacionalnih stranaka i za koju su se zalagale u predizborno vrijeme.

Dakle, prvi bh višestranački izbori poslije završetka *Drugog svjetskog rata*, u novembru 1990. godine, uspostavili su novu višestranačku (etničku) političku strukturu. Ako se uzme u obzir stanje u Savezu komunista Bosne i Hercegovine u tom periodu i ne čudi tok i rezultati tih prvih demokratskih izbora u Bosni i Hercegovini, niti njihov rezultat (zbog toga su, lider bh komunista Nijaz Duraković i društvo, nedugo poslije izbora promijenili i svoj program i ime partije).[28] Etnonacionalne stranke dobile su veliku većinu glasova i to u procentima u kojem su narodi bili zastupljeni prema popisu stanovništva (vidjeti tabelu 1). U Bosni i Hercegovini su višestranački izbori učvrstili destruktivni (etno)nacionalizam, a poslije višestranačkih izbora nije uslijedilo demokratsko ponašanje.[29]

Na izborima 18. novembra 1990. SDS je osvojio 72 mjesta u Skupštini SR Bosne i Hercegovine (vidjeti tabelu 3). U 37 općina osvojio je i apsolutnu većinu (a Srbi su bili apsolutna većina u 29 općina i relativna većina u 5 općina), a u mnogima od preostalih 72 općine je imao udio u vlasti. U samoj Vladi Bosne i Hercegovine, SDS je dobio funkciju potpredsjednika, dva ministra bez portfelja, te 5 od 13 ministarskih resora. SDS-ov čovjek je postao

[27] U vrijeme raspada komunističkog režima (realsocijalizma) u SFRJ i sveopće zasićenosti aferama (Agrokomerc, Neum, Moševac, Jole Musa i mnoge druge) čiji su glavni akteri bili komunistički lideri u Bosni i Hercegovini (Hakija i Hamdija Pozderac, Fikret Abdić, Branko Mikulić...) prevladalo je uvjerenje da članovi Predsjedništva Bosne i Hercegovine trebaju imati mandat dobijen neposredno od birača. Ovo je, pokazat će se kasnije (1992. godine, poslije ostavki izabranih predstavnika iz reda srpskog i hrvatskog naroda u Predsjedništvo) bilo jedno od sretnijih rješenja.

[28] „Prvi kongres bh komunista nakon gubitka vlasti trajao je samo jedan dan (27.12.1992, op. a). Za to je vrijeme donijeto nekoliko odluka koje bi do prije mjesec dana bile nevjerovatne. Prije svega, odnosi se to na radikalnu izmjenu programa kojeg je rezultat i promjena imena u Socijalistička demokratska partija Bosne i Hercegovine. ... Odustajanje od komunističkog prefiksa u nazivu partije na čijem je čelu, Duraković je argumentirao i time da se u novoj situaciji ne želi preuzeti odgovornost za sve ono što je u kolektivnom pamćenju građana vezano za komunistički pokret. ... S obzirom da su nakon gubljenja izbora najprivilegovaniji sloj u Savezu komunista Bosne i Hercegovine i brojne klike elegantno 'prešetali' u nacionalne stranke, SDP više nema nikakav razlog da dalje nosi hipoteku starog sistema" Midhat Ajanović, „Transformacija ili naknadna pamet", *Nedjelja* br. 54, 3. mart 1991, 20.

[29] Insistiranjem tadašnje bh etnopolitičke klase na tradicionalnim etničkim vezama mnogo više nego na stvaranju bh građanskog društva etnolideri su, već u prvoj godini poslije izbora, zanemarivali sve što karakteriše državni program, odustajali su od napora za prevazilaženje podjela zbog različitog etničkog porijekla bh građana i opredijelili su se za sukobe i etničko čišćenje teritorija koje su držali pod svojom političkom (i policijskom) kontrolom.

predsjednik *Vijeća općina* u Skupštini Republike Bosne i Hercegovine, a njegovi zastupnici postali su predsjednici u osam od trinaest odbora i komisija Skupštine Republike Bosne i Hercegovine. „Nakon novembarskih izbora 1990. SDS kroz novouspostavljenu vlast u Republici Bosni i Hercegovini je sve poduzela da se osujeti bilo kakvo normalno funkcioniranje Republike Bosne i Hercegovine na istim osnovama kako funkcioniraju i druge republike bivše SFRJ".[30]

R. br.	Stranka	Izabrani poslanici u *Vijeće građana*		Izabrani poslanici u *Vijeće općina*		Ukupno	
		Broj	%	Broj	%	Broj	%
1.	SDA	43	33,00	43	39,09	86	35,85
2.	SDS	34	26,15	38	34,56	72	30,00
3.	HDZ	21	16,15	23	20,93	44	18,35
4.	SK-SDP	11	8,50	3	2,72	14	5,83
5.	SRS	11	8,50	1	0,90	12	5,00
6.	SK-SDP-DSS	4	3,00	1	0,90	5	2,08
7.	SSO-DS i Eko pokret „Zeleni"	2	1,50	---	---	2	0,83
8.	MBO	2	1,50	---	---	2	0,83
9.	DSS	1	0,75	---	---	1	0,41
10.	SRS i DP Mostar	1	0,75	---	---	1	0,41
11.	SPO	---	---	1	0,90	1	0,41
UKUPNO		130	100	110	100	240	100

Tabela 3. *Stranačka struktura Skupštine SR Bosne i Hercegovine nakon izbora 1990. godine*.[31]

Bosna i Hercegovina je primjer zemlje u kojoj se stranačka parlamentarna većina uspostavila na osnovu partnerstva u vršenju vlasti a ne na osnovu koalicionih političkih programa. Nakon mirnog preuzimanja vlasti od Saveza komunista Bosne i Hercegovine, već u prvoj godini vršenja vlasti između etnopolitičkih partnera u vršenju vlasti, dolazi do sukobljavanja koje nisu htjeli i znali riješiti na miran i civiliziran način (o tome više u narednom dijelu rada). Bosna i Hercegovina je u narednom periodu "pukla" po nacionalnim šavovima.[32]

[30] S. Arnautović, *Izbori u Bosni i Hercegovini*, 42.
[31] O. Ibrahimagić, Z. Seizović, S. Arnautović, *Politički sistem Bosne i Hercegovine*, 324.
[32] Međutim, broj od 25,58% onih koji nisu izašli na izbore i broj od 5,5% nevažećih glasačkih listića (zajedno je to 31,08%), te oko 23% glasova koje su dobile političke stranke građanske programske orjentacije (u *Vijeću građana Skupštine SR Bosne i Hercegovine*), ukazuju na to da, ipak, značajan dio bh. glasačkog tijela tada nije podržao etničke (jednonacionalne) političke stranke (što je davalo neku nadu građanskoj opciji u nekim budućim izborima).

Najvažnije političke stranke u Bosni i Hercegovini 1990. godine i pretvaranje postizbornog sukobljavanja u etničke višestranačke rascjepe

U prikazu najvažnijih političkih stranaka koje su se pojavile uoči prvih višestranačkih izbora u Bosni i Hercegovini poslije *Drugog svjetskog rata* obuhvaćene su one stranke koje su ostvarile značajniji rezultat na izborima 1990. godine (više od 3% poslanika u parlamentu Republike Bosne i Hercegovine). Najznačajnije elektovane političke stranke na izborima 1990. su: SDA, SDS BiH, HDZ BiH, SDP BiH, SRSJ.

Socijaldemokratska partija Bosne i Hercegovine (SDP BiH) – „bivši komunisti iz Saveza komunista Bosne i Hercegovine osnivaju najprije *Stranku demokratskih promjena* (SK BiH-SDP), koja ubrzo nakon izbora mijenja ime u *Socijaldemokratska partija Bosne i Hercegovine* i prihvaća program usklađen s načelima modernih evropskih socijaldemokratskih stranaka. Primanjem u *Socijalističku internacionalu* ova je stranka dobila i formalno međunarodno priznanje moderne socijaldemokratske partije koja je raskrstila s komunizmom".[33]

Stranka reformskih snaga Jugoslavije (SRSJ) – „ova stranka je s početkom rata u Bosni i Hercegovini nestala s političke scene. Njezin utemeljitelj bio je posljednji jugoslavenski premijer Ante Marković koji je vjerovao da se Jugoslavija može transformisati u demokratsku političku zajednicu. Stranka se, uz očuvanje Jugoslavije, zalagala i za političke ideje lijeve provenijencije, te su nakon rata brojni njezini članovi i politički uglednici pristupili strankama socijaldemokratske orjentacije".[34]

Stranka demokratske akcije (SDA) – SDA je osnovana 26. maja 1990. godine. Stranka je trebala biti 'organizacija građana muslimanskog povijesnog kruga'. Za predsjednika stranke izabran je Alija Izetbegović. Osnivanje stranke snažno je podržao muslimanski svećenički red. Stranku su, s obzirom na njenu pretenziju da okupi muslimane iz cijele tadašnje Jugoslavije, mnogi autori upoređivali s nekadašnjom JMO iz razdoblja Kraljevine SHS-a. U svom programu SDA je u prvi plan stavila brigu za rješavanje muslimanskog nacionalnog pitanja, očuvanje Bosne i Hercegovine u svojim granicama i očuvanje zajedničke države Jugoslavije. S dolaskom ratne prijetnje, SDA se sve više okreće ideji nezavisnosti Bosne i Hercegovine, a nakon proglašenja nezavisnosti sjevernih jugoslavenskih republika Slovenije i Hrvatske, i ratnih sukoba u njima, i SDA u fokus svog političkog programa stavlja proglašenje nezavisnosti Bosne i Hercegovine".[35]

---

[33] Zvonimir Jukić, Političke stranke, u: *Uvod u politički sistem Bosne i Hercegovine: izabrani aspekti*, (urednici Saša Gavrić, Damir Banović, Christina Krause), Sarajevski otvoreni centar, Fondacija Konrad Adenauer e. V, Predstavništvo u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 2009, 271. (dalje: Z. Jukić, *Političke stranke*).
[34] Z. Jukić, *Političke stranke*, 272.
[35] *Isto*, 272.

„Stranka je na početku 'kao bujica kupila sve na što naiđe' – kako se izrazio njen ugladni član. Kasnije je to formulirano kroz tezu o postojanju 'kleričkog i građanskog krila stranke', postojanje mehke i tvrde struje, čiji se uticaj mijenjao kako su se mijenjale okolnosti".[36]

Srpska demokratska stranka (SDS) – Osnovana je 12. jula 1990. godine, „a za njezinoga predsjednika izabran je Radovan Karadžić. Osnivačkoj skupštini SDS-a prisustvovali su brojni predstavnici *Srpske pravoslavne crkve* (SPC). Temeljni program stranke bio je ostanak Bosne i Hercegovine u zajedničkoj državi sa Srbijom. Pod vodstvom SDS-a, 1992. godine je osnovana i *Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini,* koja je uskoro na područjima Bosne i Hercegovine s većinskim srpskim stanovništvom, kao i onima koje su vojno nadzirale srpske snage, proglasila Srpsku republiku Bosnu i Hercegovinu, a potom i Republiku Srpsku (a zatim su organizovali *etničko čišćenje* teritorije RS, op. a)".[37] „SDS, formirana 12. jula 1990. godine, osnove svoje programske platforme zasnovala je na ideji očuvanja Jugoslavije što je i dalje podrazumijevalo dominaciju i premoć srpskog naroda u njoj. U programskoj koncepciji je bilo i očuvanje Jugoslovenske narodne armije (JNA), kao i saradnja sa Srpskom pravoslavnom crkvom".[38] Glavna ideja je bila zadržavanje Bosne i Hercegovine u Jugoslaviji, ako ne cijele Bosne i Hercegovine onda jednog njenog dijela koji će se kasnije i proglasiti teritorijem/republikom srpskog naroda. Ovakvo stanovište nije javno promovisano u vrijeme izborne kampanje 1990.[39] Mada je, uoči novembarskih višestranačkih izbora, Karadžić u Banjoj Luci, 13. oktobra 1990. godine, organizovao *Svesrpski sabor* na kojem je proglasio *Srpsko nacionalno vijeće Bosne i Hercegovine* (po uzoru na isto vijeće formirano u Krajini, Republika Hrvatska, u julu mjesecu 1990). Prva odluka *Vijeća* je bila da se položaj srpskog naroda u Bosni i Hercegovini ne može promijeniti nikakvim skupštinskim odlukama već isključivo nacionalnim referendumom (plebiscitom srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, a ne državnim referendumom). To je bila poruka Bošnjacima i bh Hrvatima („secesionistima") da se bh Srbi ne žele izdvojiti iz Jugoslavije, a svoj ostanak u višenacionalnoj Bosni i Hercegovini uslovljavaju ostankom Bosne i Hercegovine u Jugoslaviji (ovo je primjer političke ucjene kojima je SDS često pribjegavao).[40]

[36] *Svijet*, br. 152, 18. april 1999, 19.
[37] Z. Jukić, *Političke stranke*, 272.
[38] S. Arnautović, *Izbori u Bosni i Hercegovini*, 41.
[39] SDS u svojoj programskoj platformi nije priznavala državnost Bosne i Hercegovine kao historijsku odrednicu i društvenu realnost. Ova činjenica će postati osnovom sukoba etničkih stranaka 1991. godine, a 1992. godine i osnovom za rat koji će početi kao agresija na Bosnu i Hercegovinu snagom Miloševićevog režima (DB Srbije i snagom naslijeđene JNA) kao i snagama dijela državne strukture Bosne i Hercegovine (organi policije i teritorijalne odbrane) u opštinama u kojima je SDS uspostavio svoju vlast. Rat je počeo opsadom Sarajeva, u organizaciji SDS-a, u aprilu 1992. godine.
[40] Više u: *Oslobođenje public Bosna i Hercegovina i izbori*, Sarajevo 1990, 116

Hrvatska demokratska zajednica (HDZ BiH) – Osnovana je 18. augusta 1990. godine, „a za njezinoga prvoga predsjednika izabran je Davor Perinović. Osnivačkom saboru HDZ-a BiH prisustvovali su brojni katolički vjerski poglavari te predstavnici HDZ-a iz Zagreba. Zanimljivo je da je u Predsjedništvo HDZ-a BiH tada izabrano i nekoliko osoba koje su se nacionalno izjašnjavale kao Hrvati, a vjerski kao muslimani. Vrlo brzo nakon osnivačkog sabora Perinović je smijenjen s pozicije stranačkoga predsjednika, a na njegovo je mjesto izabran Stjepan Kljujić. HDZ BiH se službeno zalagala za preuređenje jugoslavenske zajednice u konfederalnu državu, a ako to ne bude moguće, za nezavisnost Bosne i Hercegovine”.[41]

Za ovaj rad su interesantne i programske razlike elektiranih etničkih stranaka iz kojih će kasnije nastati društveni rascjepi koji su i danas prisutni na bh političkoj areni. Kada su u pitanju programi izabranih političkih stranaka u izborima 1990. prof. Arnautović Suad, u svojoj knjizi *Izbori u Bosni i Hercegovni 1990.* godine je uočio osnovu podjela u programima političkih subjekata: „...Gotovo jedino što se u sveopćoj sličnosti političkih programa stranaka (prepunih općih mjesta) uočilo kao razlika jeste odnos prema Bosni i Hercegovini i bivšoj Jugoslaviji. Na tom pitanju su se prilično jasno izdiferencirala tri 'bloka partija'.[42] Tako, u odnosu na pitanje budućnosti Bosne i Hercegovine, jedni su bili za Bosnu i Hercegovinu u Jugoslaviji, neovisno od budućeg ustrojstva ondašnje Jugoslavije (Savez komunista–Socijalistička demokratska partija, Savez reformskih snaga Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu, Demokratski socijalistički savez, SSO–Demokratski savez i Eko pokret 'Zeleni' Bosne i Hercegovine, Muslimanska bošnjačka organizacija), drugi su bili za Bosnu i Hercegovinu samo u federativnoj Jugoslaviji (*Srpska demokratska stranka*, *Srpski pokret obnove*, *Radnička demokratska stranka – stranka federalista*, *Jugoslovenska socijalistička partija*), a rijetke su stranke, koje su Bosnu i Hercegovinu vidjele izvan Jugoslavije”.[43]

Na višestranačkim izborima u novembru te, 1990. godine u Bosni i Hercegovini pobjeđuju etnonacionalne stranke kao ekskluzivni zastupnici etnonacionalnih političkih interesa. Rigidna forma jednopartijske komunističke diktature u Bosni i Hercegovini zamjenjena je drugom, u kojoj su SKJ zamjenile tri etnonacionalne stranke. U okviru svakog bh naroda pojavila se jedna dominantna politička stranka odnosno pokret (SDA, HDZ i SDS) i jedan vođa (uz napomenu da su se glavne vođe bh Srba i bh Hrvata nalazile u Beogradu i Zagrebu). Što je u suštini (pokazaće naredni događaji) značilo nastavak jednopartijskog sistema u svakom od tri bh naroda.

[41] Na *Prvom općem saboru HDZ-a BiH*, 18. augusta 1990. godine, za predsjednika stranke je izabran sarajevski ljekar Davorin Perinović. Mjesec dana poslije (7. septembra 1990) u Zagrebu, za predsjednika HDZ-a BiH imenuje se Stjepan Kljuić koji podnosi ostavku 2. februara 1992. godine, a na mjesto predsjednika se bira Miljenko Brkić. Na *Drugom općem saboru HDZ-a BiH*, 14. novembar 1992. za predsjednika stranke se bira Mate Boban. Z. Jukić, *Političke stranke*, 273.

[42] "Stranke, programi, ličnosti", *Oslobođenje*, Sarajevo 1990.

[43] S. Arnautović, *Izbori u Bosni i Hercegovini*, 44.

Na osnovu izborne volje bh naroda formirana je višestranačka Skupština SR Bosne i Hercegovine u kojoj su dominantnu moć, sa 84% poslaničkih mjesta, dobile tri narodne i istovremeno jednonacionalne (etničke) stranke: SDS, HDZ BiH i SDA. Političko-programski odnos ove tri pobjedničke (koalicione) etnostranke prema državnosti Republike Bosne i Hercegovine od početka je bio bitno različit. Formula ZAVNOBiH-a po kojoj je Bosna i Hercegovina država Srba, Bošnjaka/Muslimana i Hrvata (ali posebno Srba, kao najbrojnije nacije u partizanskom pokretu) nije se više mogla održati, a insistiranje na ravnopravnosti tri bh naroda vodile su u rat. U toj situaciji SDS BiH i HDZ BiH, etnostranke pobjednice na izborima 1990. godine, objeručke prihvataju političko (i logističko) pokroviteljstvo iz Zagreba (režim Franje Tuđmana) i Beograda (režim Slobodana Miloševića).

Po konstituisanju organa vlasti prema rezultatima novembarskih izbora, SDS BiH počinje svoje destruktivno djelovanje kroz onemogućavanje izglasavanja „Deklaracije o suverenitetu Bosne i Hercegovine"“ (u februaru 1991), kroz SAO-izaciju dijelova Bosne i Hercegovine (u aprilu 1991, po kninskom receptu, formiraju se srpske autonomne oblasti: SAO Hercegovina i SAO Bosanska krajina...). Ove poteze SDS-a BiH pratila je medijska kampanja „o ugroženosti Srba u Bosni i Hercegovini”, “o spiskovima za likvidaciju viđenijih Srba”... Lider SDS-a Radovan Karadžić u medijima, cijelo to vrijeme, sa velikim intezitetom govori o genocidu nad Srbima u *Drugom svjetskom ratu* (pa je vjerovatno i to uticalo na ponavljanje genocida na ovim prostorima). U periodu septembar–oktobar 1991. medijska kampanja i SAO-izacija je za rezultat imala 50 općina udruženih u 5 srpskih autonomnih oblasti (SAO) i donošenje odluke od strane *Kluba poslanika SDS-a* 21. oktobra 1991. godine o formiranju “Srpske Republike Bosne i Hercegovine” (od ukupno 109 općina u Bosni i Hercegovini Srbi su bili apsolutna većina u 29 općina).

HDZ BiH, za razliku od SDS-a, je imala programsko stanovište o političkom razvitku Bosne i Hercegovine kao suverene, nezavisne i međunarodno priznate države. Kao izraz ovog stanovišta HDZ je krajem februara 1992. godine pozvala hrvatski narod da izađe na referendum građana i glasa za suverenost države Bosne i Hercegovine. Ali usljed velikog uticaja Tuđmana i njegovog režima HDZ je putem formiranja Hrvatske zajednice (HZ), potom Hrvatske republike (HR) „Herceg Bosna”, tokom 1991, 1992. a posebno 1993. godine izvela etničku teritorijalizaciju svoje vlasti sa sjedištem u Grudama. U činjenici formiranja i postojanja i etničkog zaokruživanja HR „Herceg Bosne” sadržan je osnov za nastajanje hrvatsko-bošnjačkog vojnog sukoba 1993. godine.[44] Dakle, samo u prvom periodu *HDZ* je bio za suverenu Bosnu i Hercegovinu. Poslije dogovora Tuđman – Milošević u Karađorđevu (i zamjenom Stjepana Kljujića, prvo Miljenkom Brkićem, 15. marta 1992, pa Matom Bobanom, 14. novembra 1992, na funkciji predsjednika stranke Hrvata

[44] Više u: Ivan Markešić, *Kako smo sačuvali Bosnu i Hercegovinu*, HNV, Sinopsis, Sarajevo-Zagreb 2004, 45-46 i 53-54.

u Bosni i Hercegovini) *HDZ BiH* će raditi na realizaciji plana o podjeli Bosne i Hercegovine. Oni koji su smatrali da treba Bosnu i Hercegovinu podijeliti već krajem 1991. godine počeli su sa institucionalnom integracijom Herceg – Bosne (H-B) u Hrvatsku, ali su se s druge strane zalagali za to da se javno podržava suverenost Bosne i Hercegovine, a tajno radi na priključenju H-B Hrvatskoj. To potvrđuje i svjedočenje Stjepana Kljuića, koji je kao predsjednik HDZ-a BiH bio sudionik jednog od takvih sastanka na komu se to otvoreno tražilo: „Plan je bio da formalno zagovaraju suverenu Bosnu i Hercegovinu, a u suštini su radili potpuno drugačije, dakle protiv nje, jer je nisu željeli... ...na razini diplomacije naši politički ljudi u Sarajevu mogu se i dalje kleti da su za suverenu Bosnu i Hercegovinu kao što smo to do sada govorili..." (iz Zapisnika sa sastanka predsjednika Hrvatske dr. Franje Tuđmana s delegacijom HDZ BiH, uz nazočnost dužnosnika Republike Hrvatske, održanog u Zagrebu, 27. prosinca 1991. godine).[45] Svi oni koji bi se usprotivili toj perfidnoj politici, koja je konstanta u odnosima Republike Hrvatske prema državi Bosni i Hercegovini, bili su nemilosrdno uklonjeni iz *HDZ-a BiH* i sa političke scene. Sve to je rezultiralo da, po ugledu na *SDS BiH*, *HDZ* na čelu sa Matom Bobanom 18. novembra 1991. godine u Grudama proglasi nelegalnu *Hrvatsku zajednicu „Herceg–Bosna"*. Odmah nakon uspostave HZ H-B, Vlada Republike Bosne i Hercegovine je na osnovu Mišljenja *Ministarstva za pravosuđe i upravu* zaključila da su sve odluke HZ H-B nelegalne i nelegitimne, u suprotnosti sa Ustavom „i interesima države Bosne i Hercegovine i svih njenih građana i naroda, uključujući, dakako i hrvatski narod u Republici".[46] HZ H-B je nastavila raditi kao da te odluke Ustavnog suda Republike Bosne i Hercegovine nije ni bilo.[47] Analizirajući brojne primjere i varijante pluralnih društava, Dal nam skreće pažnju na problem „izopačenja programa regulisanja društvenih poslova". Definišući integraciju kao „mehanizam koji navodi učesnike u konfliktu da ozbiljno razmotre ne samo svoje suprotstavljene interese već i interese koji mogu biti zajednički, pomaže im da sagledaju mogućnost saradnje i da tačno odmjere relativne troškove i koristi saradnje i olakšava im saradnju kada shvate njene prednosti".[48] Ovo je posebno upotrebljivo kada se analizira perfidna i licemjerna politika HDZ-a BiH od uvođenja višestranačja u Bosni i Hercegovini.

---

[45] *Slobodna Bosna*, br. 132, od 31. maja 1999, 8.

[46] HDZ BiH je 12.11.1991. proglasio tzv. *Hrvatsku zajednicu (HZ) Posavine* u B. Brodu, a 18. novembra 1991. u Grudama je proglašena i tzv. *HZ Herceg Bosna*. Potom je uslijedilo proglašenje tzv. *HZ Središnje Bosne* 27. januara 1992. godine.

[47] Ustavni sud Republike Bosne i Hercegovine poništio je *Odluku o uspostavi HZ H-B* i niz drugih akata HZ H-B jer nisu u saglasnosti sa Ustavom RBiH i u suprotnosti su sa zakonom („Službeni list RbiH", br. 16/91). Organizacija vlasti i djelovanje organa HZ H-B bitno su različiti u različitim razdobljima njena postojanja. Prvo razdoblje počinje uspostavom HZ H-B 18. novembra 1991. godine i traje do formiranja HVO na nivou HZ H-B i u njenim općinama (8. aprila 1992). Sljedeće razdoblje traje do formiranja Hrvatske Republike H-B (HR H-B), 28. augusta 1993. godine.

[48] R. Dal, *Poliarhija*, 167.

Budući da nije došlo do definisanja zajedničke programske platforme, kao i njene javne promocije i potpisivanja od strane HDZ BiH, SDS BiH i SDA, odlučivanje u Skupštini Republike Bosne i Hercegovine od samog početka višestranačke vlasti, a to je 1991. godina, dovodilo je do neslaganja i sukobljavanja između zastupnika HDZ, SDA i SDS. To je za rezultat imalo da su u traženju rješenja za Bosnu i Hercegovinu (za njen državno-pravni status, u procesu disolucije SFRJ) tokom 1991. godine, nastale dvije grupacije/struje u Skupštini Bosne i Hercegovine. Jedna je struja zagovarala ideju suverenog i nezavisnog državnog razvoja Bosne i Hercegovine. Ovu grupaciju su činile dvije vladajuće stranke: SDA i HDZ BiH i pet opozicionih stranaka (a kasnije ju je podržalo i 64% građana na referendumu za suverenost Bosne i Hercegovine, provedenom 29. februara i 1. marta 1992. godine, zatim i Evropska zajednica preko Banditerove komisije). Druga opcija, a njen nosilac je bila *SDS*, bila je protiv priznavanja državnosti Bosne i Hercegovine na način kako ju je definisao ZAVNOBiH, a bila je i protiv priznavanja historijskih granica Bosne i Hercegovine, a podršku je imala u Srbiji i Crnoj Gori (režimu S. Miloševića). Povijesni ishod druge političke opcije završio je u upotrebi vojne sile i ratu. Početak rata veže se za opsadu Sarajeva i povlačenje rukovodstva SDS-a iz Skupštine Republike Bosne i Hercegovine na Pale.

Višestranačkim izborima 1990. je ponovljena jedna od važnih slabosti demokratije. Potvrđena je teorijska mogućnost da u liberalnoj demokratiji većina građana izabere zastupnike koji bi odlučili da neku manjinu (religijsku, etničku i druge) diskriminiziraju (direktno ili indirektno). Vladavina većine (iz jednog naroda) je dovela do tzv. *tiranije većine* nad onima koji nisu dio te većine (posebno u sredinama gdje su vlast osvojile HDZ BiH i SDS).

Zbog ovakvog ponašanja predstavnika bh Srba i bh Hrvata koalicija tri nacionalne stranake u Bosni i Hercegovini se počela raspadati već u prvoj godini vršenja vlasti. U ovom periodu su povijesni društveni rascjepi ponovo pretočeni u bh stranačke rascjepe i traju do danas.

Zaključak

Građani u Bosni i Hercegovini trebaju apsolvirati svoju prošlost da bi se mogli posvetiti izazovima sadašnjosti i budućnosti. Etničke, konfesionalne i kulturne podjele i na kraju socijalističkog perioda su bile vrlo prisutne u Bosni i Hercegovini. Upravo na etničkim, konfesionalnim i kulturnim podjelama i memoriji („historijskom etničkom sjećanju"), na naslijeđenim vjerskim i etničkim rascjepima i njihovoj političkoj mobilizaciji – veoma brzo su formirani i masovni etnički politički pokreti i stranke (SDA, SDS, HDZ BiH...). Time je ponovljena "greška" koju su 1910. godine, sa ciljem lakšeg vladanja Bosnom i Hercegovinom, napravile austro-ugarske vlasti a rezultat za bh građane je bio da su umjesto istinskog pluralizma dobili troetnički nacionalizam. Umjesto obećane demokratije građani Bosne i Hercegovine

dobili su etnokratiju sa svim pratećim nuspojavama (podjele, sukobi, stagnacija i duhovno i materijalno siromašenje).

Titova (socijalistička) Jugoslavija je značajno doprinijela uspješnoj modernizaciji Bosne i Hercegovine u mnogim oblastima. Naslijeđe te modernizacije je od kraja 1980-ih godina značajno devastirano i bh društvo je krenulo u drugom smjeru, prije svega u konstrukciju (multi)etničkih entiteta i kantona. To je za demokratiju (koja je trebala zamijeniti totalitarni komunistički režim) nepovoljan trend zato što se dodatno ugrožavaju prava manjina (i konstitutivnih naroda koji su manjina na teritoriji kantona ili entiteta) i onemogućava vladavina prava (vladavina zakona).

Od izbora 1990. godine i od početka procesa osamostaljivanja Bosne i Hercegovine iz SFRJ, svjedočili smo događajima koji neupitno pokazuju duboke podjele (rascjepe) u bh društvu. Najprije je pitanje osamostaljivanja ili način njegova provođenja bilo jedno od pitanja koje je duboko podijelilo bh društvo (plebiscite 1991. srpskog naroda u Bosni i Hercegovini i referendum 1992. građana u Bosni i Hercegovini). Potom je to bilo pitanje odnosa prema pripadnicima konstitutivnih naroda u Bosni i Hercegovini na teritoriji koju su (do početka tragičnog rata i agresije) kontrolisale vladajuće stranke SDS, HDZ BiH i SDA.

U radu je postavljeno i pitanje u kojoj mjeri se ovaj Lipset-Rokanov analitički model, formulisan 1960-ih, može primjeniti na analizu političkog organizovanja u Bosni i Hercegovini na kraju 20-og stoljeća i zašto postoji sličnost sa političkim organizovanjem na početku 20-og stoljeća? Ova se sličnost, zbog dugotrajnosti prekida parlamentarizma u Bosni i Hercegovini, ne može objasniti institucionalnim zamrzavanjem. Objašnjenje za činjenicu da su stranački rascjepi 1990-ih slični rascjepima na početku 20-og stoljeća leži u pojavi da slične društvene strukture stvaraju slične društvene i stranačke rascjepe kad god dobiju institucionalnu priliku za to. Zbog slične društvene strukture i slične konfiguracije moći u Bosni i Hercegovini na početku i na kraju 20-og stoljeća slična su i ponašanja političkih poduzetnika a time i glavni stranački rascjepi (i u prvim decenijama 21-og stoljeća).

I ovdje se ponovo može konstatovati da Bosna i Hercegovina funkcioniše kao podjeljeno društvo već dugo vremena. To je posljedica historijskih podjela koje je naslijedila naša generacija i sa čime se pokušavamo nositi na jedan civilizovan način i pokušavamo kroz proces emancipacije približiti građane sa tih centrističkih i secesionističkih pozicija – ideji funkcionalne i poželjne Bosne i Hercegovine.

Etnokonfesionalne grupe u Bosni i Hercegovini su određene i zajedničkim ideološkim sklopom, ali ne samo njime. One sa sobom često vežu i određeni stepen zatvorenosti u odnosu na ostatak bh društva i određenu tradiciju, koja nije isključivo posljedica vjerskih uvjerenja. Svaki narod vodi elita. Bosanskohercegovačke etnokonfesionalne grupe su bez političke elite (elite u smislu izvrsnosti). Bosna i Hercegovina ima političku klasu, koja stalno

pada na ispitima (reformskim) i ne može se smatrati elitom (u izvornom značenju tog pojma, ali ovo je tema za neki drugi rad).

Summary

Citizens in Bosnia and Herzegovina need to absolve their past in order to address the challenges of the present and the future. Ethnic, confessional and cultural divisions at the end of the socialist period were very present in Bosnia and Herzegovina. Precisely on ethnic, confessional and cultural divisions and memory ("historical ethnic memory"), on inherited religious and ethnic splits and their political mobilization - mass ethnic political movements and parties were formed very quickly ... SDA, SDS, HDZ BiH ...). This repeated the "mistake" that the Austro-Hungarian authorities made in 1910, with the aim of facilitating the rule of Bosnia and Herzegovina, and the result for Bosnia and Herzegovina. the citizens were to get tri-ethnic nationalism instead of true pluralism. Instead of the promised democracy, the citizens of Bosnia and Herzegovina received ethnocracy with all the accompanying side effects (divisions, conflicts, stagnation and spiritual and material impoverishment).

Tito's (socialist) Yugoslavia significantly contributed to the successful modernization of Bosnia and Herzegovina in many areas. The legacy of that modernization has been significantly devastated since the late 1980s. society has moved in a different direction, primarily in the construction of (multi) ethnic entities and cantons. This is an unfavorable trend for democracy (which was supposed to replace the totalitarian communist regime) because the rights of minorities (and constituent peoples who are minorities in the territory of cantons or entities) are further endangered and the rule of law (rule of law) is prevented.

Since the 1990 elections and since the beginning of the process of independence of Bosnia and Herzegovina from the SFRY, we have witnessed events that unquestionably show deep divisions in BiH society. At first, the issue of independence or the manner of its implementation was one of the issues that deeply divided BiH. society (plebiscites of the 1991 Serbian people in Bosnia and Herzegovina and the 1992 referendum of the citizens of Bosnia and Herzegovina). Then it was a question of the attitude towards the members of the constituent peoples in Bosnia and Herzegovina on the territory which (until the beginning of the tragic war and aggression) was controlled by the ruling parties SDS, HDZ BiH and SDA.

The paper also raises the question of the extent to which this Lipset-Rokan analytical model, formulated in the 1960s, can be applied to the analysis of political organization in Bosnia and Herzegovina at the end of the 20th century and why there is a similarity with political organization in the early 20th century. century? This similarity, due to the long duration of the break in parliamentarism in Bosnia and Herzegovina, cannot be explained by the

institutional freeze. The explanation for the fact that party splits in the 1990s are similar to splits in the early 20th century lies in the phenomenon that similar social structures create similar social and party splits whenever given the institutional opportunity to do so. Due to the similar social structure and similar configuration of power in Bosnia and Herzegovina at the beginning and end of the 20th century, the behaviors of political entrepreneurs are similar and thus the main party divisions (and in the first decades of the 21st century).

Here again, it can be stated that Bosnia and Herzegovina has been functioning as a divided society for a long time. This is a consequence of the historical divisions inherited by our generation and which we try to deal with in a civilized way and try to bring citizens closer from the centrist and secessionist positions through the process of emancipation - the idea of a functional and desirable Bosnia and Herzegovina.

Ethno-confessional groups in Bosnia and Herzegovina are determined by a common ideological structure, but not only by it. They often associate with themselves a certain degree of closedness in relation to the rest of BiH society and a certain tradition, which is not exclusively a consequence of religious beliefs. Every nation is led by an elite. Bosnia and Herzegovina's ethno-confessional groups are without a political elite (elite in terms of excellence). Bosnia and Herzegovina has a political class, which is constantly failing the exams (reform) and cannot be considered an elite (in the original sense of the term, but this is a topic for another paper).

Prof. dr. Sead SELIMOVIĆ
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
E-mail: sead.selimovic20@gmail.com

Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC: 94(497.6)"1991/2013" (093)
314:314.1:341.4:343.4:355.4(497.6 Vlasenica)"1991/2013"
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2021.4.5.188

VLASENICA OD 1991. DO 2013. GODINE: PROMJENE U ETNIČKOJ STRUKTURI STANOVNIŠTVA POD UTJECAJEM RATA PROTIV REPUBLIKE BOSNE I HERCEGOVINE

Apstrakt: *Prije agresije, u Vlasenici su zajedno živjeli Bošnjaci, Srbi, Hrvati, Jugoslaveni i Ostali. Prema popisu stanovništva iz 1991. godine u Vlasenici je živjelo 33.942 stanovnika: 18.727 Bošnjaka (55,17%), 14.359 Srba (42,30%), 39 Hrvata (0,11%) 340 Jugoslavena (1,00%) i 477 Ostalih (1,24%). U isto vrijeme, u gradu Vlasenica živjelo je 7.909 stanovnika: 4.800 Bošnjaka (60,69%), 2.743 Srba (34,68), 26 Hrvata (0,33%), 242 Jugoslavena (3,06%) i 98 Ostalih (1,24%). Stanovništvo Općine je živjelo u gradu Vlasenica i još 90 naselja.*

Vlasenica je, kao strateški važan grad u planovima i ciljevima agresora, bio meta napada već od 1991. godine. Na ovaj bosanski grad je planirana, pripremana i organizovana agresija i ratni zločini nad Bošnjacima. U Vlasenici su organizirani logori za Bošnjake, ubijani su civili a potom „zatrpavani" u masovne grobnice, vršena su masovna i sistematska silovanja i drugi oblici seksualnog nasilja, ciljano je ubijana i progonjena bošnjačka elita, masovno su protjerivani i deportovani civili, uništavana su kulturna dobara i imovine te rušeni vjerski objekti.

Poslije rata počeo je povratak u Vlasenicu. Međutim, ovo područje je dugo vremena bilo područje nesigurnog življenja za bošnjačke povratnike. Tako je 11. jula 2001. godine u Vlasenici ubijena djevojčica Meliha Durić, koja je imala 16 godina. Ovaj zločin nije riješen.

U bosanskohercegovačkom entitetu RS negira se bosanski jezik. Zabranjuje se izvođenje nastave na bosanskom jeziku, a jezik se imenuje nepostojećim bošnjačkim jezikom. Time se vrši diskriminacija učenika koji žele da se njihov jezik imenuje bosanski.

Situacija sa upošljavanjem u javnoj upravi nije dobra. Povratnici se, uglavnom, bave poljoprivredom i stočarstvom, no ovdje postoji problem plasmana viška proizvoda.

Godine 2013. izvršen je popis stanovništva u Bosni i Hercegovini. Bio je to prvi popis nakon rata i agresije. U općini Vlasenica, čiji je značajan dio naselja pripao općini Milići, bilo je 11.467 stanovnika: 3.763 Bošnjaka, 7.589 Srba, 31 Hrvat, 22 lica koja se nisu izjasnila o etničkoj pripadnosti, 15 Ostalih, 14 bez odgovora.

Grad Vlasenica imao je 6.715 stanovnika, što je za 1.194 osobe manje u odnosu na 1991. godinu. Bošnjaka je bilo 967 ili 3.633 osobe manje u odnosu na 1991. godinu. Srba je bilo 5.679 ili 2.936 više u odnosu na 1991. godinu.

Općina Vlasenica imala je, u ukupnom stanovništvu, 33,82% Bošnjaka što je za 21,35% manje u odnosu na 1991. godinu te 66,18% Srba što je za 23,88% više u odnosu na 1991. godinu. U gradu Vlasenica bilo je 14,40% Bošnjaka i 84,50% Srba u ukupnom stanovništvu. Bošnjaka je bilo manje za 46,29%, a Srba više za 49,89%.

Stanovništvo Vlasenice je živjelo u 36 naselja općine, što je za 55 naselja manje u odnosu na 1991. godinu.

Uzroci ovakvih promjena u etničkoj strukturi stanovništva Vlasenice mogu se tražiti u agresiju na Republiku Bosnu i Hercegovinu, etničkom čišćenju i genocidu nad Bošnjacima.

Svakako, ne treba zanemariti ni druge uzroke smanjenja broja Bošnjaka u Vlasenici kao što su sigurnosna situacija, ekonomska položaj, obrazovanje, putna i druga infrastruktura itd.

Formiranje općine Milići značajno je utjecalo na smanjenje broja stanovnika Vlasenice. Milići imaju 11.441 stanovnika: Srba 7.180 ili 62,76%, Bošnjaka 4.199 ili 36,70% ukupnog stanovništva. Stanovništvo Milića živi u 51 naselju.

Ključne riječi: *Bosna i Hercegovina, Vlasenica, agresija, rat, genocid, etničko čišćenje, Bošnjaci, Srbi, Hrvati, povratak.*

VLASENICA FROM 1991 TO 2013: CHANGES IN THE ETHNIC STRUCTURE OF THE POPULATION UNDER THE INFLUENCE OF THE WAR AGAINST THE REPUBLIC OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract: *Before the aggression, Bosniaks, Serbs, Croats, Yugoslavs and Others lived together in Vlasenica. According to the 1991 census, there were 33,942 inhabitants in Vlasenica: 18,727 Bosniaks (55.17%), 14,359 Serbs (42.30%), 39 Croats (0.11%), 340 Yugoslavs (1.00%) and 477 Others (1.24%). At the same time, in the town of Vlasenica lived 7,909 inhabitants: 4,800 Bosniaks (60.69%), 2,743 Serbs (34.68), 26 Croats (0.33%), 242 Yugoslavs (3.06%) and 98 Others. 1.24%). The population of the Municipality lived in the town of Vlasenica and 90 other settlements.*

Vlasenica, as a strategically important city in the plans and goals of the aggressors, has been the target of attacks since 1991. Aggression and war crimes against Bosniaks were planned, prepared and organized against this Bosnian town. Camps for Bosniaks were organized in Vlasenica, civilians were killed and then "buried" in mass graves, mass and systematic rapes and other forms of sexual violence were committed, the Bosniak elite was targeted and persecuted, civilians were expelled and deported en masse, and cultural goods and property and demolished religious buildings.

After the war, he began returning to Vlasenica. However, this area has long been an area of precarious living for Bosniak returnees. Thus, on July 11, 2001, a 16-year-old girl, Meliha Durić, was killed in Vlasenica. This crime has not been solved.

In the Bosnian entity of RS, the Bosnian language is denied. Teaching in the Bosnian language is prohibited, and the language is called the non-existent Bosniak language. This discriminates against students who want their language to be called Bosnian.

The situation with employment in public administration is not good. Returnees are mainly engaged in agriculture and animal husbandry, but there is a problem with the placement of surplus products.

In 2013, a census was conducted in Bosnia and Herzegovina. It was the first census after the war and aggression. In the municipality of Vlasenica, a significant part of which belonged to the municipality of Milici, there were 11,467 inhabitants: 3,763 Bosniaks, 7,589 Serbs, 31 Croats, 22 persons who did not declare their ethnicity, 15 Others, 14 without answers.

The town of Vlasenica had 6,715 inhabitants, which is 1,194 fewer than in 1991. There were 967 or 3,633 fewer Bosniaks than in 1991. There were 5,679 or 2,936 more Serbs than in 1991.

The municipality of Vlasenica had, in the total population, 33.82% Bosniaks, which is 21.35% less than in 1991, and 66.18% Serbs, which is 23.88% more than in 1991. In the town of Vlasenica, there were 14.40% Bosniaks and 84.50% Serbs in the total population. There were 46.29% less Bosniaks and 49.89% more Serbs.

The population of Vlasenica lived in 36 settlements of the municipality, which is 55 settlements less than in 1991.

The causes of such changes in the ethnic structure of the population of Vlasenica can be traced to the aggression against the Republic of Bosnia and Herzegovina, ethnic cleansing and genocide against Bosniaks.

Certainly, other causes of the decrease in the number of Bosniaks in Vlasenica should not be neglected, such as the security situation, economic situation, education, road and other infrastructure, etc.

The formation of the municipality of Milići significantly affected the reduction of the population of Vlasenica. Milići has 11,441 inhabitants: Serbs 7,180 or 62.76%, Bosniaks 4,199 or 36.70% of the total population. The population of Milić lives in 51 settlements.

Key words: *Bosnia and Herzegovina, Vlasenica, aggression, war, genocide, ethnic cleansing, Bosniaks, Serbs, Croats, return.*

Uvod

Devedesetih godina 20. stoljeća počeo je rat protiv Republike Bosne i Hercegovine. Rat su poveli njezini „susjedi" i „komšije": Savezna Republika Jugoslavija (Srbija i Crna Gora) i Republika Hrvatska.[1]

Savezna Republika Jugoslavija i Republika Hrvatska odredile su historijske i strateške ciljeve: zauzimanje i uništenje države Bosne i Hercegovine i istrebljenje Bošnjaka.[2]

S tim u vezi, planirano je i organizovano sistemsko izvršenje svih oblika zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, a posebno zločina protiv mira i zločina genocida, s ciljem potpunog uništenja Republike Bosne i Hercegovine kao države i Bošnjaka kao naroda.

---

[1] O agresiji na Republiku Bosnu i Hercegovinu i genocidu nad Bošnjacima svjedoče mnogobrojni historijski izvori i literatura.Vidi, između ostaloga: Arhiv ICTY, Predmet broj IT-96-21-T, (Predmet: *Čelebići 1998*), *Presuda Pretresnog vijeća*, Hag, 16. 11. 1998; Arhiv ICTY, Predmet broj IT-94-1-A, (*Predmet protiv Duška Tadića*), *Presuda Žalbenog vijeća*, Hag, 15. 07. 1999; Arhiv ICTY, Predmet broj IT-96-21-A, (Predmet: *Čelebići 2001*), *Presuda Žalbenog vijeća*, Hag, 20. 02. 2001; Arhiv ICTY, Predmet broj IT-99-36-T, (Predmet: *Radoslav Brđanin*), *Presuda Žalbenog vijeća*, Hag, 01. 09. 2004; *Presuda Međunarodnog suda pravde u Hagu: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore*, Hag, 26. 02. 2007; Arhiv ICTY, Predmet broj IT-04-74, (Predmet: *Prlić i drugi*), *Presuda Žalbenog vijeća*, Hag, 29. 11. 2017. Vidi i predmete (ICTY) protiv Slobodana Miloševića, Radovana Karadžića, Ratka Mladića, Ljubiše Beare, Zdravka Tolimira, Vujadina Popovića, Radislava Krstića, Drage Nikolića, Momira Nikolića, Radivoja Miletića, Dragana Obrenovića, Dražena Erdemovića; Smail Čekić, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu planiranje, priprema, izvođenje*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2004; Smail Čekić, *Genocid i istina o genocidu u Bosni i Hercegovini*, Univerzitet u Sarajevu i Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava u Sarajevu, Sarajevo 2012. (dalje: S. Čekić, *Genocid i istina o genocidu*); Smail Čekić, *Dejtonski (mirovni) sporazum – legalizacija genocida u Republici Bosni i Hercegovini*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava u Sarajevu, knjiga 1, 2, 3, Sarajevo 2016. (dalje: S. Čekić, *Dejtonski (mirovni) sporazum*). Vidi i: Mesud Šadinlija, Historiografija i pitanje karaktera rata u Bosni i Hercegovini 1992-1995, *Prilozi o historiografiji Bosne i Hercegovine (2001-2017), I,* Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Odjeljenje humanističkih nauka, knjiga 47/1, Sarajevo, 2020, 339-351; Marko Attila Hoare, Historiografija genocida u Bosni i Hercegovini 1992-1995. u radovima stranih naučnika, *Prilozi o historiografiji Bosne i Hercegovine (2001-2017), II,* Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Odjeljenje humanističkih nauka, knjiga 47/2, Sarajevo, 2020, 11-20; Merisa Karović Babić, Historiografija i historijski izvori o genocidu u Srebrenici, *Prilozi o historiografiji Bosne i Hercegovine (2001-2017), II,* Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Odjeljenje humanističkih nauka, knjiga 47/2, Sarajevo, 2020, 21-69; Izet Šabotić, Historiografija o Tuzli i Tuzlanskom kraju, koja se odnosi na novi vijek i savremeno doba, nastala u vremenu 2001-2018. godine, *Prilozi o historiografiji Bosne i Hercegovine (2001-2017), II,* Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Odjeljenje humanističkih nauka, knjiga 47/2, Sarajevo 2020, 127-160.

[2] Vidi: S. Čekić, *Genocid i istina o genocidu*; S. Čekić, *Dejtonski (mirovni) sporazum.*

Režimi susjednih država na čelu sa Slobodanom Miloševićem, Franjom Tuđmanom i njihovim poslušnicima, planirali su, pripremali i organizovali agresiju na Republiku Bosnu i Hercegovinu i genocid nad Bošnjacima, rukovodili i komandovali provođenjem agresije; operativno planirali, pripremali, koordinirali, usmjeravali i preko svojih oficira vodili borbene operacije protiv Republike Bosne i Hercegovine; osiguravali živu silu (starješinski i vojnički kadar), kompletnu logističku podršku (tenkove, transportere, helikoptere, artiljerijsko i pješadijsko naoružanje, radarsko-računarska sredstva, minsko-eksplozivna sredstva, municiju, gorivo i mazivo i druge strateške sirovine; sanitetski materijal; zdravstveno osiguranje i svu drugu vojnu opremu, zatim plate i penzije), te tako neposredno učestvovali u izvršenju genocida i dugih oblika zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava. Samo u periodu do 31. decembra 1994. godine Savezna Republika Jugoslavija je za izvođenje agresije osigurala 89,4% pješadijske, 73% artiljerijske i 95,1% protivavionske municije.[3]

Savezna Republika Jugoslavija je u Republici Bosni i Hercegovini formirala paradržavnu tvorevinu Srpsku Republiku Bosnu i Hercegovinu (Republiku Srpsku), koja je djelovala u ime Savezne Republike Jugoslavije – u svojstvu *de iure* i *de facto* organa i/ili agenta Savezne Republike Jugoslavije, odnosno u svojstvu i za račun i korist Savezne Republike Jugoslavije. Osim toga, Srpska Republika Bosna i Hercegovina (Republika Srpska) bila je samo puki instrument Savezne Republike Jugoslavije, bez ikakve stvarne, političke i vojne samostalnosti, a preko koje je, pored drugih državnih organa, djelovala Savezna Republika Jugoslavija, koja je imala ukupnu i efektivnu kontrolu nad političkim i vojnim rukovodstvom RS-a.[4]

Jedan od strateških ciljeva srpske nacionalističke ideologije, politike i prakse je Bosansko podrinje, kao cjelovit geopolitički prostor, po kome rijeka Drina predstavlja kičmu spajanja teritorija istočne Bosne s Republikom Srbijom, što je i jedan od „strateških ciljeva srpskog naroda u Bosni i Hercegovini".[5]

Cilj ovoga rada je da prikaže i objasni promjene u etničkoj strukturi stanovništva Vlasenice u periodu 1991-2013, koje su se desile pod utjecajem rata protiv Republike Bosne i Hercegovine i počinjenih ratnih zločina.

Vlasenica je, kao strateški važan grad u planovima i ciljevima agresora, bio meta napada već od 1991. godine. Na ovaj bosanski grad je planirana,

[3] Navedene podatke je pravovremeno, još u toku sudskog procesa, posjedovao Međunarodni sud pravde, ali ih, na žalost, kao i mnoge druge krucijalne dokaze o neposrednom učešću i odgovornosti Savezne Republike Jugoslavije u agresiji na Republiku Bosnu i Hercegovinu i genocidu nad Bošnjacima, nije uzeo u obzir. *Agresija na R BiH i genocid nad Bošnjacima.* (http://www.bosnjaci.net/prilog Preuzeto: 20. decembra 2016).

[4] Vidi: Smail Čekić, *Genocid i istina o genocidu*; Intervju akademika Smaila Čekića, (http://vijesti.ba/clanak/347803/akademik-cekic-naveo-cinjenice-relevantni-dokazi-za-reviziju-presude apsolutno-postoje. Preuzeto: 16. februara 2017); Smail Čekić, *Naučne činjenice o genocidu nad Bošnjacima*, 14-15.

[5] *Odluka o strateškim ciljevima srpskog naroda u Bosni i Hercegovini*, br. 02-130/92, Banja Luka, 12. maja 1992, „Službeni glasnik Republike Srpske", br. 22, petak, 26. novembar 1993, 866.

pripremana i organizovana agresija i ratni zločini nad Bošnjacima. U Vlasenici su organizirani logori za Bošnjake, ubijani su civili a potom "zatrpavani" u masovne grobnice, vršena su masovna i sistematska silovanja i drugi oblici seksualnog nasilja, ciljano je ubijana i progonjena bošnjačka elita, masovno su protjerivani i deportovani civili, uništavana su kulturna dobara i imovine te rušeni vjerski objekti.

Etnička struktura stanovništva Vlasenice 1991. godine

Vlasenica se nalazi u sjeveroistočnoj Bosni, na obroncima planine Javor. Teritorija općine Vlasenica se naslanja na općine Srebrenica, Bratunac, Šekovići, Han Pijesak, Zvornik i Milići. Vlasenica je i važna strateška raskrsnica preko koje se iz sarajevsko-romanijskog područja izlazi na rijeku Drinu i dalje prema Srbiji putem tri različita pravca: preko Šekovića prema Zvorniku, Milića i Konjević Polja prema Bratuncu, odnosno Zvorniku i preko Zelenog Jadra prema Skelanima. S druge strane, pravac iz doline rijeke Drine, prema Sarajevu u Vlasenici se dijeli u dva kraka, od kojih jedan ide preko Han Pijeska i Sokoca do Sarajeva, a drugi preko Kladnja i Olova do Sarajeva.

Geografski i strateški položaj Vlasenice je uvijek bio važan za ostvarenje velikosrpskih planova, zbog činjenice da predstavlja glavni most za spajanje sarajevsko-romanijske regije sa Srbijom.

Područje Vlasenice obiluje prirodnim resursima, prije svega rudom boksita i šumama. Prirodni resursi su omogućili razvoj privrede, posebno drvne i metaloprerađivačke industrije.[6]

Geografski položaj, razvijena privreda, obrazovanje i zdravstvo utjecali su da Vlasenica bude privlačno mjesto za život ljudi različitih kultura, vjera i naroda. Prije agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu, u Vlasenici su zajedno živjeli Bošnjaci, Srbi, Hrvati, Jugoslaveni i Ostali.

Etnička struktura stanovništva Bosne i Hercegovine i Vlasenice, prema popisu stanovništva 1991. godine, izražena u brojevima, predstavljena je u tabeli 1.[7]

[6] O Vlasenici vidi: Hajrudin Mešić, Nedžad Novalić, *Vlasenica i njena okolina*, Dobra knjiga, Sarajevo 2012.

[7] Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. godine u Bosni i Hercegovini. Nacionalni sastav stanovništva, rezultati za Republiku po opštinama i naseljenim mjestima, *Statistički bilten,* 234, Državni zavod za statistiku Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1993, 7, 122-124.

Tabela 1.

Stanovništvo Bosne i Hercegovine i Vlasenice prema etničkoj pripadnosti po popisu stanovništva 1991. godine, izražena u brojevima						
	Svega	**Bošnjaci**	**Srbi**	**Hrvati**	**Jugoslaveni**	**Ostali**
Bosna i Hercegovina	4.377.033	1.902.956	1.366.104	760.852	242.682	104.439
Vlasenica - općina	33.942	18.727	14.359	39	340	477
Vlasenica - grad	7.909	4.800	2.743	26	242	98

Prema popisu stanovništva iz 1991. godine u Bosni i Hercegovini je živjelo 4.377.033 stanovnika. Najbrojniji narod bili su Bošnjaci, kojih je bilo 1.902.956, zatim Srbi kojih je bilo 1.366.104, te Hrvati kojih je bilo 760.852. Značajan dio stanovništva činili su Jugoslaveni, kojih je bilo 242.682, te "Ostali", kojih je bilo 104.439.

U općini Vlasenica, 1991. godine, živjelo je 33.942 stanovnika: 18.727 Bošnjaka, 14.359 Srba, 39 Hrvata 340 Jugoslavena i 477 Ostalih. U isto vrijeme, u gradu Vlasenica živjelo je 7.909 stanovnika: 4.800 Bošnjaka, 2.743 Srba, 26 Hrvata, 242 Jugoslavena i 98 Ostalih.

U tabeli 2 predstavljena je etnička struktura stanovništva Bosne i Hercegovine i Vlasenice, u procentima.[8]

Tabela 2.

Stanovništvo Bosne i Hercegovine i Vlasenice prema etničkoj pripadnosti po popisu stanovništva 1991. godine izražena u procentima (%)						
	Svega	**Bošnjaci**	**Srbi**	**Hrvati**	**Jugoslaveni**	**Ostali**
Bosna i Hercegovina	100	43,48	31,21	17,38	5,54	2,39
Vlasenica - općina	100	55,17	42,30	0,11	1,00	1,41
Vlasenica - grad	100	60,69	34,68	0,33	3,06	1,24

Iz podataka u tabeli može se vidjeti da je, prema popisu stanovništva iz 1991. godine, u Bosni i Hercegovini bilo 43,50% Bošnjaka, 31,21% Srba, 17,38% Hrvata, 5,54% Jugoslavena i 2,38% Ostalih u ukupnom stanovništvu Republike.

U ukupnom stanovništvu općine Vlasenica bilo je 55,17% Bošnjaka, 42,30% Srba, 0,11% Hrvata, 1,00% Jugoslavena i 1,24% Ostalih. U gradu

[8] Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. godine u Bosni i Hercegovini. Nacionalni sastav stanovništva, rezultati za Republiku po opštinama i naseljenim mjestima, *Statistički bilten,* 234, Državni zavod za statistiku Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1993, 7, 122-124.

Vlasenica, Bošnjaci su činili 60,69% ukupnog stanovništva, Srbi 34,68%, Hrvati 0,33%, Jugoslaveni 3,06%, a Ostali 1,24%.

Ovakva etnička struktura stanovništva Republike Bosne i Hercegovine te općine i grada Vlasenica bila je uzrokovano različitim faktorima: historijskim, političkim, ekonomskim i drugim. Na području Bosne i Hercegovine i Vlasenice, stoljećima su zajedno živjeli ljudi različitih vjera, a kasnije i različitih naroda i kultura. Stanovnici ovoga područja bili su naviknuti na zajedništvo kroz obrazovni, privredni, kulturni i sportski život.

Stanovništvo Općine je živjelo u gradu Vlasenica i još 91 naseljenih mjesta, što se može vidjeti u tabeli 3.[9]

Tabela 3.

Stanovništvo općine Vlasenica po naseljenim mjestima, prema etničkoj pripadnosti, po popisu stanovništva 1991. godine						
	Svega	**Bošnjaci**	**Srbi**	**Hrvati**	**Jugoslaveni**	**Ostali**
Bačići	502	---	500	---	2	---
Bakići	116	---	116	---	---	---
Bešići	390	388	---	---	1	1
Bijelo Polje	25	---	25	---	---	---
Bišina	54	---	54	---	---	---
Brda	71	---	70	---	---	1
Bukovica Donja	139	30	109	---	---	---
Bukovica Gornja	178	178	---	---	---	---
Buljevići	220	43	177	---	---	---
Cerska	1.409	1.389	12	---	6	2
Derventa	324	1	308	1	5	9
Đile	288	287	---	---	---	1
Đurđevići	161	---	161	---	---	---
Donje Vrsinje	327	262	62	---	---	3
Dragaševac	239	1	219	---	---	19
Drum	724	589	43	2	5	85
Dubačko	81	---	81	---	---	---
Dubnica	195	---	195	---	---	---
Dukići	48	---	46	---	2	---
Durakovići	119	119	---	---	---	---
Durići	309	309	---	---	---	---
Džemat	351	344	1	---	---	6
Gerovi	262	260	---	---	---	2
Glušac	87	---	87	---	---	---

[9] Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. godine u Bosni i Hercegovini. Nacionalni sastav stanovništva, rezultati za Republiku po opštinama i naseljenim mjestima, *Statistički bilten,* 234, Državni zavod za statistiku Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1993, 122-124.

Gobelje	227	216	11	---	---	---
Golići	84	---	82	---	---	2
Gornje Vrsinje	252	233	19	---	---	---
Grabovica	537	---	528	1	3	5
Gradina	755	754	---	---	1	---
Gunjaci	1	---	1	---	---	---
Jasen	134	---	134	---	---	---
Jeremići	50	---	50	---	---	---
Klještani	82	---	82	---	---	---
Kojčevina	171	---	163	---	4	4
Kokanovići	108	---	107	---	---	1
Koprivno	169	---	169	---	---	---
Kostrača	82	---	81	---	---	1
Kozja Ravan	44	---	44	---	---	---
Krajčinovići	196	---	194	---	2	---
Kulina	132	---	132	---	---	---
Kuljančići	249	247	1	---	---	1
Lukavica	94	---	94	---	---	---
Lukići	224	---	223	---	---	1
Mačesi	687	680	5	---	---	2
Majstorovići	125	---	121	---	---	4
Milići	2.414	107	2.229	3	28	47
Mišari	232	2	229	---	1	---
Mišići	247	4	239	1	1	2
Mršići	98	98	---	---	---	---
Neđeljišta	738	618	119	---	---	1
Nova Kasaba	1.042	814	76	---	11	141
Nurići	241	241	---	---	---	---
Odžak	56	---	55	---	1	---
Pavkovići	127	---	127	---	---	---
Peševina	224	126	95	---	1	2
Pijuke	186	186	---	---	---	---
Plakalovići	53	---	53	---	---	---
Podbirač	111	---	110	---	1	---
Podorkvina	257	---	255	---	---	2
Podgora	106	---	106	---	---	---
Pomol	459	458	1	---	---	---
Pustoše	552	491	56	---	1	4
Rača	104	---	104	---	---	---
Rajići	170	---	170	---	---	---
Raševo	464	331	133	---	---	---
Rašića Gaj	218	151	66	---	---	1
Raškovići	79	---	79	---	---	---
Ristijevići	56	---	56	---	---	---
Rogosija	34	---	34	---	---	---
Rovaši	1.236	1.236	---	---	---	---

Rupovo Brdo	125	8	116	---	1	---
Sebiočina	332	332	---	---	---	---
Simići	204	---	200	3	1	---
Skugrići	1.144	1.067	67	---	1	9
Supač	132	---	131	---	1	---
Šadići Donji	505	447	58	---	---	---
Šadići Gornji	236	---	224	---	2	10
Štedra	168	168	---	---	---	---
Tikvarići	165	---	161	---	---	4
Toljevići	93	---	93	---	---	---
Tugovo	98	3	91	---	4	---
Turalići	462	397	65	---	---	---
Višnjica	79	12	65	---	---	2
Vitići	41	---	41	---	---	---
Vlasenica - grad	**7.909**	**4.800**	**2.743**	**26**	**242**	**98**
Vrli Kraj	98	7	91	---	---	---
Vrtoče	579	5	561	1	11	1
Vukovići	219	---	218	---	1	---
Vukšići	218	---	217	1	---	---
Zabrđe	83	---	83	---	---	---
Zagrađe	89	---	89	---	---	---
Zaklopača	437	288	146	---	---	3
Vlasenica - općina	**33.942**	**18.727**	**14.359**	**39**	**340**	**477**

Iz podataka u tabeli može se vidjeti da je najviše stanovnika općine Vlasenica, njih 7.909, živjelo u gradu Vlasenica. Bio je to grad u kojem su zajedno živjeli Bošnjaci, Srbi, Hrvati, Jugoslaveni i Ostali. Osim Vlasenice grada, u općini je, iznad 2.000 stanovnika, imalo jedno naselje, a iznad 1.000 stanovnika, četiri naselja. U Milićima je živjelo 2.414 stanovnika, Cerskoj 1.409, Rovašima 1.236, Skugrićima 1.144, Novoj Kasabi 1.042 stanovnika.

U 58 naselja općine Vlasenica većinu stanovništva su činili Srbi, a u 33 Bošnjaci. Srbi su činili većinu u naseljima: Bakići, Bijelo Polje, Bišina, Brda, Bukovica Donja, Buljevići, Derventa, Đurđevići, Dragaševac, Dubačko, Dubrići, Dukići, Glušac, Golići, Grabovica, Grunjaci, Jasen, Jeremići, Klještani, Kojčevina, Kokanovići, Koprivno, Kostrača, Kozja Ravan, Krajčinovići, Kulina, Lukavica, Lukići, Majstorovići, Milići, Mišari, Mišići, Odžak, Pavkovići, Plakovići, Podbirač, Podorkvina, Podgora, Rača, Rajići, Raškovići, Ristivojevići, Rogosija, Rupovo Brdo, Simići, Supač, Šadići Gornji, Tikvarići, Toljevići, Tugovo, Višnjica, Vitići, Vrli Kraj, Vrtoče, Vukovići, Vukšići, Zabrđe i Zagrađe.

Bošnjaci su bili većinski dio stanovništva u naseljima: Bešići, Bukovica Gornja, Cerska, Đile, Donje Vrsinje, Drum, Durakovići, Durići, Džemat, Gerovi, Gobelje, Gornje Vrsinje, Gradina, Kuljančići, Mačesi, Mršići,

Neđeljišta, Nova Kasaba, Nurići, Peševina, Pijuke, Pomol, Pustoše, Raševo, Rašića Gaj, Rovaši, Sebiočina, Skugrići, Šadići Donji, Štedra, Turalići, Vlasenica grad i Zaklopača.

U ukupnom stanovništvu općine Vlasenica bilo je 55,17% Bošnjaka i 42,30% Srba, a u gradu Vlasenica, 60,69% Bošnjaka i 34,68% Srba.

Ovakva etnička struktura stanovništva, može objasniti činjenicom da su Bošnjaci kroz historiju činili većinu stanovništva Bosanskog podrinja, pa tako i područja Vlasenice. Kod Bošnjaka je bio i veći priraštaj u odnosu na druge etničke grupe. Treba istaći i činjenicu da je period mira i prosperiteta od 1945. do 1991. godine omogućio da se oni „razvijaju" kao narod u Bosni i Hercegovini i socijalističkoj Jugoslaviji.

Pripreme za okupaciju Bosanskog podrinja

Bosansko podrinje i općina Vlasenica bili su od iznimnog strateškog značaja u velikosrpskim planovima, jer su predstavljali dio teritorije koja je povezivala srpsko stanovništvo Bosne i Hercegovine sa susjednom državom Srbijom.

Rukovodstvo Srpske Demokratske Stranke (SDS) trebalo je da provede u djelo planove Slobodana Miloševića i Srpske akademije nauka i umjetnosti (SANU) o stvaranju etnički čistih prostora, prostora na kojima će živjeti samo Srbi. Pošto je u općini Vlasenica bilo 55,17%, a u gradu 60,69% Bošnjaka, onda je taj prostor kao i cijelo Bosansko podrinje trebalo „etnički očistiti".

Naoružavanje Srba u Bosanskom podrinju bilo je u vrhu prioriteta SDS-a. U aprilu 1991. godine, nakon sjednice Glavnog odbora SDS-a na kojoj je Radovan Karadžić praktično objavio rat uz obrazloženje da je Srbima preostala samo „Velika Srbija", sastanak su održali i trojica SDS-ovaca zaduženih za istočnu Bosnu: Miroslav Deronjić, Goran Zekić i Rajko Dukić. Na tom sastanku Rajko Dukić je rekao da je političko rukovodstvo SDS-a u Bosni i Hercegovini donijelo odluku da se Srbi u Bosni i Hercegovini naoružaju. Dalje im je prenio da je lično Radovan Karadžić ubijedio Slobodana Miloševića, koji je u to vrijeme bio predsjednik SFRJ, da naoruža Srbe u Bosni i Hercegovini. Dukić je rekao Deronjiću i Zekiću da će oni biti zaduženi za područje Srebrenice i Bratunca.[10]

[10] Arhiv ICTY, Predmet IT-02-61 (Predmet: *Miroslav Deronjić*), Presuda Pretresnog vijeća, od 30. marta 2004; Arhiv ICTY, Predmet IT-02-54 (Predmet: *Slobodan Milošević*), Izjava svjedoka Miroslava Deronjića; Vidi: Vahid Karavelić, *Agresija na Bosnu i Hercegovinu: Sjeveroistočna Bosna 1991. do 1992,* Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2004. (dalje: V. Karavelić, *Agresija na BiH*); Edina Bećirević, *Na Drini genocid*: *istraživanje organiziranog zločina u istočnoj Bosni,* Buybook, Sarajevo, 2009. (dalje: E. Bećirević, *Na Drini genocid*); Husejin Omerović, *Žrtve genocida na području Vlasenice 1992-1995,* Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2016. (dalje: H. Omerović, *Žrtve genocida na području Vlasenice*); Sead Selimović, Izet Šabotić, *Drugi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine 1992-1995,*

Početkom maja 1991. godine, Miroslav Deronjić i Goran Zekić sastali su se s Mihaljem Kertesom u Beogradu i tu je dogovorena prva isporuka oružja za Bratunac. Miroslav Deronjić je lično učestvovao u toj isporuci oružja. Kertes je na tom sastanku rekao da je političko i državno rukovodstvo SFRJ odlučilo da će područje 50 kilometara od rijeke Drine biti srpsko. U Milićima je formiran centar za raspodjelu oružja. Uloga Srbije u naoružavanju srpskog stanovništva u Bosni i Hercegovini kristalno je jasna.[11]

Čelnici SDS su u saradnji sa obavještajno-sigurnosnim organima Srbije i tzv. JNA, širom Bosne i Hercegovine sijali strah i stvarali haos. Stvarano je haotično stanje u svim segmentima života: blokiran je rad mnogih preduzeća, mnogi rukovodioci su smjenjivani ili otpuštani sa posla, otpuštani su ili smjenjivani rukovodioci organa uprave. Osim toga, vršena su ubistva, posebno Bošnjaka na teritoriji tzv. SAO, a SDS je zabranio bilo kakve istražne aktivnosti na rasvjetljavanju ubistava i kažnjavanju počinilaca.[12]

Namjera SDS-a i Radovana Karadžića[13] bila je da se provede genocid nad Bošnjacima. S tim u vezi Radovan Karadžić, predsjednik SDS-a, je u u telefonskom razgovoru sa Gojkom Đogom 12. oktobra 1991. godine kazao da će Bošnjaci nestati, da će nestati sa površine zemlje, da će biti „krvi do koljena", da će to biti „pokolj krvavi". Radovan Karadžić je ponovio svoje prijetnje 13, 14. i 15. oktobra 1991. godine. „(...) Za dva – tri dana Sarajevo će nestati i biće pet stotina hiljada mrtvih. Za mjesec dana u Bosni i Hercegovini će nestati Muslimani", rekao je Karadžić. Svoje prijetnje ponovio je i u Skupštini Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, 14. oktobra 1991. godine. "(...) Ovo je put na koji vi hoćete da izvedete Bosnu i Hercegovinu ista ona autostrada pakla i stradanja kojom su pošli Slovenija i Hrvatska. Nemojte da mislite, da nećete odvesti Bosnu i Hercegovinu u pakao, a muslimanski narod možda u nestanak, jer muslimanski narod ne može da se odbrani ako bude rat ovdje", prijetio je Karadžić.[14]

Bosanski kulturni centar, Tuzla, 2017, 415-418. (dalje: S. Selimović, I. Šabotić, *Drugi korpus ARBiH*).

[11] U slučaju Haško tužilaštvo protiv Slobodana Miloševića iznijeti su brojni dokazi kao potpora ovoj tezi. Naime, jedan od bliskih saradnika Slobodana Miloševića, svjedok koji je protiv Miloševića svjedočio pod šifrom B-129, potvrdio je jedinstvo i izvanrednu koordinaciju svih srpskih snaga u agresiji na Bosnu i Hercegovinu. Svjedok B-129 bio je je prisutan kada je Slobodan Milošević naglasio da Arkan mora biti pod kontrolom, te dodao: „Sad su nam potrebni takvi ljudi, ali niko ne sme da pomisli da je jači od države." Vidi: „Odluka po prijedlogu za donošenje oslobađajuće presude", Tužilac protiv Slobodana Miloševića, (IT-02-54), par. 306, 109; Vidi: E. Bećirević, *Na Drini genocid*.

[12] Senija Milišić, Etničko čišćenje bošnjačkog stanovništva 1992-1995 (metodi, pravci, statistički pokazatelji), *Historijski pogledi*, god. 2, br. 2, Tuzla 2019, 384. (https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2019.2.2.375). (dalje: S. Milišić, *Etničko čišćenje bošnjačkog stanovništva*).

[13] O ratnom zločincu Radovanu Karadžiću vidi: Robert J. Donia, *Radovan Karadžić – uzroci, postanak, i uspon genocida u Bosni i Hercegovini,* Sarajevo 2016.

[14] Arhiv ICTY, Predmet IT-02-54-T, *Pred pretresnim vijećem III, Tužilac protiv Slobodana Miloševića*, drugi pretpretresni podnesak tužilaštva (Optužnice u vezi sa Hrvatskom i Bosnom i Hercegovinom), 31. maj 2002, paragraf 61 i 200, napomena 400; Vidi i: *Miloševiću dokazan*

Predsjednik SDS Radovan Karadžić, bio je ubijeđen da se Bošnjaci u ratu ne mogu odbraniti i da će nestati sa lica zemlje. Njegovu politiku slijedili su predsjednici općinskih odbora SDS širom Bosne i Hercegovine.

Poslanici SDS i Srpskog pokreta obnove (SPO) su 24. oktobra 1991. godine u Sarajevu donijeli Odluku o osnivanju Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini.[15] Nelegalna odluka bila je jasan znak u kome pravcu će ići politika SDS u Bosni i Hercegovini. Na istoj sjednici donesena je i Odluka o raspisivanju i provođenju plebiscita srpskog naroda u Bosni i Hercegovini 9. i 10. novembra 1991. godine, na kojem se srpski treba da izjasni o pitanju da li je „saglasan sa odlukom Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, od 24. oktobra 1991. godine, da srpski narod ostane u zajedničkoj državi Jugoslaviji, sa Srbijom, Crnom Gorom, SAO Krajina, SAO Slavonija, Baranja i Zapadni Srem, te drugim koji se za taj ostanak izjasne."[16] Bio je očito i potpuno jasno da se na ovaj način stvara „Velika Srbija". Kada je SDS, 26. oktobra 1991. godine u Banja Luci, objelodanio naređenje o nasilnom preuzimanju vlasti i zadacima u ratnim uslovima, bilo je potpuno jasno da je rat kao opcija neizbježan.[17]

Nelegalna Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini je 21. novembra 1991. godine donijela odluku o verifikaciji proglašenih srpskih autonomnih oblasti u Bosni i Hercegovini, čime je počelo zaokruživanje tzv. „srpskih prostora".[18] Dana 9. januara 1992. godine u Sarajevu je donesena *Deklaracija o proglašenju Republike srpskog naroda Bosne i Hercegovine*. U tački 2 Deklaracije, piše da se „Republika nalazi u sastavu Savezne države Jugoslavije kao njena federalna jedinica".[19]

Bio je to potpuno nelegalan čin pošto tada važeći Ustav Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine to nije dopuštao. Osim toga, Deklaracija je donesena od strane nelegalne tzv. Skupštine srpskog naroda. Iza ove paradržavne tvorevine stajala je u stvari Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija (SFRJ), koja je bila u procesu raspadanja, odnosno režim Slobodana Miloševića.

---

genocid u Bosni: Međupresuda Haškog tribunala od 16. juna 2004, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2007, 143.

[15] AIIZ, Fond SDS, inv. br. 490/4. *Odluka o osnivanju Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 24.10.1991; S. Čekić, *Dejtonski (mirovni) sporazum*, 1700-1702.

[16] AIIZ, Fond SDS, inv. br. 490/4. *Odluka o osnivanju Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 24.10.1991; S. Čekić, *Dejtonski (mirovni) sporazum*, 1700-1702; Vidi i: „Vikend za glasanje", *Oslobođenje,* br. 15584, Sarajevo, srijeda, 6. novembar 1991, 5; S. Selimović, I. Šabotić, *Drugi korpus ARBiH,* 68.

[17] AIIZ, Fond SDS, inv. br. 3-1171. *Naredba SDS,* Sarajevo, 26.10.1991; S. Čekić, *Dejtonski (mirovni) sporazum*, 1703-1704.

[18] AIIZ, Fond SDS, inv.br. 491/5*, Odluku o verifikaciji proglašenih srpskih autonomnih oblasti u Bosni i Hercegovini* Sarajevo, 21.11.1991; S. Čekić, *Dejtonski (mirovni) sporazum*, 1705-1707.

[19] „Deklaracija o proglašenju Republike srpskog naroda u Bosni i Hercegovini", *Javnost, list srpskog naroda u Bosni i Hercegovini*, 1; S. Čekić, *Dejtonski (mirovni) sporazum*, 1718-1720; Sve odluke tzv. Republike srpskog naroda u Bosni i Hercegovini (Republike Srpske) bile su nelegalne. O tome vidi: Omer Ibrahimagić, *Politika secesije bosanskih Srba*, Monos, Gračanica 2018.

Političke i druge aktivnosti SDS i bosanskih Srba pratile su i aktivnosti JNA, a sve to je koordinirano iz centra u Beogradu. JNA je postepeno, pod plaštom vojnih vježbi, zauzimala i kontrolirala strateški važne pravce, ključne putne komunikacije, mostove, dominantne objekte, centre veze, televizijske i radio predajnike i repetitore. Ove aktivnosti JNA i raspored jedinica ukazao je na činjenicu da je i prije zvaničnog početka rata i agresije Bosna i Hercegovina bila okupirana, te da su mjesta u kojima su Bošnjaci činili većinski dio stanovništva, bila stavljena u okruženje.[20]

JNA je povlačenjem iz Slovenije i Hrvatske bila raspoređena na teritoriji Bosne i Hercegovine, gdje je bilo raspoređeno devet korpusa.[21] Uz sve ovo JNA je formirala i naoružavala „dobrovoljačke jedinice", kao i „srpsku TO" i tzv. „Vojsku republike srpske".

„Za stvaranje države srpskog naroda i njene oružane sile, uloga JNA je najznačajnija", isticao je Veljko Kadijević. On je, također, smatrao da komande i jedinice JNA čine kičmu za „VRS" sa kompletnim naoružanjem i opremom.[22]

Početkom 1990. godine TO Bosne i Hercegovine je stavljena pod komandu GŠ JNA, te joj je oduzeto naoružanje koje je bilo raspoređeno na područja gdje su bosanski Srbi bili većina. Osim toga, Vijeće sigurnosti UN je donijelo Rezoluciju o embargu na naoružavanje Bosne i Hercegovine. Ove činjenice pogubno su djelovale na Bošnjake i odbranu Bosne i Hercegovine.[23]

Nakon referenduma prvoga marta 1992. godine JNA je pokazala svu svoju brutalnost i dodatno ispresijecala komunikacije, zauzela mnoge tvornice, i zajedno sa srpskim „dobrovoljcima i paravojskom" postavila barikade. Barikade su postavili mahom u gradovima u kojima Srbi nisu uspostavili svoju vlast. Širom Bosne i Hercegovine „incidenti" se redaju kao na filmskoj traci, a najviše ih izazivaju pripadnici JNA i „paravojska." Žele se isprovocirati situacije kako bi došlo do upotrebe vatrenog oružja od strane Bošnjaka.[24]

Maltretiranje naroda, ubistva, paljenje i miniranje poslovnih prostora i radnji u vlasništvu nesrba, bili su česta pojava početkom 1992. godine, a

[20] Vidi: S. Milišić, *Etničko čišćenje bošnjačkog stanovništva*, 385.

[21] *Drinski korpus 1992-1995,* Vojna ekspertiza. Br. 06-01/6-6.1-328/01, od 14. 02. 2001.

[22] Veljko Kadijević, *Protiv udar: Moje viđenje raspada Jugoslavije,* Beograd 2010, 148-162. (dalje: V. Kadijević, *Protiv udar*).

[23] Reorganizacijom OS SFRJ, TO je stavljena pod komandu JNA. Shodno tome GŠ JNA je donio 14. 5. 1990. godine naredbu str. pov. br. 19-1, a na osnovu iste komanda 1. VO donosi 15. 5.1990. naredbu str. pov. br. 1-190, „kojom reguliše preuzimanje, smještaj i čuvanje kompletnog naoružanja i municije od TO u magacine JNA," Faid Hećo, *Uloga Jugoslovenske narodne armije u agresiji na Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo 2005, 285-286. „Nakon intenzivnog angažmana Europske zajednice u prvoj polovini 1991. na pokušaju rješavanja krize u jugoslaviji...i potpunog neuspjeha, ista 5. 7. 1991. godine uvodi embargo na uvoz oružja u SFRJ i zamrzava svu finansijsku pomoć". Vlada SAD se pridružuje embargu 8. 7. 1991. godine, a Vijeće sigurnosti UN Rezolucijom 713 od 25. 9. 1991. godine uvodi embargo na isporuke oružja i vojne opreme za sve republike bivše SFRJ. S. Milišić, *Etničko čišćenje bošnjačkog stanovništva*, 386.

[24] General Kadijević kaže: „...zadatke treba izvršavati u okviru sprečavanja međunacionalnoih sukoba uz svjesno dozvoljavanje da neprijatelj prvi napadne." V. Kadijević, *Protiv udar*, 93. i 127.

naročito nakon prvoga marta 1992. godine kada je sve intenzivirano. Stoga su mnogi Bošnjaci i drugi nesrbi napustili svoje domove i otišli u inostranstvo ili u gradove gdje je legalna vlast bila dominantna. Na ovo su uticali i učestali pozivi za mobilizaciju u rezervni sastav JNA na koje se Bošnjaci većinom nisu odazivali. Neodazivanje pozivu na mobilizaciju podrazumijevalo je gubitak radnog mjesta, a nerijetko i stanarskog prava.

Nakon ovako temeljnih priprema, potpuno okupirane zemlje, dogovora između Srba i Hrvata, posebno onog u Gracu, te odluke Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini kojom su definirani „strateški ciljevi", etničko čišćenje i uništavanje Bošnjaka i svega što je bošnjačko bilo je samo tehničko pitanje.[25]

JNA i lokalne srpske vojne formacije „zauzimaju" Vlasenicu

Nakon objavljivanja Kutiljerovog plana[26], JNA i bosanski Srbi više nisu imali šta čekati, krenuli su u otvorenu agresiju. Zašto? Kutiljerov plan im je davao izvjesno pokriće; TO Bosne i Hercegovine je bila potpuno razoružana i obezglavljena; JNA je od mirnodopske u Sloveniji, preko rata u Hrvatskoj, došla u Bosnu i Hercegovinu kao potpuno spremna za rat, a uveden je i embargo na naoružanje Bosne i Hercegovine od strane UN.[27]

Dakle, imali su sve pogodnosti. Tako je JNA je već 27. marta 1992. napala Bosanski Brod i Derventu i stavila ih pod kontrolu.[28] Nakon toga prvoga aprila slijede napadi na Bijeljinu i Kupres, a trećega aprila 1992. i Banja Luka je stavljena pod punu kontrolu.[29]

Priznanjem Republike Bosne i Hercegovine, kao samostalne i suverene države, od strane SAD i EZ, bosanski Srbi i JNA 6. i 7. aprila 1992. napadaju Sarajevo, a do kraja aprila napadani su i zauzimani jedan za drugim gradovi u Podrinju. Tako su Foča i Zvornik zauzeti 8. aprila, Višegrad 13. aprila, Bratunac 17. aprila, Srebrenica 18. aprila 1992. godine. Istovremeno, bosanski Srbi i JNA napadaju i zauzimaju gradove u Posavini: 14. aprila Bosanski Šamac,

[25] S. Milišić, *Etničko čišćenje bošnjačkog stanovništva*, 387.

[26] Karadžić, Boban i Izetbegović, pod pokroviteljstvom portugalskog diplomate Hose Kutiljera, kao izaslanika EZ su 18. 3. u Sarajevu su usvojili izjavu o principima novog ustavnog uređenja Bosni i Hercegovini. Prema toj izjavi, Bosna i Hercegovina treba da bude nezavisna država „sačinjena od tri konstitutivne jedinice, zasnovane na nacionalnim principima... Taj plan je desetak dana kasnije Izetbegović ipak odbacio, ali on je legitimirao nacionalno kao liniju podele kojom su išli i svi sledeći planovi..." Branka Magaš, Ivo Žanić (priredili), *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995*, Zagreb-Sarajevo 1999, 202. Vidi: „Dogovoreno ali ne i potpisano", *Oslobođenje,* br. 15714, godina XLIX, Sarajevo, 19. mart 1992, 1.

[27] S. Milišić, *Etničko čišćenje bošnjačkog stanovništva*, 387.

[28] Djelimična hronologija preuzeta iz: *Drinski korpus 1992-1995*. Vojna ekspertiza, 45.

[29] S. Milišić, *Etničko čišćenje bošnjačkog stanovništva*, 387.

a 30. aprila 1992. i Brčko. Prijedor je takođe napadnut i stavljen pod kontrolu 30. aprila 1992. godine.[30]

Na meti je bila i općina Vlasenica koja je bila u sastavu nelegalno formirane Autonomne regije Birač. Ova regija osnovana je 8. januara 1992. godine. Osim općine Vlasenica, u sastav ove regije ušla je općina Šekovići, te dijelovi općina Kalesija, Živinice, Kladanj, Zvornik, Olovo, Bratunac i Srebrenica. Milorad Vukajlović izabran je za predsjednika Autonomne regije Birač (bio je predsjednik Skupštine opštine Šekovići), Milenko Stanić izabran je za mandatara vlade (bio je predsjednik Skupštine opštine Vlasenica), a Tomislav Bobar za sekretara vlade (pravnik iz preduzeća „Boksit" Milići).[31]

Predstavnici bosanskih Srba su insistirali na podjeli općine Vlasenica po etničkom principu. S tim u vezi pripremljena je karta o podjeli i ultimativno se zahtijevalo od Bošnjaka da potpišu ponuđeni, ranije pripremljeni Protokol. Tako je 11. aprila 1992. godine, pod prisilom i prijetnjom upotrebe oružane sile, potpisan Protokol sporazuma o podjeli Vlasenice.

Protokol sporazuma o teritorijalnom razgraničenju opštine Vlasenica i konstituisanju novih opština potpisali su Milenko Stanić, Božo Milić, Milorad Lukić, Tomislav Savkić, Mihajlo Bajagić i Čedo Vržina ispred srpske strane, a Izet Redžić, Ilijas Jašarević, Sejfo Saračević i Nedžad Šehagić, ispred bošnjačke strane.[32]

I nakon što su predstavnici Bošnjaka potpisali ovaj Dokument, do obećanog povlačenja vojnih snaga nije došlo. Radilo se o lažnom obećanju, odnosno, o prevari srpske strane.

Vlasenica je bila okuprana 21. aprila 1992. godine. U okupaciji su učestvovale jedinice Novosadskog korpusa JNA, specijalnih jedinica MUP-a Srbije i srpskih oružanih formacija (Arkanovi Tigrovi i dr), te lokalne jedinice kojim je rukovodio Krizni štab SDS-a Vlasenice. Kao najveći organi u funkciji srpske okupacione vlasti krizni štabovi su donosili ključne odluke vezane za stvaranje etnički čistih srpskih prostora. Tako je i Krizni štab općine Vlasenica, čiji članovi su bili visokopozicionirani pripadnici SDS-a, preuzeo kontrolu u općini.[33]

Ratni zločini i etničko čišćenje

Krizni štab SDS-a opštine Vlasenica formiran je sredinom aprila 1992. godine, a potpuno je preuzeo vlast u opštini nakon okupacije grada i bio je u

[30] S. Selimović, I. Šabotić, *Drugi korpus ARBiH*, 141-144; S. Milišić, *Etničko čišćenje bošnjačkog stanovništva*, 387.
[31] Zoran Popović, „Autonomna regija Birač, ekonomski i politički interes", *Javnost*, 18. januar 1992, 2. Vidi i: H. Omerović, *Žrtve genocida na području Vlasenice,* 55.
[32] H. Omerović, *Žrtve genocida na području Vlasenice,* 80, u fusnoti.
[33] AIIZ, inv. br. 9-9963, Komanda 1. Vlaseničke LPBr, pov. broj: 05-691/94 od 19.12.1994-Komandi Drinskog korpusa. Vidi i: H. Omerović, *Žrtve genocida na području Vlasenice,* 64.

funkciji do vremena okupacije najvećeg dijela opštine Vlasenica na kojem su živjeli Bošnjaci. Polovinom aprila 1992. godine formiran je Vlasenički bataljon u čijem sastavu su bile tri čete. Komandant bataljona je bio Nebojša Jović, kojeg je zamijenio Milovan Jaćimović u augustu 1992. godine. Krizni stab opštine Vlasenica je 19. aprila 1992. godine donio odluku o formiranju štaba TO-a. Zadatak tog Štaba je bio da imenuje i obrazuje jedinice TO-a i da komanduje istim.[34]

Članovi Kriznog štaba su bili izvršno tijelo za sprovođenje u djelo plana kojeg su sačinili ideolozi i planeri iz vrha političkog i vojnog rukovodstva bosanskih Srba radi uništenja, odnosno prisilnog protjerivanja Bošnjaka sa njihovih vjekovnih ognjišta. Oni su bili odgovorni za sva vojna i civilna pitanja u opštini Vlasenica.

Predsjednik Kriznog štaba opštine Vlasenica bio je Milenko Stanić, koji je, istovremeno, bio i predsjednik Skupštine opštine. Članovi Kriznog štaba opštine Vlasenica bili su: Miro Delić, direktor "Šumarstva", Savo Čeliković, komandant TO (rezervni sastav vojnih snaga u Vlasenici), Slavko Stanić, direktor preduzeća "Polet", Čedomir Pajić, pravobranilac u opštinskom sudu, Radomir Bjelanović, načelnik SUP-a, Borislav Vidović, tehnički direktor preduzeća "Alpro", Mane Đurić, pripadnik SUP-a Vlasenica, (zamijenio Bjelanovića 8. maja 1992. godine), Božo Stanimirović, tehnički direktor rudnika "Boksit", Tomislav Savkić, profesor Srednjoškolskog centra "Milorad Vlačić", Rajko Dukić, direktor rudnika "Boksit", Borislav Milić, direktor "Elektro-Vlasenice", Božo Milić, predsjednik IO SO, Branko Drakulić, predsjednik opštinskog suda, Boško Nastić, komandant Štaba TO, Boban Kukić, operativac u Štabu TO, Nikola Petrović, radnik komunalnog preduzeća, Mirko Majstorivić, konobar, Milenko Majstorović, član komande Vlaseničke brigade, Drago Lukić, radio u "Boksitu" i "Alpro", Milorad Lukić, direktor Srednjoškolskog centra, a radio i u Domu zdravlja, Zvonko Bajagić, Čedo Vržina, Dragomir Pantić, Živojin Jurošević, Dragan Lazarević, Rade Perendić, Rade Vitorović, Mile Klještan i Milovan Jaćimović.[35]

Nakon okupacije grada Vlasenice, zatvaranjem velikog broja Bošnjaka u sabirne centre, koji su kasnije dislocirani u logor Sušica, srpske okupacione snage su nastavile sa uništenjem okolnih vlaseničkih sela nastanjenih Bošnjacima, ubistvima i prisilnim protjerivanjem njihovih stanovnika. U svim vlaseničkim selima su počinjena masovna ubistva civila, a najveće žrtve su bile u selima koja su srpske snage okupirale bez otpora bošnjačkog stanovništva.[36]

Nakon okupacije grada Vlasenica „srpske snage" su napale na sela Turalići i Gobelje, 28. aprila 1992. godine.[37] Tom prilikom spaljene su kuće stanovnika Turalića, dok je selo Gobelje bilo pod kontrolom Armije Republike

[34] H. Omerović, *Žrtve genocida na području Vlasenice*, 83.
[35] *Isto*, 84.
[36] *Isto*, 86.
[37] Elmedin Selimović, *Herojska Cerska,* autorsko izdanje, Sarajevo 2015, 16.

Bosne i Hercegovine do 2. marta 1993. godine. Toga dana bilo je okupirano i spaljeno od strane srpskih snaga.[38]

Početkom maja 1992. godine su napadnuta sela Đile, Pomol, Nurići, Štedra, Vrsinje, Bešići, Gerovi. Sela Šadići, Peševina, Jarovlje, Mršići, Pijuci napadnuta su 8. maja 1992. godine. U ovim napadima počinjeni su mnogobrojni ratni zločini nad Bošnjacima civilima. Ratni zločini nad civilima počinjeni su i selima Pijuci i Zaklopača, koja je napadnuta 16. maja 1992. godine, kada je ubijeno 56 civila (staraca, žena, djece). Kasnije je ubijeno još 17 stanovnika Zaklopače, pa je broj stradalih 77.[39]

Sela Piskavice i Džamdžići meta su napada 18. maja. Scenarij je isti kao u svim selima i mjestima u istočnoj Bosni. Selo je opkoljeno, pale se kuće i odreda se ubija sve što se kreće. Strategija je poznatija kao „spaljena zemlja". Ubice su ponovno poznatih lica i imena. Ubistvima i istrebljenju Bošnjaka iz sela oko Vlasenice prethodilo je razoružavanje ovih sela, koje je obavljeno dobrovoljno i bez incidenata.[40]

Nakon što su pobili i protjerali mještane sela oko Vlasenice, srpske snage u selu Derventa formiraju Derventski bataljon koji će kasnijom transformacijom dobiti naziv Drugi bataljon milićke brigade. Osim pješadijskih jedinica, ovaj bataljon bio je naoružan tenkovima, transporterima i artiljerijom. Transporteri i tenkovi bili su stacionirani uglavnom u području Rupovog brda, odakle su imali dobar pregled i mogućnost da tenkovima i artiljerijom gađaju kuću po kuću u području Sućeske koje srpske snage nisu uspjele okupirati, jer su Bošnjaci u spontanom otporu uspjeli odbiti prvi val agresije. Akcije razoružavanja Bošnjaka predvodila je vlasenička SJB.[41]

Dakle, sasvim je jasno da su akcije srpske vojske izvršene s ciljem istrebljenja civilnog stanovništva i da nikako nisu mogle imati vojno opravdanje. Preživjeli Bošnjaci se kriju po vlaseničkim brdima. Mnogi od njih bježe prema Cerskoj i pridružuju se oružanom otporu.

Mnogi civili Bošnjaci, pripadnici nacionalne, etničke i vjerske grupe kao takve, su ubijeni. U napadu i zauzimanju enklave Cerska, te zločinu genocida su, pored srpskih formacija iz Bosne i Hercegovine, u periodu od augusta 1992. do 13. marta 1993. učestvovale i vojne jedinice iz dva korpusa iz Srbije: Novosadski i Valjevski.[42]

U Vlasenici su postojali logori za Bošnjake: Stanica javne bezbijednosti Vlasenica (SJB), Općinski zatvor, Logor Luke, Logor Pelemiši, Logor Sušica.

---

[38] Arhiv ICTY, br. 04267523, *Komanda Drinskog korpusa*, str. pov. br. 01/4-127, od 02.03.1993. godine. Redovni borbeni izvještaj dostavljen glavnom štabu VRS u kojem, između ostalog, stoji da su pripadnici 1. Bpbr "oslobodili" selo Gobelje na frontu u rejonu Cerske; Arhiv ICTY, br. 04539751, *Komanda 1. Birčanske pješadijske brigade*, str. pov. 14-398/93, od 02.03.1993. godine. Vanredni operativni izvještaj komandi Drinskog korpusa.

[39] Vidi: Edina Bećirević, *Na Drini genocid*, Buybook, Sarajevo 2009; H. Omerović, *Žrtve genocida na području Vlasenice,* 108-126.

[40] Edina Bećirević, *Na Drini genocid*, Buybook, Sarajevo 2009.

[41] Arhiv ICTY, Predmet Dragan Nikolić, (IT-94-2), Optužnica, 31. 10. 2003.

[42]Vidi: Edina Bećirević, *Na Drini genocid*, Buybook, Sarajevo 2009.

Mnogi Bošnjaci iz Vlasenice odvođeni su i u Logor Batković kod Bijeljine. U logorima su ljudi, ubijani, silovani, mučeni, ponižavani.[43]

U gradu Vlasenici i svim naseljima ove općine, kao i u sigurnoj zoni UN-a Srebrenica u kojoj su preživjeli Bošnjaci Vlasenice potražili spas, srpske snage su ubile najmanje 2.637 Bošnjaka. Od tog broja u sigurnoj zoni UN-a Srebrenica ubijeno je oko 1.100 Bošnjaka. Od ukupnog broja Bošnjaka Vlasenice, 18.727, srpske snage su prisilno protjerale njih oko 16.000.[44]

U Vlasenici je uništeno svih 25 vjerskih objekata Muslimana/Bošnjaka koji su predstavljali glavni simbol vjerske i kulturne pripadnosti ove nacionalne grupe. Osim džamija, uništeni su i drugi sakralni objekti: mektebi, mesdžidi, tekije, turbeta, gasulhane.[45]

Rušenje džamije u Vlasenici 1992. godine opisala je građanka toga grada. Ona je, između ostalog, istakla: „Jedne noći, u avgustu, zatresla se naša kuća od jake detonacije. Sutradan smo saznali da je srušena stotinjak godina stara džamija „Hajrija". Narednih dana, nakon rušenja džamije, vađeni su njeni temelji, poslije nišani oko džamije, iz harema. Zatim je sav lokalitet uzoran i poravnat. I na tom je prostoru zasađeno drveće".[46]

U ratu protiv Bosne i Hercegovine stradali su i stanovnici srpske etničke zajednice iz Vlasenice. Prema dostupnim podacima, u periodu 1992-1995, stradalo je 386 Srba. Od navedenog broja, vojnika je stradalo 358 a civila 28.[47]

Rat u Bosni Hercegovini je okončan potpisivanjem Dejtonskog sporazuma 14. decembra 1995. godine u Parizu. Po mišljenju mnogih istraživača, intelektualaca različitih profila, Sporazum je legalizirao genocid nad Bošnjacima u Bosni i Hercegovini.[48]

Prema Dejtonskom sporazumu, u unutrašnjoj strukturi Bosne i Hercegovine postoje dva entiteta (Federacija Bosne i Hercegovine i Republika srpska). Osim dva entiteta, postoji i Brčko distrikt Bosne i Hercegovine koji je nastao Odlukom Međunarodnog arbitražnog suda. Uspostavljen je 8. marta 2000. godine.[49]

---

[43] Vidi: H. Omerović, *Žrtve genocida na području Vlasenice*, 193-218.

[44] Vidi: H. Omerović, *Žrtve genocida na području Vlasenice*; Mirsad Tokača, *Bosanska knjiga mrtvih*: *ljudski gubici u Bosni i Hercegovini 1991-1995*, knj. 2, Istraživačko dokumentacioni centar, Sarajevo 2012. (dalje: M. Tokača, *Bosanska knjiga mrtvih*, knj. 2); Velid Šabić, *Genocid u srednjem Podrinju,* Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava u Sarajevu, Sarajevo, 2008.; Edin Ramić, *Genocid u Vlasenici*, (http://www.bosnjaci.net/prilog. Preuzeto: 20.12.2016).

[45] *Ratni zločini na Tuzlanskom okrugu (1992-1995),* Komisija za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima, Tuzla 1996, 51-52. (dalje: *Ratni zločini na Tuzlanskom okrugu*).

[46] *Ratni zločini na Tuzlanskom okrugu,* 126-127.

[47] H. Omerović, *Žrtve genocida na području Vlasenice*, 461-475; M. Tokača, *Bosanska knjiga mrtvih*, knj. 2, 501-586.

[48] Vidi: S. Čekić, *Dejtonski (mirovni) sporazum.*

[49] Vidi: *Statut Brčko distrikta Bosne i Hercegovine*, prečišćeni tekst, broj: 02-02-36/10, Brčko. 14.01.2010.

Povratak prognanih

U periodu od 1992. do 1995. godine, približno 2,3 miliona ljudi u Bosni i Hercegovini bilo je primorano napustiti svoje domove. Statistike govore, a podatak je saopćen i na prvom Kongresu izbjeglih i raseljenih osoba Bosne i Hercegovine, održanom 27. juna 2007. godine, da se od potpisivanja Dajtonskog mirovnog sporazuma do 2007. godine u Bosnu i Hercegovinu vratilo blizu milion osoba. Ovo su podaci vladinih zvaničnika. Interesovanje za povratak u Bosnu i Hercegovinu ne opada, sudeći po broju podnesenih zahtjeva za registriranje potencijalnih korisnika pomoći na osnovu javnog poziva Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice. Riječ je o više od 40.000 porodica, odnosno oko 135.000 osoba koje se žele vratiti u svoje domove. Proces povratka imovine i stanarskih prava realiziran je u visokom procentu: 99,7%. Prema službenim pokazateljima, u Bosni i Hercegovini je od ukupno blizu 445.000 potpuno srušenih ili devastiranih stambenih jedinica, obnovljeno blizu 260.000, što je oko 45%.[50]

Stanje na terenu, ipak, govori nešto drugačije. Ne postoji ni približno tačna evidencija prodane ili zamijenjene imovine, nakon što je ona vraćena u posjed ranijim vlasnicima ili nositeljima stanarskog prava. Nemali broj povratnika, povratnici su samo na papiru. Dio njih u ranija mjesta prebivališta navraća tek u vrijeme ljetnih odmora, dio njih vrijeme boravka, u različitim omjerima, „raspoređuje" u oba bosanskohercegovačka entiteta.

Kakav je danas položaj povratnika u Bosni i Hercegovini, bez obzira na njihovu nacionalnost? Može li se dati generalna ocjena procesa koji je zapravo ključ reintegracije Bosne i Hercegovine? Vladini izvještaji, najčešće preko resornih ministarstava, daju, preovlađujuće, optimističnu sliku, ali i detektiraju određene probleme, objektivne ili subjektivne prirode, kad je process povratka u pitanju.

Predstavnik UNHCR-a za Bosnu i Hercegovinu James Lynch ističe da je mnogo toga postignuto u oblasti povratka i održivog ostanka u Bosni i Hercegovini, ali i dalje je potrebno ulagati napore u povratak raseljenih osoba, posebno na zbrinjavanju ljudi iz kolektivnih smještaja. S druge strane, izvještaj Helsinškog komiteta za ljudska prava u Bosni i Hercegovini, čiji se značajan dio odnosi na proces povratka u Bosnu i Hercegovinu, daje prilično drugačiju sliku. U 2006. godini manjinskih povrataka gotovo da nije bilo. Mada se niko zbirno ne bavi analizom broja vraćene, pa prodate ili zamijenjene nekretnine, obilaskom povratničkih naselja i gradova može se ustvrditi kako je više od 50% u vlasništvo vraćenih stanova, kuća i posjeda, nekom vrstom kupoprodajnih ili zamjenskih ugovora promijenilo vlasnika, a barem još 30 posto je u procesu prodaje ili se koristi samo vikendom. Predmetom prodaje su i neki tek obnovljeni objekti sredstvima povratničkih fondova. Slabe rezultate provedbe

[50] Vidi: Adnan Rondić, *Povratak: Između privida i stvarnosti*, Sarajevo 2007, 6-7. (dalje: A. Rondić, *Povratak*).

Aneksa 7 u 2006. godini dodatno opterećuje, nerijetka, pojava onih koji su se prije godinu ili više vratili, da bi sada, zbog neodrživog povratka, opet krenuli tamo gdje misle da mogu pre/živjeti.[51]

Uzroke zbog kojih se život povratnika ne razlikuje previše od kraja do kraja, smatramo svojevrsnim faktorima *održivosti povratka.* Treba istaći da održivost povratka ovisi o najmanje šest faktora: Sigurnost povratnika, Ekonomski status povratnika, Socijalna i zdravstvena zaštita dostupna povratnicima, Mogućnost obrazovanja u povratničkim područjima, Pravo i mogućnost učešća u organima lokalne samouprave i javnim preduzećima, Pravo na kulturnu posebnost povratnika.

Ovo područje je dugo vremena bilo područje nesigurnog življenja za bošnjačke povratnike. Tako je 11. jula 2001. godine u Vlasenici ubijena djevojčica Meliha Durić, koja je imala 16 godina. Ovaj zločin nije riješen.[52]

U bosanskohercegovačkom entitetu RS negira se *bosanski jezik*. Zabranjuje se izvođenje nastave na bosanskom jeziku, a jezik se imenuje nepostojećim bošnjačkim jezikom. Time se vrši diskriminacija učenika koji žele da se njihov jezik imenuje *bosanski*.

Situacija sa upošljavanjem u javnoj upravi nije dobra. Povratnici se, uglavnom, bave poljoprivredom i stočarstvom, no ovdje postoji problem plasmana viška proizvoda.

Vlasenica 2013. godine: Etnička struktura stanovništva

Godine 2013. izvršen je popis stanovništva u Bosni i Hercegovini. Bio je to prvi popis nakon rata i agresije. Etnička struktura stanovništva u Bosni Hercegovini i Vlasenici u brojkama može se vidjeti u tabeli 4.[53]

Tabela 4.

Stanovništvo Bosne i Hercegovine, Federacije Bosne i Hercegovine, Republike srpske, Brčko distrikta Bosne i Hercegovine i Vlasenice prema etničkoj pripadnosti po popisu stanovništva 2013. godine u brojkama

	Svega	**Bošnjaci**	**Srbi**	**Hrvati**	**Ne izjašnj -ava se**	**Ostali**	**Bez odgov -ora**
Bosna i Hercegovina	3.531.159	1.769.592	1.086.733	544.780	27.055	96.539	6.460

[51] A. Rondić, *Povratak,* 8-12.
[52] Ramiz Salkić, *Godine borbe za slobodu, čast i dostojanstvo,* BMG, Tuzla 2018, 82.
[53] Vidi: *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Bosni i Hercegovini 2013. godine*, Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2016, 54-56. Za Vlasenicu vidi: *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Bosni i Hercegovini 2013. godine, etnička/nacionalna pripadnost, vjeroispovijest i maternji jezik*, Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2019, 892-899.

Federacija BiH	2.219.220	1.562.372	56.550	497.833	18.344	79.838	4.233
Republika srpska	1.228.423	171.839	1.001.299	29.645	8.189	15.324	2.127
Brčko distrikt BiH	83.516	35.381	28.884	17.252	522	1.377	100
Vlasenica – općina	11.467	3.763	7.589	31	22	30	32
Vlasenica – grad	6.715	967	5.679	23	17	15	14

Iz podataka u tabeli može se vidjeti da je u Bosni i Hercegovini živjelo 3.531.159 stanovnika, što je bilo 845.874 stanovnika manje u odnosu na 1991. godinu. Bošnjaci su bili najbrojnija etnička grupa i bilo ih je 1.679. osobe što je 223.364 osobe manje u odnosu na 1991. Srba je bilo 1.086.733 osobe što je 279.371 osoba manje u odnosu na 1991. Hrvata je bilo 544.780 što je bilo 216.072 osobe manje u odnosu na 1991. Ostalih, onih koji se nisu izjasnili i onih osoba koji su bili bez odgovora bilo je 130.054 ili 3,68% ukupnog stanovništva Bosne i Hercegovine.

U općini Vlasenica, čiji je značajan dio naselja pripao općini Milići, bilo je 11.467 stanovnika: 3.763 Bošnjaka, 7.589 Srba, 31 Hrvat, 22 lica koja se nisu izjasnila o etničkoj pripadnosti, 15 Ostalih, 14 bez odgovora.

Grad Vlasenica imao je 6.715 stanovnika, što je za 1.194 osobe manje u odnosu na 1991. godinu. Bošnjaka je bilo 967 ili 3.633 osobe manje u odnosu na 1991. godinu. Srba je bilo 5.679 ili 2.936 više u odnosu na 1991. godinu.

Uzroci promjena u etničkoj strukturi stanovništva su u ratu koji je vođen protiv Bosne i Hercegovine, masovnim ubistvima, protjerivanju Bošnjaka, ali i sprečavanju njihovog povratka različitim opstrukcijama entitetske vlasti.

Etnička struktura stanovništva u Bosni Hercegovini i Vlasenici, izražena u procentima, može se vidjeti u tabeli 5.[54]

Tabela 5.

Stanovništvo Bosne i Hercegovine, Federacije Bosne i Hercegovine, Republike srpske, Brčko distrikta Bosne i Hercegovine i Vlasenice prema etničkoj pripadnosti po popisu stanovništva 2013. godine u procentima (%)							
	Svega	**Bošnjaci**	**Srbi**	**Hrvati**	**Ne izjašnjava se**	**Ostali**	**Bez odgovora**
Bosna i Hercegovina	100	50,11	30,77	15,43	0,77	2,73	0,18

[54] Vidi: *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Bosni i Hercegovini 2013. godine*, Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2016, 54-56. Za Vlasenicu vidi: *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Bosni i Hercegovini 2013. godine, etnička/nacionalna pripadnost, vjeroispovijest i maternji jezik*, Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2019, 892-899.

Federacija BiH	100	70,40	2,55	22,43	0,83	3,60	0,19
Republika srpska	100	13,99	81,51	2,41	0,67	1,25	1,17
Brčko distrikt BiH	100	42,36	34,58	20,66	0,63	1,65	0,12
Vlasenica - općina	100	33,82	66,18	0,27	0,19	0,26	0,28
Vlasenica - grad	100	14,40	84,57	0,34	0,25	0,23	0,21

Procentualno je Bošnjaka bilo 50,11%, Srba 30,77%, Hrvata 15,43% u ukupnom stanovništvu Bosne i Hercegovine. U odnosu na 1991. godinu Bošnjaka je u ukupnom procentu stanovnika Bosne i Hercegovine bilo više za 6,61%, Srba manje za 0,43%, a Hrvata manje za 1,97%.

U bosanskohercegovačkom entitetu Republika srpska bilo je 13,99% Bošnjaka, 81,51% Srba, 2,73% Ostalih.

Općina Vlasenica imala je, u ukupnom stanovništvu, 33,82% Bošnjaka što je za 21,355 manje u odnosu na 1991. godinu te 66,18% Srba što je za 23,88% više u odnosu na 1991. godinu. U gradu Vlasenica bilo je 14,40% Bošnjaka i 84,50% Srba u ukupnom stanovništvu. Bošnjaka je bilo manje za 46,29%, a Srba više za 49,89%.

Struktura stanovništva Vlasenice, prema etničkoj pripadnosti, po naseljima može se vidjeti u tabeli 6.[55]

Tabela 6.

Stanovništvo općine Vlasenica po naseljima, prema etničkoj pripadnosti, po popisu stanovništva 2013. godine							
	Svega	**Bošnjaci**	**Srbi**	**Hrvati**	**Ne izjašnja va se**	**Ostali**	**Bez odgovora**
Bakići	59	---	58	---	---	---	1
Brda	18	---	18	---	---	----	---
Cerska	732	716	---	---	---	---	16
Dragaševac	69	---	57	2	2	8	---
Drum	161	140	21	---	---	---	---
Durakovići	55	55	---	---	---	---	---
Durići	130	130	---	---	---	---	---
Džemat	237	236	1	---	---	---	---
Gobelje	157	157	---	---	---	---	---
Grabovica	346	---	346	---	---	---	---

[55] *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Bosni i Hercegovini 2013. godine, etnička/nacionalna pripadnost, vjeroispovijest i maternji jezik*, Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2019, 892-899.

Gradina	402	395	6	---	---	1	---
Jasen	104	---	104	---	---	---	---
Klještani	25	---	25	---	---	---	---
Kojčevina	80	---	79	---	---	1	---
Kozja Ravan	46	---	46	---	---	---	---
Kulina	85	---	85	---	---	---	---
Kuljančići	103	103	---	---	---	---	---
Majstorovići	49	---	49	---	---	---	---
Mišari	167	---	165	1	---	1	---
Mršići	69	60	9	---	---	---	---
Neđeljišta	376	347	26	---	---	3	---
Odžak	24	---	24	---	---	---	---
Peševina	46	8	38	---	---	---	---
Pijuke	72	72	---	---	---	---	---
Plakalovići	35	---	35	---	---	---	---
Podcrkvina	134	---	133	---	---	---	1
Pustoše	286	245	41	---	---	---	---
Rača	59	---	56	3	---	---	---
Rašića Gaj	44	19	23	---	---	2	---
Rogosija	1	---	1	---	---	---	---
Simići	173	---	171	2	---	---	---
Šadići Donji	123	112	11	---	---	---	---
Šadići Gornji	45	---	45	---	---	---	---
Tikvarići	50	---	49	---	---	1	---
Tugovo	120	1	118	---	---	1	---
Turalići	17	---	17	---	---	---	---
Vrli Kraj	27	---	27	---	---	---	---
Vlasenica - grad	**6.715**	**967**	**5.679**	**23**	**17**	**15**	**14**
Vlasenica - općina	**11.467**	**3.763**	**7.589**	**31**	**22**	**30**	**32**

Podaci u tabeli pokazuju da je na području općine Vlasenica bilo 36 naselja. U 24 naselja Srbi su činili većinu stanovništva, a u 12 naselja većinu su činili Bošnjaci.

Srbi su bili većina u naseljima: Bakići, Brda, Dragaševac, Grabovica, Jasen, Klještani, Kojčevina, Kozja Ravan, Kulina, Majstorovići, Mišari, Odžak, Peševina, Plakalovići, Podcrkvina, Rača, Rašića Gaj, Rogosija, Simići, Šadići Gornji, Tikvarići, Turalići, Vrli Kraj i Vlasenica Grad.

Bošnjaci su činili većinu stanovništva u naseljima: Cerska, Drum, Durakovići, Durići, Džemat, Gobelje, Kuljančići, Mršići, Neđeljišta, Pijuke, Pustoše i Šadići Donji.

Etnička struktura stanovništva općine Milići

Općina Milići formirana je 1992. godine. U njen sastav ušla su mnogobrojna naselja općine Vlasenica.

Struktura stanovništva Milića, prema etničkoj pripadnosti, po naseljima, kojih je bilo 52, može se vidjeti u tabeli 7.[56]

Tabela 7.

Stanovništvo općine Milići po naseljima, prema etničkoj pripadnosti, po popisu stanovništva 2013. godine							
	Svega	**Bošnjaci**	**Srbi**	**Hrvati**	**Ne izjašnjava se**	**Ostali**	**Bez odgovora**
Bačići	613	---	610	1	1	---	1
Bešići	226	225	---	---	1	---	---
Bijelo Polje	13	---	13	---	---	---	---
Bišina	18	---	18	---	---	---	---
Bukovica Donja	16	---	16	---	---	---	---
Bukovica Gornja	50	50	---	---	---	---	---
Buljevići	70	---	70	---	---	---	---
Derventa	266	---	266	---	---	---	---
Donje Vrsinje	234	116	117	---	---	---	1
Dubačko	28	---	26	---	1	1	---
Dubnica	178	---	176	---	---	2	---
Dukići	41	---	41	---	---	---	---
Đile	170	170	---	---	---	---	---
Đurđevići	243	---	242	---	---	1	---
Gerovi	105	105	---	---	---	---	---
Glušac	54	---	53	---	1	---	---
Golići	45	---	45	---	---	---	---
Gornje Vrsinje	146	138	7	---	---	---	1
Gunjaci	---	---	---	---	---	---	---
Jeremići	8	---	8	---	---	---	---
Kokanovići	127	---	127	---	---	---	---
Koprivno	86	---	84	1	---	---	1
Kostrača	24	---	24	---	---	---	---
Krajčinovići	145	---	144	1	---	---	---

[56] *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Bosni i Hercegovini 2013. godine, etnička/nacionalna pripadnost, vjeroispovijest i maternji jezik*, Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2019, 688-697.

Lukavica	94	---	94	---	---	---	---
Lukići	284	---	283	1	---	---	---
Maćesi	507	507	---	---	---	---	---
Milići - grad	**2.272**	**4**	**2.258**	**7**	**1**	**2**	**---**
Mišići	342	1	334	4	1	2	---
Nova Kasaba	558	481	64	1	1	12	---
Nurići	130	130	---	---	---	---	---
Pavkovići	58	---	58	---	---	---	---
Podbirač	23	---	23	---	---	---	---
Podgora	102	---	100	---	1	1	---
Pomol	323	202	120	---	---	1	---
Rajići	161	---	161	---	---	---	---
Raševo	268	232	35	1	---	---	---
Raškovići	29	---	29	---	---	---	---
Ristijevići	48	---	48	---	---	---	---
Rovaši	834	833	---	---	---	---	1
Rupovo Brdo	20	---	20	---	---	---	---
Sebiočina	124	119	4	1	---	---	---
Skugrići	669	660	9	---	---	---	---
Supač	137	---	136	---	---	---	1
Štedra	82	82	---	---	---	---	---
Toljevići	36	---	36	---	---	---	---
Višnjica	22	2	20	---	---	---	---
Vitići	31	---	30	1	---	---	---
Vrtoče	664	---	659	3	2	---	---
Vukovići	224	---	222	1	---	---	1
Vukšići	184	---	183	1	---	---	---
Zabrđe	12	---	12	---	---	---	---
Zagrađe	17	---	17	---	---	---	---
Zaklopača	280	142	138	---	---	---	---
Milići - općina	**11.441**	**4.199**	**7.180**	**24**	**9**	**21**	**8**

Iz podataka u tabeli može se vidjeti da je u općini Milići bilo 11.441 stanovnik, nastanjen u 52 naselja. U općini Milići najbrojniji su bili Srbi, kojih je bilo 7.180 ili 62,76% ukupnog stanovništva. Bošnjaka je bilo 4.199 ili 36,70% ukupnog stanovništva Milića.

Najveće naselje je gradić Milići sa 2.272 stanovnika. Iz tabele se može vidjeti da da preko 500 stanovnika imaju naselja Rovaši, Skugrići, Vrtoče, Bačići, Nova kasaba i Maćesi.

Srbi čine većinu u naseljima: Milići (grad), Bačići, Bijelo Polje, Bišina, Bukovica Donja, Buljevići, Derventa, Donje Vrsinje, Dubačko, Dubnica, Dukići, Đurđevići, Glušac, Golići, Jeremići, Kokanovići, Koprivno, Kostrača,

Krajčinovići, Lukavica, Lukići, Mišići, Pavkovići, Podbirač, Podgora, Rajići, Raškovići, Ristijevići, Rupovi Brdo, Supač, Toljevići, Višnjica, Vitići, Vrtoče, Vukovići, Vukšići, Zabrđe i Zagrađe.

Bošnjaci su većina u naseljima: Bešići, Bukovica Gornja, Đile, Gerovi, Gornje Vrsinje, Maćesi, Nova Kasaba, Nurići, Pomol, Raševo, Rovaši, Sebiočina, Skugrići, Štedra i Zaklopača.

U naselju Gunjaci, prema popisu stanovništva iz 2013. godine, nije živio niti jedan stanovnik (godine 1991. bio je samo jedan žitelj).

Zaključak

Geografski položaj, razvijena privreda, obrazovanje i zdravstvo utjecali su da Vlasenica bude privlačno mjesto za život ljudi različitih kultura, vjera i naroda. Prije agresije, u Vlasenici su zajedno živjeli Bošnjaci, Srbi, Hrvati, Jugoslaveni i Ostali. Prema popisu stanovništva iz 1991. godine u Vlasenici je živjelo 33.942 stanovnika: 18.727 Bošnjaka (55,17%), 14.359 Srba (42,30%), 39 Hrvata (0,11%) 340 Jugoslavena (1,00%) i 477 Ostalih (1,24%). U isto vrijeme, u gradu Vlasenica živjelo je 7.909 stanovnika: 4.800 Bošnjaka (60,69%), 2.743 Srba (34,68%), 26 Hrvata (0,33%), 242 Jugoslavena (3,06%) i 98 Ostalih (1,24%). Stanovništvo Općine je živjelo u gradu Vlasenica i još 90 naselja.

Vlasenica je, kao strateški važan grad u planovima i ciljevima agresora, bio meta napada već od 1991. godine. Na ovaj bosanski grad je planirana, pripremana i organizovana agresija i ratni zločini nad Bošnjacima. U Vlasenici su organizirani logori za Bošnjake, ubijani su civili a potom „zatrpavani" u masovne grobnice, vršena su masovna i sistematska silovanja i drugi oblici seksualnog nasilja, ciljano je ubijana i progonjena bošnjačka elita, masovno su protjerivani i deportovani civili, uništavana su kulturna dobara i imovine te rušeni vjerski objekti.

Poslije rata počeo je povratak u Vlasenicu. Međutim, ovo područje je dugo vremena bilo područje nesigurnog življenja za bošnjačke povratnike. Tako je 11. jula 2001. godine u Vlasenici ubijena djevojčica Meliha Durić, koja je imala 16 godina. Ovaj zločin nije riješen.

U bosanskohercegovačkom entitetu RS negira se *bosanski jezik*. Zabranjuje se izvođenje nastave na bosanskom jeziku, a jezik se imenuje nepostojećim bošnjačkim jezikom. Time se vrši diskriminacija učenika koji žele da se njihov jezik imenuje *bosanski*.

Situacija sa upošljavanjem u javnoj upravi nije dobra. Povratnici se, uglavnom, bave poljoprivredom i stočarstvom, no ovdje postoji problem plasmana viška proizvoda.

Godine 2013. izvršen je popis stanovništva u Bosni i Hercegovini. Bio je to prvi popis nakon rata i agresije. U općini Vlasenica, čiji je značajan dio naselja pripao općini Milići, bilo je 11.467 stanovnika: 3.763 Bošnjaka, 7.589

Srba, 31 Hrvat, 22 lica koja se nisu izjasnila o etničkoj pripadnosti, 15 Ostalih, 14 bez odgovora.

Grad Vlasenica imao je 6.715 stanovnika, što je za 1.194 osobe manje u odnosu na 1991. godinu. Bošnjaka je bilo 967 ili 3.633 osobe manje u odnosu na 1991. godinu. Srba je bilo 5.679 ili 2.936 više u odnosu na 1991. godinu.

Općina Vlasenica imala je, u ukupnom stanovništvu, 33,82% Bošnjaka što je za 21,35% manje u odnosu na 1991. godinu te 66,18% Srba što je za 23,88% više u odnosu na 1991. godinu. U gradu Vlasenica bilo je 14,40% Bošnjaka i 84,50% Srba u ukupnom stanovništvu. Bošnjaka je bilo manje za 46,29%, a Srba više za 49,89%.

Stanovništvo Vlasenice je živjelo u 36 naselja općine, što je za 55 naselja manje u odnosu na 1991. godinu.

Uzroci ovakvih promjena u etničkoj strukturi stanovništva Vlasenice mogu se tražiti u agresiju na Republiku Bosnu i Hercegovinu, etničkom čišćenju i genocidu nad Bošnjacima.

Svakako, ne treba zanemariti ni druge uzroke smanjenja broja Bošnjaka u Vlasenici kao što su sigurnosna situacija, ekonomska položaj, obrazovanje, putna i druga infrastruktura itd.

Formiranje općine Milići značajno je utjecalo na smanjenje broja stanovnika Vlasenice. Milići imaju 11.441 stanovnika: Srba 7.180 ili 62,76%, Bošnjaka 4.199 ili 36,70% ukupnog stanovništva. Stanovništvo Milića živi u 51 naselju.

Summary

Geographical location, developed economy, education and health have influenced Vlasenica to be an attractive place for people of different cultures, religions and peoples to live. Before the aggression, Bosniaks, Serbs, Croats, Yugoslavs and Others lived together in Vlasenica. According to the 1991 census, there were 33,942 inhabitants in Vlasenica: 18,727 Bosniaks (55.17%), 14,359 Serbs (42.30%), 39 Croats (0.11%), 340 Yugoslavs (1.00%) and 477 Others (1.24%). At the same time, in the town of Vlasenica lived 7,909 inhabitants: 4,800 Bosniaks (60.69%), 2,743 Serbs (34.68%), 26 Croats (0.33%), 242 Yugoslavs (3.06%) and 98 Others. (1.24%). The population of the Municipality lived in the town of Vlasenica and 90 other settlements.

Vlasenica, as a strategically important city in the plans and goals of the aggressors, has been the target of attacks since 1991. Aggression and war crimes against Bosniaks were planned, prepared and organized against this Bosnian town. Camps for Bosniaks were organized in Vlasenica, civilians were killed and then “buried” in mass graves, mass and systematic rapes and other forms of sexual violence were committed, the Bosniak elite was targeted and persecuted, civilians were expelled and deported en masse, and cultural goods and property and demolished religious buildings.

After the war, he began returning to Vlasenica. However, this area has long been an area of precarious living for Bosniak returnees. Thus, on July 11, 2001, a 16-year-old girl, Meliha Durić, was killed in Vlasenica. This crime has not been solved.

In the Bosnian entity of RS, the Bosnian language is denied. Teaching in the Bosnian language is prohibited, and the language is called the non-existent Bosniak language. This discriminates against students who want their language to be called Bosnian.

The situation with employment in public administration is not good. Returnees are mainly engaged in agriculture and animal husbandry, but there is a problem with the placement of surplus products.

In 2013, a census was conducted in Bosnia and Herzegovina. It was the first census after the war and aggression. In the municipality of Vlasenica, a significant part of which belonged to the municipality of Milici, there were 11,467 inhabitants: 3,763 Bosniaks, 7,589 Serbs, 31 Croats, 22 persons who did not declare their ethnicity, 15 Others, 14 without answers.

The town of Vlasenica had 6,715 inhabitants, which is 1,194 fewer than in 1991. There were 967 or 3,633 fewer Bosniaks than in 1991. There were 5,679 or 2,936 more Serbs than in 1991.

The municipality of Vlasenica had, in the total population, 33.82% Bosniaks, which is 21.35% less than in 1991, and 66.18% Serbs, which is 23.88% more than in 1991. In the town of Vlasenica, there were 14.40% Bosniaks and 84.50% Serbs in the total population. There were 46.29% less Bosniaks and 49.89% more Serbs.

The population of Vlasenica lived in 36 settlements of the municipality, which is 55 settlements less than in 1991.

The causes of such changes in the ethnic structure of the population of Vlasenica can be traced to the aggression against the Republic of Bosnia and Herzegovina, ethnic cleansing and genocide against Bosniaks.

Certainly, other causes of the decrease in the number of Bosniaks in Vlasenica should not be neglected, such as the security situation, economic situation, education, road and other infrastructure, etc.

The formation of the municipality of Milići significantly affected the reduction of the population of Vlasenica. Milići has 11,441 inhabitants: Serbs 7,180 or 62.76%, Bosniaks 4,199 or 36.70% of the total population. The population of Milić lives in 51 settlements.

Dr. sc. Mesud ŠADINLIJA
Institit za istraživanje zločina protiv čovječnosti
i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu
E-mail: mesud.sadinlija@gmail.com

Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC: 94(497:497.6)"364" (093)
355.4:325(497.6 Podrinje)"1993"
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2021.4.5.217

NEKI ASPEKTI DJELOVANJA VOJSKE JUGOSLAVIJE U AGRESIJI NA REPUBLIKU BOSNU I HERCEGOVINU NA PODRUČJU SREDNJEG PODRINJA POČETKOM 1993. GODINE

Apstrakt: *Prisustvo regularnih jugoslovenskih vojnih snaga u srednjem Podrinju i njihovo učešće u agresiji na Bosnu i Hercegovinu evidentni su od samog početka. Kako u bosanskom Podrinju nije bilo značajnijih snaga Jugoslovenske narodne armije, sa područja Tuzle je početkom aprila 1992. predislocirana 336. motorizovana brigada, koja je svoje komandno mjesto uspostavila u Šekovićima i postala nosilac borbenih dejstava i organizacije Vojske Srpske Republike Bosne i Hercegovine u ovoj regiji, uključivši u svoj organski sastav sve srpske naoružane formacije iz Zvornika, Kalesije, Šekovića, Vlasenice, Milića, Bratunca i Skelana. U napadima tokom kojih su srpske snage ovladale većim dijelom teritorije srednjeg Podrinja, a bošnjačko stanovništvo, koje je predstavljalo izrazitu većinu ukupne populacije, bilo potisnuto i zbijeno u tri izolovane enklave na području Cerske, Konjević Polja i Srebrenice, funkcije rukovođenja i komandovanja nad ovim snagama, kao i nad drugim regularnim i neregularnim jedinicama koje su upućivane ili su djelovale sa teritorije Srbije, obavljala je Operativna grupa „Drina", formacija pod komandom beogradske vojne oblasti, kasnije 1. armije Vojske Jugoslavije.*

U napadima na preostale podrinjske enklave tokom ljeta i jeseni 1992. korištena je avijacija Vojske Jugoslavije i lahki avioni poljoprivredne avijacije, kao i artiljerija sa vatrenih položaja Vojske Jugoslavije na teritoriji Srbije. Sadržaj Vens-Ovenovog mirovnog plana, po kojem je većina teritorije bosanskog Podrinja trebala ući u sastav jedne od provincija sa bošnjačkom etničkom većinom, što bi označilo krah srpske nacionalne politike u Podrinju, predstavljao je nagovještaj velike zimske ofanzive srpskih snaga.

Direktivom od 19. novembra 1992. Drinskom korpusu Vojske Republike Srpske je naređeno da glavnim snagama brani Višegrad, Zvornik i koridor prema Srbiji, deblokira komunikaciju Milići - Konjević-Polje - Zvornik, te da na širem

prostoru Podrinja iznuruje neprijatelja, nanosi mu što veće gubitke i prisili ga da „sa muslimanskim stanovništvom napusti prostore Birača, Žepe i Goražda". Na osnovu ovog direktivnog akta planirana ofanzivna borbena dejstva srpskih snaga u srednjem Podrinju, započeta tokom novembra i okončana sporazumom o demilitarizaciji Srebrenice u aprilu 1993. godine, prema dokumentima Vojske Republike Srpske imala su tri sukcesivne faze kodnih naziva: „PROBOJ", „PESNICA" i „UDAR".

Uprkos značajnim angažovanim snagama ofanziva „PROBOJ" nije tekla prema planu, a u kontranapadima su snage Armije Republike Bosne i Hercegovine tokom decembra oslobodile veliki broj naseljenih mjesta, da bi do 9. januara 1993. ovladale srpskim uporištima u zahvatu komunikacije Bratunac - Kravica i tako fizički povezale sve dijelove slobodne teritorije. Tada je pokrenuta nova faza ofanzive kodirana nazivom „PESNICA", koja osim stabilizacije srpske odbrane Bratunca nije ostvarila postavljene ciljeve, dok su s druge strane snage Armije Republike Bosne i Hercegovine izbile na dio državne granice sa Srbijom u rejonu Skelana. U završnoj fazi ofanzive, kodiranoj nazivom „UDAR", u borbe u srednjem Podrinju na teritoriji Bosne i Hercegovine neposredno se uključila Vojska Jugoslavije. Iz pravca Bratunca prema Srebrenici zadejstvovane su snage iz sastava OG „Drina" i dijelovi drugih jedinica 1. armije Vojske Jugoslavije, koja je u Ljuboviji uspostavila istureno komandno mjesto. U srednjem Podrinju su operisali i dijelovi Korpusa specijalnih jedinica Vojske Jugoslavije, za vrijeme ofanzive stacionirani u rejonu Skelana. Sa te strane, iz pravca Skelana prema Srebrenici djelovale su i snage iz sastava Užičkog korpusa 2. armije Vojske Jugoslavije.

Kada su snage Armije Republike Bosne i Hercegovine bile potisnute sa većeg dijela teritorije i zajedno sa masom bošnjačkih civila sabijene na šire gradsko područje Srebrenice, jedinice Vojske Jugoslavije mogle su biti povučene na teritoriju svoje države. Ofanziva je okončana potpisivanjem sporazuma o demilitarizaciji Srebrenice.

Ključne riječi: *Bosna i Hercegovina, Vojska Jugoslavije, agresija, Podrinje, Srebrenica, Udar.*

SOME ASPECTS OF ACTIVITY OF THE ARMY OF YUGOSLAVIA IN THE AGGRESION AGAINST REPUBLIC BOSNIA AND HERZEGOVINA ON THE TERRITORY OF CENTRAL PODRINJE IN THE BEGINNING OF 1993.

Abstract: *The presence of regular Yugoslav military forces in central Podrinje and their participation in the aggression against Bosnia and Herzegovina have been evident from the very beginnings. As there were no significant forces of the Yugoslav People's Army in Bosnian Podrinje, in the beginning of April 1992 the 336th Motorized brigade was dislocated from the*

area of Tuzla and it established its command post in Šekovići, thus becoming the bearer of battle activities and organization of the Army of the Serb Republic of Bosnia and Herzegovina in this region, including in its organic composition all Serb armed formations from Zvornik, Kalesija, Šekovići, Vlasenica, Milići, Bratunac and Skelani. In the attacks during which the Serb forces gained control over a broader area of Central Podrinje, and the Bosniak population, which constituted a pronounced majority of the overall population, was suppressed and reduced to three isolated enclaves on the territory of Cerska, Konjević Polje and Srebrenica, the function of leading and commanding these forces, as well as other regular and irregular units which were directed or acted from the territory of Serbia, was conducted by the Operative group "Drina", a formation under the command of the Belgrade military zone, later the 1st Army of the Yugoslav Army.

In the attacks on the remaining enclaves of Podrinje during the summer and autumn of 1992 the aviation of the Yugoslav Army was employed along with lighter jets of agricultural aviation, as well as artillery from the firing positions of the Yugoslav Army on the territory of Serbia. The contents of the Wance-Owen peace plan, according to which the greater part of the Bosnian Podrinje was supposed to be included into one of the provinces with a Bosniak ethnic majority, which would have spelt the end of the Serb national policy in Podrinje, represented an announcement of a large winter offensive of the Serbian forces.

With a directive issued on 19 November 1992 the Drina corps of the Army of Republika Srpska was ordered to defend Višegrad, Zvornik and the corridor towards Serbia with its main forces, to deblock the communication on the line Milići – Konjević Polje – Zvornik, and to exhaust the enemy on the broader area of Podrinje, inflict upon him as much loss as possible, and force him to "leave the areas of Birač, Žepa and Goražde together with the Muslim population". On the basis of this directive act, the planned offensive military activities of the Serb forces in Central Podrinje, initiated during November and finished with the agreement on the demilitarization of Srebrenica in April 1993, according to the documents of the Army of Republika Srpska, had three successive phases codenamed: "PROBOJ" (Breakthrough), "PESNICA" (Fist) and "UDAR" (Assault).

Despite the significant engaged forces, the offensive "PROBOJ" did not go according to plan, and in the counterattacks during December the forces of the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina liberated a large number of settled places, and until 9 January 1993 gained control over Serb strongholds in the communication region of Bratunac – Kravica, and thus physically connected all parts of the liberated territory. Then a new offensive was launched, codenamed "PESNICA", which, aside from the stabilization of the Serb defence of Bratunac, did not achieve its stated goals, while on the other side the forces of the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina arrived to the part of the state border with Serbia in the region of Skelani. In the final phase of the offensive, that bore the code name of "UDAR", the Army of Yugoslavia directly

joined the fighting in Central Podrinje on the territory of Bosnia and Herzegovina. From the direction of Bratunac towards Srebrenica the forces from the composition of OG "Drina" and parts of other units from the 1st Army of the Yugoslav Army were active, which established a command outpost in Ljubovija. In central Podrinje parts of the Special units corps of the Yugoslav Army also operated, and during the offensive they were stationed in the region of Skelani. From that side, from the direction of Skelani towards Srebrenica, the forces from the composition of the Užice corps of the 2nd Army of the Yugoslav Army were also active.

When the forces of the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina were suppressed from the larger part of the territory and together with the masses of Bosniak civilians restricted to the broader town area of Srebrenica, the units of the Yugoslav Army could retreat to the territory of their state. The offensive was concluded with the signing of the agreement about the demilitarization of Srebrenica.

Key words: *Bosnia and Herzegovina, Army of Yugoslavia, aggression, Podrinje, Srebrenica, Udar (Assault).*

Uvod

U bosanskom Podrinju, sve do Bijeljine u kojoj su bile stacionirane neke jednice iz sastava tuzlanskog 17. korpusa, početkom 1992. nije bilo garnizona Jugoslovenske narodne armije (JNA), niti snaga ove vojske znatnijih od posada na pojedinim radio-relejnim čvorištima i centrima veze ili manjih izdvojenih sastava na obezbjeđenju različitih vojnih skladišta. Sa jedinicama JNA koje su u drugoj polovini 1991. povučene iz Slovenije i Hrvatske i raspoređene na teritoriji Bosne i Hercegovine došla je i 4. oklopna brigada iz Jastrebarskog. Jedinica je ušla u sastav 17. korpusa i bila stacionirana u rejonu Aerodroma Dubrave, sa osnovnim zadatkom kontrole i obezbjeđenja aerodroma i putne komunikacije Tuzla - Kalesija - Zvornik. Ova brigada je krajem 1991. preformirana i preimenovana u 336. motorizovanu brigadu.[1] Uoči održavanja referenduma o nezavisnosti Bosne i Hercegovine, koji je očekivan kao prelomni trenutak u razvoju krize i vjerovatna nulta tačka početka širih sukoba na njenom području, jedan oklopni bataljon 336. brigade je krajem februara upućen u Podrinje sa zadatkom da posjedne i obezbjedi ključne privredne, energetske, komunikacijske i druge objekte na području Zvornika.[2] Cijela 336. brigada je do 21. aprila 1992.

[1] International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia - Sudski spisi: http://icr.icty.org/ (dalje: ICTY), Komanda 2. VO, *Referat o stanju borbene gotovosti komandi, jedinica i ustanova 2. vojne oblasti*, str.pov.broj: 09/63-26, 23.01.1992; *Ratni put 4. oklopne brigade JNA*, http://www.srpskioklop.paluba.info/ratniput4okbr/4.okbr.htm.

[2] ICTY, Predmet Milosevic (IT-02-54) - Izjava svjedoka - B-1804, http://www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/proswitness/bcs/mil-wit-B-1804.htm.

predislocirana na područje Šekovića, a u njen sastav je uključen i jedan mehanizovani bataljon sremsko-mitrovačke 453. mehanizovane brigade iz sastava novosadskog 12. korpusa.[3] Nakon početka oružanog sukoba u Bosni i Hercegovini, ova brigada JNA je u svoj sastav prihvatila i objedinila sve lokalne srpske snage nastale na području na kojem je djelovala, što je formalizovano 19. maja 1992. formiranjem Birčanske pješadijske brigade Vojske Srpske Republike Bosne i Hercegovine (VSrRBiH), brojnosti 12.000 boraca, sa zonom odgovornosti na području Zvornika, Kalesije, Šekovića, Vlasenice, Milića, Bratunca i Skelana.[4] Birčanska brigada je bila okosnica vojne organizacije i borbenih dejstava u svojoj zoni odgovornosti, ali i nosilac provođenja politike etničkog čišćenja i masovnih zločina nad civilnim stanovništvom.[5]

Osim navedenih oblika prisustva i djelovanja jugoslovenske oružane sile na bosanskoj obali Drine, njeno neposredno aktivno učešće, kao i borbena i logistička podrška sa teritorije Srbije snagama angažovanim u Bosni i Hercegovini, bili su prakticirani od početka agresije. Komanda 17. korpusa JNA, u maju 1992. preimenovanog u Istočno-bosanski korpus VSrRBiH, početkom aprila je izmještena iz Tuzle u Ugljevik, a zatim u Bijeljinu, i bila je u tom početnom periodu rata slabo uvezana sa svojim snagama u srednjem Podrinju. Zato su one, kao i sve druge jedinice iz sastava JNA, srpske TO, kao i različite dobrovoljačke i specijalne jedinice koje su djelovale na ovom području objedinjene pod komandom Operativne grupe „Drina", čije je komandno mjesto bilo u Gučevu, u Srbiji.[6] OG „Drina" se javlja i nakon toga u izvorima koji svjedoče o borbenom djelovanju i drugim oblicima oružane agresije Vojske Jugoslavije na području Bosne i Hercegovine.[7]

---

[3] *Ratni put 4. oklopne brigade JNA*, http://www.srpskioklop.paluba.info/ratniput4okbr/4.okbr.htm.

[4] ICTY, Komanda 1. birčanske pješadijske brigade, *Referat povodom obilježavanja Dana formiranja DK*, str.pov.broj: 14-770-1/93, 30.10.1993; Ova brigada je bila jezgra iz koje su u daljem toku rata izdvojene i kao samostalne jedinice formirane zvornička, bratunačka i druge brigade kasnijeg Drinskog korpusa VRS. Mesud Šadinlija, *Između pravde i realpolitike: odnos mirovnih planova i vojnih operacija u Bosni i Hercegovini 1992-1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2018, 240. (dalje: M. Šadinlija, *Između pravde i realpolitike*).

[5] Sedmicu nakon preformiranja brigade, njen komandant major Svetozar Andrić izdao je naređenje bataljonu iz Osmaka kojim se „na osnovu ukupne situaciju na ratištu SAO Birač" naređuje između ostalog: „Izvršite iseljenje žena i djece iz muslimanskih sela u Kalesiju i Gračanicu, a muškarce odvoditi u sabirne centre". ICTY, Komanda brigade Birač, *Komandantu lpb Osmaci*, 26.05.1992.

[6] Ričard Batler je u svom izvještaju za ICTY iznio pretpostavku da je OG „Drina" bila komandni resurs 1. vojne oblasti sa sjedištem u Beogradu, odnosno privremena formacija potčinjena ovoj vojnoj oblasti. ICTY, Ričard Batler, *Iskaz o vojnim događajima u Srebrenici (revizija) - operacija „KRIVAJA-95"*, 10; ICTY, *Predmet Milosevic (IT-02-54) - Izjava svjedoka - B-1804*, https://www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/proswitness/bcs/mil-wit-B-1804.htm (13.01.2021); Zaštićeni svjedok 162 u procesu protiv Ljubiše Beare: *Tako se radilo od 1992*, HAG, 27.03.2007, http://arhiva.sensecentar.org/vijesti.php?aid=4477 (13.01.2021); *Ratni put 4. oklopne brigade JNA*, http://www.srpskioklop.paluba.info/ratniput4okbr/4.okbr.htm (13.01.2021).

[7] O formacijskom razvoju OG „Drina", čije je komandno mjesto iz Gučeva premješteno u Valjevo, pisao je historičar Bojan Dimitrijević, mada u njegovom radu nema podataka o djelovanju

Tokom proljeća i početkom ljeta 1992. oružane formacije zadejstvovane u funkciji ostvarenja srpskih nacionalnih ciljeva u Podrinju uspjele su ovladati većinom gradova i naseljenih mjesta. U srednjem Podrinju bošnjačko stanovništvo, koje je inače predstavljalo izrazitu većinu ukupne populacije, održalo se u tri izolovane enklave na područjima Srebrenice, Konjević Polja i Cerske, koje su branile u međuvremenu od mjesnog stanovništva organizovane snage Teritorijalne odbrane, odnosno Armije Republike Bosne i Hercegovine (ARBiH). Početkom jeseni 1992. pojačani su napadi na podrinjske enklave, i njima su bili izloženi vojni položaja branilaca ali i civilna naselja i stanovništvo.[8] U napadima je korištena avijacija Vojske Jugoslavije, kao i lahki avioni poljoprivredne avijacije, iz kojih su po naseljima bacane bombe i jake eksplozivne naprave.[9] Teritorija Bosne i Hercegovine takođe je tučena vatrom sa artiljerijskih položaja Vojske Jugoslavije na teritoriji Srbije, u rejonima Tare i Perućca.[10] Nakon toga na međunarodnim pregovaračkim stolovima našao se Vens-Ovenov mirovni plan, sa nagovještajem da bi većina teritorije bosanskog Podrinja trebala ući u sastav jedne od provincija sa bošnjačkom etničkom većinom. Takav ishod značio bi krah srpske nacionalne politike u Podrinju i onemogućio ostvarenje većine njenih strateških ciljeva u Bosni i Hercegovini. Bio je to siguran znak da će tokom zime 1992/1993. težište djelovanja srpskih snaga u Bosni i Hercegovini biti upravo na području Podrinja.

Ofanziva srpskih snaga

Direktivom broj 4 Glavnog štaba Vojske Republike Srpske (VRS) od 19. novembra 1992. definisani su prioritetni zadaci u aktuelnoj vojno-političkoj situaciji. Između ostalog Drinskom korpusu VRS-a (DK) naređeno je da glavnim

operativne grupe u početnom periodu rata. Krajem 1992. ova operativna grupa trebala je objedinjavati snage angažovane na obezbjeđenju granice i graničnog područja uz Drinu. U 1993. OG „Drina" je dobila formaciju ranga divizije, u koju su ušle loznička 169. i Šabačka 544. motorizovana brigada, 15. granični bataljon i 58. pontonirska četa R-klasifikacije, sve iz Novosadskog korpusa, kao i 208. mešoviti artiljerijski puk iz Užičkog korpusa. Ovim sastavom komandovali su pukovnik Ratko Đokić, a potom general-major Tomislav Šipčić. OG „Drina" je 1994. godine preformirana u Drinsku diviziju. Bojan Dimitrijević, Jedinice Garnizona Valjevo 1945-2005, *Glasnik*, br. 40, Istorijski arhiv, Valjevo 2006, 67-89. (dalje: B. Dimitrijević, *Jedinice Garnizona Valjevo 1945-2005*).

[8] M. Šadinlija, *Između pravde i realpolitike*, 238-260.

[9] Dejstvujući eksplozivnim napravama bačenim iz dva mala aviona poljoprivredne avijacije po Konjević Polju i Cerskoj 9. novembra je ubijeno 15 civila, žena i djece. Arhiv Armije Republike Bosne i Hercegovine (dalje: AARBiH), GŠARBiH, *Informacija o toku borbenih dejstava na teritoriji Republike Bosne i Hercegovine za period od 24 sata dana 09.11.1992. godine*, str.pov.broj: 02/422-178-a, 10.11.1992.

[10] Od dejstva artiljerije Vojske Jugoslavije sa vatrenih položaja u Srbiji 13. novembra 1992. u Potočarima je ubijeno 6 i ranjeno više civila. AARBiH, GŠARBiH, *Informacija o toku borbenih dejstava na teritoriji Republike Bosne i Hercegovine za period od 24 sata dana 13.11.1992. godine*, str.pov.broj: 02/422-182-a, 14.11.1992.

snagama brani Višegrad, Zvornik i koridor prema Srbiji, a ostalim snagama *na širem prostoru Podrinja iznuravati neprijatelja, nanositi mu što veće gubitke i prisiliti ga da sa muslimanskim stanovništvom napusti prostore Birača, Žepe i Goražda. Prethodno ponuditi razoružavanje borbeno sposobnih i naoružanih muškaraca, a ako ne pristaju - uništiti ih*. Naređeno je i deblokiranje komunikacije Milići - Konjević-Polje - Zvornik.[11]

Ova ofanzivna borbena dejstva srpskih snaga u srednjem Podrinju, započeta tokom novembra i okončana sporazumom o demilitarizaciji Srebrenice u aprilu 1993. godine, prema dokumentima VRS-provinijencije imala su tri sukcesivne faze kodnih naziva: „PROBOJ", „PESNICA" i „UDAR".[12] Neki autori ova borbena dejstva nazivaju jedinstvenim nazivom operacija „PODRINJE-93".[13]

U prvoj fazi ofanzive snage VRS-a su stvarale taktičke pretpostavke za odlučujuće napade, koje su pokrenule početkom decembra. Glavne snage DK-a sa pojačanjima iz sastava 1. krajiškog korpusa (1. KK), 2. krajiškog korpusa (2. KK) i Istočno-bosanskog korpusa (IBK) napade su usmjerile prema Pobuđu, Glogovoj planini i komunikaciji Nova Kasaba - Konjević Polje - Drinjača, a pomoćne prema Cerskoj i Kamenici.[14] Sve to, uz ozbiljnu pripremu dejstava, koja je podrazumijevala i upoznavanje učesnika operacije sa njenim ciljem i značajem „za srpski narod ovoga prostora pa i šire", nije donijelo očekivane rezultate. Desilo se upravo suprotno, pa su snage ARBiH u borbenim dejstvima poduzetim od 13. do 17. decembra oslobodile veliki broj sela na području općina Srebrenica i Bratunac i stigle na oko tri kilometra od Bratunca. Ratni plijen je bio bogat, a u uslovima oskudice i gladi koja je nastupala kao posljedica dubokog okruženja ovog područja od strane VRS-a, posebno dragocjen njegov dio bilo je nekoliko tona zaplijenjene hrane. Do 24. decembra snage ARBiH su u faktičko okruženje stavile i jako srpsko vojno uporište na području Kravice. Jedinice VRS-a grupisane za operaciju „PROBOJ" odmah su preduzele kontranapad. Artiljerijsku podršku i ovom prilikom je davala Vojska Jugoslavije sa desne obale Drine.[15]

---

[11] ICTY, GŠVRS, *Naredna dejstva Vojske Republike Srpske, Direktiva Op. broj 4*, str.pov.broj: 02/5-, 19. 11. 1992.

[12] ICTY, Komanda Drinskog korpusa, *Analiza operacija „PESNICA"*.

[13] Autori Danko Borojević i Dragi Ivić u svojoj knjizi o VRS-u ne pozivaju se na izvore za ovakav naziv operacije. Postoji mogućnost da je ovaj naziv korišten u dokumentima Vojske Jugoslavije, ali to je bez uvida u arhivsku građu VJ-a tek slobodna pretpostavka. Danko Borojević i Dragi Ivić, *Vojska Republike Srpske: 12. maj 1992 - 31. decembar 2005*, Srpski ratni veterani opštine Čukarica, Beograd 2014, 247-248. (dalje: D. Borojević, D. Ivić, *Vojska Republike Srpske*).

[14] ICTY, Komanda Drinskog korpusa, *Odluka za oslobađanje: Pobuđe, Konjević Polje i Cerska*, str.pov.broj: 2-198, 08.12.1992.

[15] Nijaz Mašić, *Istina o Bratuncu: Agresija, genocid i oslobodilačka borba 1992-1995*, Općina Bratunac sa privremenim sjedištem u Tuzli, Tuzla 1996, 89-90; Naser Orić, *Srebrenica svjedoči i optužuje: genocid nad Bošnjacima u istočnoj Bosni (srednje Podrinje), april 1992 - septembar 1994*, Općina Srebrenica 1995, 168-169.

Nakon odbijanja kontranapada, jedinice ARBiH su u obnovljenim dejstvima u zahvatu komunikacije Bratunac - Kravica, u periodu od 3. do 9. januara 1993. ovladale Kravicom i nekoliko drugih sela, čime su ostvarile nesmetanu fizičku vezu svih slobodnih teritorija u srednjem Podrinju.[16] Izvršivši korekciju svojih operativnih planova, GŠVRS je donio odluku da pregrupiše snage DK-a i da ih sa ojačanjima iz ostalih korpusa VRS-a usmjeri na glavni pravac Milići - Nova Kasaba - Konjević Polje sa zadatkom da izvrše rasjecanje slobodne teritorije i odvoje prostor Srebrenice od Cerske, ovladaju komunikacijom Milići - Konjević Polje - Zvornik, a zatim postepenim razbijanjem neprijatelja ostvare preostale ciljeve. Pomoćnim snagama je istovremeno trebalo vezivati što veće snage ARBiH.[17] Ova faza operacije kodnog imena „PESNICA" rezultirala je pojačanim napadima VRS-a, od kojih su najjači izvođeni na području Cerske i Kamenice.[18] Borbe u okviru operacije „PESNICA" trajale su do 20. januara i za rezultat imale, po ocjeni Komande DK-a, stabilizaciju odbrane Bratunca i stvaranje uslova „za pripremu i izvođenje aktivnih borbenih dejstava ka Kravici i Srebrenici".[19] Stvarno, operacija VRS-a nije uspjela, a snage ARBiH su obnovile napade i 16. januara 1993. stigle do mosta u Skelanima, izbivši privremeno na državnu granicu. Do 20. januara zauzele su selo Jezero i desetak okolnih naselja. Ovim je slobodna teritorija u srednjem Podrinju uvećana za novih 100 kvadratnih kilometara i dosegla svoj ratni maksimum površine od 900 kvadratnih kilometara.[20]

Prodor snaga ARBiH u srednjem Podrinju i njihov privremeni izlazak na dio državne granice sa SR Jugoslavijom i sam po sebi bio bi dovoljan razlog za reakciju srpskih snaga. Politički trenutak u kojem se ovo desilo davao mu je dodatnu težinu i povećavao rizike mogućih posljedica. Pregovori na bazi Vens-Ovenovog mirovnog plana početkom 1993. ušli su u završnu i vrlo ozbiljnu fazu u kojoj su razmatrana pitanja uspostave mira, teritorijalne i ustavne organizacije Bosne i Hercegovine na bazi 10 provincija.[21] Srpska strana nastojala je kroz pregovore popraviti ponuđena rješenja u svoju korist i vojni uspjesi ARBiH u Podrinju nisu joj u tom pogledu išli na ruku. Na sjednici Savjeta za usaglašavanje državne politike, održanoj 21. januara 1993. u Beogradu, uz učešće najviših srpskih vojnih i političkih rukovodilaca s obje strane Drine, ocjenjeni su kao ozbiljna prijetnja.[22]

[16] AARBiH, ŠVK OSRBiH, *Stanje i borbene aktivnosti na teritoriji RBiH - presjek situacije za period 03.01 - 09.01.1993. godine*, pov.broj: 02/1594/4, 10.01.1993; ICTY, Komanda Drinskog korpusa, *Redovni borbeni izvještaj*, str.pov.broj: 01/4-14, 07.01.1993.
[17] ICTY, GŠ VRS, *Izvođenje operacije „PESNICA", Naređenje*, str.pov.broj: 02/2-22, 10.01.1993.
[18] ICTY, Komanda Drinskog korpusa, *Redovni borbeni izvještaj*, str.pov.broj: 01/4-31, 16.01.1993.
[19] ICTY, Komanda Drinskog korpusa, *Analiza operacija „PESNICA"*.
[20] M. Šadinlija, *Između pravde i realpolitike*, 379.
[21] Kasim I. Begić, *Bosna i Hercegovina od Vanceove misije do Daytonskog sporazuma*, Bosanska knjiga, Sarajevo 1997, 109-119.
[22] Radovan Karadžić je na ovoj sjednici tvrdio da bi Evropa „veoma rado vidjela kako Alija tuče Srbe; kako ih pobjeđuje na nekim frontovima; zato je drinsko ratište od presudne važnosti za našu krizu. Ako Alija bude imao uspjeha na Drini, Evropa će mu dati određeno vrijeme"; Načelnik

Na pomenutom sastanku detaljno su razmatrana pitanja političke i diplomatske taktike u nastavku mirovnih pregovora. Iz stenograma nije moguće utvrditi je li razmatran i vojni odgovor na izazov u Podrinju ili je to učinjeno naknadno, u nekom užem sastavu, ali je izvjesno da je odgovor razmatran i dogovoren. U borbenom naređenju GŠVRS-a izdatom 22. januara 1993. godine kao prioritetni cilj postavljeno je što hitnije potpuno čišćenje lijeve obale Drine od snaga neprijatelja „tako da se objekti uz Drinu ne mogu tući ni artiljerijskom vatrom". Suština zamisli bila je da *rezerve Glavnog Štaba Vojske Republike Srpske* svoje glavne snage grupišu na pravcu: Bratunac - Potočari - Srebrenica - rudnik boksita (s. Gunjaci), a pomoćne snage na pravcu: s. Skelani - s. Osmače - s. Zeleni Jadar - Srebrenica, sa zadatkom da razbiju i unište snage ARBiH u širem rejonu Srebrenice i presjeku slobodnu teritoriju, a zatim u sadejstvu sa snagama DK-a pristupe njihovom postepenom uništavanju i u širem rejonu Cerske i Žepe. Uloga Drinskog korpusa bila je da pomoćnim snagama veže snage ARBiH na dostignutim linijama, a svojim glavnim snagama na pravcima Milići - Sućeska - s. Podravanje, Zvornik - Kamenica - Cerska, Olovo - s. Kamenica, Rudo - Međeđa, Višegrad - Međeđa i Rogatica - Međeđa, izvodi aktivna borbena dejstva, ide u susret *rezervama Glavnog štaba Vojske Republike Srpske* i olakšava njihov prodor. Po završetku napadne operacije DK je trebao preuzeti i obezbjediti teritorije osvojene od strane *rezervi GŠVRS-a*.[23]

Po sadržaju i pravcima djelovanja takozvanih *rezervi GŠVRS-a*, kako su definisane citiranim borbenim naređenjem, jasno je da su u pitanju snage iz sastava Vojske Jugoslavije (VJ), čija upotreba uopšte, a na teritoriji druge države pogotovu, nije mogla biti planirana i realizovana bez odobrenja i naređenja političkog i vojnog rukovodstva Jugoslavije i Srbije. Termin *rezerve Glavnog štaba Vojske Republike Srpske* bio je uobičajen u prikrivanju učešća i prisustva jedinica Vojske Jugoslavije u agresiji na Bosnu i Hercegovinu.[24]

Generalštaba VJ-e general Života Panić je vrlo ozbiljno upozoravao prisutne da „Srbi u Bosni i Hercegovini gube i teritoriju i neke značajne objekte. Ovde treba da se dogovorimo šta činiti u tom pravcu. Ovo što se dešava na levoj obali Drine, oko Srebrnice, Bajine Bašte, Bratuncu, itd, to je tako loše, i Vi gospodine Predsedniče da znate, da je to bruka za srpski narod; oni beže, sve napuštaju; onu pomoć koju dajemo u naoružanju, municiju, nalazi se u nekim kućama u selu; nismo mogli da ga izvučemo; mi pripremamo da ga uništimo..." ICTY, Predsednik SRJ, *Stenografske beleške sa proširene sednice Saveta za usaglašavanje stavova o državnoj politici, održane 21. januara 1993. godine*.

[23] ICTY, GŠ VRS, *Borbeno naređenje Op.broj 3*, str.pov.broj: 02/5-49, 22.01.1993.

[24] Načelnik GŠVRS-a u jednom dokumentu s kraja 1993. godine eksplicitno je naredio: „snage Vojske Jugoslavije tretirati kao rezerve GŠVRS bez obzira na broj, veličinu, snagu, vrstu".ICTY, GŠ VRS, *Dostavljanje redovnih borbenih izvještaja*, str.pov.broj: 02/2-1048; 25.12.1993; Naziv *„rezerve GŠVRS"* u dokumentima VRS-a s početka 1993. takođe se odnosio na jedinice Vojske Jugoslavije, i to pokazuju brojni izvori. Između ostalih, u aktu izdatom četiri dana nakon pomenutog borbenog naređenja GŠVRS-a lokalni komandant je zahtijevao da se u Bratuncu formira istureno komandno mjesto GŠVRS-a radi objedinjavanja rukovođenja i komandovanja snagama u dolini Drine, jer se s obzirom na broj prisutnih jedinica VRS-a i VJ-a, na dotadašnji način nije moglo raditi. ICTY, Komanda Bratunačke brigade, *Hitno*, str.pov.broj: 2-1942/26, 26.01.1993; U borbenom izvještaju Komande DK-a od 31. januara „snage GŠ VRS" se u zagradi

Najprije je od strane Vojske Jugoslavije na teritoriji Bosne i Hercegovine upotrebljen njen Korpus specijalnih jedinica i krajem januara 1993. uveden u borbu sa snagama ARBiH koje su izašle na državnu granicu.[25] U sastav Korpusa specijalnih jedinica VJ-a ulazile su: 72. specijalna brigada, Gardijska motorizovana brigada, Oklopna brigada i 63. padobranska brigada.[26] Dijelovi jedinica iz sastava Korpusa specijalnih jedinica VJ-a učestvovali su u borbenim djestvima u srednjem Podrinju sve do kraja srpske ofanzive. Baza za njihovo djelovanje bila je u Skelanima, gdje su bile smještene i druge specijalne i dobrovoljačke jedinice upotrebljene u napadima i etničkom čišćenju teritorije, a tokom marta i aprila tu su djelovali: odred ruskih dobrovoljaca, dvije čete četnika Srpske radikalne stranke i vjerovatno Jedinica za specijalne operacije MUP-a Srbije. Pripadnicima VJ-a je bilo naređeno da prije ulaska na teritoriju Bosne i Hercegovine skinu oznake VJ-a i stave oznake VRS-a.[27]

Osim Korpusa specijalnih jedinica, pred početak napada u sastav *rezerve GŠVRS-a* iz 1. armije Vojske Jugoslavije na teritoriji Srbije, na području Loznice, Malog Zvornika i Ljubovije, bili su razmješteni: jedan oklopno-mehanizovani bataljon u Loznici, jedna tenkovska i jedna mehanizovana četa u Ljuboviji, četa

označavaju njihovom stvarnom oznakom: „UK", odnosno Užički korpus VJ-a. ICTY, Komanda Drinskog korpusa, *Redovni borbeni izvještaj*, str.pov.broj: 4/66, 31.01.1993; Nekoliko profesionalnih vojnih lica poslije rata nastanjenih u beogradskoj opštini Rakovica učestvovalo je u ovoj ofanzivi u jedinicama Vojske Jugoslavije: Babović S. Vukman, rođen u Đakovici, vojnik po ugovoru, bio na ratištu u Skelanima od 03.03. do 05.04.1993; Gobeljić P. Pavić, rođen u Sjenici, podoficir, od 03.03. do 16.03.1993. bio na ratištu u Skelanima; Milanović S. Milomir, rođen u Beogradu, podoficir, od 04.03. do 07.04.1993. bio na ratištu u Skelanima; Petković B. Dragutin, rođen u Krupnju, oficir, od 10.02. do 19.04.1993. bio na ratištu u RS; Dišović S. Rumenko, rođen u Novom Pazaru, general-major, od 25.02. do 09.04.1993. bio na ratištu u Srebrenici; Milisav Sekulić, *Na krilima patriotizma: Borci Rakovice u ratovima od 1990. do 1999. godine*, Udruženje boraca rata od 1990. godine opštine Rakovica, Beograd 2001, 122-127. Prethodno pomenuti general-major Rumenko S. Dišović, u vrijeme dok je načelnik štaba Užičkog korpusa bio pukovnik Dušan Lončar, bio je njegov pomoćnik za operativno-nastavne poslove, a zatim ga je naslijedio na dužnosti načelnika štaba. U novembru 1994. postavljen je za komandanta Užičkog korpusa. Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji - Zapisnici sa sednica Vrhovnog saveta odbrane SRJ, *Stenogram sa 28. sednice Vrhovnog saveta odbrane održane 2. novembra 1994*, https://www.helsinki.org.rs/serbian/doc/VSO%20-%2028._Sednica_VSO_2.11.1994.pdf .

[25] D. Borojević, D. Ivić, *Vojska Republike Srpske*, 247.

[26] Srboljub Bogdanović: „Bacanje beretki", *NIN*, br. 2728, Beograd, 10.04.2003, http://www.nin.co.rs/2003-04/10/28268.html (19.05.2020).

[27] U čišćenju bošnjačkih naselja sjevero-zapadno od Skelana, od sela Jezero prema mjestima Sase, Kragljivode, Osmače, Hadrovići i drugim selima oko Srebrenice, specijalne jedinice su imale podršku artiljerije VJ-a razmještene na planini Tari na teritoriji Srbije. Jedinice u napadu su bile u direktnoj radio-vezi sa komandnim centrima na planini Tari. ICTY, *Izjava svjedoka K73*; Polovinom marta 1993. funkcioner SDS-a iz Bratunca Miroslav Deronjić je na raskrsnici u Konjević Polju vidio dobro uvojničenu jedinicu od 50-ak ljudi u bijelim maskirnim uniformama. Na njegov upit su se identifikovali kao vojnici iz jedinice pukovnika Stupara. ICTY, Predmet Milošević (IT-02-54), *Izjava svjedoka - Miroslav Deronjić*, https://www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/proswitness/bcs/mil-wit-deronjic.htm (18.01.2021); Pukovnik Milorad Stupar bio je komandant 72. specijalne brigade iz sastava Korpusa specijalnih jedinica VJ-a.

vojne policije i izviđačka četa u Malom Zvorniku, inžinjerijska četa u Malom Zvorniku i Ljuboviji. Kao artiljerijska podrška dodijeljena im je po jedna baterija haubica 122 mm (M-38) u Ljuboviji i Radalju, baterija minobacača 120 mm i baterija lahkih raketnih lansera 128 mm u Ljuboviji. Komandno mjesto ove brigade,[28] kao i komandno mjesto već pominjane OG „Drina" u to vrijeme nalazili su se u Ljuboviji, gdje je uspostavljeno i istureno komandno mjesto (IKM) 1. armije Vojske Jugoslavije. Naravno i logistička podrška Vojske Jugoslavije bila je velika.[29]

Iz pravca Skelana prema Jezeru i dalje prema Srebrenici, napadale su snage Užičkog korpusa (UK) iz sastava 2. armije Vojske Jugoslavije. One su do 30. januara 1993. stavile pod svoju kontrolu širi rejon sela Jezero. U borbenom izvještaju Komande Užičkog korpusa, koji je u mjestu Kaluđerske Bare potpisao njegov načelnik štaba pukovnik Dušan Lončar, a koji je dostavljen Operativnom centru 1. armije VJ-a i Komandi Drinskog korpusa VRS-a, navedeno je da su njegove snage razbile neprijatelja u rejonu Jezera i dostigle naređenu liniju, koju su u popodnevnim satima 31. januara planirale predati VRS-u i početi izvlačenje. Za korpusnu artiljerijsku grupu koja je pružala podršku snagama u napadu naznačeno je da ostaje na svojim položajima na desnoj obali Drine odakle će „i dalje vršiti podršku snagama VRS po planu i zahtevu".[30]

Napadi Užičkog korpusa na pomenutom pravcu bili su snažni i izvedeni nadmoćnim snagama, pa se računalo sa sigurnim uspjehom. Komandant UK-a, general Dragoljub Ojdanić je već 29. januara obavijestio GŠVRS-a i Komandu DK-a da će njegova jedinica svoju napadnu operaciju na teritoriji Bosne i Hercegovine izvoditi do podneva 31. januara, te da će dostignute položaje prije predaje VRS-u zapriječiti protiv-pješadijskim minama. Istima je dato na znanje da pripreme ekipe za asanaciju bojišta, jer je na već savladanom terenu ostao veliki broj leševa, kao i da se u sastav tih ekipa obavezno uključe novinari i snimatelji „u cilju prikupljanja dokaza potrebnih za korišćenje u propagandne svrhe i dokumentovanje zločina nad srpskim narodom".[31] Ovo nastojanje da se leševi stradalih civila i vojnika, koji su na terenu Bosne i Hercegovine ostali iza jednica Vojske Jugoslavije u napadu, iskoriste u svrhe propagande imalo je sve manje uspjeha kako je operacija odmicala i kako su razmjere stradanja bošnjačkog stanovništva, koje je bilo žrtva etničkog čišćenja i čija su naselja bila mete ovih napada, postale vidljivije. Polovinom marta Komanda Drinskog

[28] Izvještaj Komande DK-a koji daje ove podatke ne navodi o kojoj brigadi Vojske Jugoslavije je riječ. Prema teritorijalnoj pripadnosti i poziciji u rasporedu komandnih mjesta u Ljuboviji, moguće je da se radi o dijelovima 2. mehanizovane brigade iz Valjeva, koja se nalazila u organskom sastavu Mehanizovanog korpusa 1. armije Vojske Jugoslavije. U prilog ovoj pretpostavci ide i podatak da su dijelovi ove brigade učestvovali u „obezbeđenju granice u periodu januar - april 1993. godine". B. Dimitrijević, *Jedinice Garnizona Valjevo 1945-2005,* 85.

[29] ICTY, Komanda Drinskog korpusa, *Izvještaj o rezervama VRS*, str.pov.broj: 01/4-49, 24.01.1993.

[30] ICTY, Komanda UK, str.pov.broj: 173-17/3, 31.01.1993.

[31] ICTY, Komanda Užičkog korpusa, *Obaveštenje o daljem korištenju Užičkog korpusa*, str.pov.broj: 174-2, 29.01.1993.

korpusa je zločine protiv civilnog stanovništva proglasila tajnim vojnim podacima i u cilju sprječavanja njihovog oticanja, kao i u cilju „sprečavanja širenja dalje medijske satanizacije Srba i smanjenja količine informacija u svetskim medijima o „stradanju" muslimana u širem regionu Srebrenice", naredila obavještajno-bezbjednosnim organima Zvorničke i Bratunačke brigade da po svaku cijenu ne dozvole ulazak bilo kojeg stranog novinara na teritoriju Republike Srpske, tj. u zonu odgovornosti Drinskog korpusa.[32] U aprilu je ova stroga restrikcija ponovo vraćena na postavke preferiranja sebi sklonih izvještača i obezbjeđenje istima ekskluzivnog pristupa osvojenim teritorijama u srednjem Podrinju.[33]

Napadi srpskih snaga su nastavljeni i u prvoj polovini februara vođene su vrlo intenzivne borbe u kojima su snage ARBiH i pored uporne odbrane postepeno gubile položaje i teritoriju. Glavni štab VRS-a je odlučio ostvarene uspjehe na bojištu pretvoriti u zamajac završne faze ofanzive u srednjem Podrinju, kodnog imena „UDAR", i iskoristiti procjenjene slabosti snaga ARBiH „sadržane u izgladnjelosti, opterećenosti velikim masama civilnog stanovništva u zbjegovima, problemima u snabdijevanju". Takođe se računalo na razvučenost ukupnih snaga ARBiH u borbama na dva fronta, što se odnosilo na prethodnog mjeseca započeti sukob ARBiH sa Hrvatskim vijećem obrane (HVO), na procjenu da rukovodstvo Republike Bosne i Hercegovine postepeno gubi podršku međunarodne javnosti, kao i na njegove unutrašnje slabosti. Stoga je donijeta odluka da se uvođenjem svježih snaga Drinskog korpusa, 1. krajiškog korpusa i *rezervi Glavnog Štaba VRS*, glavnim snagama što prije razbiju i unište snage ARBiH na prostoru Cerske, Konjević Polja i Srebrenice, a pomoćnim snagama spriječi uspostava koridora Cerska - Kalesija - Tuzla i ovladavanje lijevom obalom Drine od Foče do Zvornika.[34]

U završnoj fazi ofanzive *rezerve Glavnog štaba Vojske Republike Srpske*, odnosno snage Vojske Jugoslavije, imale su znatno veći neposredni i posredni angažman, kao i ulogu objedinjavanja rukovođenja i komandovanja operacijom. Za tu svrhu formirana je Operativna grupa „Romanija", na čijem je čelu bio komandant Užičkog korpusa Vojske Jugoslavije general-major Dragoljub Ojdanić.[35] Sastav OG „Romanija" na osnovu dostupnih izvora nije moguće u potpunosti precizno rekonstruisati. Sam naziv operativne grupe, kao i njoj potčinjenih taktičkih grupa, bio je evidentan manevar u operativnom

[32] ICTY, Komanda Drinskog korpusa - Odjeljenje za OB poslove, *Organu za OB poslove Zvorničke i Bratunačke lpbr*, str.pov.broj: 18/926, 18.03.1993.

[33] ICTY, VP 7042 Bratunac, *Zamolnica*, pov.broj: 01-575-194/93, 08.04.1993; VP 7042 bila je Bratunačka laka pješadijska brigada DK-a. Zamolnica je upućena „organima bezbjednosti Srbije" da licima: Fioni Llyd - Davies i Milanu Kosanoviću, koji imaju odobrenje Vrhovne komande da snimaju „genocid nad srpskim narodom", omoguće kretanje teritorijom Srbije, jer im kretanje bosanskom stranom na relaciji Bratunac - Skelani nije bilo bezbjedno. Ova lica bi u svojoj misiji bila smještena u Lovačkom domu u Ljuboviji i trebala su svakodnevno dolaziti na rad u Bratunac.

[34] ICTY, GŠ VRS, *Borbeno naređenje*, str.pov.broj: 02/2-135, 15.02.1993.

[35] ICTY, OG Romanija, Pov.broj: 9-1, 08.03.1993.; OG Romanija, str.pov.broj: 69-1, 04.04.1993; M. Šadinlija, *Između pravde i realpolitike,* 385-386.

maskiranju agresorskog djelovanja Vojske Jugoslavije na teritoriji Bosne i Hercegovine. Funkciju komande operativne grupe imala je nesumnjivo Komanda Užičkog korpusa. Pod komandom generala Ojdanića i njegove operativne grupe u toku operacije djelovalo je pet taktičkih grupa (TG). Od snaga Drinskog korpusa formirana je TG-2 i njom je neposredno komandovao komandant DK-a pukovnik Milenko Živanović.[36]

Osim pod Komandom Užičkog korpusa, odnosno OG „Romanija", rukovođenje i komandovanje je objedinjavano i na višem nivou. General Ojdanić je komandantima potčinjenih taktičkih grupa TG-1, TG-2 i TG-4 prenio naređenje Generalštaba Vojske Jugoslavije da 21. marta 1993. prisustvuju sastanku u GŠVJ u Beogradu. To nije bio prvi sastanak ovog sastava, vrste i namjene, jer je general Ojdanić vrijeme i mjesto održavanja zakazao pozivajući se na prethodni sastanak. Komandanti su iz očitih konspirativnih razloga obavezno morali doći u civilnom odijelu.[37] Jedno naređenje GŠVRS-a napisano dan ranije omogućava precizniju identifikaciju učesnika, vremena, mjesta i teme sastanka. Komandantima IBK-a i DK-a je naređeno da se 21. marta jave u „prolaznu sobu" GŠVJ-a u Beogradu i da načelniku GŠVJ-a iznesu presjek situacije u svojim zonama odgovornosti i zamisao za dalja dejstva sa težištem na prostoru Majevice (na pravcu Teočak - Osmaci) ali tako da napad srpskih snaga počne iz šireg rejona Zvornika ka Majevici.[38] Iz navedenog je jasno da su, uz već identfikovanu TG-2, jednu od dvije preostale taktičke grupe čiji su komandanti pozvani 21. marta u Beograd, vjerovatno TG-1, činile snage iz sastava IBK-a i da je na čelu ove taktičke grupe bio komandant IBK-a. U jednom borbenom naređenju DK-a datiranom na dan beogradskog sastanka navedeno da IBK nastavlja planski i u sadejstvu sa snagama DK-a i *rezervom Glavnog štaba VRS* napadati pravcem Teočak - Gudski vis - Završje, sa zadatkom da obuhvatnim manevrom odsječe i uništi snage ARBiH u rejonu Teočaka, Krstaca i Snježnice, spoji se sa snagama DK-a i *rezervom Glavnog štaba VRS*, a zatim energično produži napad i izbije na liniju Stolice - Kalesija.[39] Iz postavljenih zadataka i zadate teme za referisanje načelniku GŠVJ-a jasno je da je jedna od taktičkih grupa čiji su komandanti pozvani radi planiranja napadnih dejstava iz pravca Zvornika prema Majevici, vjerovatno TG-4, bila iz sastava Vojske Jugoslavije. U pogledu ostale dvije taktičke grupe potčinjene OG „Romanija", odnosno komandantu Užičkog korpusa Vojske Jugoslavije, sasvim je izvjesno da se naziv jedne od njih, čija su okosnica bile jedinice Vojske Jugoslavije, prvenstveno iz

[36] U sastavu TG-2 bili su: dva bataljona Zvorničke lpbr, dva bataljona 1. birčanske pbr, 2. birčanska lpbr, Jurišni odred Vlasenica iz Jurišne brigade, Jurišni odred Zvorničke brigade sa jedinicama specijalne namjene pod komandom ptpukovnika Grujičića, Bratunačka lpbr i „brigada Mauzer". ICTY, Komanda TG-2*, Izvještaj*, str.pov.broj: 19/14-123, 07.03.1993.
[37] ICTY, OG Romanija, str.pov.broj: 34-1, 20.03.1993.
[38] ICTY, GŠVRS, *Naređenje*, str.pov.broj: 02/2-264, 19.03.1993.
[39] ICTY, Komanda Drinskog korpusa, *Borbeno naređenja za dalja dejstva*, str.pov.broj: 01/5-165, 21.03.1993.

sastava Užičkog korpusa, odnosio na snage koje su vršila napadna dejstva iz pravca Skelana prema Srebrenici.

Vojska Jugoslavije je tokom operacije u Podrinju neposredno snabdijevala srpske snage materijalno-tehničkim sredstvima i preko OG „Romanija" vršila kontrolu njihovog utroška.[40] To je, uz neposredno učešće *rezervi GŠVRS-a*, omogućavalo srpskim snagama da nastave i kontinuirano pojačavaju intenzitet napadne operacije. Početkom marta ušle su u Cersku, sredinom marta zauzele Konjević Polje i svoja nastojanja usredsredile na zauzimanje Srebrenice, prema kojoj su se povlačile snage ARBiH i velika masa civilnog stanovništva.[41] Komandant snaga UNPROFOR-a francuski general Filip Morion je 11. marta ušao u Srebrenicu gdje mu okupljena masa naroda nije dopuštala da ode, sve dok im 13. marta nije rekao da su pod zaštitom UN-a i da ih on nikada neće napustiti.[42]

Srpske snage su početkom aprila zauzele Zeleni Jadar, i nastavile postepeno potiskivati ARBiH prema gradskom području Srebrenice. Do 15. aprila ovladale su dominantnim objektima na manje od dva kilometra od centra grada, u koji su pokušale ući 16. aprila i bile u posljednjem očajničkom protivnapadu boraca ARBiH odbačene, što je spriječilo njegov potpuni pad. Ishod ovih posljednjih borbi na ulicama Srebrenice, pod vedrim nebom i kanonadom artiljerijskih i raketnih projektila, čekale su desetine hiljada izbjeglih civila.[43] Savjet bezbjednosti UN-a je 16. aprila usvojio Rezoluciju 819, u kojoj je osuđena i odbačena promišljena aktivnost strane bosanskih Srba da silom izvrši evakuaciju civilnog stanovništva iz Srebrenice i okolnih područja, kao i drugih područja Republike Bosne i Hercegovine u sklopu cjelokupne gnusne kampanje "etničkog čišćenja". Rezolucija je zahtjevala da se sve strane, i svi oni kojih se to tiče, ophode prema Srebrenici i okolnom području kao sigurnoj zoni koja mora biti pošteđena svakog oružanog napada ili bilo kojeg neprijateljskoga čina, te da se odmah prekinu svi oružani napadi od strane paravojnih jedinica bosanskih Srba na Srebrenicu i njihovo trenutno povlačenje iz područja oko Srebrenice. Postavljen je i zahtjev da Savezna Republika Jugoslavija (Srbija i

[40] Komanda OG „Romanija" tražila je od potčinjenih taktičkih grupa u srednjem Podrinju da joj dostave pregled utroška municije po vrstama od početka borbenih dejstava u okviru operativne grupe. ICTY, Komanda OG „Romanija", str.pov.broj: 33-1, 20.03.1993; Samo TG-2, odnosno snage DK-a angažovane u napadnim dejstvima „UDAR", potrošile su municije „iz posebnog izvora", što se odnosi na Vojsku Jugoslavije: 3.636 mina za MB 60 mm, 4.661 mina za MB 82 mm, 584 mina za MB 120 mm, 1.657 granata za različite modele topa kalibra 76 mm, 11.432 metka za PAT 20 mm, 9.000 projektila za PAT 30 mm, 56 raketa 128 mm, 94 rakete „Zolja", 30 raketa „Osa". ICTY, Komanda TG-2, *Redovni borbeni izvještaj*, str.pov.broj: 01/4-174, 20.03.1993.

[41] M. Šadinlija, *Između pravde i realpolitike,* 387-389.

[42] ICTY, Generalna skupština UN, *Pad Srebrenice: Izvještaj generalnog sekretara u skladu sa Rezolucijom Generalne skupštine 53/55*, 15. novembar 1999, 19.

[43] U Srebrenici se tih dana našlo oko 22.000 ljudi. Broj stanovnika cijeloj enklavi bio je ukupno oko 54.000, od čega su oko 20.000 bili domicilni, a ostalo izbjeglice. M. Šadinlija, *Između pravde i realpolitike,* 390-392.

Crna Gora) odmah prekinu da dostavljaju vojno naoružanje, opremu i usluge paravojnim jedinicama bosanskih Srba u Republici Bosni i Hercegovini.[44]

U citiranoj rezoluciji UN-a ne pominje se, osim njene logističke podrške, i direktno učešće Vojske Jugoslavije u agresiji na Bosnu i Hercegovinu, koje je od početka 1993. pa do okončanja ofanzive u srednjem Podrinju bilo masovno i intenzivno. Kada su snage ARBiH potisnute do neposrednih prilaza gradskom području Srebrenice, njihovo dalje učešće na ovom dijelu ratišta nije više bilo neophodno.

Posredovanjem UNPROFOR-a, generali Ratko Mladić i Sefer Halilović 17. aprila su potpisali Sporazum o demilitarizaciji Srebrenice, koji je predviđao potpuni prekid vatre i zamrzavanje svih borbenih aktivnosti na dostignutim linijama i raspoređivanje snaga UNPROFOR-a.[45] Demilitarizacija Srebrenice trebala je biti izvršena 72 sata nakon dolaska snaga UNPROFOR-a u grad, stavljanjem sveg naoružanja i municije na području grada pod njihovu kontrolu, što je i realizovano u dogovorenom roku, pa je UNPROFOR izdao saopćenje u kojem se navodi da su do podneva 21. aprila završili zadatak demilitarizacije grada.[46]

Zaključak

Uoči referenduma o nezavisnosti, za koji se smatralo da će biti vjerovatna nulta tačka početka širih sukoba na području Bosne i Hercegovine, upućen je jedan oklopni bataljon iz sastava 336. motorizovane brigade JNA na područje Zvornika. Početkom aprila cijela ova brigada predislocirana je u srednje Podrinje, gdje je pojačana jednim mehanizovanim bataljonom sa teritorije Srbije i gdje je postala nosilac borbenih dejstava i organizacije Vojske Srpske Republike Bosne i Hercegovine u ovoj regiji, uključivši u svoj organski sastav sve srpske naoružane formacije. U početnoj fazi agresije, funkcije rukovođenja i komandovanja nad ovim snagama, kao i nad drugim regularnim i neregularnim jedinicama koje su upućivane ili su djelovale sa teritorije Srbije, obavljala je Operativna grupa „Drina", čije je komandno mjesto bilo u Gučevu, kasnije u Valjevu, i koja je predstavljala formaciju pod komandom beogradske vojne oblasti, kasnije 1. armije Vojske Jugoslavije.

Sadržaj Vens-Ovenovog mirovnog plana, po kojem je većina teritorije bosanskog Podrinja trebala ući u sastav jedne od provincija sa bošnjačkom etničkom većinom, potakao je srpsko rukovodstvo da naredi VRS-u da prisili snage ARBiH u Podrinju da zajedno sa „muslimanskim stanovništvom napusti

[44] *Rezolucije Vijeća sigurnosti UN o Bosni i Hercegovini od rezolucije 713 od 25.09.91. do rezolucije 1004 od 12.07.95*, (ur. Fahrudin Avdić), Press - centar ARBiH, Sarajevo 1995, 62-64.
[45] ICTY, ŠVK OS RBiH, *Sporazum o demilitarizaciji Srebrenice*; GŠ VRS, *Prekid vatre i postupak oko Srebrenice*, str.pov.broj: 03/8-9, 18.04.1993.
[46] ICTY, Generalna skupština UN, *Pad Srebrenice: Izvještaj generalnog sekretara u skladu sa Rezolucijom Generalne skupštine 53/55*, 15. novembar 1999, 30.

prostore Birača, Žepe i Goražda". S tim ciljem ofanzivna dejstva srpskih snaga u tri sukcesivne faze kodnih naziva: „PROBOJ", „PESNICA" i „UDAR", započela su tokom novembra i okončana sporazumom o demilitarizaciji Srebrenice u aprilu 1993. godine.

Uprkos značajnim angažovanim snagama VRS-a, ofanziva „PROBOJ" nije tekla prema planu, a snage Armije Republike Bosne i Hercegovine su tokom decembra u kontraudarima oslobodile veliki broj naseljenih mjesta, i u prvoj trećini januara 1993. ovladale srpskim uporištima u zahvatu komunikacije Bratunac - Kravica, čime su fizički povezale sve dijelove slobodne teritorije.

Tada je pokrenuta nova faza ofanzive kodirana nazivom „PESNICA", čiji je nosilac bio Drinski korpusa sa ojačanjima iz ostalih korpusa VRS-a, koja je trajala do 20. januara i osim relativne stabilizacije srpske odbrane Bratunca, nije ostvarila postavljene ciljeve. S druge strane snage Armije Republike Bosne i Hercegovine izbile su na dio državne granice sa Srbijom u rejonu Skelana.

Zbog toga je isplanirana i pokrenuta završna faza ofanzive, kodirana nazivom „UDAR". U borbena dejstva na teritoriji Bosne i Hercegovine u ovoj fazi neposredno se uključila Vojska Jugoslavije. Iz pravca Bratunca prema Srebrenici zadejstvovane su snage iz sastava Operativne grupe „Drina" i dijelovi drugih jedinica 1. armije Vojske Jugoslavije, koja je u Ljuboviji uspostavila svoje istureno komandno mjesto. U srednjem Podrinju su borbeno djelovali i dijelovi Korpusa specijalnih jedinica Vojske Jugoslavije, za vrijeme ofanzive stacionirani u rejonu Skelana, uz koje i iza kojih su u prljavim operacijama etničkog čišćenja teritorije operisale ruske i srpske neregularne dobrovoljačke jedinice. Sa te strane, iz pravca Skelana prema Srebrenici djelovale su i snage iz sastava Užičkog korpusa 2. armije Vojske Jugoslavije.

U cilju operativnog maskiranja oružane agresije rukovođenje i komandovanje zadejstvovanim srpskim snagama u srednjem Podrinju, tokom marta i početkom aprila objedinjeno je pod privremenom formacijom Operativne grupe „Romanija", na čijem čelu je bio komandant Užičkog korpusa Vojske Jugoslavije, i pod čijom komandom su djelovale snage iz organskog sastava Vojske Jugoslavije i VRS-a strukturirane u pet taktičkih grupa.

Nakon što su snage Armije Republike Bosne i Hercegovine bile potisnute sa većeg dijela teritorije i zajedno sa masom bošnjačkih civila sabijene na šire gradsko područje Srebrenice, jedinice Vojske Jugoslavije mogle su biti povučene na teritoriju svoje države. Ofanziva je okončana potpisivanjem sporazuma o demilitarizaciji Srebrenice 17. aprila 1993. godine.

Summary

On the eve of the referendum on independence, which was considered to be the probable zero-point for the beginning of broader conflicts on the territory of Bosnia and Herzegovina, one armed battalion from the composition of the 336th Motorized brigade of the Yugoslav People's Army was directed to the area

of Zvornik. In the beginning of April, this brigade was dislocated to Central Podrinje, where it was reinforced with one mechanized battalion from the territory of Serbia and where it became the bearer of battle activities and organization of the Army of the Serb Republic of Bosnia and Herzegovina in this region, including in its organic composition all Serb armed formations. In the initial phase of aggression, the function of leading and commanding these forces, as well as other regular and irregular units which were directed or acted from the territory of Serbia, was conducted by the Operative group "Drina", which had its command post in Gučevo, later in Valjevo, and which represented a formation under the command of the Belgrade military zone, later the 1st Army of the Yugoslav Army.

The contents of the Wance-Owen peace plan, according to which the greater part of the Bosnian Podrinje was supposed to be included into one of the provinces with a Bosniak ethnic majority, encouraged the Serb leadership to order the Army of the Republika Srpska to force the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina in Podrinje to "leave the areas of Birač, Žepa and Goražde together with the Muslim population". With this goal the offensive activities of the Serb forces, organized into three successive phases codenamed: "PROBOJ" (Breakthrough), "PESNICA" (Fist) and "UDAR" (Assault), were begun during November and finished with the agreement on the demilitarization of Srebrenica in April 1993.

Despite the significant engaged forces of the Army of Republika Srpska, the offensive "PROBOJ" did not go according to plan, and during December the forces of the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina countered and liberated a large number of settled places, and in the first third of Januar 1993 gained control over Serb strongholds in the communication region of Bratunac – Kravica, thus physically connecting all parts of the liberated territory.

Then a new offensive was launched, codenamed "PESNICA", and its bearer was the Drina corps strengthened by forces from other corps of the Army of the Republika Srpska, which lasted until 20 January, and aside from the relative stabilization of the Serb defence of Bratunac, did not achieve its stated goals. On the other side, the forces of the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina arrived to the part of the state border with Serbia in the region of Skelani.

This is why a final offensive phase was planned and initiated, codenamed "UDAR". During this phase the Army of Yugoslavia directly joined the fighting in Central Podrinje on the territory of Bosnia and Herzegovina. From the direction of Bratunac towards Srebrenica the forces from the composition of OG "Drina" and parts of other units from the 1st Army of the Yugoslav Army were active, which established a command outpost in Ljubovija. In Central Podrinje parts of the Special units corps of the Yugoslav Army also operated, and during the offensive they were stationed in the region of Skelani. Together with them and after them Russian and Serbian irregular voluntary units operated in the dirty operations of ethnic cleansing of territory. From that side, from the direction of

Skelani towards Srebrenica, the forces from the composition of the Užice corps of the 2nd Army of the Yugoslav Army were also active.

With the aim of operative masking of armed aggression, the leading and commanding of joint Serb forces in Central Podrinje during March and beginning of April was united under the temporary formation of the Operative group "Romanija", which was headed by the commander of the Užice corps of the Yugoslav Army, and under whose command the forces from the organic composition of the Yugoslav Army and the Army of the Republika Srpska acted, structured into five tactical groups.

When the forces of the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina were suppressed from the larger part of the territory and together with the masses of Bosniak civilians restricted to the broader town area of Srebrenica, the units of the Yugoslav Army could retreat to the territory of their state. The offensive was concluded with the signing of the agreement about the demilitarization of Srebrenica on 17 April 1993.

Dr. sc. Meldijana ARNAUT HASELJIĆ
Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti
i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu
E-mail: ameldijana@hotmail.com

Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC: 94:34(497.6)"1991/2019" (093)(094)
341.2:341.6:355.4:343.6-055.1(Karadžić R.)"1991/2019"
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2021.4.5.235

PROCESUIRANJE U PREDMETU RADOVAN KARADŽIĆ - ICTY IT-95-5/18

Apstrakt: *Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju podigao je Optužnicu (prvobitnu 25. jula 1995, a 19. oktobra 2009. godine operativnu Optužnicu) protiv Radovana Karadžića, bivšeg predsjednika Republike Srpske i vrhovnog komandanta Vojske Republike Srpske. Nakon dugogodišnjeg skrivanja u Srbiji Karadžić je uhapšen 21. jula 2008, a u ICTY je prabačen 30. jula iste godine. Suđenje je otpočelo 26. oktobra 2009. godine. Optužnica Radovana Karadžića tereti za genocid (tačke 1 i 2); zločine protiv čovječnosti: progoni (tačka 3), istrebljivanje (tačka 4), ubistvo (tačka 5), deportacija (tačka 7), nehumana djela - prisilno premještanje (tačka 8); te kršenje zakona ili običaja ratovanja: ubistvo (tačka 6), terorisanje (tačka 9), protivpravni napadi na civile (tačka 10), uzimanje talaca (tačka 11). Radovana Karadžića optužen je za individualnu krivičnu odgovornost u skladu s pravilom 7(1) Statuta Međunarodnog suda kroz učešće u nekoliko udruženih zločinačkih poduhvata (UZP). Prema navodima Optužnice najkasnije od oktobra 1991. do 30. novembra 1995, Karadžić je učestvovao u UZP-u koji je imao za cilj trajno uklanjanje Bošnjaka i Hrvata s pojedinih područja Bosne i Hercegovine; od aprila 1992. do novembra 1995. godine učestvovao je u UZP-u da se pokrene i provede kampanja snajperskog djelovanja i granatiranja civilnog stanovništva Sarajeva, čiji je cilj bio širenje terora među civilnim stanovništvom; od jula 1995. pa sve do 1. novembra 1995. godine učestvovao je u UZP-u eliminisanja Bošnjaka u Srebrenici, i to ubijanjem muškaraca i dječaka, kao i prisilnim protjerivanjem žena, djece i staraca iz tog područja; te za učestvovanje u UZP-u uzimanja pripadnika Ujedinjenih nacija kao talaca tokom maja i juna 1995. U skladu s članom 7(3) Statuta Optužnica ga tereti za odgovornost nadređenog jer je znao ili imao razloga da zna da se snage pod njegovom efektivnom kontrolom spremaju da počine zločine ili da su ih već počinili, a nije preduzeo mjere da spriječi činjenje zločina ili da kazni počinioce tih zločina. Karadžić je 11. juna 2012. godine podnio zahtjev za izricanje oslobađajuće presude po svim tačkama Optužnice. Pretresno vijeće je u skladu s pravilom 98bis 28. juna 2012. godine*

donijelo Odluku kojom je odbacilo zahtjev za oslobađanje od optužbi po deset tačaka optužnice, ali je izreklo oslobađajuću presudu po tački 1 Optužnice koja se odnosi na genocid počinjen u pojedinim bosanskohercegovačkim općinama: Bratunac, Foča, Ključ, Prijedor, Sanski Most, Vlasenica i Zvornik. U ovoj tačci Optužnice se navodi da Karadžić snosi odgovornost za genocid kao nadređeni, te da je u dogovoru s drugima počinio, planirao, podsticao, naredio i/ili pomagao i podržavao genocid. Po žalbi Tužilaštva na odluku da se iz Optužnice izuzme tačka 1 Žalbeno vijeće je 11. jula 2013. godine poništilo odluku Pretresnog vijeća i vratilo tačku 1 Optužnice kojom se Karadžić tereti za genocid u navedenim općinama, te je procesuiranje nastavljeno pred Pretresnim vijećem.

Presuda Pretresnog vijeća protiv Radovana Karadžića izrečena je 24. marta 2016. godine i njome je osuđen na 40 godina zatvora za genocid, zločine protiv čovječnosti, te kršenja zakona i običaja ratovanja. U 6.073 paragrafa obrazložena je uloga Vojske RS, kao i policajskih struktura, teritorijalne odbrane, te regionalnih i opštinskih vlasti i drugih učesnika udruženih zločinačkih poduhvata. Opisani su oblici i načini izvršenja zločina počinjenih na područjima općina Bijeljina, Bratunac, Brčko, Foča, Rogatica, Sokolac, Višegrad, Vlasenica i Zvornik u istočnoj Bosni; Banja Luka, Bosanski Novi, Ključ, Prijedor i Sanski Most u Autonomnoj Regiji Krajina ("ARK"); Hadžići, Ilidža, Novi Grad, Novo Sarajevo, Pale i Vogošća na području Sarajeva, te precizirani načini izvršenja sveobuhvatnog udruženog zločinačkog poduhvata, ali i udruženi zločinački poduhvati vezani za Srebrenicu (genocid), Sarajevo (teroririzanje građana snajperskom vatrom i granatiranjem), te uzimanje talaca (međunarodnog mirovnog osoblja-pripadnika UNPROFORA). Prvostupanjskom presudom Karadžić je proglašen krivim za 10 od 11 tačaka Optužnice. Obje strane, i Tužilaštvo i odbrana optuženog, podnijeli su Žalbe na presudu Pretresnog vijeća, te je nastavljen drugostupanjski postupak. Žalbeno vijeće izreklo je 20. marta 2019. godine pravosnažnu presudu kojom je Radovan Karadžić osuđen na doživotni zatvor. Izrečenom presudom proglašen je krivim za progone sa teritorije za koju su bosanski Srbi smatrali da polažu pravo, snajpersko djelovanje i granatiranje Sarajeva, uzimanje pripadnika UNPROFORA za taoce i za genocid u Srebrenici. Oba sudska vijeća, i Pretresno i Žalbeno, oslobodila su Karadžića optužbi za genocid izvršen u sedam bosanskohercegovačkih općina (Bratuncu, Foči, Ključu, Prijedoru, Sanskom Mostu, Vlasenici i Zvorniku) počinjen tokom 1992. godine.

Ključne riječi: *Genocid, istrebljenje, progon, masovna ubistva, nehumana djela, deportacije, udruženi zločinački poduhvat, zločini protiv čovječnosti, kršenje zakona i običaja ratovanja, Ženevske konvencije*.

PROSECUTION IN THE RADOVAN KARADZIC CASE – ICTY IT-95-5/18

Abstract: *The International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia has filed an Indictment (originally July 25, 1995, and an operational Indictment on October 19, 2009) against Radovan Karadzic, the former President of Republika Srpska and Commander-in-Chief of the Army of Republika Srpska. After many years of hiding in Serbia, Karadzic was arrested on July 21, 2008, and transferred to the ICTY on July 30 of that year. The trial began on 26 October 2009. Radovan Karadzic is charged for genocide (Counts 1 and 2); crimes against humanity: persecution (count 3), extermination (count 4), murder (count 5), deportation (count 7), inhumane acts - forcible transfer (count 8); and violations of the laws or customs of war: murder (count 6), terrorism (count 9), unlawful attacks on civilians (count 10), hostage-taking (count 11). Radovan Karadzic has been charged with individual criminal responsibility in accordance with Rule 7 (1) of the Statute of the International Tribunal through his participation in several joint criminal enterprises (JCEs). According to the Indictment, no later than October 1991 to November 30, 1995, Karadzic participated in a JCE aimed at the permanent removal of Bosniaks and Croats from certain areas of Bosnia and Herzegovina; from April 1992 to November 1995, he participated in the JCE to launch and conduct a campaign of sniping and shelling of the civilian population of Sarajevo, aimed at spreading terror among the civilian population; from July 1995 until 1 November 1995, he participated in the JCE of the elimination of Bosniaks in Srebrenica, by killing men and boys, as well as forcibly expelling women, children and the elderly from the area; and for participated in the JCE of taking members of the United Nations hostage during May and June 1995. Pursuant to Article 7 (3) of the Statute, the Indictment charges him with superior responsibility because he knew or had reason to know that forces under his effective control were being prepared to commit crimes or have already committed them, and has not taken measures to prevent the commission of crimes or to punish the perpetrators of those crimes. On June 11, 2012, Karadzic filed a motion for acquittal on all counts of the Indictment. Pursuant to Rule 98bis, on 28 June 2012, the Trial Chamber rendered a Decision dismissing the motion for acquittal on ten counts of the Indictment, but acquitted Count 1 of the Indictment relating to genocide committed in certain municipalities of Bosnia and Herzegovina: Bratunac, Foca, Kljuc, Prijedor, Sanski Most, Vlasenica and Zvornik. This count of the Indictment alleges that Karadzic is responsible for the genocide as a superior, and that in agreement with others he committed, planned, instigated, ordered and/or aided and abetted the genocide. Following the Prosecution's appeal against the decision to exclude Count 1 from the Indictment, on 11 July 2013 the Appeals Chamber quashed the Trial Chamber's decision and returned Count 1 of the Indictment charging Karadzic with genocide in the said municipalities, and the proceedings continued before the Trial Chamber.*

The Trial Chamber's verdict against Radovan Karadzic was handed down on March 24, 2016, sentencing him to 40 years in prison for genocide, crimes against humanity, and violations of the laws or customs of war. In 6,073 paragraphs is explained the role of the RS Army, as well as police structures, territorial defense, and regional and municipal authorities and other participants in joint criminal enterprises. The forms and methods of committing crimes committed in the municipalities of Bijeljina, Bratunac, Brčko, Foča, Rogatica, Sokolac, Višegrad, Vlasenica and Zvornik in eastern Bosnia are described; Banja Luka, Bosanski Novi, Ključ, Prijedor and Sanski Most in the Autonomous Region of Krajina ("ARK"); Hadžići, Ilidža, Novi Grad, Novo Sarajevo, Pale and Vogošća in the area of Sarajevo, and precise ways of carrying out a comprehensive joint criminal enterprise, but also joint criminal enterprises related to Srebrenica (genocide), Sarajevo (terrorizing citizens with sniper fire and shelling), and hostage-taking (UNPROFOR international peacekeepers). The first-instance verdict found Karadzic guilty of 10 of the 11 counts in the indictment. Both the Prosecution and the Defense for the Accused appealed the Trial Chamber's judgment, and the second-instance proceedings continued. On March 20, 2019, the Appeals Chamber issued a final verdict sentencing Radovan Karadžić to life imprisonment. The verdict found him guilty of persecution from a territory that Bosnian Serbs considered to be claiming the right, sniping and shelling of Sarajevo, taking UNPROFOR members hostage and genocide in Srebrenica. Both Trial and Appeals Chambers acquitted Karadzic of genocide committed in seven Bosnian municipalities (Bratunac, Foca, Kljuc, Prijedor, Sanski Most, Vlasenica and Zvornik) committed in 1992.

Key words: *Genocide, extermination, persecution, mass killings, inhumane acts, deportations, joint criminal enterprise (JCEs), crimes against humanity, violations of the laws or customs of war, Geneva Conventions*.

Radovan Karadžić, rođen je 19. juna 1945. u Šavniku (Republika Crna Gora). Jedan je od osnivača Srpske demokratske stranke (u daljem tekstu: SDS) oformljene 12. jula 1990. godine u Socijalističkoj Republici Bosni i Hercegovini. Od tog datuma, pa do 19. jula 1996. godine Karadžić je bio predsjednik SDS-a, te je u tom svojstvu predsjedavao sastancima Glavnog odbora SDS-a. Od 27. marta 1992. godine bio je i predsjednik Savjeta za nacionalnu bezbjednost Srpske republike. Od 12. maja 1992. godine postao je predsjednik tročlanog predsjedništva Srpske republike koje je od 30. novembra 1992. godine ujedno bilo i vrhovna komanda oružanih snaga. Karadžić je, potom, 17. decembra 1992. imenovan za predsjednika Republike srpske i vrhovnog komandanta oružanih snaga i tu je

funkciju obnašao sve do 19. jula 1996. kada je podnio ostavku. Od 20. decembra 1992. godine predsjedavao je sastancima vrhovne komande.[1]

Tužilaštvo Tribunala u Hagu prvu Optužnicu protiv tada još neuhapšenog (prikrivanog i tajno skrivanog) Radovana Karadžića podnijelo je 24. jula 1995. (zajedno sa Ratkom Mladićem), da bi već 14. novembra 1995. podiglo i dodatnu optužnicu koja se odnosi na Srebrenicu. Tužiteljica Carla Del Ponte 28. aprila 2000. podnosi Izmijenjenu i dopunjenu optužnicu kojom su razdvojeni predmeti Karadžić i Mladić, te se od tog momenta vodi zaseban predmet (Predmet br. IT-95-5/18) protiv Karadžića. Tužilac Serge Brammertz 18. februara 2019. godine podnosi Drugu izmijenjenu optužnicu, a 27. februara iste godine Treću izmijenjenu optužnicu, da bi u konačnici 19. oktobra 2009. Godine bila podignuta i optužnica sa obilježenim izmjenama po kojoj je 26. oktobra 2009. godine otpočeo proces suđenja pred Haškim tribunalom.

Prva Optužnica podnesena 24. jula 1995. godine, koja je bila zajednička i odnosila se na Radovana Karadžića i Ratka Mladića, sadržavala je šesnaest tačaka i to tačka 1 (genocid)[2] i tačka 2 (zločini protiv čovječnosti)[3] po osnovu djela činjenja ili spriječavanja činjenja progona, vansudskih zatočenja sa rasprostranjenim pojavama fizičkog i psihičkog zlostavljanja i držanja u neljudskim uvjetima, ubijanjima i teškim ranjavanjima, te namjernim nametanjem takvih životnih uvjeta kako bi se izazvalo fizičko uništenje zatočenika i to po mjestima: Omarska (od maja do augusta 1992), Keraterm (od maja do augusta 1992), Trnopolje (od maja do decembra 1992), Luka (od maja do jula 1992), Manjača (od ljeta 1991. do decembra 1992), Sušica (od juna 1992. do septembra 1992), KP Dom Foča (od aprila do sredine 1993). Optuženi su i za progon političkih vođa, intelektualaca i stručnjaka,[4] deportacije,[5] granatiranje mjesta na kojima su bili okupljeni civili,[6] prisvajanje i pljačka imovine,[7] uništavanje imovine[8] i uništavanje sakralnih objekata.[9] Po tačkama 3 i 4 optuženi su za teške povrede Ženevskih konvencija iz 1949. i kršenje ratnih zakona i običaja koje se odnose na protuzakonito zatočenje civila.[10] Tačkom 5 terete se za kršenje ratnih zakona i običaja granatiranjem mjesta na kojima su bili okupljeni civili,[11] a tačkom 6 za kršenje ratnih zakona i običaja uništavanjem sakralnih objekata.[12] Teške povrede Ženevskih konvencija

[1] International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia - ICTY/ Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju - MKSJ (dalje: ICTY), Predmet IT-95-5/18, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Radovana Karadžića, Izmijenjena i dopunjena optužnica*, 28. april 2000, paragrafi 2-8.
[2] ICTY, Predmet IT-09-92, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Radovana Karadžića i Ratka Mladića*, Optužnica, 24. juli 1995, paragraf 17.
[3] *Isto*, paragraf 18-22.
[4] *Isto*, paragraf 23-24.
[5] *Isto*, paragraf 25.
[6] *Isto*, paragraf 26.
[7] *Isto*, paragraf 27-28.
[8] *Isto*, paragraf 29.
[9] *Isto*, paragraf 30.
[10] *Isto*, paragraf 34-35.
[11] *Isto*, paragraf 36.
[12] *Isto*, paragraf 37-39.

obuhvaćene su i tačkom 7 djelima rasprostranjenog uništavanja imovine,[13] kao i tačkom 8 djelima prisvajanja imovine, te tačkom 9 kršenje ratnih zakona i običaja kroz djela pljačke javne i private imovine.[14] Drugi dio Optužnice tačke 10-12 odnose se na djelovanje snajpera u Sarajevu, odnosno sprovođenje kampanje terora nad civilnim stanovništvom što podrazumijeva kršenje ratnih zakona i običaja (namjerni napad na civilno stanovništvo i pojedine civile), te zločine protiv čovječnosti (ubistvo i neljudski postupci).[15] Optužnica ih tereti i što je na Palama, Sarajevu, Goraždu i na drugim lokacijama zatočeno 284 pripadnika mirovnih snaga UN-a koji su držani kao taoci i korišteni kao "živi štit" u namjeri da se onemoguće zračni napadi Sjevernoatlantskog saveza (NATO).[16] Počinili su na ovaj način teške povrede Ženevskih konvencija (uzimanja civila za taoce i neljudsko postupanje) i kršenje ratnih zakona i običaja (uzimanje talaca i okrutno postupanje). Geografski okvir Optužnice obuhvata Sarajevo, Srebrenicu i 15 općina u Bosni i Hercegovini na kojima su izvršeni udruženi zločinački poduhvati (u daljem tekstu UZP). Optužnicom za Srebrenicu Radovan Karadžić i Ratko Mladić terete se za genocid (ubijanje pripadnika grupe), zločine protiv čovječnosti (istrebljenje i ubistvo), kršenje ratnih zakona ili običaja (ubistvo).[17]

Prvom izmijenjenom optužnicom razdvojeni su predmeti, tako da se optužbe odnose isključivo na Radovana Karadžića i to za genocid i saučesništvo u genocidu (tačke 1 do 6), istrebljenje, ubistvo, hotimično lišavanje života. Karadžić se tereti da je djelujući individualno ili u saradnji sa drugima (Momčilom Krajišnikom i Biljanom Plavšić) u periodu od 1. jula 1992. do 31. decembra 1992. godine, kao i od početka marta do 30. novembra 1995. "planirao, podsticao, naredio, počinio ili na drugi način pomogao i podržao planiranje, pripremu ili izvršenje uništenja, u cijelosti ili djelimično, nacionalnih, etničkih, rasnih ili vjerskih grupa bosanskih Muslimana i bosanskih Hrvata kao takvih",[18] u općinama Bijeljina, Bratunac, Bosanski Šamac, Brčko, Doboj, Foča, Ilijaš, Ključ, Kotor Varoš, Novi Grad, Prijedor, Rogatica, Sanski Most, Srebrenica, Višegrad, Vlasenica, Zavidovići i Zvornik i to ubijanjem na području tih općina u logorima i zatočeničkim objektima i nakon što su odvođeni iz mjesta zatočenja, kao i ubijanjem "bosanskih Muslimana nakon zatočeništva na više raznih lokacija u srebreničkoj enklavi i u njenoj okolini"[19]. Teške tjelesne i duševne patnje nanošene su zatočenicima koji su držani u objektima zatočenja[20] sa nametnutim uvjetima

[13] *Isto*, paragraf 40-41.
[14] *Isto*, paragraf 42-43.
[15] *Isto*, paragraf 44-45.
[16] *Isto*, paragraf 46-48.
[17] ICTY, Predmet IT-95-18-I, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Rradovana Karadžića i Ratka Mladića*, Optužnica, 14. novembra 1995.
[18] ICTY, Predmet IT-95-5/18-I, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Radovana Karadžića*, Optužnica, 28. aprila 2000, paragraf 17.
[19] *Isto*.
[20] Logori i zatočenički objekti: Manjača u Banja Luci; Batković u Bijeljini; škola "Vuk Karadžić" u Bratuncu, Luka u Brčkom; u Doboju: skladiste municije Bare, zatvor Spreča, stanica SUP-a,

života sračunatim da dovedu do fizičkog uništenja grupe u cijelosti ili djelimično, te policijskim stanicama i kasarnama gdje su bili izloženi nečovječnim djelima kao što su ubistvo, seksualno nasilje, mučenje, premlaćivanje i pljačka.[21] Optužnicom je obuhvaćen i genocide izvršen u Srebrenici. Naime, snage VRS-a su od 6. jula 1995. Godine započele granatiranje Srebrenice i izvršile napad na posmatračka mjesta UN-a u "zastićenoj zoni".[22] Civilno stanovništvo bošnjačke nacionalnosti je, jednim dijelom, potražilo spas u krugu baze UN u Potočarima, a drugim dijelom potražilo spas u bijegu kroz šumu prema Tuzli. Muškarci zarobljeni u Potočarima, kao i oni uhvaćeni u pokušaju bijega, pobijeni su na mjestima zatočenja ili su bili odvezeni na mjesta pogubljenja. Njihova egzekucija bila je organizovana, sistematska i velikih razmjera.[23] Ovom Optužnicom Radovan Karadžić se tereti za genocid, saučesništvo u genocidu, zločine protiv čovječnosti, kršenje zakona ili običaja ratovanja, teške povrede Ženevskih konvencija iz 1949. godine, progone (tačka 7),[24] deportacije i druga nečovječna djela (tačke 8 i 9),[25] protivpravno terorisanje civila (tačka 10),[26] uzimanje talaca (tačka 11).[27]

Tužiteljstvo Tribunala 18. februara 2009. godine podiglo je Drugu izmijenjenu optužnicu kojom se Radovan Karadžić tereti za individualnu krivičnu odgovornost prema članu 7(1) Statuta Međunarodnog suda za zločine navedene u

---

Perčinov disko, kasarna JNA Ševarlije, hangari JNA blizu Bosanske plantaže; KP Dom u Foči; u Prijedoru: Omarska, Keraterm, Trnopolje; u Rogatici: Rasadnik/Sladara i škola "Veljko Vlahovic"; Betonirka u Sanskom Mostu; Sušica u Vlasenici; Dom kulture u Čelopeku; u općini Zvornik: Ekonomija i Tehnička škola u Karakaju. ICTY, Predmet IT-95-5/18-I, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Radovana Karadžića*, Optužnica, 28. aprila 2000, paragraf 18-29.

[21] ICTY, Predmet IT-95-5/18-I, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Radovana Karadžića*, Optužnica, 28. aprila 2000, paragraf 17.

[22] "Savjet bezbjednosti Ujedinjenih nacija je 16. aprila 1993. godine, usvojio rezoluciju 819 u skladu sa Glavom VII Povelje Ujedinjenih nacija kojom su Srebrenica, Žepa, Goražde, Sarajevo i Tuzla (i okolini tih gradova) proglašene 'zaštićenim zonama'." ICTY, Predmet IT-95-5/18-I, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Radovana Karadžića*, Optužnica, 28. aprila 2000, paragraf 24.

[23] Optužen je za pogubljenja izvršena 1995. godine: 12-13. jula brojnih muškaraca na raznim lokacijama oko baze UN-a u Potočarima; 12-15. jula velikog broja muškaraca na raznim lokacijama u Bratuncu i okolici; 12-14. jula dvadeset i pet muškaraca u blizini Tišće; otprilike 13. jula na stotine muškaraca koji su bili zatvoreni u velikom skladištu u Kravici; otprilike 14. jula na stotine muškaraca u školskom kompleksu u Grbavcima i u obližnjem selu Orahovac (kod Lazeta); otprilike 14-15. jula na stotine muškaraca na "brani" i oko "brane" kod Petkovaca; 14-21. jula više od stotinu muškaraca uz makadamski put u dolini Cerske; 14-16. jula na stotine muškaraca u školi u Pilici; otprilike 16. jula na stotine muškaraca na vojnoj ekonomiji Branjevo; otprilike 16. jula oko pet stotina muškaraca u Domu kulture Pilica; otprilike 17. jula na stotine muškaraca nedaleko od Kozluka. ICTY, Predmet IT-95-5/18-I, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Radovana Karadžića*, Optužnica, 28. aprila 2000, paragraf 28.

[24] ICTY, Predmet IT-95-5/18-I, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Radovana Karadžića*, Optužnica, 28. aprila 2000, paragrafi 33-36.

[25] *Isto*, paragrafi 37-43.

[26] *Isto*, paragrafi 44-52.

[27] *Isto*, paragrafi 53-59.

članovima 3, 4 i 5 Statuta, a koje je planirao, podsticao, naredio, počinio[28] i/ili pomagao i podržavao. Svaki zločin za koji se tereti počinio je u dogovoru i saradnji sa drugim osobama, učestvujući u nekoliko povezanih udruženih zločinačkih poduhvata. Sveobuhvatni UZP trajao je od oktobra 1991. do 30. novembra 1995. godine sa krajnjim ciljem uklanjanja Bošnjaka i Hrvata sa sa pojedinih područja u Bosni i Hercegovini.[29] Paralelno sa postojanjem sveobuhvatnog UZP razvila su se još tri UZP sa ciljevima: "(1) širenje terora među civilnim stanovništvom Sarajeva provođenjem kampanje snajperskog djelovanja i granatiranja, (2) eliminacija bosanskih Muslimana u Srebrenici i (3) uzimanje osoblja UN-a za taoce."[30] Za sveobuhvatni UZP Optužnica ga tereti za genocid (po tački 1),[31] progon,[32] istrebljivanje,[33] ubistvo,[34] deportacija i nehumana djela[35] (prisilno premještanje) svjesno preuzimajući rizik da su navedeni zločini moguća posljedica realizacije cilja udruženog zločinačkog poduhvata.[36]

[28] "Kad u ovoj Optužnici koristi riječ 'počinio', tužilac nema namjeru da sugeriše da je optuženi fizički počinio bilo koji od zločina za koje se lično tereti. U kontekstu odgovornosti optuženog prema članu 7(1), riječ 'počinio' označava njegovo učešće u udruženom zločinačkom poduhvatu." ICTY, Predmet IT-95-5/18-I, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Radovana Karadžića*, Optužnica, 18. februar 2009, paragraf 5.

[29] ICTY, Predmet IT-95-5/18-I, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Radovana Karadžića*, Optužnica, 18. februar 2009, paragraf 6-8.

[30] *Isto*, paragraf 8.

[31] "...za uništenje je ciljan značajan dio grupe bosanskih Muslimana i bosanskih Hrvata, konkretno njihovo rukovodstvo, kao i znatan broj pripadnika tih dviju grupa. Namjera da se te grupe djelimično unište manifestirana je na najekstremniji način u Bratuncu, Brčkom, Foči, Ključu, Kotor-Varošu, Prijedoru, Sanskom Mostu, Višegradu, Vlasenici i Zvorniku." *Isto*, paragraf 38.

[32] "…konkretno [se] tereti za progone u sljedećim opštinama: Banja Luka, Bijeljina, Bosanska Krupa, Bosanski Novi, Bosanski Petrovac, Bratunac, Brčko, Čajniče, Donji Vakuf, Foča, Hadžići, Ilidža, Ilijaš, Kalinovik, Ključ, Kotor-Varoš, Novi Grad, Novo Sarajevo, Pale, Prijedor, Rogatica, Sanski Most, Sokolac, Višegrad, Vlasenica, Vogošća i Zvornik (dalje u tekstu: opštine), kao i progone bosanskih Muslimana iz Srebrenice." ICTY, Predmet IT-95-5/18-I, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Radovana Karadžića*, Optužnica, 18. februar 2009, paragraf 48 i pragrafi 49-60.

[33] ICTY, Predmet IT-95-5/18-I, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Radovana Karadžića*, Optužnica, 18. februar 2009, paragraf 61-64 i 66-67.

[34] *Isto*, paragraf 65.

[35] *Isto*, paragraf 68-75.

[36] "Radovan Karadžić je djelovao u dogovoru s drugim učesnicima tog zločinačkog poduhvata, uključujući: Momčila Krajišnika, Ratka Mladića, Slobodana Miloševića, Biljanu Plavšić, Nikolu Koljevića, Miću Stanišića, Momčila Mandića, Jovicu Stanišića, Franka Simatovića, Željka Ražnatovića (zvanog "Arkan") i Vojislava Šešelja. Svaka od tih osoba je svojim činjenjem ili nečinjenjem doprinijela postizanju njihovog zajedničkog cilja. Među učesnicima tog udruženog zločinačkog poduhvata bili su članovi rukovodstva bosanskih Srba; članovi SDS-a i državnih organa bosanskih Srba na republičkom, regionalnom, opštinskom i lokalnom nivou, uključujući krizne štabove, ratna predsjedništva i ratna povjereništva (dalje u tekstu: politički i državni organi bosanskih Srba); komandanti, pomoćnici komandanata, viši oficiri i načelnici jedinica Ministarstva unutrašnjih poslova Srbije (dalje u tekstu: MUP Srbije), Jugoslovenske narodne armije (dalje u tekstu: JNA), Vojske Jugoslavije (dalje u tekstu: VJ), vojske Srpske Republike Bosne i Hercegovine, koja se kasnije zvala Vojska RS (dalje u tekstu: VRS), Ministarstva unutrašnjih poslova bosanskih Srba (dalje u tekstu: MUP) i Teritorijalne odbrane bosanskih Srba (dalje u tekstu: TO) na republičkom, regionalnom, opštinskom i lokalnom nivou; i vođe srpskih paravojnih snaga i

Širenje terora među civilnim stanovništvom Sarajeva provođenjem kampanje snajperskog djelovanja i granatiranja predstavlja UZP realiziran od aprila 1992. do novembra 1995.[37] Karadžić je ovu zajedničku namjeru dijelio sa Momčilom Krajišnikom, Ratkom Mladićem, Biljanom Plavšić, Nikolom Koljevićem, Stanislavom Galićem, Dragomirom Miloševićem i Vojislavom Šešeljem.[38] Zločini su izvršavani lično i/ili pomoću drugih i koristeći se drugima za izvršenje zločina počinjenih u realizaciji postavljenog cilja i to, do približno 20. maja 1992. godine, pripadnicima JNA koji su djelovali na području Sarajeva ili je područje Sarajeva bilo u njihovoj zoni odgovornosti, pripadnicima VRS-a, a posebno pripadnicima Sarajevsko-romanijskog korpusa, kao i pripadnici drugih jedinica koje su djelovale na području Sarajeva ili je područje Sarajeva bilo u njihovoj zoni odgovornosti. Genocid počinjen da bi se eliminisali Bošnjaci u Srebrenici je izvršen realizacijom plana predviđenog udruženim zločinačkim poduhvatom koji je trajao od jula 1995. pa sve do 1. novembra 1995.[39] Pored Radovana Karadžića zajedničku namjeru za ovaj UZP dijelili su "članovi političkih i državnih organa bosanskih Srba na republičkom nivou; članovi političkih i državnih organa bosanskih Srba na regionalnom, opštinskom i lokalnom nivou na području Srebrenice, Vlasenice, Bratunca i/ili Zvornika, ili nadležni za ta područja; komandanti, pomoćnici komandanta, viši oficiri i načelnici jedinica VRS-a i MUP-a koje su djelovale na područjima u zoni odgovornosti Drinskog korpusa i/ili u opštini Trnovo, ili su ta područja bila u njihovoj zoni odgovornosti; i pripadnici jedinice MUP-a Srbije poznate pod nazivom 'Škorpioni'."[40] Zločin uzimanja talaca je UZP izvršen nad pripadnicima Ujedinjenih nacija kako bi se NATO savez prisilio da se uzdrži od vazdušnih napada na vojne ciljeve bosanskih Srba.[41] Karadžić se tereti za planiranje, podsticanje, naređivanje, i/ili pomaganje i podržavanje izvršenja zločina sa svjesnom namjerom da izvršenje planova i naređenja, odnosno, podsticanje na njihov izvršenje pretpostavljaju znatnu vjerovatnoću da će zločini

dobrovoljačkih jedinica iz Srbije i iz Bosne. Alternativno, neke ili sve te osobe nisu bile učesnici udruženog zločinačkog poduhvata, ali su ih učesnici udruženog zločinačkog poduhvata koristili da izvrše zločine počinjene u svrhu realizacije cilja tog poduhvata, kako se opisuje u nastavku teksta." ICTY, Predmet IT-95-5/18-I, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Radovana Karadžića*, Optužnica, 18. februar 2009, paragrafi 11 i 12.

[37] ICTY, Predmet IT-95-5/18-I, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Radovana Karadžića*, Optužnica, 18. februar 2009, paragrafi 15-19 i 76-82.

[38] *Isto*, paragraf 16.

[39] "Taj cilj je obuhvatao ili se u potpunosti svodio na zločine genocida (po tački 2), progona, istrebljivanja, ubistva, deportacije i nehumanih djela (prisilno premještanje)". ICTY, Predmet IT-95-5/18-I, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Radovana Karadžića*, Optužnica, 18. februar 2009, paragrafi 20 i 42-47.

[40] ICTY, Predmet IT-95-5/18-I, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Radovana Karadžića*, Optužnica, 18. februar 2009, paragraf 22.

[41] "Među učesnicima tog udruženog zločinačkog poduhvata bili su i članovi političkih i državnih organa bosanskih Srba; komandanti, pomoćnici komandanta, viši oficiri i načelnici VRS-a i MUP-a" ICTY, Predmet IT-95-5/18-I, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Radovana Karadžića*, Optužnica, 18. februar 2009, paragraf 27 i paragrafi 83-87.

biti izvršeni. Istovremeno snosi i individualnu krivičnu odgovornost kao nadređeni prema članu 7(3) Statuta za zločine za koje se tereti.[42]

Trećom izmijenjenom optužnicom podignutom 27. februara 2009. godine Radovan Karadžić se tereti za genocid, zločine protiv čovječnosti i kršenje zakona i običaja ratovanja. Ovom optužnicom potvrđene su sve optužbe navedene u optužnici podignutoj 18. februara 2009. godine.

Konačnu optužnicu protiv Radovana Karadžića tužiteljstvo je podnijelo 19. oktobra 2009. godine. Ova optužnica, koju je potpisao tužilac Serge Brammertz, sadržavala je određene izmjene u odnosu na prethodne podignute optužnice. Kvalifikacija krivičnih djela za koje se Karadžić tereti ovom optužnicom nije različita u odnosu na prethodno podignute optužnice. Neznatne razlike odnose se na priloge, odnosne, na incidente za koje se Karadžiću može pripisati odgovornost.[43]

Presuda(e)

Radovan Karadžić je, nakon podizanja Optužnice, 11. juna 2012. godine podnio zahtjev za izricanje oslobađajuće presude po svim tačkama Optužnice pozivajući se na pravilo *98bis*[44] Pravilnika o postupku i dokazima Međunarodnog suda. Tužilaštvo je dalo svoj odgovor 13. juna 2012, a pretres je održan 28. juna 2012. godine. Pretresno vijeće je, ocjenjujući dokaze sadržane u predmetu koji se odnose na djela u osnovi genocida navedena u Optužnici, zaključilo da "nema dokaza, čak i kad se uzmu u naboljem svjetlu, koji mogu biti osnova za osuđujuću presudu za genocid počinjen u opštinama za koji se optuženi

[42] "Najkasnije od marta 1992. do približno 19. jula 1996. godine, Radovan Karadžić je bio najviša civilna i vojna vlast u RS-u. U svojstvu predsjednika SDS-a, člana Savjeta za nacionalnu bezbjednost RS-a, člana i predsjednika Predsjedništva i proširenog Predsjedništva RS-a, predsjednika RS-a i vrhovnog komandanta oružanih snaga RS-a, i shodno svojim de facto ovlaštenjima priznatog vođe bosanskih Srba, bio je nadređen snagama bosanskih Srba i političkim i državnim organima bosanskih Srba koji su učestvovali u zločinima za koje se kao optuženi tereti u ovoj Optužnici, i vršio je efektivnu kontrolu nad tim snagama i organima." ICTY, Predmet IT-95-5/18-I, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Radovana Karadžića*, Optužnica, 18. februar 2009, paragraf 33.

[43] Određene izmjene vezane za pripisivost odgovornosti sadržane su u: ICTY, Predmet IT-95-5/18-I, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Radovana Karadžića*, Optužnica, 19. oktobar 2009: Prilog A - Ubijanja koja se ne dovode u vezu sa zatočeničkim objektima; Prilog B - Ubijanja koja se dovode u vezu sa zatočeničkim objektima; Prilog C - Zatočenički objekti; Prilog D - Uništavanje spomenika kulture i sakralnih objekata; Prilog E - Ubijanja u Srebrenici; Prilog F - Snajperski incidenti u Sarajevu; Prilog G - Incidenti granatiranja u Sarajevu.

[44] "Pravilo 98bis Pravilnika o postupku i dokazima Međunarodnog suda određuje da optuženi može nakon završetka izvođenja dokaza Tužilaštva podnijeti zahtjev za oslobađajuću presudu po jednoj ili više tačaka navedenih u optužnici. Nakon što sasluša argumente strana u postupku, Pretresno vijeće može donijeti oslobađajuću presudu po bilo kojoj od tačaka optužnice ukoliko nema dokaza koji mogu biti osnova za osuđujuću presudu." http://www.icty.org/bcs/press/usmena-odluka-na-osnovu-pravila-98bis-u-predmetu-protiv-vojislava-%C5%A1e%C5%A1elja-bi%C4%87e-doneta-4-maja.

tereti prema članu 4(3) Statuta",[45] te je izreklo oslobađajuću presudu za ovu tačku Optužnice. Tužilaštvo Međunarodnog suda podnijelo je Žalbu na oslobađajuću presudu po tački 1 Optužnice, koju je 28. juna 2012. godine usmeno izreklo Pretresno vijeće, ističući da je ovo vijeće pogriješilo u primjeni prava, odnosno u utvrđivanju činjenica kada se bavilo pitanjem *actusa reusa* genocida, i to za ubijanje, nanošenje teških tjelesnih ili duševnih povreda i smišljeno nametanje životnih uvjeta sračunatih da dovedu do fizičkog uništenja. Žalbeno vijeće je, odlučujući po žalbi Tužilaštva, utvrdilo da je u Oslobađajućoj presudi Pretresno vijeće ispravno zaključilo da dokazi o izvršenim ubijanjima *jesu* dovoljni da dokažu *actuse reus*[46], ali da je pogriješilo u utvrđivanju činjenica kada je zaključilo da dokazi nisu bili dovoljni za utvrđivanje djela nanošenja teških tjelesnih i duševnih povreda[47] i djela smišljeno nametnutih životnih uvjeta sračunatih na uništenje što predstavljaju djela u osnovi genocida, te da su te greške dovela do neizvršenja pravde.[48] Žalba Tužilaštva se dalje odnosila na zaključak Pretresnog vijeća da dokazi nisu bili dovoljni kako bi se van razumne sumnje zaključilo da su djela u osnovi genocida počinjena s genocidnom namjerom.[49] Žalbeno vijeće je zaključilo da je Pretresno vijeće pogriješilo zaključivši da nema dokaza da su Karadžić i drugi koji su bili učesnici UZP-a imali genocidnu namjeru i da je ta greška, također, dovela do neostvarenja pravde.[50] Na osnovu utvrđenih činjenica Žalbeno vijeće je poništilo zaključak Pretresnog vijeća da dokazi ne upućuju da su Bošnjaci i Hrvati pretrpjeli teške tjelesne ili duševne povrede i da su im nametnuti životni uslovi sračunati na to da ih unište, te poništilo zaključak Pretresnog vijeća da Radovan Karadžić i drugi učesnici udruženog zločinačkog poduhvata nisu imali genocidnu namjeru. U Haagu je 11. jula 2013. godine izrečena presuda po pravilu *98bis* Pravilnika u predmetu protiv Radovana Karadžića kojom je zaključeno da je Pretresno vijeće napravilo propust oslobodivši Karadžića optužbe za genocid u navedenim općinama, te shodno tome, pitanje krivice u odnosu na krivična djela genocida počinjena u ovim područjima ostaje otvoreno.[51] Ovom presudom poništena je oslobađajuća presuda[52] i uvedene su optužbe po tački 1 Optužnice.[53] Predmet je vraćen Pretresnom vijeću na nastavak suđenja.

---

[45] ICTY, Predmet IT-95-5/18-AR98bis.1, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Radovana Karadžića*, Presuda, 11. juli 2013, paragraf 3.
[46] *Isto*, paragraf 25.
[47] *Isto*, paragraf 38.
[48] *Isto*, paragraf 50.
[49] *Isto*, paragraf 52.
[50] *Isto*, paragraf 101.
[51] *Isto*, paragraf 115.
[52] Karadžić je 28. juna 2012. godine oslobođen optužbi sadržanih tačkom 1 Optužnice. Tužilaštvo je 25. septembra 2012. uložilo žalbu na oslobađajuću presudu. Presuda izrečena 11. jula 2013. godine odnosi se na žalbu tužiteljstva po ovoj oslobađajućoj presudi.
[53] "Žalbeno vijeće poništava Oslobađajuću presudu koju je Pretresno vijeće izreklo Radovanu Karadžiću za genocid u Opštinama po tački 1 Optužnice i ponovno uvodi optužbe protiv Radovana Karadžića po tački 1 Optužnice … i vraća predmet Pretresnom vijeću na daljnje postupanje u skladu s ovom Presudom." ICTY, Predmet IT-95-5/18-AR98bis.1, *Tužilac*

Nakon 499 sudskih dana koliko je trajao proces, 337 svjedoka koje je izvelo Tužiteljstvo, 248 svjedoka odbrane, tri svjedoka koja je pozvalo Vijeće, 6.671 dokaznih predmeta tužilaštva i 4.807 dokaznih predmeta odbrane, sudija O-Gon Kwon kao predsjedavajući sudskog vijeća, 24. marta 2016. izrekao je Presudu Pretresnog vijeća u predmetu *Radovan Karadžić*. Presudu čine četiri toma koji sadrže 2.607 stranica teksta. Prvi tom sadrži četiri cjeline. U prvoj cjelini sadržani su podaci o optuženom i optužbama koje su podnesene protiv njega, te opća razmatranja u vezi sa dokazima. U drugoj cjelini općeg pregleda sadržani su dijelovi koji se odnose na historijski kontekst, političke i ustavne strukture bosanskih Srba, vojne i policajske strukture bosanskih Srba, pravosudni sistem i međunarodne mirovne pregovore. Treća cjelina odnosi se na mjerodavno pravo i sadrži dio koji se odnosi na uslove i obilježja krivičnih djela za koja se optuženi tereti i pravne standarde za individualnu krivičnu odgovornost. Četvrtu cjelinu predstavljaju zaključci koji se odnose na općine obuhvaćene optužnicom, što se nastavlja i u drugom tomu. Treći tom sadrži zaključke koji se odnose na Sarajevo, a četvrti tom zaključke koji se odnose na Srebrenicu.

Sveobuhvatni udruženi zločinački poduhvat

Razmatrajući iznesene dokaze prilikom donošenja Presude Pretresno vijeće se, prije svega, bavilo sveobuhvatnim udruženim zločinačkim poduhvatom, odnosno, tvrdnjama Tužilaštva da je Karadžić "najkasnije od oktobra 1991. do 30. novembra 1995. godine učestvovao u sveobuhvatnom UZP-u da se stanovništvo muslimanske i hrvatske nacionalnosti trajno ukloni s područja Bosne i Hercegovine na koja su bosanski Srbi polagali pravo, sredstvima koja su uključivala činjenje sljedećih zločina: genocid, progon, istrebljivanje, ubistvo, deportacija i nehumana djela (prisilno premještanje)"[54], te da su zločini izvršeni na području općina: Bijeljina, Bratunac, Brčko, Foča, Rogatica, Sokolac, Višegrad, Vlasenica i Zvornik u istočnoj Bosni i Hercegovini; Banja Luka, Bosanski Novi, Ključ, Prijedor i Sanski Most u Autonomnoj Regiji Krajina ("ARK"); Hadžići, Ilidža, Novi Grad, Novo Sarajevo, Pale i Vogošća na području Sarajeva.[55] Vijeće je zaključilo da su se ove općine, od marta mjeseca 1992. do kraja 1992. godine, nalazile pod kontrolom srpskih snaga i da je na njihovom području postojao organizovani i sistematski obrazac izvršenja zločina.[56] Prilikom

Međunarodnog suda protiv Radovana Karadžića, Pred Žalbenim vijećem, Presuda, 11. juli 2013, paragraf 117.

[54] ICTY, Predmet IT-95-5/18-T, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Radovana Karadžića*, Pred Pretresnim vijećem, Presuda, 24. mart 2016, paragraf 592.

[55] *Isto*.

[56] "Pretresno vijeće konstatuje da su stvaranje paralelnih političkih i državnih struktura bosanskih Srba, kampanja nasilnog preuzimanja opština i protjerivanje nesrba bili pažljivo koordinisani, da su optuženi i rukovodstvo bosanskih Srba njima upravljali i da su predstavljali njihovu konačnu namjeru. Da bi se ostvarili ti ciljevi, optuženi i rukovodstvo bosanskih Srba objavili su i promovisali precizna uputstva u obliku Instrukcija za Varijantu A/B i Strateških ciljeva. Vijeće je ocijenilo dokaze izvedene u vezi sa djelima i ponašanjem optuženog i drugih navodnih

zauzimanja područja ovih općina civili su ubijani ili su umirali usljed teških posljedica premlaćivanja. Nerijetko su vršena i masovna pogubljenja zarobljenih civila.[57] Zločini su izvršeni sa diskriminatornom namjerom jer su žrtve birane na osnovu njihovog nacionalnog identiteta. Ogroman broj stanovnika sa područja ovih općina prisilno je raseljen iz svojih domova na druge lokacije u Bosni i Hercegovini ili u treće zemlje.[58] Imovina im je bila oduzeta, opljačkana i razrušena. Stanovnici koji nisu bili protjerani bili su uhapšeni i zatočeni. Hiljade civila protupravno su bili zatočenu u 50 zatočeničkih objekata u općinama koje se Karadžiću stavljaju na teret. Zatočenici su držani u nehumanim uvjetima i bili su podvrgnuti mučenju, premlaćivanjima, fizičkom i psihičkom zlostavljanju, silovanjima i drugim djelima seksualnog nasilja, nanesene su im teške duševne ili fizičke patnje, te su bili prisiljavani da rade na linijama fronta ili su korišteni kao živi štit.

Pretresno Vijeće je u izrečenoj Presudi zaključilo da u općinama Bratunac, Foča, Ključ, Prijedor, Sanski Most, Vlasenica i Zvornik nije dokazano van svake razumne sumnje postojanje genocidne namjere optuženog, kao ni članova UZP-a ili fizičkih počinilaca zločina, odnosno, nije dokazana namjera djelimičnog ili potpunog uništenja grupe kao takve.[59] S obzirom da se nalazio u samom vrhu

---

pripadnika sveobuhvatnog UZP-a u svjetlu sistematskog i organizovanog načina na koji su zločini počinjeni u svakoj od opština. Na toj osnovi Vijeće konstatuje da je između oktobra 1991. i novembra 1995. godine postojao zajednički plan da se činjenjem zločina bosanski Muslimani i bosanski Hrvati trajno uklone sa teritorija na koje su bosanski Srbi polagali pravo. Optuženi, kao i Momčilo Krajišnik, Nikola Koljević, Biljana Plavšić, Ratko Mladić, Mićo Stanišić, Momčilo Mandić, Željko Ražnatović (Arkan) i Vojislav Šešelj bili su među onim osobama koje su djelovale na osnovu tog zajedničkog plana i dijelile namjeru za zločine koji sačinjavali dio plana." ICTY, Predmet IT-95-5/18-T, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Radovana Karadžića*, Pred Pretresnim vijećem, Sažetak presude, 24. mart 2016.

[57] "Za 26 incidenata ubijanja u prilogu optužnice Vijeće konstatuje da je dokazano obilježje krivičnog djela ubijanja masovnih razmjera i tome odgovarajuća namjera i da ta ubijanja stoga predstavljaju istrebljenje." ICTY, Predmet IT-95-5/18-T, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Radovana Karadžića*, Pred Pretresnim vijećem, Presuda, 24. mart 2016, paragraf 6047; Vidjeti još: ICTY, Predmet IT-95-5/18-I, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Radovana Karadžića*, Optužnica, 19. oktobar 2009, Prilog A.

[58] "Vijeće je utvrdilo da je optuženi, zajedno s učesnicima tog sveobuhvatnog UZP-a, namjeravao da taj cilj bude ostvaren putem činjenja krivičnih djela deportacije, nehumanih djela (prisilnog premještanja) i progona (putem djela u njegovoj osnovi, odnosno protivpravnog zatočenja i nametanja i održavanja restriktivnih i diskriminatornih mjera) kao zločina protiv čovječnosti. Taj zajednički plan doveo je do toga da ogromna većina nesrpskog stanovništva u Opštinama bude otjerana i iz temelja je promijenio etničku mapu stanovništva na tim teritorijama. Muslimansko i hrvatsko stanovništvo u Bosni i Hercegovini takođe je bilo izloženo zvjerskim zločinima za koje je Vijeće utvrdilo da ih je optuženi mogao predvidjeti prilikom provođenja zajedničkog plana tog sveobuhvatnog UZP-a. Hiljade civila su bile žrtve progona, ubistva i istrebljivanja i do dana današnjeg pate od posljedica tih zločina. Ti zločini su počinjeni tokom ili nakon preuzimanja vlasti u Opštinama od strane srpskih snaga i u desetinama zatočeničkih objekata u kojima su nesrbi bili protivpravno zatočeni." ICTY, Predmet IT-95-5/18-T, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Radovana Karadžića*, Pred Pretresnim vijećem, Presuda, 24. mart 2016, paragraf 6047.

[59] ICTY, Predmet IT-95-5/18-T, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Radovana Karadžića*, Pred Pretresnim vijećem, Presuda, 24. mart 2016, paragraf 6000.

političkih, državnih i vojnih struktura Karadžić je podržao sprovođenje ciljeva sveobuhvatnog UZP-a zasnovanog na zauzimanju teritorija i prisilnom premještanju i protjerivanju nesrpskog stanovništva, te počinjenje zločina predviđenim zajedničkim planom. Uzimajući u obzir činjenicu da su oružane i policijske formacije bile pod komandom kriznih štabova kojima je optuženi bio nadređeni, zločini koje su počinile ove formacije pripisuju se pripadnicima UZP-a, pa time i samom Karadžiću. Istovremeno, rađeno je smišljeno i svjesno obmanjivanje javnosti i dovođenja u zabludu međunarodnih organizacija poricanjem i negiranjem izvršenih zločina, te "prevarantskim prikazivanjem stvarnosti"[60] kako bi se stvorilo okruženje u kojem je moguće nastaviti izvršenje plana i ostvarivanje cilja sveobuhvatnog UZP-a. Vijeće je konstatovalo da je izvršenje ubistava, istrebljenje i progon[61] moglo biti predvidiva posljedica zbog čega je Radovanu Karadžiću pripisana individualna krivična odgovornost za zločine protiv čovječnosti (progon, istrebljenje, ubistvo, deportaciju i prisilno premještanje po članu 7(1) Statuta) i kršenje zakona i običaja ratovanja (ubistvo), ali se po tački 1 Optužnice ne smatra krivim za genocid izvršen na području sedam navedenih općina.

Udruženi zločinački poduhvat za Sarajevo

Pretresno vijeće neosporno je utvrdilo činjenicu da je od kraja maja 1992. do oktobra 1995. godine civilno stanovništvo grada Sarajeva bilo izloženo kampanjama granatiranja i snajperskog djelovanja izvođenim od strane snaga Sarajevsko-romanijskog korpusa. Jednice ovog korpusa su tokom cijelog tog perioda držale grad pod opsadom i izlagale ga djelovanju neselektivne i prekomjerne vatre artiljerijskog i pješadijskog naoružanja, te na taj način počinile zločine ubistva, protupravnih napada na civile i terorisanje.[62]

Radovan Karadžić je imao ulogu u zločinima počinjenim na području Sarajeva i prevashodno je odgovoran za ubistva, protivpravne napade na civile i nasilja s primarnim ciljem širenja terora među civilnim stanovništvom.[63] Ova krivična djela počinio je putem učešća u udruženom zločinačkom poduhvatu "da se pokrene i provede kampanja snajperskog djelovanja i granatiranja usmjerena protiv civilnog stanovništva Sarajeva, čiji je primarni cilj bio širenje terora među civilnim stanovništvom".[64] Karadžić je namjeru da se počini svaki od zločina dijelio s drugima koji su u tom UZP-u vezanom za Sarajevo djelovali u dogovoru s

[60] ICTY, Predmet IT-95-5/18-T, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Radovana Karadžića*, Pred Pretresnim vijećem, Sažetak Presude, 24. mart 2016.
[61] Okrutno postupanje, prisilni rad na liniji fronta, korištenje nesrba kao živih štitova, oduzimanje i pljačka imovine i bezobzirno razaranje privatne imovine, uključujući i kulturne i vjerske objekte.
[62] ICTY, Predmet IT-95-5/18-T, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Radovana Karadžića*, Pred Pretresnim vijećem, Presuda, 24. mart 2016, paragrafi 2062-2626.
[63] *Isto*, paragraf 4636.
[64] *Isto*, paragraf 4637.

njim, a među kojima su, pored ostalih, bili Momčilo Krajišnik, Ratko Mladić, Biljana Plavšić, Nikola Koljević, Stanislav Galić, Dragomir Milošević i Vojislav Šešelj čineći zločine lično i/ili tako što su za njihovo izvršenje koristili snage koje su učestvovale u napadu na Sarajevo.[65]

Udruženi zločinački poduhvat za uzimanje talaca

NATO udari na vojne mete na Palama izvedeni 26. maja 1995. uslovile su osvetu od strane VRS-a koja je za posljedicu imala zatočenje osoblja UNPROFOR-a i UNMO-a i njihovo korištenje kao taoca. Osoblje mirovnih snaga odvedeno je na lokacije od vojnog značaja kako bi se spriječili udari snaga NATA po tim lokalitetima.[66] Pored toga, ovo osoblje bilo je izloženo prijetnjama ubistvima u slučaju nastavka napada NATO snaga o čemu je bio obaviješten UN.[67] Zadnji taoci oslobođeni su 18. juna iste godine. S obzirom da osoblje UN nije uzelo aktivno učešće u neprijateljstvima imali su pravo na zaštitu po Zajedničkom članu 3, uključujući i odredbu kojom se zabranjuje uzimanje talaca. U Presudi Pretresnog vijeća zaključeno je van razumne sumnje "da je postojao udruženi zločinački poduhvat čiji je zajednički cilj bio da se pripadnici UN-a uzmu kao taoci kako bi se NATO prisilio da se uzdrži od vazdušnih napada na mete bosanskih Srba. Zajednički cilj ostvaren je nakon vazdušnih napada NATO-a 25. i 26. maja 1995. godine, a okončan je kada su svi pripadnici UN-a oslobođeni. U udruženi zločinački poduhvat bilo je uključeno više osoba, između ostalih i optuženi [Karadžić, op.a], [te] Mladić, Krajišnik i Milovanović."[68]

Udruženi zločinački poduhvat za Srebrenicu

Pretresno vijeće je utrvdilo da je već od početka oktobra 1991. godine postojao zajednički plan o trajnom uklanjanju pripadnika pojedinih nacionalnih skupina, u prvom redu Bošnjaka, sa određenih područja i to izvršenjem zločina - ubijanjem i prisilnim premještanjem.[69] Područje od posebnog značaja bilo je Podrinje što je uslovilo napade na mjesta naseljena stanovništvom bošnjačke

[65] *Isto*, paragraf 4637.

[66] "… naređenje koje je optuženi odobrio i u kojem se navodi da se, na osnovu informacija da NATO namjerava da nastavi da izvodi vazdušne udare protiv važnih ciljeva u RS, zarobljeni pripadnici UNPROFOR-a trebaju razoružati i razmjestiti 'u rejonima komandnih mjesta, vatrenih položaja i drugih potencijalnih ciljeva po kojima bi mogao biti izvršen vazdušni udar'." ICTY, Predmet IT-95-5/18-T, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Radovana Karadžića*, Pred Pretresnim vijećem, Presuda, 24. mart 2016, paragraf 5860.

[67] "Nakon što su uzeti taoci, optuženi je javno upozorio da se ne pribjegava vojnoj intervenciji kako bi se taoci oslobodili, izjavivši da bi se to završilo 'katastrofom' i 'krvoprolićem'." ICTY, Predmet IT-95-5/18-T, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Radovana Karadžića*, Pred Pretresnim vijećem, Sažetak presude, 24. mart 2016.

[68] ICTY, Predmet IT-95-5/18-T, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Radovana Karadžića*, Pred Pretresnim vijećem, Sažetak presude, 24. mart 2016.

[69] ICTY, Predmet IT-95-5/18-T, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Radovana Karadžića*, Pred Pretresnim vijećem, Presuda, 24. mart 2016, paragraf 5679.

nacionalnosti odmah po otpočinjanju agresije. Prema Direktivi br. 4 koju je VRS izdala u novembru 1992. godine razrađena je vojna strategija kako bi Bošnjaci bili prisiljeni da napuste šire područje Srebrenice.[70] U skladu sa strategijom VRS je u proljeće 1993. godine preduzela ofanzivu kojom je stanovništvo bošnjače nacionalnosti sa područja općina Vlasenica i Bratunac protjerano u Srebrenicu. Ofanziva je okončana intervencijom Vijeća sigurnosti UN-a koje je Rezolucijom 819 proglasilo Srebrenicu sigurnom zonom UN-a.[71] To je motiviralo civilno stanovništvo okolnih područja da spas potraže u enklavi. U martu 1995. godine Radovan Karadžić izdao je Direktivu broj 7 kojom naređuje Drinskom korpusu: "planskim i osmišljenim borbenim aktivnostima stvoriti uslove totalne nesigurnosti, nepodnošljivosti i besperspektivnosti daljnjeg opstanka i života mještana u Srebrenici i Žepi".[72] Realizacija direktive podrazumijevala je plansko restriktivno odobravanje zahtjeva za dostavu humanitarne pomoći, te na taj način "smanjiti i ograničiti logističku podršku snaga UNPROFOR-a u enklavama i dotur materijalnih sredstava muslimanskom životu, i učiniti ih ovisnim od naše dobre volje, a istovremeno izbeći osudu međunarodne zajednice i svetskog javnog mnenja".[73] Na ovaj način nameću se katastrofalni i neizdrživi uvjeti života u srebreničkoj enklavi prenapučenoj stanovništvom.

Vijeće je utvrdilo postojanje konkretnog plana, te da su Mladić, Živanović, Krstić, Popović i Kosorić dijelili zajednički cilj da se eliminišu Bošnjaci u Srebrenici. Realizacija ovog cilja pretpostavljala je izvršenje masovnih ubistava. Tako je iz kolone koja se kretala u pravcu Tuzle zatočeno 1.500-2.000 muškaraca koji su držani u blizini Konjević Polja, dok je dio zatočenika držan na livadi u Sandićima i na fudbalskom stadionu u Novoj Kasabi. Odavde je jedan dio zatočenika odveden u Bratunac ili u skladište u Kravici gdje je ubijeno između 755 i 1.016 muškaraca.[74] Istovremeno, vršena su masovna ubistva više hiljada zarobljenih muškaraca koji su prebačeni autobusima iz Bratunca u Zvornik gdje su kratko vrijeme držani u školama u Orahovcu, Petkovcima, Ročeviću i Kuli, kao i u domu kulture u Pilici, a zatim su poubijani širom područja općine Zvornik i to na poljani u Orahovcu, brani u Petkovcima, obali Drine u blizini Kozluka i vojnoj ekonomiji Branjevo. Masovna ubistva

[70] *Isto*, paragraf 5680.
[71] *Isto*, paragraf 5680.
[72] *Isto*, paragraf 4980.
[73] *Isto*.
[74] "Te večeri, Miroslav Deronjić, koga je optuženi dva dana ranije postavio za civilnog povjerenika za srpsku opštinu Srebrenica, požalio se Načelniku bezbjednosti Glavnog štaba Ljubiši Beari zbog prisustva autobusa punih zatočenika koji su parkirani po cijelom Bratuncu, što je izazvalo zabrinutost među bratunačkim stanovništvom. Oko 8 sati uveče, Deronjić je razgovarao sa optuženim, koji ga je pitao, 'koliko hiljada?' Deronjić je odgovorio, 'oko dvije za sad […] ali biće još u toku noći'. Optuženi je potom rekao Deronjiću da 'sva roba mora biti smještena u magacine prije dvanaest sutra […] ne u magacine tu, nego negdje drugo'." ICTY, Predmet IT-95-5/18-T, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Radovana Karadžića*, Pred Pretresnim vijećem, Presuda, 24. mart 2016, paragraf 5710.

vršena su i u Potočarima, na livadi u Sandićima i u školi u Lukama kod Tišće, na obali rijeke Jadar, kao i ispred škole "Vuk Karadžić" u Bratuncu, ali i u Snagovu, Bišini i Trnovu. Ubijeno je najmanje 5.115 muškaraca.[75] Pretresno vijeće je uvjereno da je postojao plan da se svi vojno sposobni muškarci i dječaci bošnjačke nacionalnosti iz Srebrenice pobiju,[76] a realizaciju plana nadgledao je i sprovodio velik broj oficira VRS-a na svim nivoima komandne hijerarhije, od Glavnog štaba do pripadnika bataljona koji su bili u sastavu Zvorničke i Bratunačke brigade,[77] a koji su dijelili prošireni zajednički cilj da se počine ubistva,[78] istrebljenje i progon. Pretresno vijeće je utvrdilo da su "snage bosanskih Srba energično progonile pripadnike kolone, kao i da su bile vrlo uporne u sprovođenju namjere da pobiju sve muškarce bosanske Muslimane koje su bosanski Srbi zarobili, bez obzira na to da li se radilo o borcima ili civilima, kao i bez obzira na to da li su oni zarobljeni ili su se sami predali pošto su napustili kolonu. Pretresno vijeće smatra da to, u kombinaciji sa načinom na koji je ubijanje izvršeno, kao i sa sistematskom i dobro organizovanom prirodom tog ubijanja, pokazuje jasnu namjeru da se vojno sposobni muškarci Muslimani iz Srebrenice svi do jednog pobiju što je jednako namjeri da se bosanski Muslimani iz Srebrenice unište. Uz napomenu da ubijanje svih vojno sposobnih muškaraca iz određene grupe ljudi ima za posljedicu ozbiljne implikacije u pogledu mogućnosti stvaranja potomstva, što može dovesti do izumiranja grupe o kojoj je riječ, Pretresno vijeće konstatuje da jedini razuman zaključak koji se iz toga može izvući jeste taj da su pripadnici snaga bosanskih Srba koji su organizovali i koordinirali ovu operaciju imali namjeru da unište bosanske Muslimane iz Srebrenice kao takve."[79] Tokom trajanja operacije Karadžić je dobijao informacije najčešće iz kontakata sa visokim oficirima VRS, kao i pismenim izvještavanjem putem borbenih izvještaja, o svim događajima na terenu.[80] Sa pozicije predsjednika RS i vrhovnog komandanta VRS-a znao je da jedinice VRS-a drže

[75] ICTY, Predmet IT-95-5/18-T, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Radovana Karadžića*, Pred Pretresnim vijećem, Presuda, 24. mart 2016, paragraf 5519.

[76] Popović je rekao Momiru Nikoliću da balije treba sve pobiti. ICTY, Predmet IT-95-5/18-T, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Radovana Karadžića*, Pred Pretresnim vijećem, Presuda, 24. mart 2016, paragrafi 5049, 5050, 5702, 5731.

[77] Beara, Popović i Nikolić bili su stalno prisutni i nadzirali tok operacije u period od 14. do 16. jula kada su vršena masovna ubijanja na području općine Zvornik. ICTY, Predmet IT-95-5/18-T, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Radovana Karadžića*, Pred Pretresnim vijećem, Presuda, 24. mart 2016, paragraf 5714.

[78] ICTY, Predmet IT-95-5/18-T, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Radovana Karadžića*, Pred Pretresnim vijećem, Presuda, 24. mart 2016, paragrafi 5669, 5798, 5814, 5823.

[79] *Isto*, paragraf 5669.

[80] "U potpunosti upoznat sa operacijom ubijanja koja je bila u toku … 14. jula [je] proglasio ratno stanje na području opštine Srebrenica–Skelani, što je u praksi dopustilo oružanim snagama raspoređenim u zoni odgovornosti Drinskog korpusa da koriste sve ljudske i materijalne resurse a da pritom ne moraju da se pridržavaju komplikovanih pravila procedure, što je olakšalo sprovođenje operacije ubijanja koja je bila u toku." ICTY, Predmet IT-95-5/18-T, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Radovana Karadžića*, Pred Pretresnim vijećem, Presuda, 24. mart 2016, paragraf 5779.

zatočenim na području Srebrenice vrlo značajan procenat muškaraca i imao je moć da interveniše kako bi se spriječilo da budu pobijeni.[81] Naprotiv, on je "lično naredio da se zatočeni muškarci, bosanski Muslimani, koji su tada držani u Bratuncu prebace na drugo mjesto; oni su potom odvedeni u Zvornik i ubijeni."[82]

Vijeće je zaključilo da zajednički cilj UZP-a vezanog za Srebrenicu podrazumijeva dva različita, ali međusobno povezana aspekta: ubijanje muškaraca i dječaka, i prisilno uklanjanje žena, djece i starijih muškaraca.[83] Mladić, Živanović, Krstić, Popović i Kosorić dijelili su zajednički cilj da se Bošnjaci iz Srebrenice eliminišu prisilnim uklanjanjem žena, djece i starijih muškaraca.[84] Operaciju ubijanja zatočenih muškaraca su "nadgledali i na terenu provodili brojni oficiri VRS-a na svim nivoima komandne hijerarhije, od Glavnog štaba do pripadnika bataljona Zvorničke i Bratunačke brigade. U vezi s tim, Vijeće takođe ima u vidu sveprisutnost oficira bezbjednosti iz Glavnog štaba, Drinskog korpusa i Zvorničke brigade—odnosno Beare, Popovića i Drage Nikolića—na lokacijama ubijanja širom Zvornika u periodu od 14. do 17. jula 1995. godine. Vijeće takođe podsjeća, kako je gore opisano, da su razne jedinice MUP-a i VRS-a—uključujući 10. diverzantski odred koji je bio neposredno podređen Glavnom štabu—učestvovale u provođenju tog plana."[85] Također, Vijeće je zaključilo da su Mladić, Beara i Popović dijelili prošireni zajednički cilj da se Bošnjaci iz Srebrenice eliminišu masovnim ubijanjem.[86]

Zaključak

Analizirajući stavove i zaključke sudskih Vijeća koja su procesuirala optuženog Radovana Karadžića u predmetu vođenom pred Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju pod oznakom ICTY IT-95-5/18, može se uočiti njihova nedosljednost u tumačenju iznesenih činjeničnih dokaza u postupku utvrđivanja počinjenja genocida u općinama (Bratunac, Foča, Ključ,

[81] "Štaviše, kada je Pandurević 16. jula izvijestio da je otvorio koridor da bi omogućio prolazak pripadnicima kolone koji još uvijek nisu bili zarobljeni niti su se predali, Karišik je odmah poslat da to istraži a koridor je u roku od jednog dana zatvoren… [Karadžić se] u komunikaciji sa međunarodnim novinarima hvalio otvaranjem koridora, ali [da] je na sjednici Skupštine bosanskih Srba zatvorenoj za javnost, koja je održana nekoliko sedmica kasnije, izrazio žaljenje što su muškarci bosanski Muslimani uspjeli da prođu kroz linije bosanskih Srba. Shodno tome, … jedini razuman zaključak koji se može izvući iz takvih dokaza jeste taj da je optuženi sa Mladićem, Bearom i Popovićem dijelio namjeru da svi vojno sposobni muškarci bosanski Muslimani iz Srebrenice budu pobijeni, što je … jednako namjeri da se bosanski Muslimani iz Srebrenice unište kao takvi." ICTY, Predmet IT-95-5/18-T, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Radovana Karadžića*, Pred Pretresnim vijećem, Presuda, 24. mart 2016.

[82] ICTY, Predmet IT-95-5/18-T, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Radovana Karadžića*, Pred Pretresnim vijećem, Presuda, 24. mart 2016, paragraf 5818.

[83] *Isto*, paragraf 5678.

[84] *Isto*, paragraf 5733.

[85] *Isto*, paragraf 5735.

[86] *Isto*, paragraf 5737.

Prijedor, Sanski Most, Vlasenica i Zvornik) Republike Bosne i Hercegovine u kojima su izvršeni zločini nesagledivih razmjera i oblika. To se eklatantno uočava u izricanju Odluke po pravilu *98bis* Pravilnika o postupku i dokazima Međunarodnog suda, gdje su Pretresno i Žalbeno vijeće iznijeli različite stavove u pogledu ocjenjivanja dokaza iz spisa koji se odnose na genocid počinjen u navedenim bosanskohercegovačkim općinama. Naime, nakon podnošenja zahtjeva optuženog Radovana Karadžića za izricanje oslobađajuće presude po svim tačkama Optužnice pozivajući se na pravilo *98bis* Pravilnika na pretresu održanom 28. juna 2012. godine. Pretresno vijeće je, ocjenjujući dokaze sadržane u predmetu koji se odnose na djela u osnovi genocida navedena u Optužnici, izreklo oslobađajuću presudu za tačku Optužnice koja se odnosi na navedene općine ističući kako ne postoje dokazi na osnovu kojih se može izreći osuđujuća presuda za genocid počinjen u opštinama za koji se optuženi tereti prema članu 4(3) Statuta. Po Žalbi Tužilaštva na ovakvu Odluku odlučivalo je Žalbeno Vijeće koje je, ocjenjujući iste činjenične dokaze, zaključilo da Pretresno vijeće nije dobro procijenilo dokaze Tužilaštva u dokazivanju određenih genocidnih djela.[87] Vijeće je razmotrilo dokaze o počinjenim krivičnim djelima poput ubistava, premlaćivanja, silovanja i djela seksualnog nasilja.[88] Navedeni dokazi koji potvrđuju da su zatočenici udarani i teško premlaćivani sve dok ne bi izgubili svijest, te da su ta premlaćivanja za posljedicu imala ozbiljne povrede, uključujući prelome rebara, prelome lobanje, prelome vilične kosti, prelome kičmenih pršljenova i potrese mozga, mogli bi pokazati da je nad ovim zatočenicima izvršeno genocidno djelo - nanošenje teških tjelesnih ili duševnih povreda, te da nijedan razuman presuditelj o činjenicama ne može doći do drugačijeg zaključka.[89] Također, Žalbeno vijeće je navelo dokaze da su zatočenici

[87] "Žalbeno vijeće poništava zaključak Pretresnog vijeća da dokazi u spisu, uzeti u najboljem svjetlu, ne bi omogućili izvođenje zaključka da su bosanski Muslimani i/ili bosanski Hrvati pretrpjeli teške tjelesne ili duševne povrede ili da su im nametnuti životni uslovi sračunati na to da ih unište. Žalbeno vijeće takođe poništava zaključak Pretresnog vijeća da dokazi u spisu, uzeti u najboljem svjetlu, nisu bili dovoljni da se zaključi da su Karadžić i drugi koji su prema navodima bili učesnici UZP-a imali genocidnu namjeru. Na kraju, Žalbeno vijeće odbija ostale Karadžićeve tvrdnje u vezi s Oslobađajućom presudom. U tim okolnostima Pretresno [greška u prevodu: treba da stoji kao u original na engleskom jeziku: Žalbeno – op. a. M.A.H] vijeće smatra da je Pretresno vijeće pogriješilo kada je, na osnovu pravila 98bis Pravilnika, oslobodilo Karadžća od optužbe za genocid u Opštinama. Žalbeno vijeće ističe da je do zaključaka u vezi s dokazima predočenim Pretresnom vijeću došlo tako što ih je uzelo u najboljem svjetlu i nije ocjenjivalo njihovu vjerodostojnost. To je zadatak Pretresnog vijeća u prvostepenom postupku nakon što mu budu predočeni Karadžićevi dokazi u vezi s tačkom 1 Optužnice. Shodno tome, pitanje Karadžićeve krivice u odnosu na krivična djela genocida počinjena u Opštinama ostaje otvoreno." ICTY, Predmet IT-95-5/18-AR98bis.1, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Radovana Karadžića*, Presuda, 11. juli 2013, paragrafi 115-116.

[88] ICTY, Predmet IT-95-5/18-AR98bis.1, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Radovana Karadžića*, Presuda, 11. juli 2013, paragrafi 21-26.

[89] "Žalbeno vijeće podsjeća na to da član 4(2)(b) Statuta predviđa da 'nanošenje teške tjelesne ili duševne povrede pripadnicima grupe' predstavlja djelo u osnovi krivičnog djela genocida. Žalbeno vijeće MKSR-a zaključilo je da tipični primjeri teških tjelesnih povreda kao djela u osnovi genocida uključuju mučenje, silovanje i fizičko nasilje bez smrtnih posljedica koje uzrokuju unakaženost ili teške povrede vanjskih ili unutrašnjih organa." ICTY, Predmet IT-95-5/18-AR98bis.1, *Tužilac*

držani u neadekvatnim uvjetima, da im nije ukazivana zdravstvena njega ili da je ona bila neadekvatna, da su dobijali premalo hrane ili da je u opšte nisu dobijali što je dovelo do neuhranjenosti, izgladnjivanja i velikog gubitka težine, da nekima nije davana voda i da nisu imali pristup odgovarajućim sanitarnim uslovima što je dovelo do širenja zaraze, te da sve pobrojano predstavlja djela genocida (hotimično nametanje uslova života smišljenih da izazovu duševno uništenje žrtava), na osnovu čega nijedan razuman presuditelj o činjenicama ne bi mogao da dođe do suprotnog zaključka.[90] Žalbeno vijeće je zaključilo da dokazi koje je izvelo Tužilaštvo mogu dokazati da je Radovan Karadžić imao relevantnu genocidnu namjeru. Također, navedeni su dokazi u vezi s određenim izjavama Radovana Karadžića i drugih članova udruženog zločinačkog poduhvata koji bi mogli ukazati na to da su posjedovali genocidnu namjeru.[91] U pretresu održanom 11. jula 2013. godine, Žalbeno vijeće je jednoglasno poništilo oslobađajuću Presudu Pretresnog vijeća za genocid izvršen u općinama Bosne i Hercegovine u periodu od 31. marta 1992. do 31. decembra 1992. godine i vratilo ovu tačku u sadržaj Optužnice, te predmet proslijedilo Pretresnom vijeću na dalje postupanje u skladu sa ovom Presudom.

U prvostepenoj Presudi od 24. marta 2016. godine Pretresno vijeće je, na osnovu iznesenih dokaza, utvrdilo da Radovan Karadžić nije kriv po tački 1 optužnice – genocid, ali da je kriv po tački 2 optužnice – genocid, tački 3 – progon, kao zločin protiv čovječnosti, tački 4 – istrebljenje, kao zločin protiv čovječnosti, tački 5 – ubistvo, kao zločin protiv čovječnosti; tački 6 – ubistvo, kao kršenje zakona ili običaja ratovanja, tački 7 – deportacija, kao zločin protiv čovječnosti, tački 8 – nehumana djela (prisilno premještanje), kao zločin protiv čovječnosti, tački 9 – širenje terora, kao kršenje zakona ili običaja ratovanja, tački 10 – protivpravni napadi na civile, kao kršenje zakona ili običaja ratovanja i tački 11 – uzimanje talaca, kao kršenje zakona ili običaja ratovanja. Za zločine za koje je proglašen krivim Radovanu Karadžiću je izrečena presuda na jedintvenu kaznu zatvora od 40 godina.[92] Nakon žalbi koje su 22. jula 2016. godine podnijeli i Tužilaštvo ICTY i odbrana Radovana Karadžića proces je nastavljen pred Međunarodnim rezidualnim mehanizmom za krivične sudove koji je 20. marta 2019. godine Radovanu Karadžiću izrekao konačnu Presuda. Žalbeno vijeće izreklo je Radovanu Karadžiću – predsjedniku Republike Srpske i vrhovnom komandantu Vojske Republike Srpske - kaznu doživotnog zatvora. Žalbeno vijeće

Međunarodnog suda protiv Radovana Karadžića, Presuda, 11. juli 2013, paragraf 33. Vidjeti još: paragrafe 34-38.

[90] ICTY, Predmet IT-95-5/18-AR98bis.1, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Radovana Karadžića*, Presuda, 11. juli 2013, paragraf 33. Vidjeti još: paragrafe 44-50.

"Žalbeno vijeće napominje da su Pretresnom vijeću predočeni dokazi o tome da je na sastancima s Karadžićem odlučeno da će "[...] trećinu Muslimana ubiti, trećina će preći na pravoslavnu vjeru, a trećina će svojevoljno otići" i da će na taj način svi Muslimani nestati iz Bosne" ICTY, Predmet IT-95-5/18-AR98bis.1, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Radovana Karadžića*, Presuda, 11. juli 2013, paragraf 97.

[92] ICTY, Predmet IT-95-5/18-T, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Radovana Karadžića*, Pred Pretresnim vijećem, Sažetak presude, 24. mart 2016.

je djelimično poništilo Karadžićeve osude u vezi s njegovom umiješanošću u sveobuhvatnom udruženom zločinačkom poduhvatu i jednoglasno odbacilo sve druge aspekte Karadžićeve žalbe, te potvrdilo preostale osude na osnovu članova 7(1) i 7(3) Statuta ICTY-a za genocid, progon, istrebljenje, ubistvo, deportaciju i druga nehumana djela - prisilno premještanje (zločin pritiv čovječnosti); ubistvo, terorisanje, protivpravne napade na civile i uzimanje talaca (kršenja zakona ili običaja ratovanja), u vezi s njegovim učestvovanjem u četiri UZP-a: "(I) *Sveobuhvatnom UZP-u* sa zajedničkim planom da se trajno uklone bosanski Muslimani i bosanski Hrvati s teritorija na koje su polagali pravo bosanski Srbi, putem činjenja zločina u opštinama širom Bosne i Hercegovine; (II) *UZP-u Sarajevo* čiji je cilj bilo širenje terora među civilnim stanovniš tvom Sarajeva kroz kampanju snajperskog djelovanja i granatiranja; (III) *UZP-u Taoci* sa zajedničkom svrhom uzimanja osoblja UN-a za taoce kako bi se NATO primorao da odustane od vazdušnih napada na ciljeve bosanskih Srba; i (IV) *UZP-u Srebrenica* za eliminisanje bosanskih Muslimana iz Srebrenice u julu 1995."[93] Žalbeno vijeće je uvažilo Žalbu Tužilaštva na kaznu i konstatovalo da je Pretresno vijeće napravilo "očitu grešku i zloupotrijebilo svoje diskreciono ovlaštenje izrekavši kaznu zatvora u trajanju od samo 40 godina"[94], te je poništilo tu kaznu i izreklo kaznu doživotnog zatvora. Međutim i ovom presudom, kao i presudom Pretresnog vijeća, Karadžić je oslobođen optužbi za genocid počinjen 1992. godine u sedam općina: Bratuncu, Foči, Ključu, Prijedoru, Sanskom Mostu, Vlasenici i Zvorniku.

Summary

Analyzing the positions and conclusions of the Trial Chambers that processed the accused Radovan Karadžić in the case before the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia under the code ICTY IT-95-5 / 18, one can notice their inconsistency in the interpretation of the presented factual evidence in the process of establishing genocide in municipalities. (Bratunac, Foča, Ključ, Prijedor, Sanski Most, Vlasenica and Zvornik) of the Republic of Bosnia and Herzegovina in which crimes of unimaginable scale and form were committed. This is clearly seen in the pronouncement of the Rule 98bis Decision of the Tribunal's Rules of Procedure and Evidence, where the Trial and Appeals Chambers expressed different views on the assessment of the evidence from the case file on genocide committed in the above-mentioned municipalities in Bosnia and Herzegovina. Namely, after the filing of the motion of the accused Radovan Karadžić for the acquittal of all counts of the Indictment, referring to Rule 98bis of the Rules at the hearing held on 28 June 2012. The Trial Chamber, in assessing the evidence contained in the case relating to the acts of genocide alleged in the

[93] https://www.irmct.org/bcs/cases/mict-13-55.
[94] *Isto*.

Indictment, acquitted the Indictment count of those municipalities, noting that there is no evidence to convict the genocide committed in the Indictment. municipalities charged by the accused under Article 4 (3) of the Statute. The Prosecution's appeal of this Decision was decided by the Appeals Chamber, which, in assessing the same factual evidence, concluded that the Trial Chamber did not properly assess the Prosecution's evidence in proving certain genocidal acts. The Chamber considered evidence of crimes such as murder, beatings, rape and acts of sexual violence. The above evidence confirming that the detainees were beaten and severely beaten until they lost consciousness, and that these beatings resulted in serious injuries, including rib fractures, skull fractures, jaw fractures, vertebral fractures and concussions, could show that these detainees were subjected to genocidal acts - infliction of grievous bodily or mental injury, and that no reasonable trier of fact could reach a different conclusion. Also, the Appeals Chamber provided evidence that the detainees were held in inadequate conditions, that they were not provided with adequate or inadequate health care, that they received too little or no food at all, leading to malnutrition, starvation and great loss. that some were not given water and did not have access to adequate sanitation, which led to the spread of the infection, and that all of these are acts of genocide (deliberate imposition of living conditions designed to cause mental destruction of victims), on the basis of which no reasonable judge he could not come to the opposite conclusion. The Appeals Chamber found that the evidence presented by the Prosecution could prove that Radovan Karadzic had relevant genocidal intent. Evidence is also provided in connection with certain statements by Radovan Karadzic and other members of the joint criminal enterprise that could indicate that they possessed genocidal intent. In a hearing held on 11 July 2013, the Appeals Chamber unanimously quashed the Trial Chamber's acquittal for genocide committed in the municipalities of Bosnia and Herzegovina between 31 March 1992 and 31 December 1992 and reinstated this count in the Indictment. and referred the case to the Trial Chamber for further action in accordance with this Judgment.

In the Trial Judgment of 24 March 2016, the Trial Chamber found, based on the evidence presented, that Radovan Karadžić was not guilty under Count 1 of the Indictment - Genocide, but that he was guilty under Count 2 of the Indictment - Genocide, Count 3 - Persecution, as a crime. against humanity, count 4 - extermination, as a crime against humanity, count 5 - murder, as a crime against humanity; Count 6 - murder, as a violation of the laws or customs of war, Count 7 - deportation, as a crime against humanity, Count 8 - inhumane acts (forcible transfer), as a crime against humanity, Count 9 - spread of terror, as a violation of the laws or customs of war, Count 10 - unlawful attacks on civilians as a violation of the laws or customs of war and Count 11 - taking hostages as a violation of the laws or customs of war. Radovan Karadzic was sentenced to a single sentence of 40 years in prison for the crimes for which he was found guilty. Following appeals filed by both the ICTY Prosecutor's Office and Radovan Karadzic's defense on July 22, 2016, the process continued before the International Residual Mechanism for

Criminal Courts, which handed down the final verdict to Radovan Karadzic on March 20, 2019. The Appeals Chamber sentenced Radovan Karadzic - the president of Republika Srpska and commander-in-chief of the Army of Republika Srpska - to life in prison. The Appeals Chamber partially quashed Karadzic's convictions for his involvement in a comprehensive joint criminal enterprise and unanimously dismissed all other aspects of Karadzic's appeal, and upheld the remaining convictions under Articles 7 (1) and 7 (3) of the ICTY Statute for genocide, persecution. , extermination, murder, deportation and other inhumane acts - forcible transfer (crime against humanity); murder, terrorism, unlawful attacks on civilians and hostage-taking (violations of the laws or customs of war), in connection with his participation in four JCEs: "(I) A comprehensive JCE with a joint plan to permanently eliminate Bosnian Muslims and Bosnian Croats from territories claimed by Bosnian Serbs, by committing crimes in municipalities throughout Bosnia and Herzegovina; (II) the JCE Sarajevo, which aimed to spread terror among the civilian population of Sarajevo through a campaign of sniping and shelling; (III) JCE Hostages with the common purpose of taking UN personnel hostage in order to force NATO to give up air strikes on Bosnian Serb targets; and (IV) the Srebrenica JCE for the elimination of Bosnian Muslims from Srebrenica in July 1995. "The Appeals Chamber upheld the Prosecution's Appeal against the sentence and found that the Trial Chamber had made a "manifest error and abused its discretion by imposing a sentence of only 40 years' imprisonment, and quashed that sentence and sentenced him to life imprisonment." However, this verdict, as well as the Trial Chamber's verdict, acquitted Karadzic of genocide committed in 1992 in seven municipalities: Bratunac, Foca, Kljuc, Prijedor, Sanski Most, Vlasenica and Zvornik.

Prof. dr. Adib ĐOZIĆ
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
E-mail: djozic.adib@gmail.com

Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC: 94:1:316(497.6)"45" (091)
316.75:323.1(=163.4*3)(497.6)"45"
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2021.4.5.258

IDENTITET I SAMOSTID - KAKO TO IZGLEDA KOD BOŠNJAKA. Prilog razumijevanju nekih karakteristika nacionalne svijesti kod Bošnjaka

Imati korijene je možda najvažnija i najmanje shvaćena potreba ljudske duše (Simone Weil)
Gubitak identiteta plaća se ropstvom (Alija Izetbegović)

Apstrakt: *Odnos identiteta i nacionalne svijesti jedno je od značajnih pitanja, ne samo, sociologije identiteta već ukupnog mišljenja društvenih nauka. Ovo naučno pitanje nedovoljno je istraženo u bosanskohercegovačkoj sociološkoj misli, te ga ovim radom pokušavamo aktuelizirati. Svjesni teorijsko-metodoloških i pojmovno-logičkih teškoća koje se odnose na postavljeni problem istraživanja smatrali smo da u prvom dijelu rada iznesemo neke teorijsko-metodološke napomene o problemima u izučavanju ovog fenomena, kako bismo, prije svega, otklonili pojmovno-logičke nedoumice.*

Upotreba pojmova i njihovo značenje u sociologiji i drugim društvenim naukama vrlo je važno teorijsko-metodološko pitanje. Opravdano se postavlja pitanje da li klasičnim, općeprihvaćenim pojmovima, identitet, svijest, samosvijest, stid ili sram, samostid, možemo adekvatno imenovati i objasniti neke od „karakternih osobina" ovovremenog nacionalnog identiteta bošnjačke nacije o kojima želimo u ovom radu govoriti. Drugo značajno teorijsko pitanje odnosa identiteta i svijesti u našem slučaju odnosa nacionalne svijesti Bošnjaka i njihovog ukupnog društveno-historijskog identiteta jeste dijalektički odnos individualne i kolektivne svijesti, tj. u kojoj mjeri je nacionalna svijest pojedinca ili pojedine nacionalne grupe, političke, kulturne, obrazovne, starosne itd, u suprotnosti sa općeprihvaćenim nacionalnim vrijednostima i normama.

Jedan od važnih činilaca nacionalne svijesti jeste kultura sjećanja. Kako to izgleda kod Bošnjaka? Konkretnije, u radu problematiziramo uticaj „predrasudne historiografije" na razvoj kulture sjećanja u pravcu zaborava ili pak pamćenja. Šta treba pamtiti, i zašto pamtiti. Pamćenje je dio našeg identiteta. Floskula, ne baviti se prošlošću već se okrenuti budućnosti, je

nemoguća. Kako projektirati budućnost a ne analizirati prošlost. Na osnovu čega, kojih društvenih činjenica? Zašto se u svijetu pamte zločini nacista, zašto se obnavlja sjećanje na holokaust i stradanje Jevreja. Zbog čega se Bošnjaci ne bi sjećali i obnavljali sjećanje na genocide počinjene nad njima. Zbog bošnjačkog ne sjećanja na genocide moguće je da se počinitelji genocida slave kao nacionalni heroji a njihova zlodjela kao nacionalno-oslobodilačka borba. Zašto se kod svih naroda i nacija izučava historija književnosti i umjetnosti, politička historija i sve druge historije. Zašto se evropske kraljevine ne odreknu svojih, kraljica i kraljeva, princeza i prinčeva. Ova i druga teorijsko-metodološka pitanja su nam poslužila da pomoću komparativne analize pokažemo konkretne oblike samostida kod Bošnjaka danas.

Konkretni društveno-historijski primjeri koje navodimo u potpunosti potvrđuju našu hipotezu. Evo nekolicine tih primjera. Naši istočni susjedi su izmislili svog epskog junaka Marka Kraljevića (osmanlijski vazal i vojnik, poginuo kao „turski" vojnik u borbi protiv hrišćanskih vojnika u Bugarskoj) koji je ubio izmišljenog Musu Kesedžiju, izmislili pobjedu na Kosovu polju, a Bošnjaci zaboravili stvarne bošnjačke epske junake, braću Muju i Halila Hrnjica, Tala od Orašca, Mustaj-bega Ličkog i druge, koji su branili Bošnjake od progona i etničkog čiščenja u Bosanskoj krajini. Imenom reformatora srpskoga jezika, srbijanaca Vuka Stefanovića Karađića (1787-1864), rođen u selu Tršić kod Loznice, Republika Srbija, imenovano je na desetine škola u Bosni i Hercegovini, dok ni jedna škola ne nosi ime jednog od najvećih bosanskoh alhamijado književnika Mehmeda Hevaije Uskufije (1601/1602.-?), rođen u Dobrinji kod Tuzle. Dva značajna guslara i kazivača epskih narodnih pjesama Filip Višnjić (1767-1834) i Avdo Međedović (1875-1953) nejednako su prisutni u sjećanju i simboličkoj sadržajnost kod nacionalnih grupa kojima pripadaju i ako je i ovdje razlika u kvalitetu na strani onoga koji je skoro zaboravljen. Za Avdu Međedovića, „balkanskog Homera", zna se na univerzitetu Harvard ali u Bosni i Hercegovini vrlo malo. I dok smo sve učili o ubici Gavrilu Principu, opamećeni „logikom jedne ideje" (Hannah Arendt) simbolizirajući ga „narodnim herojem" nismo ništa znali, ni smjeli znati, o Muhamedu Hadžijamakoviću, bosanskom patrioti i legalnom vojniku, nije ubio ni jednu trudnu ženu, borcu Bosanske vojske koja se borila protiv austro-ugarske okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine.

Kada je u pitanju Drugi svjetski rat i borba protiv fašizma pune su historije heroja. Za jedan od primjera uzećemo Srebrenicu, mjesto genocidnog stradanja Bošnjaka. Prije rata protiv bosanskohercegovačkog društva i države 1992-1995. godine u Srebrenici je osnovna škola nosila naziv Mihajlo Bjelaković, partizan, rođen u Vidrićima kod Sokoca. Poginuo u Srebrenici 1944. godine. Gimnazija u Srebrenici nosila je ime Midhat Haćam, partizan rodom iz okoline Vareša. Nije problem što su te dvije obrazovne institucije nosile imena dvojice antifašista, čije ni jedno pojedinačno djelo nije poznato sem to da su poginuli. Ni jedan od njih nije bio iz Srebrenice. Ni to nije problem. U čemu onda jeste. U kolektivnom sjećanju Bošnjaka. Doskora nije zabilježeno ime

dvojice srebreničkih dobrotvora i heroja koji su spasili od ustaškog pokolja 3.500 srebreničkh Srba 1942. godine, koje su ustaše bile zatvorile u logor. Radi se o Ali(ji) (Jusufa) efendiji Klančeviću (1888-1952) i njegovom sinu Nazifu Klančeviću (1910-1975). O njima se nije ništa pričalo kao antifašistima, najvjerovatnije što je Alija eff. Klančević bio imam-hodža, njegovo djelo je cijenjeno po Andrićevoj „logici" kao djelo koje ne može „biti predmet našeg rada". U dobročinstvu, humanitarnom radu, ali i hrabrosti, požrtvovanosti, neposrednom učešću u borbi za odbranu najjače Bošnjakinje ne zaostaju iza Bošnjaka, ali isto kao i Bošnjaci nisu simbolički predstavljene u javnom prostoru Bosne i Hercegovine. Imali smo prilike saznati o partizanki Mariji Bursać i mnogim drugim ali zašto je zaboravljeno ime Ifaket-hanume Tuzlić-Salihagić (1908-1942), kćerke Bakir-bega Tuzlića. Da bi nahranila muhađere iz istočne Bosne Ifaket–hanuma i pored upozorenja da ne ide po hranu u Bosansku Dubicu ona je otišla. Hrabro je stala pred ustaše koje su je uhapsili i odveli u Jasenovac. Mučena je u logoru i na kraju umrla u najvećim mukama polivena i spržena vrelim uljem. O toj žrtvi ustaških zločina ništa se nije znalo. Da li zbog toga što je kćerka Bakir-bega Tuzlića. Begovska djeca nisu bila poželjna u javnom prostoru kao dobročinitelji jer su oni „ostaci truhlog feudalizma", pripadaju „sferi druge kulture". U radu smo naveli i druge, konkretne, primjere bošnjačkog samostida, od simboličke sadržajnosti ukupnog javnog prostora do nadijevanja imena djeci.

Ključne riječi: *Identitet, Bošnjaci, identitet Bošnjaka, nacionalna svijest, stid, samostid.*

IDENTITY AND SHAME – HOW IT SEEMS FROM BOSNIAKS PERSPECTIVE. A contribution to the understanding of some characteristics of the national consciousness among Bosniaks

Having roots is perhaps the most important and least understood need of the human soul (Simone Weil)
Loss of identity is paid by slavery (Alija Izetbegović)

Abstract: *The relationship between identity and national consciousness is one of the important issues, not only, of the sociology of identity but of the overall opinion of the social sciences. This scientific question has been insufficiently researched in the sociological thought of Bosnia and Herzegovina, and with this paper we are trying to actualize it. Aware of theoretical-methodological and conceptual-logical difficulties related to the research problem, we considered that in the first part of the paper we make some*

theoretical-methodological notes on the problems in studying this phenomenon, in order to, above all, eliminate conceptual-logical dilemmas.

The use of terms and their meaning in sociology and other social sciences is a very important theoretical and methodological issue. The question justifiably arises whether we can adequately name and explain some of the "character traits" of the contemporary national identity of the Bosniak nation that we want to talk about in this paper with classical, generally accepted terms, identity, consciousness, self-awareness, shame or shame, self-shame. Another important theoretical issue of the relationship between identity and consciousness in our case, the relationship between the national consciousness of Bosniaks and their overall socio-historical identity is the dialectical relationship between individual and collective consciousness, ie. the extent to which the national consciousness of an individual or a particular national group, political, cultural, educational, age, etc., is contrary to generally accepted national values and norms.

One of the important factors of national consciousness is the culture of remembrance. What does it look like for Bosniaks? More specifically, in this paper we problematize the influence of "prejudicial historiography" on the development of the culture of memory in the direction of oblivion or memory. What to remember, and why to remember. Memory is part of our identity. The phrase, not to deal with the past but to turn to the future, is impossible. How to project the future and not analyze the past. On the basis of what, what social facts? Why the world remembers the crimes of the Nazis, why the memory of the Holocaust and the suffering of the Jews is being renewed. Which is why Bosniaks would not remember and renew the memory of the genocides committed against them. Due to the Bosniak memory of genocide, it is possible that the perpetrators of genocide are celebrated as national heroes and their atrocities as a national liberation struggle. Why is the history of literature and art, political history and all other histories studied in all nations and nations. Why don't European kingdoms give up their own, queens and kings, princesses and princes. These and other theoretical-methodological questions have served us to use comparative analysis to show specific forms of self-esteem among Bosniaks today.

The concrete socio-historical examples we cite fully confirm our hypothesis. Here are a few of these examples. Our eastern neighbors invented their epic hero Marko Kraljevic (Ottoman vassal and soldier, killed as a "Turkish" soldier in the fight against Christian soldiers in Bulgaria) who killed the fictional Musa Kesedzija, invented victory on the field of Kosovo, and Bosniaks forgot the real Bosniak epic heroes , brothers Mujo and Halil Hrnjic, Tala od Orašac, Mustaj-beg Lički and others, who defended Bosniaks from persecution and ethnic cleansing in the Bosnian Krajina. Dozens of schools in

Bosnia and Herzegovina have been named after the Serbian language reformer, the Serb Vuk Stefanović Karađić (1787-1864), who was born in the village of Tršić near Loznica, Republic of Serbia. Uskufije (1601 / 1602.-?), Born in Dobrinja near Tuzla. Two important guslars and narrators of epic folk songs, Filip Višnjić (1767-1834) and Avdo Medjedović (1875-1953), are unequally present in the memory and symbolic content of the national groups to which they belong, even if the difference in quality is on the side of the almost forgotten. Avdo Medjedovic, the "Balkan Homer", is known at Harvard University, but very little is known in Bosnia and Herzegovina. And while we learned everything about the murderer Gavril Princip, enlightened by the "logic of an idea" (Hannah Arendt) symbolizing him as a "national hero", we knew nothing, nor should we have known, about Muhamed Hadžijamaković, a Bosnian patriot and legal soldier, he did not kill a single pregnant woman , a fighter in the Bosnian Army who fought against the Austro-Hungarian occupation of Bosnia and Herzegovina in 1878.

When it comes to World War II and the fight against fascism are full of hero stories. For one example, we will take Srebrenica, the place of genocidal suffering of Bosniaks. Before the war against Bosnian society and the state 1992-1995. in Srebrenica, the elementary school was called Mihajlo Bjelakovic, a partisan, born in Vidrići near Sokolac. Died in Srebrenica in 1944. The high school in Srebrenica was named Midhat Hacam, a partisan born in the vicinity of Vares. It is not a problem that these two educational institutions were named after two anti-fascists, whose individual work is not known except that they died. None of them were from Srebrenica. That's not a problem either. Then what is it. In the collective memory of Bosniaks. Until recently, the name of the two Srebrenica benefactors and heroes who saved 3,500 Srebrenica Serbs from the Ustasha massacre in 1942, who were imprisoned by the Ustashas in the camp, has not been recorded. These are Ali (Jusuf) efendi Klančević (1888-1952) and his son Nazif Klančević (1910-1975). Nothing was said about them as anti-fascists, most likely that Alija eff. Klančević was an imam-hodža, his work is valued according to Andrić's "logic" as a work that cannot "be the subject of our work" In charity, humanitarian work, but also courage, sacrifice, direct participation in the fight for defense, the strongest Bosniaks do not lag behind Bosniaks, but just like Bosniaks, they are not symbolically represented in the public space of Bosnia and Herzegovina. We had the opportunity to learn about the partisan Marija Bursać and many others, but why the name Ifaket-hanuma Tuzlić-Salihagić (1908-1942), the daughter of Bakir-beg Tulić, was forgotten. In order to feed the muhadjers from eastern Bosnia, Ifaket-hanum, despite the warning not to go for food to Bosanska Dubica, she left. She bravely stood in front of the Ustashas who arrested her and took her to Jasenovac. She was tortured in the camp and eventually died in the greatest agony, watered and

fried with hot oil. Nothing was known about that victim of Ustasha crimes. Is it because she is the daughter of Bakir-beg Tuzlić. Bey's children were not desirable in public as benefactors because they were "remnants of rotten feudalism", belonging to the "sphere of another culture". In this paper, we have mentioned other, concrete, examples of Bosniak monasticism, from the symbolic content of the entire public space to naming children.

Key words: *Identity, Bosniaks, Bosniak identity, national consciousness, shame, self-shame.*

Uvod

Nacija je jedan od najsloženijih kolektivnih identiteta, čiji nastanak i razvoj čine najznačajnija pitanja razvoja ovovremenih društvenih odnosa i procesa, kao što su odnos društvenih grupa unutar nacije, te odnos nacije prema drugim nacijama. Vlastita složenost, te mnogobrojne socijalne, političke, historijske, ideološke, kulturne i druge protivrječnosti i teškoće, uzrokovale su, kako, raznovrsnost teorijskih pristupa pojmovnom razumijevanju fenomena nacionalnog, isto tako, i nedovoljnost naučnog objašnjenja pojedinih konstitutivnih elemenata nacije kao globalne društvene grupe. Podsjetimo se, da se u klasičnoj teoretskoj literaturi o naciji kao njezini konstitutivni elementi navode sljedeći: a) teritorij, pri čemu se on kvalificira kao „kompaktan", „jedinstven" ili „povezan", b) jezik, pri čemu se ističe književni ili pak historijski jezik koji koriste svi pripadnici nacije, c) „ekonomsko zajedništvo", pri čemu se i ono različito razumijeva, d) zajedništvo kulture, pri čemu se uvijek misli na nacionalnu kulturu, e) zajedništvo povijesne sudbine, nacija kao sudbinska zajednica povezana tlom i krvlju, f) zajedničko porijeklo, zajednički preci kao jezgro etnogeneze, g) nacionalna psihička konstitucija, h) nacionalni karakter, i) nacionalna svijest, j) politička konstituiranost, kroz nacionalne pokrete, i k) država, državnost. Neophodno je napomenuti da nacija kao globalna društvena grupa može da postoji i kada nema svaki od naprijed navedenih elemenata koji je konstituiraju. Istovremeno svaki od konstitutivnih elemenata može se na različite načine definirati u zavisnosti od društveno-historijskih specifičnosti u kojima se svaka konkretna nacija razvijala.[1] Nacionalna svijest i nacionalni karakter, kao dva od mnoštva konstitutivnih elemenata nacije, izuzetno su značajni za nacionalni identitet, ako ne i odlučujuća u konstituiranju, afirmaciji i očuvanju istog.[2]

[1] Opširnije pogledati u: S. Šuvar, *Socijalizam i nacije*, Globus, Zagreb 1988, 22-23; H. Seton-Watson, *Nacije i države*, Globus, Zagreb 1980.

[2] O fenomenima nacionalne svijesti, nacionalnog karaktera, kao bitnih karakteristika nacionalnog identiteta u nauci se odavno vode ozbiljne rasprave, istina ne u bosanskohercegovačkoj sociologiji. Moritz Lazarus i Heymann Steinthal, još 1860. godine uvode pojam „duh naroda" (njem. Volksgeist) i definiraju ga kao „sličnu svijest mnogih individuuma plus svjesnost o toj

U bosanskohercegovačkoj sociološkoj misli nedovoljno su, do dana današnjeg, objašnjena mnogobrojna pitanja međusobnih odnosa konstitutivnih elemenata bošnjačke nacije, prije svega odnosa nacije i religije, nacije i države, nacije i naroda, nacije i nacionalne kulture, nacije i jezika, nacionalne svijesti i nacionalnog identiteta i mnoga druga pitanja. Smatramo posebno značajnim naglasiti potrebu naučnog objašnjenja odnosa nacionalne svijesti (samosvijesti) Bošnjaka i bošnjačkog nacionalnog identiteta. Prostor i namjena ovoga teksta ne dozvoljava nam da šire elaboriramo postavljeni problem istraživanja ali ovom prilikom otvorili smo neka pitanja za naučnu i širu bosansko-bošnjačku javnost jer ih smatramo važnim za dalju izgradnju bošnjačkog identiteta koji neće nikoga ugrožavati ali se ni određavati „otuđivati" od svoje istinske, identitetske sadržajnosti.

Nekoliko teorijsko-metodoloških napomena

Upotreba pojmova i njihovo značenje u sociologiji, socijalnoj psihologiji i drugim društvenim naukama vrlo je važno teorijsko-metodološko pitanje. Opravdano se postavlja pitanje da li klasičnim, općeprihvaćenim pojmovima, identitet,[3] svijest,[4] samosvijest, stid ili sram,[5] samostid, možemo

sličnosti, koja nastaje iz sličnoga porijekla i prostorne blizine." Opširnije: G. Eckardt, Das Verhaltnis von Individuum und Gesellschaft als Gegenstand psychologicher, Reflexion: Volkerpsychologie (Lazarus, M. & Steinthal, H, 1860). In: *Sozialpsychologie – Quellen zu ihrer Entstehung und Entwicklung. Schlusseltexte der Psychologie.* Springer, Wiesbaden 2015. (https://doi.org/10.1007/978-3.568-06854-7_3). Njemački filozof i psiholog Wilhelm, Wundt, u svom djelu *Psihologija naroda* 1920. godine umjesto pojma „duh naroda", smatra adekvatnijim pojam „narodna duša", a osnovni naučni cilj djela jeste odrediti psihičke specifičnosti pojedinih naroda. Dosadašnja naučna istraživanja, u ovoj oblasti, su utvrdila da nemaju svi narodi i nacije, na nivou „kolektivne svijesti" iste karakteristike. Kao što postoje individualne psihičke razlike među pojedincima iste takve ili pak slične razlike postoje u „duhu naroda", „narodnoj duši". Mnogo društveno-historijskih i prirodnih faktora utiču na razvoj nacionalnog karaktera „narodne duše". „Priroda tla (geografska sredina) posreduje u oblikovanju nacionalnog profila. Lovačka plemena odlikuju se nasilništvom, pastirska ratobornošću i smislom za umovanje; dok narode kod kojih preovlađuje zemljoradnja, karakterizira staloženost i promišljenost." Opširnije u: E. Ćimić, Osobenost nacionalnog formiranja Muslimana, *Pregled*, br. 4, Sarajevo 1974, 394; V. Pavičević, O nacionalnoj kulturi i etosu Crne Gore*, Prosvjetni rad*, god. VII, br. 3, Titograd 1968.

[3] „Identitet to je svijest o sebi, svojoj osobnosti, obilježjima svoje ličnosti. Identiteti uvijek uključuju i sličnost i različitost. Prema tome, ako je neko Britanac, on je poput drugih Britanaca i različit od nebritanaca. Postoji tendencija da se identitet poima kao nešto fiksno ili dano. Sociolozi, međutim, tvrde da su identiteti fluidni i promjenljivi i da postoji mogućnost stjecanja novih. To je koncept kojim se sociolozi koriste u različitim, ali povezanim konceptima." N. Abercrombie, S. Hill, B. S. Turner, *Rječnik sociologije*, Jesinski i Turk, Zagreb 2008, 129. "Identitet (lat. Idem. – isto +identitas – istovjetnost), je svojstvo neke veličine da-unatoč svojim promjenama i promjenama situacije u kojima učestvuje nalazeći se u odnosima s različitim drugim veličinama – ostaje jednaka sama sebi. Identitet kao svojstvo odnosa samog sa sobom ima više razina značenja: logičku, fenomenološku, doživljajno-psihološku, sociološku. Na svim tim razinama identitet je konstrukcija u okviru misaonog i simboličkog operiranja, a samim tim i u okviru svih realnih odnosa koji su utemeljeni na analitičko-deduktivnoj praksi." M. Bosanac, O.

adekvatno imenovati i objasniti neke od „karakternih osobina" ovovremenog nacionalnog identiteta bošnjačke nacije[6] o kojima želimo u ovom radu govoriti. Neosporno je da novi društveni fenomeni zahtijevaju i nove pojmove koji ih imenuju ali to, nažalost, nije uvijek tako. U nemogućnost da na najadekvatniji način pojmovno odredimo neke od vidljivijih karakteristika nacionalne

Mandić, S. Petrović, *Rječnik sociologije i socijalne psihologije*, Informator, Zagreb 1977, 225. (dalje: M. Bosanac, O. Mandić, S. Petrović, *Rječnik sociologije i socijalne psihologije*). Nas u ovom radu, primarno, interesira sociološka „razina značenja" identiteta.

[4] „Svijest, izvorno svijest znači saznanje. (...) Kompleksno značenje ovog termina obuhvaća nekoliko diferenciranih podznačenja: 1) najopćenitije – ukupnost svih informacija koje su sređene i u nekom stupnju koordinirane i integrisane u regulativnom sistemu organizma; 2) ova ukupnost informacija se zasniva na refleksivnoj sposobnosti organizma da prima i zadržava podražaje odnosno utiske; 3) sama cjelovitost svijesti se izražava kao konkretan stupanj na jednom kontinuumu integracije, ili na jednom od kontinuuma integracije, pa se svijest manifestira na širokoj skali modaliteta od najjednostavnijeg osjeta do kritičkog iskustva i samosvijesti, te konačno na dinamici podsvjesnog i nesvjesnog, njihovim transformacijama i ekspresijama u svijesti; 4) svijest je svojevrstan doživljaj koji se odnosi na druge doživljaje i na sebe samu, te na pretpostavke o doživljajima drugih kao da su naši vlastiti; 5) sadržaj svijesti su informacije (kao poruke) ali njeno funkcioniranje nije samo u elaboriranju informacija, već u komunikacionom aktivnom odnošenju emitera prema vani, te, utoliko, svijest je modalitet percepcije u jednom univerzumu grupne i društvene komunikacije, osjećanja i doživljavanja, pa je moguće govoriti o tzv. kolektivnoj svijseti." M. Bosanac, O. Mandić, S. Petrović, *Rječnik sociologije i socijalne psihologije*, 635.

[5] „STID, SRAM/ shame; honte, pudeur; Scham; - je emocionalni stav koji jedinka doživljava kao neprijatnost a posljedica je svijesti o sopstvenom nedostatku ili nedostojnom postupku. (istakao A. Đ). Jedinka procjenjuje postupak kao nedostojan (odnosno neposedovanje nekog kvaliteta kao nedostatak) tako što poredi sopstveni postupak koji okolina ne odobrava (odnosno lični nedostatak) sa opšteprihvaćenim društvenim standardima za ponašanje (odnosno lične kvalitete). Osećanje lične neusklađenosti s očekivanjima okoline kao i neusklađenost sopstvenih očekivanja, stvara konflikt i izaziva pomenuto osećanje neprijatnosti. (...) Stid se prevazilazi jačanjem sopstvenog ja i usaglašavanjem s očekivanjima okoline, a na višem nivou razvijanjem autonomnih vrijednosti i pojmova o poželjnom." *Pedagoška enciklopedija*, knjiga 2, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, IRO „Školska knjiga" Zagreb, SOUR „Svjetlost" Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo; Republički zavod za unapređivanje vaspitanja i obrazovanja, OOUR Izdavanje udžbenika i udžbeničke literature, Titograd; Zavod za izdavanje udžbenika, Novi Sad, 1989, 395.

[6] Nažalost i danas su i u političkoj i „naučnoj" sferi prisutna osporavanja postojanja bošnjačke nacije. Osporavanje bošnjačke nacije dolaze iz različitih ideološko-„naučnih" perspektiva. Najdominantniji su ideološko-politički projekti hrvatskog i srpskog velikodržavlja u politici i u nauci hrvatska i srpska historiografija, ali i ideologijski koncepti „integralnog" Bosanstva, te različiti koncepti ideologije lijevog mesijanizma kod Bošnjaka. Nemamo ni prostora a nije nam ni cilj da ovdje rasvjetljavamo o svim aspektima ovih antibošnjačkih ideologija samo bi željeli istaći da se bosanstvo i bošnjaštvo ne isključuju. Bošnjaštvo i bosanstvo su dvije strane jednog jedinstvenog društveno-povijesnog identiteta nastalog na i u prostoru Bosne i Hercegovine. Nema Bosanstva bez Bošnjaštva niti je moguća Bosna bez Bošnjaka. Osporavati nacionalnu identifikaciju Bošnjaka, svjesno ili nesvjesno, namjerno ili zlonamjerno, znači istovremeno osporavati postojanje Bosne i Hercegovine kao savremenog političkog identiteta ali i Bosanstva koje u sebi sažima sve ono što ne osporava bosanskohercegovačko društvo, njegovu državu i njegovu kvintesencijalnu sadržajnost bošnjačku naciju. O ideologiji lijevog mesijanizma opširnije pogledati, A. Đozić, *Ideologija lijevog mesijanizma i kolektivno društveno-historijsko pamćenje kod Bošnjaka*, u: A. Đozić, *Studije o Bošnjaštvu*, Prilog sociologiji nacionalnih zajednica u Bosni i Hercegovini, BKC, Sarajevo, OFF-SET, Tuzla, Sarajevo/Tuzla 2012, 143-171.

samosvijesti kod dijela bošnjačke nacije koji su sve izraženiji u vremenu koje živimo, prinuđeni smo da ih imenujemo pojmom samostid iako smo svjesni da on nije najadekvatniji u smislu njegovog dosadašnjeg naučnog upotrebljavanja. Možda bi bio adekvatniji pojam samomržnja ili pak samoprezir, (auto)šovinizam, no i ovi se pojmovi mogu dvojako tumačiti kao i pojam samostid. Zato, za sada, ostajemo pri upotrebi pojma samostid.

Drugo značajno teorijsko pitanje odnosa identiteta i svijesti u našem slučaju odnosa nacionalne svijesti Bošnjaka i njihovog ukupnog društveno-historijskog identiteta jeste dijalektički odnos individualne i kolektivne svijesti,[7] tj. u kojoj mjeri je nacionalna svijest pojedinca ili pojedine nacionalne grupe, političke, kulturne, obrazovne, starosne itd, u suprotnosti sa općeprihvaćenim nacionalnim vrijednostima i normama. Neophodno je napomenuti da postoji nekoliko pojmovnih sintagmi kojima se označavaju „kolektivni", „grupni", „zajednički" oblici svijesti, kao oni oblici svijesti koji se razlikuju od pojedinačnih, individualnih oblika svijesti. Tačno je jedno, bilo koji oblik „grupne svijesti", „kolektivne svijseti", „društvene svijesti" nije običan zbir individualnih svijesti, već, naprotiv, predstavlja autonomnu društvenu realnost, kao zasebnu društvenu činjenicu.[8] E. Durkheim, je smatrao da svaki čovjek ima dvije vrste svijesti: jedna se sastoji od njegovih vlastitih iskustava, stečenih u toku života, a druga je rezultat njegova kontaktiranja i druženja s drugim ljudima, tj. ona je njegov „udio" u kolektivnoj svijesti. Nacionalne vrijednosti su istovremeno i društvene vrijednost,[9] te je stoga neophodno napomenuti da svako društvo posjeduje vlastiti sistem društvenih vrijednosti od kojih su neke univerzalne društvene vrijednosti a druge rezultat društvenog života konkretnog društva. Vrijednosti svakog konkretnog društva (albanskog, američkog, bosanskohercegovačkog, hrvatskog, mađarskog, srpskog i drugih) se po pravilu organiziraju u sistem ili skalu vrijednosti. Svako društvo kroz vrijednosni sistem određuje šta je dobro, a šta loše, šta je dozvoljeno a šta zabranjeno, šta je pošteno a šta nepošteno i sl. Primjeri nekih nacionalnih, kao društvenih, vrijednosti su: život, čast, imetak, vjera, mir, patriotizam, nacionalno i

[7] „Pojam 'kolektivne svijesti' u užem smislu riječi uvodi E. Durkheim (1902) i definira ga ovako: 'Sveukupnost vjerovanja i osjećanja koja su zajednička svim običnim članovima nekoga društva predstavlja sistem koji ima svoj vlastiti život; on bi se mogao nazvati kolektivna ili zajednička svijest'". M. Zvonarević, *Socijalna psihologija*, Školska knjiga, Udžbenici sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1989, 87.

[8] Opširnije o razlikama između individualne i kolektivne svijesti, te razlikama između različitih oblika „grupne svijesti" u: M. Zvonarević, *Socijalna psihologija*, Školska knjiga, Udžbenici sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1989, 281-293.

[9] „Društvene vrijednosti, skup onih materijalnih i duhovnih dostignuća nekog konkretnog društva koji su naročito cijenjeni prema kriterijima njegovog društvenog standarda ili prema mjerilima grupa koje u njemu vladaju." M. Bosanac, O. Mandić, S. Petrović, *Rječnik sociologije i socijalne psihologije*, Informator, Zagreb 1977, 129. „Vrijednosti su relativno stabilne, opšte i hijerarhijski organizirane karakteristike pojedinaca (dispozicije) i grupa (elementi društvene svijesti), formirane međusobnim djelovanjem istorijskih, aktuelno socijalnih i individualnih činilaca, koje zbog tako propisane poželjnosti, usmjeravaju ponašanje svojih nosilaca ka određenim ciljevima." *Sociološki leksikon*, Savremena administracija, Beograd 1982, 121.

individualno zdravlje, sloboda, nacionalna kultura, sklonost ka radu i druge. Izuzimajući univerzalne vrijednosti sve druge vrijednosti su promjenljive i mijenjaju se sa civilizacijama i unutar istog društva sa društvenim grupama. Nažalost te promjene nekada znaju biti negativne i okrenute protiv same društvene grupe, najčešće nesvjesno, a za posljedicu imaju slabljenje „imuniteta", „otpornosti" društvene grupe što za posljedicu može imati, ne samo slabljenje, već i nestanak same društvene grupe. U našem slučaju bošnjačke nacije. U historiji su mnogobrojni primjeri grobalja nestalih naroda.

Jedan od važnih činilaca nacionalne svijesti jeste kultura sjećanja. Kako to izgleda kod Bošnjaka? Konkretnije, želimo ovdje problematizirati uticaj „predrasudne historiografije" na razvoj kulture sjećanja u pravcu zaborava ili pak pamćenja. Šta treba pamtiti, i zašto pamtiti. Pamtiti treba sve i dobro i loše. Pamćenje je dio našeg identiteta. Sve što smo zaboravili zaboravili smo dio sebe. Ljudski život i na individualnom i na kolektivnom nivou odvija se između sječanja i nadanja. Sjećanje je jedina ljudska stvarnost. Identitet je ono što nam se desilo. Zagovornici ne sjećanja, zaborava, ne bavljenja prošlošću, nisu u stanju izgrađivati pretpostavke za humaniju budućnost. Iz pouka i iskustva prošlosti je jedino moguće projektirati budućnost. Objašnjavajući uticaj prošlosti na formiranje naroda kao društvene grupe francuski mislilac Ernest Renan kaže da je narod kao globalna društvena grupa: „rezultat duge prošlosti napora, žrtava i odanosti. Kult predaka je od svih najelegantniji; preci su nas učili tome što jesmo. Herojska prošlost velikih ljudi, slave (mislim, istinske) društveni je kapital na kome se zasniva nacionalna ideja. Imati zajedničku slavu u prošlosti, zajedničku volju u sadašnjosti; učinjene velike stvari zajedno, htjeti ih još činiti, eto bitnih uvjeta da bi bio narod."[10] Floskula, ne baviti se prošlošću već se okrenuti budućnosti, je nemoguća. Kako projektirati budućnost a ne analizirati prošlost. Na osnovu čega, kojih društvenih činjenica? Zašto se u svijetu pamte zločini nacista, zašto se obnavlja sjećanje na holokaust i stradanje Jevreja. Zbog čega se Bošnjaci ne bi sjećali i obnavljali sjećanje na genocide počinjene nad njima. Zbog bošnjačkog ne sjećanja na genocide moguće je da se počinitelji genocida slave kao nacionalni heroji a njihova zlodjela kao nacionalno-oslobodilačka borba. Zašto se kod svih naroda i nacija izučava historija književnosti i umjetnosti, politička historija i sve druge historije. Zašto se evropske kraljevine ne odreknu svojih, kraljica i kraljeva, princeza i prinčeva. Zašto im ne nacionaliziraju, čitaj konfiskuju imovinu, proglase ostacima feudalizma, kao što je urađeno sa bošnjačkim plemstvom. Odgovor je sasvim jednostavan i logičan. To je objektivna društvena stvarnost, dio identiteta evropskih nacija, naroda i država. Treba li Bošnjacima nametati, neevropska, drugačija pravila sjećanja. Treba li porušiti i zaboraviti neprocjenljive kulturno-civilizacijske vrijednosti Bošnjaka u čijoj su sadržajnosti dominantni islamsko-orijentalni sadržaji. Je li zbog toga rušen „Stari" most u Mostaru. On je već

[10] E. Renan, Šta je nacija, *Kulturni radnik*, br. 6/1981, Prosvjetni sabor Hrvatske, Zagreb 1981, 104.

jednom srušen kad je nazvan „stari" a u stvari je novi, podignut na mjestu starog drvenog mosta. Jedina društvena stvarnost je prošlost, druge nema. Prošlost je naš identitet, sve što imamo pokazati i sve čega se imamo sjećati i na kolektivnom i na individualnom nivou rezultat je prošlosti. Istina, ne treba biti zarobljen u prošlosti ali je nije moguće negirati. Kako se okrenuti budućnosti ako ne otklonimo negativne pretpostavke iz prošlost koje bi se mogle ponoviti u budućnosti. Bošnjacima se umjesto kulture sjećanja nudi kultura zaborava, koja se izražava kao kultura šutnje iz straha. Zarobljeni u uslovima „historijske nužde"[11] Bošnjaci i danas žive neslobodu kao „normalno" životno stanje.[12] Prestrašeni kršćanskim fundamentalizmom izražavanim najčešće u genocidnim ideologijama četništva i ustašstva, te ideološkim ostacima komunističkog jednopartijskog jednoumlja[13] Bošnjaci žive kulturu šutnje iz straha a pojedine

[11] Objašnjenje fenomena „historijske nužde" u kojoj žive Bošnjaci više od dva stoljeća, odnosno od početka nacionalno-oslobodilačkih pokreta na južnoslavenskim prostorima do danas, zahtijeva sveobuhvatnu analizu i obiman rad. Zaista u pravu je Karl Marx, kada je u *Prilogu kritici političke ekonomije* tvrdio da „ne određuje svijest ljudi njihovo biće već obrnuto njihovo društveno biće određuje njihovu svijest." Kazivanje o uslovima življenja Bošnjaka, književnim jezikom, vrlo vjerodostojno i istinito izrazio je M. Selimović, rekavši: „mi (Bošnjaci, o.p. A.Đ) živimo na razmeđu svjetova na granici naroda svakome na udaru, uvujek krivi nekome, na nama se lome talasi historije, kao na grebenu." M. Selimović, *Derviš i smrt*, Univerzal, Tuzla 1986, 241. Ovom prilikom, u sociološkom smislu, u najkraćem, pod pojmom „historijska nužda" razumijevamo neospornu činjenici da su Bošnjaci jedina evropska nacija koja od početka nacionalnih pokreta i stvaranja nacionalnih država na Balkanu a to je početak 19. stoljeća ne žive u normalnom, duštvenom, političkom i kulturnom stanju, već naprotiv, više od dva stoljeća oni su izloženi takvim društveno-političkim uslovima koji im nisu dozvoljavali da kao ostali evropski narodi normalno razvijaju svoju državu, kulturu, naciju, nacionalnu svijest i ostale elemente vlastitog identiteta. Naprotiv, više od dva stoljeća u kontinuitetu Bošnjaci žive u uslovima „historijske nužde" a to su uslovi u kojima se nacionalna grupa bori za goli biološki opstanak. Osnovne karakteristike sadržajnosti uslova historijske nužde u kojoj Bošnjaci žive su: osporavanje, negiranje, ratovi, velikodržavne ideologije i pokreti, kontinuirani progoni, iseljavanja, etnička čiščenja i genocidi. U takvim uslovima življenja razvili su se i specifični oblici nacionalne samosvijesti kakav je i samostid. Husaga Čišić, s pravom, pisajući o položaju Bošnjaka „pritisnutih" ideologijama nacionaliziranja kaže: „Naš je Musliman (Bošnjak, o.p. A.Đ) na sva dosadašnja pokušavanja u tom smjeru ostajao i ostao savršeno ravnodušan, ne pokazujući ni najmanje volje da napusti pozu *zagonetne sfinge*, (istakao, A.Đ) koju je saobrazno tome već davno zauzeo." H. Čišić, *Bosanskohercegovački Muslimani i bosanska autonomija*, Preporod, Mostar 1991, 5. Pozu „*zagonetne sfinge*" Bošnjaci su zauzimali, i danas zauzimaju, da bi preživjeli a ne zato što im se ta poza dopada ili što je žele.

[12] Bošnjačka nesloboda ogleda se u nametnutom strahu da svoje autentične, duhovne, kulturne, umjetničke, jezičke, političke i nadaseve, civilizacijske vrijednosti, nikako ili stidljivo afirmiraju, dok „novokomponovane" tuđe, vrijednosti nekritički prihvaćaju. Vidljivo je to u svim sferama bošnjačkog kolektivnog aktivizma, naročito danas.

[13] „Ni srpski komunisti u toku II svjetskog rata neće biti lišeni recepcije tradicije srpskog nacionalnog mesijanstva, uobražavajući da srpski partizani vode i predvode historijsku borbu za oslobođenje južnoslovenskih naroda, i da se u tome izražava njihova historijska misija." E. Zgodić, *Ideologija nacionalnog mesijanstva,* VKBI, Sarajevo 1999, 12. Raspravljajući o ideološkim stajalištima komunista po pitanju nacionalnog pitanja i položaja Bosne i Hercegovine Avdo Humo piše: „Komunistička partija Jugoslavije nije imala na marksističkoj osnovi definisan politički stav o problemu položaja Bosne i Hercegovine u svjetlu nacionalnog pitanja u zemlji. Uglavnom su se ti stavovi kretali na repu velikosrpskog gledanja na Bosnu i Hercegovinu (istakao

bošnjačke intelektualne elite razvijaju „šutologiju" ili pak nadvremenu i nadnacionalnu „ontologiju apstraktizma" koja se bavi svim i svačim samo ne bošnjačkom nacijom, njezinom državom i ostalim egzinstencijalnim pitanjima bošnjačkog opstanka.

Bošnjaci ne samo da ne smiju zaboraviti genocidno stradanje tokom proteklih stoljeća, već istovremeno, neophodno je da afirmiraju svoju ukupnu društveno-historijsku kulturu, ne reduciranu na kulturne norme kulture lijevog mesijanizma. Nećemo pretjerati ako kažemo da su ideologije „predrasudnih historiografija" srpskog i hrvatskog nacionalizma i ideologije lijevog mesijanizma kod samih Bošnjaka, dovele Bošnjake, kao naciju, sa vrlo bogatom kulturom i tradicijom i vrlo prepoznatljivim nacionalnim identitetom na granicu kolektivnog zaborava. Više je društveno-historijskih uslova uzrokovalo ovu pojavu a jedan je sigurno i taj da su do sada Bošnjaci bili, dominantno, poznati „po izvještajima svijih neprijatelja". Doista je u pravu Masje de Kerval, koji je još 1856. godine pisajući o bosanskim muslimanima, Bošnjacima, rekao: „velika nesreća ovog dijela slavonskog naroda jeste u tome da je nepoznat, osim po izvještajima svojih neprijatelja." Iz perspektive ideologije lijevog mesijanizma kolektivno sječanje Bošnjaka jedva da seže dalje od Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a. Ideologije srpskog i hrvatskog mesijanizma, zatomile su kolektivni identitet Bošnjaka u srpstvu i hrvatstvu i on kao samosvojan za njih i ne postoji. Obije ove ideologije i ideologije nacionalnog mesijanstva i ideologija lijevog mesijanizma uslovile su, ne samo to, da Bošnjaci nedovoljno prepoznaju svoj autohtoni identitet u kulturi, jeziku, politici, ekonomiji, religiji, tradiciji...već i da izgrade kod sebe jedan zaseban društven-psihološki fenomen samostida, samoprezira, sličan fenomenu kompleksa niže vrijednosti. Bošnjački samostid, kao specifičan oblik kolektivne svijesti ispoljava se u svim sferama života. Naši preci su i u srednjem vijeku i u osmanskom periodu mnogo truda ulagali u svoj narodni, kulturni, jezički i vjerski razvoj nego što to mi danas znamo. Nešto manje od pesto godina bošnjačkog kolektivnog identiteta u islamsko-orijentalnoj kulturi i civilizaciji je skoro izbrisano. Ideologija lijevog mesijanizma ga je izbrisala razvijajući mit o Bošnjaštvu kao ostataku „zaostalog

A. Đ)." A. Humo, *Radnički pokret i zahtjev za autonomijom Bosne i Hercegovine između dva svjetska rata*, *Pogled*, god. LXII, br. 1/1972, Sarajevo 1972, 21. Da je ideologija lijevog mesijanizma u razumijevanju i interpretacijama bošnjaštva u stvari ateizirani oblik velikoržavnih ideologija, prije svega srpske, možda najbolje svjedoči stav Milovana Đilasa koji kaže: „mi smo polazili od činjenice da religija ne može biti odrednica nacije i nacionalne svijesti. Zaista, u svetu ne znam da li je uopšte moguće naći da je negde religija odrednica nacije i nacionalne svesti. Nas je u razumevanju činjenice da su Muslimani posebnost, ne samo religiozna, omela naša ideologija. Prvo ateizam (istakao A.Đ). Naš ateizam koji nije mogao priznati da bi religija mogla biti neka forma kroz koju neko stvara naciju. Nama je ateizam takođe otežao da shvatimo da religija može igrati važnu ulogu u konkretnom, muslimanskom slučaju u formiranju nacionalne svesti i posebnosti muslimana, iako su u Bosni Srbi i Hrvati u stvari kroz religiju počeli da formiraju svoju nacionalnu svest i početke nacionalnih pokreta." Navedeno prema: I. Šabotić, Nacionalno pitanje Bošnjaka-Muslimana u projekcijama komunističke partije, Zbornik radova, *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju*, Knjiga 2, Institut za istoriju Sarajevo, Sarajevo 2011, 132.

feudalizma", a time i svih kulturnih i civilizacijskih vrijednosti toga perioda koje imaju neprocjenljivu i vanvremenu kulturno-civilizacijsku vrijednost i u materijalnoj i u duhovnoj kulturi. Pomenimo samo na Drini ćupriju, Mehmed paše Sokolovića, most sultana Sulejmana Veličanstvenog ili pak mimara Hajrudina u Mostaru koga neopravdano „podmuklom artikulacijom" (P. Riceoner) raznovrsnim oblicima „tehnologije organiziranog zaborava"[14] zovu Stari most. U duhovnoj, nematerijalnoj, kulturi to su djela neprocjenljive kulturne vrijednosti: balada Hasanaginica, bezbroj sevdalinki, pobožnih pjesama ilahija i kasida, naučna djela Hasana Kafije Pruščaka,[15] Mehmeda Hevaije Uskufije[16] i drugih preko 200 autora[17] koji su pisali na arapskom, turskom i perzijskom jeziku.[18] Zar se toga svega treba odreći, stidjeti ili pak zaboraviti. Zamislite šta bi ostalo od današnje kulture zapadnoevropskih naroda kada bi se odrekli svoje kulture pisane latinskim jezikom ili pak kada bi se odrekli srednjovjekovne crkvene pismenosti, kiparstva i slikarstva. Kada govori o historiji intelektualnog razvoja kod Bošnjaka Safvet-beg Bašagić tvrdi da je period osmanskog doba „najsjajnije doba." Dalje Bašagić piše: „u stoljetnoj borbi s vanjskim i unutarnjim neprijateljem umorni bosanskohercegovački musliman (Bošnjak, o.p. A.Đ) zaboravio je na svoje slavne djedove, koji su mu

[14] Posebno naučno pitanje predstavlja istražiti raznovrsne oblike „tehnologije organiziranog zaborava" koje su formirale historiografije bosanskohercegovačkih susjeda ali i bošnjačkog samozaborava.

[15] Hasan Kafija Pruščak (1544-1616), piše djela iz filozofije, logike, prava, politologije, i digmatike i u njima raspravlja o najznačajnijim društvenim pitanjima svoga vremena. Među 17 napisanih naučnih djela posebnu vrijednost ima djelo *Temelji mudrosti o uređenju svijeta* (1596) O značaju i veličini Pruščakovog naučnog djela možda najbolje govori podatak da je njegovo djelo *Temelji mudrosti o uređenju svijeta* prevedeno na francuski, turski, mađarski i njemački jezik, mnogo prije nego što ga je na bosanski jezik preveo 1919. godine S. Bašagić. Opširnije o biografskim i bibliografskim podacima o H. K. Pruščaku, vidi u: A. Ljubović, F. Nametak, *H. Kafija Pruščak, Izabrani spisi*, V. Masleša, Sarajevo 1983.

[16] Opširnije o Mehmedu Haveiji Uskufiji u: M. Huković, A. Kasumović, I. Smajlović, *Mehmed Hevai Uskufi,* Univerzal, Tuzla 1990.

[17] Mehmed Handžić, (1906-1944) u tekstu. *Književni rad bosanskohercegovačkih muslimana*, napisan 1934. godine govori o 200 naučnika i pjesnika.

[18] Promatrajući u „kritičkom diskursu...evropocentrično obezvređivanje bošnjačke duhovne tradicije", Esad Zgodić tvrdi sljedeće: „kada se bez evropocentričnih predrasuda, uđe u svijet obrazovanih Bošnjaka, vidjeće se kako je njihova obrazovanost bila utemeljena na najvišim standardima njihova doba. Nalazimo kod njih recepciju glavnih tokova osmanske, arapske pa i predislamske kulture i civilizacije. Pišu na tri strana jezika (arapski, turski, perzijski) i u žanrovima koji ulaze u maticu duhovne produkcije njihove epohe. U odnosu na intelektualnu produkciju i profil duhovnih stvaralaca iz susjednih zemalja i naroda na Balkanu, obrazovani Bošnjaci nose obilježja obrazovano-kulturne superiornosti. Gotovo da i nema oblasti duhovnog iskustva kroz koje, potvrđujući tu superiornost, nisu prošli obrazovani Bošnjaci. Tu su iskustva iz oblasti teologije, filozofije i misticizma, logike, epistemologije, dijalektike, lingvistike, leksikografije, retorike, stilistike, lijepe književnosti, politike, prava, etike, vojne znanosti, historiografije, epistologije, memoristike, putopisa, ljetopisa, biografske i autobiografske literature i sl." E. Zgodić, *Bošnjačko iskustvo politike*, Euromedija, Sarajevo 1998, 6.

u svoje vrijeme pronijeli ime po islamskom svijetu s učenim i pjesničkim djelima."[19]

Ideologija nacioanalnog mesijanstva, hrvatska i srpska, posebno se to odnosi na historiografiju, u nastojanjima da sve u Bosni i Hercegovini srbizira i hrvatizira, primijenila je u kulturi, zločinačku formulu Ive Andrića, koji kada piše o kulturnom i naučnom stvaralaštvu Bošnjaka na orijentalnim jezicima kaže: „njihova duhovnost-i onda kada nije bila beznačajna i kada je svakako zasuživala pažnju-ne može biti predmet našeg rada jer su oni po jeziku i duhu pripadali sferi druge kulture."[20] Andrićeva zločudna misao,[21] matrica je mišljenja obje nacionalne ideologije, i hrvatske i srpske, a one ili ne razumiju ili ne žele da razumju bosansko jedinstvo različja, zasnovano na različju svetih predanja, kultura i civilizacija. Kako bi se danas okarakterizirao naučnik ili književnik koji bi djela pisana na latinskom, njemačkom, francuskom, engleskom, ruskom, turskom ili nekom drugom jeziku okarakterizirao kao djela koja ne mogu „biti predmet našeg rada"... jer pripadaju „sferi druge kulture."

Neki oblici samostida kod Bošnjaka

Od početka nacionalno-oslobodilačkih pokreta pa sve do danas traje perfidno, prikriveno, ideološko kriptoiziranje bošnjačkog identiteta, posebno njegovih orijentalno-islamskih sadržaja. Ti raznovrsni oblici kriptoiziranja bosanskohercegovačkog društva i Bošnjaka uslovili su afirmaciju ne bosanskih identiteta u Bosni i Hercegovini na štetu bošnjačkog identiteta na način da su se kod Bošnjaka razvili neki oblici kolektivne svijesti, kakv je npr. samostid, koji značajno djeluju na destrukciju autohtonog Bošnjačkog identiteta. Prije nego što fenomen samostida kod Bošnjaka konkretno pokažemo na primjerima iz životne prakse recimo da posjedovanje samostida, kao kolektivne psihičke karakteristike, uzrokuje smanjenje samopoštovanja. Smanjenje samopoštovanja uzrokovalo je da se više cijene tuđe kulturne vrijednosti nego svoje. Historija Bosne i Bošnjana/Bošnjaka traje stoljećima i niko je nema pravo reducirati na devetnaesto i dvadeseto stoljeća kako identitetske sadržaje određuju dominantno naprijed imenovane ideologije mimo volje i želje Bošnjaka. Ova pojava je posebno vidljiva na nivou personalne, simboličke, afirmacije istaknutih ličnosti Bošnjaka u kulturi, religiji, nauci, umjetnosti, politici i dr. Pokažimo to na nekoliko primjera.

Primjer prvi. Naši istočni susjedi su izmislili svog epskog junaka Marka Kraljevića koji je ubio izmišljenog Musu Kesedžiju, izmislili pobjedu na

[19] S. Bašagić, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti, Prilog kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine*, Svjetlost, Sarajevo 1986, 21.
[20] I. Andrić, *Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine*, Kocka, Banja Luka 1995, 117.
[21] Opširnije o „Andrićevstu" kao načinu mišljenja Bosne pogladati u: R. Mahmutčehajić, *Andrićevstvo, protiv etike sjećanja,* CLIO, Beograd 2015.

Kosovu polju, a Bošnjaci zaboravili stvarne bošnjačke epske junake, braću Muju i Halila Hrnjica, Tala od Orašca, Mustaj-bega Ličkog i druge, koji su branili Bošnjake od progona i etničkog čiščenja u Bosanskoj krajini. Zaboravili smo Boj pod Banja Lukom 1737. godine[22] kada su samoorganizirani Bošnjaci odbranili Bosnu od Austro-Ugarske i odgodili njezinu okupaciju za više od 150 godina. Postavljamo ovo pitanje kako nam se ne bi desilo da u skoroj budućnosti ne zaboravimo heroje odbrane Bosne i Hercegovine u ratu protiv bosanskohercegovačkog društva i države 1992-1995. godine, ne samo hrabre bosanske vojnike, već i sve one koji su Bosnu i Hercegovinu branili i brane u nauci, kulturi i umjetnosti. Ako bi nam se to desilo onda bi morali pamtiti izmišljene junake a bosanske krvnike kao heroje. Bio bi to potpun gubitak slobode i put u nestanak.

Primjer drugi. Imenom reformatora srpskoga jezika, srbijanaca Vuka Stefanovića Karađića (1787-1864), rođen u selu Tršić kod Loznice, Republika Srbija, imenovano je na desetine škola u Bosni i Hercegovini, dok ni jedna škola ne nosi ime jednog od najvećih bosanskoh alhamijado književnika Mehmeda Hevaije Uskufije (1601/1602.-?), rođen u Dobrinji kod Tuzle. Da ne bude zabune, niko nije protiv Vuka Stefanovića Karađića, niti protiv srpskog jezika, ali zašto bi zaboravili Mehmeda Uskufiju, Bošnjaka iz Tuzle, koji ni po jednom naučnom i umjetničkom elementu doprinosu razvoju kulture, prije svega književnosti, u Bosni i Hercegovini ne zaostaje iza Vuka Stefanovića Karadžića, naprotiv prednjači ako ni po čemu drugom onda po poznavanju više jezika i pisama, te preko dvjesta godina djelovanja prije Vuka Karadžića. Poznata je jedna Hevaijina pjesma u kojoj on poziva na zajedništvo u Bosni a počinje stihom „Bosanski da vam govorim bratani"[23]. Kako znate Karadžić je govorio srpski ali je zastupljeniji u simboličkoj sadržajnosti Bosne i Hercegovine od Mehmeda Uskufije koji govori bosanski. Nije to ni do Karadžića ni do Uskufije, ni do Srba kao jednog od bosanskohercegovačkih naroda, već isključivo do bošnjačkog samostida, nastalog pod višestoljetnim nasiljem naprijed pomenutih ideologija.

Primjer treći. Dva značajna guslara i kazivača epskih narodnih pjesama Filip Višnjić (1767-1834) i Avdo Međedović (1875-1953) nejednako su prisutni u sječanju i simboličkoj sadržajnost kod nacionalnih grupa kojima pripadaju i ako je i ovdje razlika u kvalitetu na strani onoga koji je skoro zaboravljen. Jedan od najznačajnijih srpskih guslara F. Višnjić, pamti se u Bosni i Hercegovini kroz nazive: Gimnazije i gradske biblioteke u Bijeljini, U rodnom mjestu Gornja Trnava na Majevici, podignuto je kameno obilježje na mjestu rodne kuće. U Loznici, Republika Srbija podignut mu je spomenuk a u Beogradu jedna osnovna škola nosi naziv F. Višnjić, također, jedna izdavačka kuća u Beogradu nosi naziv Filip Višnjić. Po Avdi Međedoviću ni jedna škola niti bilo koja

[22] Opširnije u: O. Novljanin, A. Hadžinesimović, *Odbrana Bosne 1736-1739*, Islamska pedagoška akademija, Zenica 1994.
[23] M. Huković, A. Kasumović, I. Smajlović, *Mehmed Hevai Uskufi,* Univerzal, Tuzla 1990, 68.

obrazovna i kulturna ustanova u Bosni i Hercegovini ne nosi njegovo ime. Imamo saznanje da u Sandžaku samo jedna osnovna škola nosi ime „Avdo Međedović". A ko je bio Avdo Međedović? On je jedan od najvećih, ne samo Bošnjačkih, već svjetskih epskih stvaralaca svih vremena. Autor je čuvenog epa „Ženidba Smailagić Meha" koji ima 12.311 stihova i po dužini je kao Ilijada i Odiseja zajedno. Zbog toga je i prozvan „balkanski Homer". Možemo slobodno reći Avdo Međedović napisao je djelo umjetničke vrijednosti kao i djelo koje je napisao Homer. Za Avdu Međedovića zna se na univerzitetu Harvard ali u Bosni i Hercegovini vrlo malo. Istražujući stvaralaštvo Avde Međedovića Milam Peri i Albert Bates Lord, profesori sa univerziteta Harvard zabilježili su oko 100.000 stihova „bošnjačkog Homera".

Primjer četvrti. Sve znamo o Gavrilu Principu, pripadniku terorističke organizacije „Mlada Bosna" koji je u Sarajevu 1914. godine ubio austrijskog prestolonasljednika Franca Ferdinanda i njegovu trudnu ženu Sofiju. Na desetine lekcija napisano je o Principu kao heroju. G. Princip jeste „heroj" za nacionalističku ideologiju srpskog velikodržavlja i ideologiju lijevog mesijanizma, a šta je Princip iz pozicije principa demokratije i ljudskih prava. Danas, onaj ko ubije nevinu ženu na ulici i u stomaku njezino nerođeno dijete, šta je on? Hoće li biti uhapšen i hoće li mu biti suđeno. Hoće. Biće proglašen običnim zločincem i ubicom. Danas je to, i ne samo danas, iz pozicije principa pravde, pravičnosti i prava, zločin koji se imenuje terorizmom. Autentično ime jedne sarajevske ćuprije „Latinski most" preimenovano je u Principov most. Svake godine organizirane su učeničke ekskurzije da idu da gladaju Principove stope uklesane u trotoaru kraj mosta odakle je ubio nevinu ženu i njezino nerođeno dijete. I dok smo sve učili o ubici Gavrilu Principu, opamećeni „logikom jedne ideje" (Hannah Arendt) simbolizirajući ga „narodnim herojem" nismo ništa znali, ni smjeli znati, o Muhamedu Hadžijamakoviću, bosanskom patrioti i legalnom vojniku, nije ubio ni jednu trudnu ženu, borcu Bosanske vojske koja se borila protiv austro-ugarske okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine. Hadžijamaković je sa još nekolicinom bosanskih patriota, boraca, nakon austrougarske okupacije Sarajeva i nakon njegove predaje okupacionim vlastima, na prijekom vojnom sudu, prvoj instituciji austrougarske vlasti nakon okupacije Bosne i Hercegovine, osuđen na smrt vješanjem. Hadžijamaković je svoje herojstvo pokazao i prilikom vješanja. Na upit o posljednjoj želji Hadžijamaković je poželio da mu skinu lisice-sveze, sa ruku da uzme abdest prije vješanja. Kada su mu skinuli lisice sa ruku on je oteo pušku s bajonetom od jednog vojnika iz streljačkog stroja i počeo ih bosti. Čitava je četa bajonetama izbola Hadžijamakovića i tek tako polumrtvog kada je iskrvario i pao objesili su ga. Eto uporedite djela i herojstva Principa i Hadžijamakovića pa donesite zaljučak. I danas se spominje G. Princip, ideolozi revolucionarnih pokreta veličaju njegovo djelo kao herojsko a Bošnjaci, pamte li Bošnjaci M. Hadžijamakovića. Ne obilježava se mjesto Hadžijamakovićevog ubistva, nezna

mu se za mezar, ni jedna ustanova ne nosi njegovo ime,[24] nema njegovog imena u udžbenicima historije.[25] Nije do Hadžijamakovića, već do bošnjačkog kolektivnog pamćenja, do „ugrađenog" samostida koji je uzrokovao nedostatak samopoštovanja. Kao dan je bjelodano, na primjerima G. Principa i M. Hadžijamakovića, ko bi se trebao stidjeti a ko ponositi, na učinjena djela. Naka je vječni rahmet duši velikom bosansko-bošnjačkom heroju Muhamedu Hadžijamakoviću.

Primjer peti. Kada je u pitanju Drugi svjetski rat i borba protiv fašizma pune su historije heroja. Za jedan od primjera uzećemo Srebrenicu, mjesto genocidnog stradanja Bošnjaka. Prije rata protiv bosanskohercegovačkog društva i države 1992-1995. godine u Srebrenici je osnovna škola nosila naziv Mihajlo Bjelaković, partizan, rođen u Vidrićima kod Sokoca. Poginuo u Srebrenici 1944. godine. Gimnazija u Srebrenici nosila je ime Midhat Haćam, partizan rodom iz okoline Vareša. Nije problem što su te dvije obrazovne institucije nosile imena dvojice antifašista, čije ni jedno pojedinačno djelo nije poznato sem to da su poginuli. Ni jedan od njih nije bio iz Srebrenice. Ni to nije problem. U čemu onda jeste problem. U kolektivnom sjećanju Bošnjaka. Doskora nije zabilježeno ime dvojice srebreničkih dobrotvora koji su spasili od ustaškog pokolja 3.500 srebreničkh Srba 1942. godine, koje su ustaše bile zatvorile u logor. Radi se o Ali(ji) (Jusufa) efendiji Klančeviću (1888-1952) i njegovom sinu Nazifu Klančeviću (1910-1975). O njima se nije ništa pričalo kao antifašistima, najvjerovatnije što je Alija eff. Klančević bio imam-hodža, njegovo djelo je cijenjeno po Andrićevoj „logici" kao djelo koje ne može „biti predmet našeg rada"... jer pripada „sferi druge kulture." Za ideologiju lijevog mesijanizma hodže su reakcionari i ne zaslužuju ličnu afirmaciju i kada čine mnogo veća dobra od drugih.[26] Slična je sudbina i sa tuzlanskim muftijom

[24] Istina, tek je, nakon rata protiv bosanskohercegovačkog društva i države 1992-1995. u općini Stari grad u Sarajevu dato je ime jednoj osnovnoj školi *Šejh Muhamed Jamaković*.

[25] „Činjenica je da se u narodima u kojima se ne razvija historijsko saznanje, historijska svijest degeneriše. Narodi koji prekidaju veze sa sopstvenom historijom ostaju bez identiteta, a samim tim i bez moralnih kompasa." S. Bandžović, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, Sarajevo 2006, 30. (dalje: S. Bandžović, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*).

[26] Podsjetimo se samo da je udruženje Ilmije „El-Hidaje" u Bosni i Hercegovini 1941. godine, prvo u Evropi „podiglo svoj glas" protiv zločina ustaškog rezima poznatim „antifašističkim rezolucijama". Kada bi izvršili preciznu analizu učešća u antifašističkom pokretu imama/hodža i komunista na početku Drugog svjetskog rata vidjeli bi da je prednost na strani imama. Opće je poznato da su sve do polovine 1943. godine četnici i partizani djelovali zajedno. Na drugoj strani u genocidu nad Bošnjacima najčešće i najmonstruoznije su stradali imami i njihove porodice. Evo samo jednog primjera. Maja mjeseca 1993. godine Vojska i policija Republike Srpske u mjestu Semizovac, općina Vogošća uhvatili su u kući mjesnog imama Hasib-ef. Ramića i njegovu ženu Šefiku sa njihovo četvoro maloljetne djece. Hasiba i Šefiku su svezali da bi pred njihovim očima zaklali prvo njihovog sina, (dijete) Muhameda od 12 godina, potom su zaklali kćerku (dijete) Melihu od 10 godina, zatim su zaklali drugog sina Hasiba i Šefike, Ahmeda od 4 godine, četvrto dijete bračnog para Ramić, kćerka Amina imala je samo mjesec dana. Nju je vojnik Vojske Republike Srpske udavio rukama jer je vrat bio premalen za noža. Potom su zaklali Hasibovu ženu Šefiku i na kraju, dok je sve to morao gledati, svezanog, su zaklali imama Hasiba. Ljudskom umu ovakva vrsta zločina je ne shvatljiva ali četničko-fašističkom predstavlja redovnu praksu.

Šefket efendijom Kurtom koji je 1942. godine na Badnju veče spriječio pokolj tuzlanskih Srba i paljenje pravoslavne crkve. Sasvim je drugi fenomen kako su komšije Srbi uzvratili na ova djela, posebno u Srebrenici. Danas se zna kako. Lažni historijski, kulturni i politički narativi[27] jedan su od, vrlo bitnih uzroka genocida nad Bošnjacima, ali i „podloga" formiranja kod njih egzistencijalnog straha, koji je rezultirao samostidom kao jednom od karakteristika „kolektivne svijesti".

Primjer šesti. U dobročinstvu, humanitarnom radu, ali i hrabrosti, požrtvovanosti, neposrednom učešću u borbi za odbranu najjače Bošnjakinje ne zaostaju iza Bošnjaka, ali isto kao i Bošnjaci nisu simbolički predstavljene u javnom prostoru Bosne i Hercegovine. Imali smo prilike saznati o partizanki Mariji Bursać i mnogim drugim ali zašto je zaboravljeno ime junakinje Hane Hrvić, „bajraktar-djevojke" koja je braneći Mostar 1695. godine, zajedno sa muškarcima, od uskoka iz Mletačke Republike, hrabro dala svoj život. „Njen brat, Ibrahim-bajraktar, poginuo je u borbi s kaurima oko Raskršća i umjesto da oplakuje bratovu pogibiju, sestra se dočepala njegova oružja, bajraka i njegova konja kalčinaša da osveti brata. Tradicija kaže da je u sukobu tog dana prednjačila 'bajraktar djevojka' i bila primjer drugima."[28] Mezaristani poginulih boraca sa Raskršća, (Grad Mostar) su porušeni, tako da nas danas ništa ne sjeća

Kažemo redovnu praksu jer takve zločine su radili i četnici u Drugom svjetskom ratu. Evo jednog primjera iz Drugog svetskog rata. „ U selu Popov most, četnici Slijepčevići iz sela Prijeđel zaklali su u kući majku Vreve Hasana i Šerifa s njihovom i drugom djecom iz sela. U ključalu vodu u kazan, uzimali su jedno po jedno dijete za noge i glavom gurali u ključalu vodu, dok im oči nisu iscurile i tako su u najtežim mukama umirali. Prema saznanju i pričanju, radi se o umoru 10-15 osoba (djece)." V. Dedier, A. Miletić, *Genocid nad muslimanima 1941-1945,* Svjetlost, Sarajevo 1990, 757. Da „oslobodilačka praksa" ustanika, "nacionalnih heroja" nacionalno-oslobodilačkih pokreta nije karakteristika samo Drugog sjetskog rata i rata protiv bosanskohercegovačkog društva i države 1992-1995. godine, već višestoljetna praksa genocida nad Bošnjacima, pokazuju primjeri, ljudskom umu teško pojmljivih zločina, za vrijeme tzv. Prvog srpskog ustanka 1804. godine. Miodrag Popović piše kako Srbi u Beogradu i drugim gradovima „ubijaju, kolju, skidaju skalpove, pale turske (bošnjačke, o.p. A.Đ) bogomolje i gradove, stavljaju nejač pod nož….Muškinje nemalo sve isjekoše, *počeše* rasporivati teških žena trbuhe i vaditi djecu, te kad bi vidjeli da je koje dijete muško i njega bi ubili, a od ženskijeh šta su radili i kako su sa njima postupali, to mi ne može jezik govoriti niti pero pisati." M. Popović, *Vidovdan i časni krst*, Slovo ljubve, Beograd 1976, 118-119.

[27] U zvaničnim balkanskim historiografijama formirani su lažni historijski narativi o nacionalno-oslobodilačkim pokretima. O lažnim historijskim narativima balkanskih historiografija valja se ozbiljno pozabaviti primarno, dovodeći u pitanje njihovu unutarnju ligiku a to je „ligika jedne ideje" (Hannah Arendt). To je ideja nacionalno-oslobodilačkih pokreta koja sve zločine, pa i one najteže kakvi su npr. ubistvo trudne žene na ulici, te, genocidi nad muslimanskim narodima Balkana, opravdava navodnim nacionalnim oslobođenjem ne vodeći računa o osnovnom principu Deklaracije o ljudskim pravima da „svako ima pravo na život, slobodu i osobnu sigurnost" (čl. 4), bez obzira, na nacionalnu, religijsku, rasnu, polnu i drugu pripadnost. Balkanske historiografije, „srpska, crnogorska, grčka, makedonska i bugarska historiofrafija, pod balastom politike i ideologije, imaju uz tradicionalnu podozrivost, poseban odnos prema iseljavanju muslimana u cjelini, bez obzira na njihovo etničko porijeklo, posmatrajući ga u sklopu stvaranja svojih malih nacionalnih država i oslobođenja od višestoljetne osmanske uprave, što je ujedno podrazumijevalo i njihovo eliminiranje." S. Bandžović, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, 19.

[28] H. Čišić, *Mostar u Herceg-Bosni*, Preporod, Gradski odbor Mostar, Mostar 1991, 91.

na junakinju Hanu Hrvić. Sličnu sudbinu u kolektivnom sjećanju Bošnjaka doživjela je još jedna bošnjačka heroina. Skoro je bilo zabranjeno i zaboravljeno ime Ifaket-hanume Tuzlić-Salihagić (1908-1942), kćerke Bakir-bega Tulića. Da bi nahranila muhađere iz istočne Bosne Ifaket–hanuma i pored upozorenja da ne ide po hranu u Bosansku Dubicu ona je otišla. Hrabro je stala pred ustaše koje su je uhapsili i odveli u Jasenovac. Mučena je u logoru najstrašnijim mukama i na kraju umrla polivena i spržena vrelim uljem. O toj žrtvi ustaških zločina ništa se nije znalo. Da li zbog toga što je kćerka Bakir-bega Tuzlića. Begovska djeca nisu bila poželjna u javnom prostoru kao dobročinitelji jer su oni „ostaci truhlog feudalizma", pripadaju „sferi druge kulture".

Primjer sedmi. Ovaj primjer govori o odnosu Bošnjaka prema svojoj religijskoj tradiciji i plemstvu. Širom Evrope, i danas, sasvim je normalno da se mladi supružnici vjenčavaju u crkvama i da ih vjenčavaju crkveni velikodostojnici. Posebno se u javnosti ističu vjenčanja evropskih prinčeva i princeza. Ceremonije vjenčanja se televizijski prate i prenose. Kako je to kod Bošnjaka. Vjenčanja u džamiji, šerijatska vjenčanja, za mnoge bošnjačke mlade bračne parove su tabu tema, nešto zaostalo, staromodno. Kada je u pitanju bosansko plemstvo ono je potpuno zaboravljeno. A tako su mnogo učinili u oblasti socijalne etike da skoro nemaju ravnog u ukupnoj svjetskoj povijesti socijalne etike.[29] Šta Bošnjaci znaju o svojoj princezi Katarini-Emini i princu Isak-begu rođenoj djeci bosanskog kralja Tomaša i bosanske kraljice Katarine. O Tomašu i Katarini znamo sve ali o njihovoj djeci ništa. Je li to zbog toga što su kralj i kraljica bili katolici a njihova djeca muslimani i pripadaju „sferi druge kulture." Bosna ne bi smjela da zaboravi svoje plemstvo isto kao što Evropa ne zaboravlja svoje jer je Bosna evropska zemlja i baštini evropske vrijednosti, sve bez izuzetka.

Primjer osmi. U Mostaru se neko sjeti da postavi bistu karatisti Brus Liu. Nije neki problem ako se grupi ljudi Mostaraca sviđa da u gradu imaju bistu Brus Lia. Problem je u nečemu drugom. Kakve kulturne, duhovne, sportske i druge veze ima Brus Li sa Mostarom. Problem je zašto u Mostaru, pa i u cijeloj južnoj bosanskoj pokrajini Hercegovini, nema mjesta za Fevzi Mostarca (1670-1747), koji je napisao najpoznatije djelo bošnjačke i bosanske književnosti na perzijskom jeziku *Bulbulistan*. Zašto nema mjesta za Ali Fehmi Džabića (1853-1918), vođu pokreta za vjersko-prosvjetnu autonomiju Bosne i

[29] Prostor nam ne dozvoljava da navedemo sve objekte, odnosno javna dobra, kao što su npr. mostovi, bezistani, javna kupatila, sahat-kule, česme, džamije, crkve, medrese, bezistani i drugi objekti koji su podignuti ličnim sredstvima bošnjačkog plemstva. Ovom prilikom navešćemo primjere pomoći bošnjačkog plemstva izgradnji kršćanskih vjerskih objekata. Kada je fra Ante Tuzlančić od Visike Porte 1854. godine dobio odobrenje za gradnju crkve, novčanu pomoć dobio je, ne samo od sultana, već i od travničkih begova Teskerećića i Vilića. Za gradnju pravoslavne crkve i škole na Babića brdu u Travniku 1854. godine zemljište je poklonio Šemsi-beg Ibrahimpašić. Na prijedlog fra Ilije Stanarčevića Husein-kapetan Gradaščević odobrio je da se 1823. godine u Tolisi otvori katolička škola. Ovaj podatak dobija više na važnosti ako se zna da je tek naredne godine otvorena džamija Husejnija. Ovi primjeri nisu pojedinačni i izolovani slučajevi već, naprotiv, predstavljaju pravilo i neophodno ih je eksplicitno istražiti.

Hercegovine, za Mustafu Mujagu Komadinu (1839-1925), gradonačelnika Mostara, humanistu i graditelja džamije i drugih objekata čija je ljepota opjevana u sevdalinci. „Dvore gradi Komadina Mujo", Husejna-Husagu Čišića (1878-1941), antifašiste kome su ustaše ubile dva sina. Nije li spomenik Brus Liu „podmukla artikulacija"(P. Ricouner) izopaćujuće ideologije „logike jedne ideje" da se ne bi u historijskom pamćenju „okamenio" u Mostaru ili Stocu Mehmedalija Mak Dizdar ili da se kojim slučajem ne bi simbolizirao neko ko je pisao na turskom ili perzijskom jeziku,[30] dok se bez imalo stida u bosanskim školama uči o pjesništvu Branka Radiševića, koji je napisao pjesmu *Ajduk*, u kojoj na monstruozno nečovječan način, ne primjeren ljudskom umu, „izlijeva" mržnja koju bi bilo objektivnije nazvati „rak svijesti" (Jean Duvingnaud) umjesto poezijom,[31] ili da se ne bi neko sjetio bosanskog plemića Ahmed-paše

[30] Derviš-paša Bajezidagić Mostarac, među mnogobrojnim pjesmama na turskom i perzijskom jeziku spjevao je jednu od najljepših pjesama o Mostaru. Zbog ograničenog prostora navodimo samo dvije strofe od ukupno osam koliko ukupno ima. „Ko bi mogo opjevati redom, Sve ljepote divnoga Mostara, Zar se čudiš srce, što ga ljubim Sa ljubavlju sinovskoga žara? (...) S voćem, s vodom i ostalim miljem, On je drugi Misir na svijetu; Eh ko bi reko, da je rajska bašća, Ko ga vidi u majskome cvijetu"...Navedeno prema prijevodu Safet-bega Bašagića, koji je pjesmu preveo u cjelosti. Napomenimo da je Derviš-paša i dobrotvor. Sagradio je Džamiju u mahali Podhum u Mostaru.

[31] U pjesmi *Ajduk*, Branko Radičević, jedan od najznačajnijih srpskih pjesnika romantizma izopačujuće iskazuje mržnju prema Turcima kao muslimanima. Navodimo ovom prilikom samo dio stihova pjesme:

„...Oh ala mi raste kika
Kad pušaka stane cika,
Kad zagledam turskog skota,
Pa kad mi se s konja smota,
Kad mu glavu pseću zbrijem
Pa na kolac kad nabijem. (...)
Čekaj ago koji danak
Dat bijele bijem kule,
Da boravim laki sanak
Pored tvoje vjerne bule,
Da ti, ago, lulu pijem,
A kuranom kavu grijem.(...)
Pa da t' onda dočnem sreću:
Da ti glavu srubim pseću,
Da ti kulu njom okitim,
Ispod kule meso itim,
Nek ti vrane glavu kljuju,
Psi se psine nablaguju."

(https//sr.m. wikisource.org). Ovaj primjer i mnogi drugi primjeri u srpskoj književnosti, predstavljaju više od govora mržnje, više od bilo kog „izljeva mržnje", naprotiv oni se interpretiraju kao „umjetnička i kulturna vrijednost", umjesto da budu zauvijek zabranjeni jer su direktno u funkciji izgradnje genocidne patološke svijesti. Uporedimo li pjesništvo Derviš-paše Bajezidagića i Branka Radičevića onda vidimo kod Bajezidagića, „izljeve" ljepote i rodoljublja, dok su kod Radičevića, izljevi, mržnje, i poziva na zločin. No i pored toga u bosanskim školama i lektiri pominje se ime B. Radičevića a potpuno je zaboravljeno ime D. Bajezidagića.

Hercegovića,[32] sina Stjepana Vukčića Kosače i brata kraljice Katarine. Svi nabrojani sem Brus Lia su rođeni Hercegovci, životno vezani za Mostar i Hercegovinu ali je bista podignuta Brus Liu a ne njima. Nije do njih, već do današnjih Bošnjaka kojima manjka više poznavanja vlastitog identiteta i malo više samopoštovanja kako bi konačno prevladali nametnuti im samostid, shvativši da sve naprijed navedene ličnosti i njihova djela ne pripadaju „sferi druge kulture", već naprotiv da su oni i cjelokupno njihovo djelo neodvojivi dio bošnjačkog kulturnog identiteta tada i danas.

Primjer deveti. O ovovremenom Bošnjačkom samostidu možda najbolje govori njihov odnos prema nadijevanju imena svojoj djeci. Od kuda u Bošnjaka danas imena umjesto Ali(ja) Aljoša, Umjesto Salih, Sandokan. Umjesto Hasana i Haruna Hamir, i njima sličnim samostidnim bježanjima od imena predaka. Da se ne bi pogrešno razumjeli, nije niko protiv slobode nadijevanja vlastitih imena svojoj djeci, ali zašto je to udaljavanje, „bježanje" od imena svojih predaka, svoje tradicije, svoga tradicionalnog identiteta, prisutno samo kod Bošnjaka a ne i kod njihovih susjeda i na istoku i zapadu, sjeveru i jugu. Šta je ako nije bošnjački samostid u bošnjačka lična imena uveo Elviru i Elvira, tipična španska katolička imena a istjerao Fatimu i npr. Hameda. Od kuda Rusmira i Rusmir, Jusmira i Jusmir, Hamir i Hamira, i sl. kada ih uopće nije bilo u bošnjačkoj tradiciji do prije 50 godina. Opravdano se postavlja pitanje, šta su sve uzroci bježanja od samoga sebe. Dugotrajni periodi raznovrsnih oblika nasilja, među kojima je genocid skoro redovna pojava, sigurno predstavlja bitan društveni činila bošnjačkog samostida bez obzira što su oni žrtve. No nije samo genocidno stradanje natjerelo Bošnjake, da pored rodnog mjesta, bježe i od samih sebe nadajući se spasu. Postoji mnoštvo faktora da bi uopće došlo do genocida ali isto tako i do bošnjačkog samootuđenja, jedne vrste (auto)šovinizma. Jedan je sigurno „patologija ideologije" (Teery Eagleton) nacionalnih revolucija balkanskih velikodržavlja,[33] sa svih strana bosanskohercegovačkog susjedstva, koja se pomoću genocida i etničkog čiščenja, kao osnovnog sredstva, pokušava realizirati. Važnu ulogu imaju i obrazovni sistemi u Bosni i Hercegovini ali i u okruženju. Holokaust nad Jevrejima redovno se izučava u obrazovnim sistemima širom Evrope i cijelog demokratskog svijeta, od osnovnoškolskog do univerzitetskog nivoa obrazovanja ali se zato genocid nad Bošnjacima vrlo

[32] Ahmed-paša Hercegović (1458-1518) je bosansko-osmanski plemić koji je pet puta obnašao funkciju velikog vezira u Osmanskom carstvu. Danas u Turskoj na području općine Altinova ima mjesto koje nosi ime Hersek a dobilo ga je upravo po Ahmed-paši. U mjestu se nalazi džamija i turbe Ahmed-paše Hercegovića. U Bosni i Hercegovini nema ništa što bi čuvalo uspomenu na ovog velikog Bošnjaka koji je značajno uticao na društveno-politička kretanja, ne samo u Bosni i Hercegovini već i na Balkanu, Srednjoj Evropi, Maloj Aziji i Bliskom istoku u drugoj polovini petnaestog i početkom šesnaestog stoljeća.

[33] „Balkanske 'revolucije'-stvaranje neovisnih nacionalnih država na Balkanu jesu pripovijest o seljačkim ustancima u kojima je ključni element izgon i istrebljenje muslimana." I. Banac, *Raspad Jugoslavije: eseji o nacionalizmu i nacionalnim sukobima*, Durieuy, Zagreb 2001, 45.

rijetko spominje čak i obrazovnim sistemima u Bosni i Hercegovini.[34] Nažalost kroz školsku i vanškolsku literaturu bošnjačka djeca slušaju da su Turci i da Turke treba mrziti jer su 500 godina činili zločine[35] nad kršćanskim stanovništvom i na taj način se i kod bošnjačke djece izgrađuje stid, te oni još u školskim klupama požele, zbog nametnutog stida, „pobjeći" od svog autohtonog identiteta.[36]

[34] Opširnije o problemu izučavanja genocida u školskim programima u Bosni i Hercegovini u: A. Đozić, Nauka o genocidu u nastavnim programima-da ili ne?, *DHS-Društvene i humanističke studije*, Časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli, br. 4, Tuzla 2018, 259-280; A. Đozić, A. Alibegović, Obrazovanje i genocid-Ko, kako i zašto kriptoizira i „zabranjuje" institucionalno obrazovanje o genocidu nad Bošnjacima 1992-1995, *Zbornik radova sa Međunarodne naučne konferencije održane 9-11. jula 2015. godine „Srebrenica 1995-2015: Evaluacija naslijeđa i dugoročnih posljedica genocida"*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2016, 247-292.

[35] Ovo je jedan od najdominantnijih lažnih narativa balkanskih historiografija. To je vrlo lahko dokazati. U „osvajanjima" južnoslavenskih i Balkanskih prostora Osmanska država nigdje nije počinila zločin etničkog čiščenja i genocida. Naprotiv, kršćani su živjeli slobodno uz jedan jedini uslov da državi plaćaju porez. Najvjerovatnije da je bilo pojedinačnih zločina i zloupotreba vlasti, ali ono što je najvažnije, novi stanovnici Osmanske države bili su slobodni. Dobijali su državnu zemlju na obrađivanje, uslov je bio plaćanje poreza u naturi. To je za to vrijeme bio uobičajeni način privrednih odnosa i u ostalim zemljama Evrope. O tolerantnosti Osmanske države, „Turaka", najbolje svjedoči *Ahdnama*, dokument Osmanske države, o slobodnom ispovijedanju kršćanske vjere i jamčenju sigurnosti života, izdata bosanskim Franjevcima, koja se i danas, u originalu, čuva u samostanu u Fojnici. Drugi važan dokument i praksa jeste prijem u Osmansku državu, španskih Jevreja, Sefarda, predaka današnjih bosanskih Jevreja, koji su bili prognani zajedno sa muslimanima iz Španije kada je uspostavljena kršćanska država. Isticanje ovih primjera na nivou pojedinačnosti, ni u kom slučaju ne znači da su to pojedinačni i izolovani slučajevi. Našu tvrdnju najeksplicitnije potvrđuje podatak da su se još u Osmanskom periodu u Bosni u gotovo svim većim gradovima, čije je većinsko stanovništvo bilo muslimansko, formirale (izgradile) pravoslavna ili katolička Varoš i da kao takve nisu smetale „zlim Turcima". Tek od druge polovine 19. stoljeća ove varoši se zovu nacionalnim imenima, npr. Srpska varoš. Dakle „zli Turci" nisu ih pobili niti protjerali. Da su imali tu namjeru, kao što su imali nacionalno-oslobodilački pokreti kršćanskih/hrišćanskih naroda, ni jedan kršćanin za 500 godina Osmanske vladavine ne bi preživio. To je neupitna i na oba oka vidljiva istina. Isto kao što je istina da su kršćanski nacionalno-oslobodilački pokreti, za nepuna dva stoljeća potpuno uništili muslimansko stanovništvo na „oslobođenim" teritorijama, zločinom genocida i etničkog čiščenja. „Sedamdesetih godina XIX stoljeća muslimani su sačinjavali polovinu ukupnog stanovništva Balkana. Poubijano je 1870-1890. na tom području preko 300.000 muslimana, preko pet miliona ih je prognano u Anadoliju do kraja tog stoljeća. Mada je zapadni svijet dugo vremena bio zabrinut za sudbinu hrišćana osmanskog Balkana, samo se mali dio zapitao o balkanskim muslimanima i njihovoj sudbini. Zbog ove nebrige, jedna od najvećih evropskih demografskih katastrofa nikada nije ni otkrivena." S. Bandžović, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, 49. O konkretnim primjerima zaštite života, imetka i časti kršćana/hrišćana opširnije u: A. Đozić, Bošnjačka islamsko-moralna ideja pravednostri – bitna karakteristika morala Bosne, Časopis, *ETIKA Bosne i Hercegovine*, god. I, br. 1, Internacionalni univerzitet u Goraždu, Goražde 2019, 125-143.

[36] Bošnjački književnik iz Sandžaka Zuvdija Hodžić, o srpskim obrazovnim sadržajima i stanju bošnjačke djece u njima, vrlo slikovito i vjerodostojno piše: „ubjeđuju ih (bošnjačku djecu, o.p. A.Đ) da su Turci, a uče ih da mrže Turke. Kad u čitanju dođu do te riječi, a dođu počesto, ona se jadna zagrcnu, obore oči od stida (istakao, A.Đ).... Svoju djecu uče da mrze našu, a našu da mrze sami sebe. (istakao, A.Đ)...kao da mi nijesmo ništa imali: ni junaka, ni običaja, ni ljudi ni pjesama,

Primjer deseti. Na nivou simboličke sadržajnosti izražene u nazivima ulica i škola, te drugih javnih ustanova i objekata i danas se kod Bošnjaka osjeća dominirajući uticaj ideologije lijevog mesijanizma, u dominantno bošnjačkim sredinama sa dominantnim uticajem „ljevičarske" utopističke ideologije, dok u sredinama sa dominantnom vladavinom srpskih i hrvatskih ljevičara to nije slučaj. Naprotiv, u dominantno hrvatskim i srpskim sredinama bili na vlasti „ljevičari" ili „desničari", afirmira se na nivou simboličke društvene sadržajnosti hrvatski, odnosno srpski nacionalni identitet. Našu tvrdnju pokazaćemo na primjerima naziva ulica u gradovima Banja Luka i Tuzla. Podsjetimo da se u oba grada na vlasti desetljećima nalaze socijaldemokrati. U gradu Banja Luci od ukupno 511 ulica nijedna ne nosi naziv nekog od bošnjačkih književnih, političkih, kulturnih ili pak historijskih ličnosti. Izuzetak su nazivi tri ulice koje nose imena: Meša Selimović, Muhamed Mehmedbašić i Skender Kulenović. Istini za volju ova tri čovjeka nose bošnjačka imena ali su se zvanično opredjeljivali kao Srbi, čak je Muhamed Mehmedbašić, bio član prosrpske terorističke organizacije „Mlada Bosna" i zajedno sa teroristom Gavrilom Principom učestvovao 1914. godine u atentatu na Austrougarskog prestolonaslednika Franca Ferdinanda i njegovu trudnu suprugu Sofiju. U Banja Luci, u nazivima ulica, nema mjesta za Bošnjake antifašiste iz Drugog svjetskog rata kao što su npr. Osman Karabegović, banjalučanin koji je živio i umro u Banja Luci, Munib Maglajlić i drugi. Zato ima mjesta za srbijanske epske junake kao što je Jug Bogdan i drugi, za srbijanske careve i vladare: Cara Lazara, Danila Petrovića, Despota Stevana Lazarevića i druge, za ideologe srpskog velikodržavlja kao što je Ilija Garašanin. Ima mjesta i za Rusa Kutuzova, Romanove i druge ali nama za Ferhat-pašu utemeljivača grada Banja Luke, nema mjesta za ZAVNOBiH i AVNOJ i druga antifašistička obilježja iz Drugog svjetskog rata. U Tuzli je sasvim drugačija situacija. Bošnjački ljevičari na štetu afirmacije Bošnjaka u nazivima ulica afirmiraju ličnosti srpske nacionalnosti iz partizanskog pokreta među kojima su mnogi prethodno bili četnici.[37] U Tuzli, pored ulice Srpska varoš još, 20 ulica nosi naziv ličnosti

ni učenjaka. Ako se neko njihov trnom ubo – sad ga pominju i turaju u knjige, slave i uče. A o nama (Bošnjacima, o.p. A.Đ) ništa." Z. Hodžić, *Gusinjska godina*, NIP „Pobjeda", Drugo izdanje, Titograd 1996.

[37] O saradnji i zajedničkom djelovanju četnika i „ustanika" početkom Drugog svjetskog rat svjedoče mnogobrojni dokumenti koji su do sada perfidno prikrivani. Upečatljivo i iz prve ruke svjedočenje o načinu i razlozima skrivanju četničkih zločina prema Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu nalazimo, između ostalih dokumenata, u tekstu Adila Zulfikarpašića *Put u Foču*. (Izvještaj je dostupan na više mjesta u printanim i elektronskim dokumentima. Jedan od, akos.ba 03.05.2019). Na traženje Adila Zulfikarpašića da se kazne četnički komadanti koji su komandovali u operacijama zločina nad bošnjačkom djecom i ženama i ostalim žrtvama Aleksandar Ranković je rekao: "Trebamo smatrati našom velikom političkom pobjedom, da je osnovna četnička masa prilikom nastupanja naših jedinica prešla nama. Mi ne možemo iz obzira prema njima da pohapsimo i sudimo njihove komadante." U svom kazivanju o načinu prikrivanja četničkih zločina Zulfikarpašić navodi i primjer svog razgovora sa Rodoljubom Čolakovićem na insistiranje da se kazne Ranko Popadić i Zečević, koji su ubili porodicu Ibre Mustafića, Zulfikarpašićeovog prijatelja, a tada su bili komandiri u partizanima. Evo šta mu je odgovorio R.

srpske nacionalne identifikacije. Navedimo samo neke: Nikole Tesle, Petra Kočića, Alekse Šantića, Save Kovačevića, (ni jedana do sada nabrojana ličnost nema ama baš nikakve veze sa gradom Tuzlom), Veljka Lukića, Žarka Vukovića, Pavla Goranina, Stjepana Živkovića, Miloša Popovića, Đure Đakovića i dr. Da ne bi bilo zabune, nismo protiv izgona simbola hrvatske, srpske i drugih nacionalnosti iz većinski bošnjačkih sredina, ali nije normalno prenaglašavati ih na štetu afirmacije Bošnjaka, a da je to tako kod bošnjačkih ljevičara pokazaćemo u sljedećim rečenicama. U simboličkoj sadržajnosti tuzlanskih ulica, zbog ideologije lijevog mesijanizma, nema mjesta za afirmaciju najznačajnijih bošnjačkih autoriteta kao što su: Husein-kapetan Gradašćević, Ali-paša Fidahić, Bakir-beg Tuzlić, Mehmed-beg Tuzlić, jedan od vođa autonomnog pokreta Bošnjaka tridesetih godina devetnaestog stoljeća. Nema mjesta ni za Safvet-bega Bašagića, Musu Ćazima Ćatića, Muniba Maglajlića, najeminentnijih književnih stvaralaca kod Bošnjaka. Nema mjesta ni za jednog od najvećih vakifa (dobrotvora) u ukupnoj historiji Tuzle i okoline Beuram-bega, niti za velikog bosanskog alima tuzlaka Teufika Azapagića[38] i mnoge druge znamenite Bošnjake. Ista je situacija i sa nazivima osnovnih i srednjih škola. Sasvim je drugačija situacija kada je u pitanju afirmacija ličnosti iz srpskog i hrvatskog nacionalnog korpusa u Bosni i Hercegovini. Evo primjera. U Prijedoru gimnazija nosi naziv „Sveti Sava", muzička škola „Savo Balaban". U Bosanskom Novom koji je danas preimenovan u Novi Grad gimnazija nosi naziv „Petar Kočić", a srednja škola „Đuro Radmanović". Elektrotehnička škola u Banja Luci nosi naziv „Nikola Tesla", isti naziv nosi i srednjoškilski centar u Kotor Varoši, te srednja škola u Bosanskom Brodu, koga svi Srbi i ljevičari i desničari danas zovu samo Brod. Nikola Tesla je naziv i Mješovite škole u Teslića, a druga srednja škola u Teslića nosi naziv „Jovan Dučić", isti naziv nosi i Gimnazija u Doboju. U Modriči srednjoškolski centar nosi naziv „Jovan Cvijić", u Bijeljini gimnazija „Filip Višnjić" i tako je u skoro svakom mjestu gdje Srbi čine većinu. Ista je situacija i u mjestima gdje Hrvati čine demografsku većinu. Tako npr. u gradu Mostaru od dvije gimnazije jedna nosi naziv JU Druga gimnazija, a druga gimnazija imenovana je „Fr. Grga

Čolaković. „Kad bi mi hapsili koljače među ovdašnjim Srbima, onda bi pohapsili pola našeg Narodnog odbora i većinu vojnika." Mnogobrojni su primjeri prelaska četnika u partizane i nakon rata zauzimanja važnih političkih funkcija sa kojih su prikrivali počinjene četničke zločine. Za obradu ove teme potrebna je cjelovita studija. Ovom prilikom pomenimo npr. prelazak preko 3.000 četnika iz tzv. Čegarskog korpusa u maju 1944. godine u partizane. Pukovnik JNA Vlado Dapčević, piše kako su formirani odredi Dobrovoljačke vojske u okolini Foče. „U Foči formirasmo nekoliko odreda Dobrovoljačke vojske. I to baš oni koji su poklali hiljade muslimana. Da smo ih kažnjavali, sve bismo morali da pobijemo. Svi do jednog su klali, a preko 2.000 ih je bilo." Sad nam je malo jasnije zašto se nije smjelo govoriti o četničkim zločinima nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu nakon rata, te kako su izgrađeni lažni historijski narativi. Zločini nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu od strane, „ustanika", četnika, „partizana"-preobučenih četnika, tipičan su primjer „prešućenog genocida", zločina nimalo manjeg od zločina holokausta nad Jevrejima. Opširnije pogledati: Š. Tucaković, *Prešućeni genocid,* Amos Graf, Sarajevo 2013.

[38] Imamo informaciju da se ni danas nezna tačna lokacija mezara Teufika Azapagića, a da je u javnoj simboličkoj sadržajnosti grada Tuzle predstavljen samo nazivom jedne ulice.

Martić". U Mostaru i druge srednje škole koje nose nazive po imenima značajnih ličnosti imenovane su imenima hrvatskih ličnosti. Nijedna škola ne nosi ime nekog znamenitog Bošnjaka sem Kara-đoz begova medresa. Tako, npr. srednja ekonomska škola nosi ime „Joze Martinovića", srednja građevinska škola „Juraja Dalmatinca", srednja škola „Fausta Vrančića", srednja škola likovnih umjetnosti „Gabrijela Jurkića". Zbog čega neke od škola ne bi nosila ime Mostarca Derviš-paše Bajezidagića koji je napisao mnoge pjesme na turskom i perzijskom jeziku među kojima posebnu umjetničku vrijednost ima pjesma o Mostaru, čije smo neke stihove naprijed naveli ili pak Fevzija Mostarca, jedinog bosanskohercegovačkog književnika koji je samostalno, na perzijskom jeziku, napisao didaktičko književno djelo *Bulbulistan* (Bašća slavuja). Razlog je najvjerovatnije što se u kolektivnoj bošnjačkoj svijesti „okamenila" misao da oni pripadaju „sferi tuđe kulture", kao da latinski i grčki jezik i njihova pisma, pripadaju „sfera bosanske kulture". Da ne bude zabune, svi jezici i pisma, sve kulturne tvorevine, materijalne i duhovne, nastale na tlu Bosne i Hercegovine, na bilo kom jeziku i pismu, ravnopravno pripadaju sferi bosanske a ne „sferi tuđe kulture".

Naveli smo ovih deset primjera, a mogli smo i deset puta više, kako bi ukazali na bošnjački kolektivni zaborav, na slabo kolektivno sjećanje, koje je uzrokovalo pojavu nekoliko društveno-psihičkih karakteristika kod Bošnjaka, na nivou kolektivnog aktivizma, među kojima se posebno ističu samostid i nedovoljno samopoštovanje. Ako zaboravimo ovakve i mnoge druge slične primjere, a tiču se Bošnjaka, bošnjačke historije, bošnjačkog sjećanja, bošnjačkog identiteta, a druge nemamo, smatram da nije daleko dan kada ćemo zaboraviti i sve genocide nad Bošnjacima pa i ovaj posljednji koji se dogodio u ratu protiv bosanskohercegovačkog društva i države 1992-1995. godine. Riječi Alije Izetbegovića izrečane 2. oktobra 2002. godine i danas, vrlo aktuelno, i opominjujuće djeluju. Izetbegović je tada poručio Bošnjacima: „Čuvajte i očuvajte svoju naciju i ime Bošnjak, vjeru i tradiciju. Gubitak identiteta plaća se ropstvom i poniženjem." Bolest bošnjačkog samostida neophodno je liječiti povratkom samopoštovanja, preko spoznaje vlastitog historijskog, društvenog, političkog, kulturnog, i duhovnog identiteta. „Jedan narod može izgubiti moć i gospodstvo, slava njegova oružja može isplaviti, bajrak pod kojim je vojevao može postati plijenom neprijatelja, njegova prava i pravice mogu se pretvoriti u mrtva slova – kratko rečeno: jedan narod može doživiti pravi politički, socijalni i ekonomski fijasko u svojoj postojbini. Sve je to privremeno, sve može biti od danas do sutra. Ali ipak imade nešto što nije prolazno, što ne može ni puki slučaj ni najljući neprijatelj uništiti, a to su umotvorine, koje mi zovemo literaturom. U tome carstvu ni sila, ni slučaj, dapače ni zub vremena ne može pomračiti umne stečevine naroda, koji je privrijedio kad je pobijedio varvarstvo

i neznanje. Taj trijumf ostaje navijek, jer je on amanet budućim naraštajima i vremenima."[39]

Na kraju krajeva sjećanje na sebe, svoju kulturu, vjeru, domovinu, religiju, običaje, na svoj toprak, njeguju i čuvaju svi narodi svijeta zašto to ne bi radili i Bošnjaci. „Imati korijene je možda najvažnija i najmanje shvaćena potreba ljudske duše" nije nikakav arhaizam, izuzetak, niti hir, već pravilo življenja. Život čovjeka kao društvenog bića nemoguć je izvan društvene grupe kojoj pripada a Bošnjaci su ne samo biološki već i kulturno i duhovno vezani, sedimentirani sa Bosnom, kao državom, kao kulturom, kao civilizacijom, izvan koje je njihova egzistencija nemoguća. Zbog svega navedenog, „bosanski da vam govorim bratani", bosansko-bošnjačke vrijednosti treba, nužno je, ponosno isticati a ne stidjeti se. Simbolizacija Bošnjaka u kulturi, nauci, politici, ekonomiji, ratu, vojnoj industriji, u pjesmi, posebno sevdalinci najsigurniji je garant opstanka bosanskohercegovačkog društva, njegove države i Bošnjaka u njima. Šehitluci i mezaristani slavnih bošnjačkih predaka širom Bosne i Hercegovine nas opominju i obavezuju.

Zaključak

Društveno-historijska, prije svega politička, egzistencija bošnjačke nacije, od momenta nastanka i razvoja nacionalnih pokreta na Balkanu, živi u specifičnim uslovima permenentne borbe za biološki opstanak, koju označavamo „uslovima historijske nužde" uzrokovala je nastanak nekoliko značajnih karakteristika nacionalne svijesti Bošnjaka na nivou kolektivnog identiteta. Jedna od tih karakteristika je i samostid, samosram, koji se izražava u skoro svim sferama nacionalne svijesti a prije svega u simboličkoj sadržajnosti javne sfere gdje je izraženo preuveličavanje tuđeg a omalovažavanje vlastitog. Ta karakteristika se najjasnije izražava u simboličkoj sadržajnosti imenovanja institucija kao što su npr. škole, ulice, te simbolizacija historijskih ličnoti i sl. Posebno se to odnosi na samostidni „bijeg" od imena i značenja koja podsjećaju na islamsko-orijentalnu identifikaciju bošnjačke nacije, iako je ona jedna od bitnih identitetskih karakteristika Bošnjaka, naravno, pored zemlje i države Bosne, bosanskog jezika i ostalih bosanskih atributa. Uzroci samostida kod Bošnjaka nastali su pod uticajem straha i ostalih uslova viševjekovnog življenja u uslovima „historijske nužde", čitaj uslova neslobode, od represivnog karaktera nacionalističkih ideologija, srpske i hrvatske, i ideologije lijevog mesijanizma kod Bošnjaka. Ove ideologije posebno su došle do izražaja u omalovažavanju i svojatanju bošnjačkih kulturnih i političkih autoriteta.

Npr. samoomalovažavjući je odnos Bošnjaka prema svojoj religijskoj tradiciji i plemstvu. U Evrope, i danas, se mladi supružnici vjenčavaju u

[39] S. Bašagić, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti, Prilog kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine*, Svjetlost, Sarajevo 1986, 20.

crkvama i vjenčavaju ih crkveni velikodostojnici. Posebno se u javnosti ističu vjenčanja evropskih prinčeva i princeza. Ceremonije vjenčanja se televizijski prate i prenose. Kako je to kod Bošnjaka. Vjenčanja u džamiji, šerijatska vjenčanja, za mnoge bošnjačke mlade bračne parove su nešto zaostalo, staromodno. Kada je u pitanju bosansko plemstvo ono je potpuno zaboravljeno. A tako su mnogo učinili u oblasti socijalne etike da skoro nemaju ravnog u ukupnoj svjetskoj povijesti socijalne etike. Šta Bošnjaci znaju o svojoj princezi Katarini-Emini i princu Isak-begu rođenoj djeci bosanskog kralja Tomaša i bosanske kraljice Katarine. O Tomašu i Katarini znamo sve ali o njihovoj djeci ništa. Je li to zbog toga što su kralj i kraljica bili katolici a njihova djeca muslimani i pripadaju „sferi druge kulture." Bosna ne bi smjela da zaboravi svoje plemstvo isto kao što Evropa ne zaboravlja svoje jer je Bosna evropska zemlja i baštini evropske vrijednosti, sve bez izuzetka.

U Mostaru je podignuta bista karatisti Brus Liu. Nije problem ako se grupi ljudi Mostaraca sviđa da u gradu imaju bistu Brus Lia. Problem je u nečemu drugom. Kakve kulturne, duhovne, sportske i druge veze ima Brus Li sa Mostarom. Problem je zašto u Mostaru, pa i u cijeloj južnoj bosanskoj pokrajini Hercegovini, nema mjesta za Fevzi Mostarca (1670-1747), koji je napisao najpoznatije djelo bošnjačke i bosanske književnosti na perzijskom jeziku *Bulbulistan*. Zašto nema mjesta za Ali Fehmi Džabića (1853-1918), vođu pokreta za vjersko-prosvjetnu autonomiju Bosne i Hercegovine, za Mustafu Mujagu Komadinu (1839-1925), gradonačelnika Mostara, humanistu i graditelja objekata čija je ljepota opjevana u sevdalinci. „Dvore gradi Komadina Mujo", za Husejna-Husagu Čišića (1878-1941), antifašiste kome su ustaše ubile dva sina. Nije li spomenik Brus Liu „podmukla artikulacija"(P. Ricouner) izopaćujuće ideologije „logike jedne ideje" da se ne bi u historijskom pamćenju „okamenio" u Mostaru Mehmedalija Mak Dizdar ili da se kojim slučajem ne bi simbolizirao Derviš-paša Bajezidagić Mostarac, koji je napisao jednu od najljepših pjesama o Mostaru na perzijskom jeziku, dok se bez imalo stida u bosanskim školama uči o pjesništvu Branka Radiševića, koji je napisao pjesmu *Ajduk*, u kojoj na monstruozno nečovječan način, ne primjeren ljudskom umu, „izlijeva" mržnju koju bi bilo objektivnije nazvati „rak svijesti" (Jean Duvingnaud) umjesto poezijom, ili da se ne bi neko sjetio bosanskog plemića Ahmed-paše Hercegovića, sina Stjepana Vukčića Kosače i brata kraljice Katarine. Svi nabrojani sem Brus Lia su rođeni Hercegovci, životno vezani za Mostar i Hercegovinu ali je bista podignuta Brus Liu a ne njima.

U kolektivnom pamćenju Bošnjaka afirmira se ličnost teroriste Gavrila Principa a kriptoizira, zatomljuje, ličnost, patriote i borca, Muhameda Hadžijamakovića. U dijelu bošnjačkog kolektivnog pamćenja nekritički se afirmira ličnost Vojislava Kecmanovića-Đede, dobrovoljca srpskih imperijalnih ratova i predsjednika ZAVNOBiH-a, a prešućuje afirmacija dobrovoljaca otporu agresiji JNA na Bosnu i Hercegovinu 1992. godine, kao što je Nusret Šehović-Dedo zlatni ljiljan i drugi. Ista je situacija sa nekriotičkom glorifikacijom mita

Tito,[40] vođe južnoslavenskih komunista u odnosu na prešućivanje doprinosa Alije Izetbegovića, prvog predsjednika Predsjedništva međunarodno priznate države Bosne i Hercegovine, istinskog političkog i vojnog vođe otpora svim oblicima agresije na Bosnu i Hercegovinu u ratu protiv bosanskohercegovačkog društva i države 1992-1995. godine. O ovovremenom Bošnjačkom samostidu možda najbolje govori njihov odnos prema nadijevanju imena svojoj djeci. Od kuda u Bošnjaka danas imena umjesto Ali(ja) Aljoša, umjesto Salih, Sandokan. Umjesto Hasana i Haruna Hamir, i njima slična imena, bez značenja i tradicije, nastala samostidnim bježanjima od imena predaka. Da se ne bi pogrešno razumjeli, nije niko protiv slobode nadijevanja vlastitih imena svojoj djeci, ali zašto je to udaljavanje, „bježanje" od imena svojih predaka, svoje tradicije, svoga tradicionalnog identiteta, prisutno samo kod Bošnjaka a ne i kod njihovih susjeda i na istoku i zapadu, sjeveru i jugu. Šta je ako nije bošnjački samostid u bošnjačka lična imena uveo Elviru i Elvira, tipična španska katolička imena a istjerao Fatimu i npr. Hameda. Svi navedeni, i mnogi drugi, konkretni, primjeri nedvosmisleno potvrđuju da je samostid, samomržnja, jedan od identitetskih sadržaja Bošnjaka danas.

Za prevladavanje samostida ili pak samomržnje, vraćanje i jačanje samopoštovanja neophodno je naučno razobličavanje „predrasudne historiografije" utemeljene na velikohrvatskim i velikosrpskim mitologijama te rigidnim komunističkim zabludama ideologije lijevog mesijanizma, prisutne, prije svega, u obrazovnim sistemima i u sferi kulture. To se može postići institucionalnom simbolizacijom i afirmacijom istine o bošnjačkoj „superiornosti", u sferi, kulture, nauke, pravde, morala, rata, otvorenosti za drugo i drugačije, a ne inferiornosti, nametnute, danas, vladajućim lažnim narativom „svi su podjednako krivi". Neophodno je permanentno isticati bitne razlike između bošnjačke otvorenosti za drugo i drugačije, kao bitne karakteristike bosanskohercegovačkog društva i nebosanske netolerancije prema bosanskom jedinstvu različja kao pravilu življenja.

Summary

Socio-historical, primarily political, existence of the Bosniak nation, from the moment of emergence and development of national movements in the Balkans, lives in specific conditions of permanent struggle for biological survival, which we call "historical necessity" has caused several important

[40] Neol Malcolm je jedan od rijetkih historičara koji kritički problematizira formirani „mit Tito" i, između ostalog, tvrdi: „Proučavajući Titovu karijeru kao političara koji je nastupao s pozicija moći, došao sam do zaključka da njegovu ulogu u ratu ne treba prikazivati u onom herojskom svjetlu kako je bilo uobičajeno u jugoslovenskoj historiografiji. (...) Ja držim da je Tito od samog početka ratovanja u Jugoslaviji bio više zaokupljen borbom za vlast s potencijalnim političkim suparnicima u Jugoslaviji, i da mu je ta borba bila važnija od ratovanja s okupatorom." N. Malcolm, *Povijest Bosne*, Erasmus Gilda, Zagreb, Novi Liber, Zagreb, DANI, Sarajevo, Zagreb-Sarajevo 1995, XI.

characteristics of Bosniak national consciousness. collective identity. One of these characteristics is self-shame, self-shame, which is expressed in almost all spheres of national consciousness and above all in the symbolic content of the public sphere where the exaggeration of others and the belittling of one's own is expressed. This characteristic is most clearly expressed in the symbolic content of the naming of institutions such as e.g. schools, streets, and the symbolization of historical figures, etc. This is especially true of the selfless "escape" from names and meanings reminiscent of the Islamic-Oriental identification of the Bosniak nation, although it is one of the important identity characteristics of Bosniaks, of course, in addition to the country and state of Bosnia, Bosnian language and other Bosnian attributes. The causes of self-esteem among Bosniaks arose under the influence of fear and other conditions of centuries of living in conditions of "historical necessity", read the conditions of lack of freedom, from the repressive character of nationalist ideologies, Serbian and Croat, and the ideology of left messianism among Bosniaks. These ideologies have come to the fore especially in the belittling and appropriation of Bosniak cultural and political authorities.

Eg. the attitude of Bosniaks towards their religious tradition and nobility is self-deprecating. In Europe, even today, young couples get married in churches and are married by church dignitaries. The weddings of European princes and princesses stand out especially in public. Wedding ceremonies are televised and broadcast. As it is with Bosniaks. Mosque weddings, sharia weddings, are for many Bosniak young married couples something backward, old-fashioned. When it comes to the Bosnian nobility, it is completely forgotten. And they have done so much in the field of social ethics that they have almost no equal in the overall world history of social ethics. What do Bosniaks know about their Princess Katarina-Emina and Prince Isak-beg, born to the children of Bosnian King Tomaš and Bosnian Queen Katarina. We know everything about Tomas and Katarina, but nothing about their children. Is it because the king and queen were Catholics and their children are Muslims and belong to the "sphere of another culture." Bosnia should not forget its nobility just as Europe does not forget its because Bosnia is a European country and a heritage of European values, all without exception.

A bust of karate artist Bruce Liu was erected in Mostar. It is not a problem if a group of people from Mostar like to have a bust of Bruce Leah in the city. The problem is something else. What cultural, spiritual, sports and other connections does Bruce Lee have with Mostar. The problem is why in Mostar, and even in the entire southern Bosnian province of Herzegovina, there is no place for Fevzi Mostarac (1670-1747), who wrote the most famous work of Bosniak and Bosnian literature in the Persian language *Bulbulistan*. Why there is no place for Ali Fehmi Džabić (1853-1918), leader of the movement for religious and educational autonomy of Bosnia and Herzegovina, for Mustafa Mujaga Komadina (1839-1925), mayor of Mostar, humanist and builder of buildings whose beauty is sung in sevdalinka. "The court is built by Komadina

Mujo", for Hussein-Husaga Čišić (1878-1941), an anti-fascist whose two sons were killed by the Ustashas. Isn't the monument to Bruce Liu an "insidious articulation" (P. Ricouner) of the perverted ideology of the "logic of an idea" so that Mehmedalija Mak Dizdar would not be "petrified" in the historical memory in Mostar, or if Dervis-pasha Bajezidagić Mostarac would not be symbolized by any chance, who wrote one of the most beautiful poems about Mostar in Persian, while without any shame in Bosnian schools he learns about the poetry of Branko Radisevic, who wrote the poem *Ajduk*, in which in a monstrously inhuman way, not appropriate to the human mind, "pours" the hatred it would be more objective to call "cancer of consciousness" (Jean Duvingnaud) instead of poetry, or for someone not to remember the Bosnian nobleman Ahmed-pasha Hercegović, the son of Stjepan Vukčić Kosača and the brother of Queen Katarina. All of them, except Bruce Lee, were born Herzegovinians, vitally connected to Mostar and Herzegovina, but the bust was erected by Bruce Lee and not by them.

In the collective memory of Bosniaks, the personality of the terrorist Gavril Princip is affirmed, and the personality of the patriot and fighter, Muhamed Hadžijamaković, is cryptonized and suppressed. In the part of the Bosniak collective memory, the person of Vojislav Kecmanović-Đeda, a volunteer of the Serbian imperial wars and the president of ZAVNOBiH, is uncritically affirmed, and the affirmation of volunteers resisting the JNA aggression on Bosnia and Herzegovina in 1992, such as Nusret Šehović-Dedo the Golden Lily . The situation is the same with the uncritical glorification of the myth of Tito, the leader of the South Slavic Communists in relation to the concealment of the contribution of Alija Izetbegovic, the first President of the Presidency of the internationally recognized state of Bosnia and Herzegovina, a true political and military leader 1992-1995. years. Their attitude towards naming their children is perhaps the best indication of the current Bosniak monastery. Where do Bosniaks today get their names instead of Ali (me) Aljoš, instead of Salih, Sandokan. Instead of Hasan and Harun Hamir, and similar names, without meaning and tradition, arose by selfless escapes from the names of ancestors. In order not to be misunderstood, no one is against the freedom to give their children their own names, but why is this distancing, "running away" from the names of their ancestors, their tradition, their traditional identity, present only among Bosniaks and not among their neighbors and east and west, north and south. What if the Bosniak samostid did not introduce Elvira and Elvira, typical Spanish Catholic names, into Bosniak personal names and expelled Fatima and e.g. Hameda. All these, and many other, concrete, examples unequivocally confirm that self-shame, self-hatred, is one of the identity contents of Bosniaks today.

In order to overcome self-esteem or self-hatred, to restore and strengthen self-esteem, it is necessary to scientifically expose "prejudiced historiography" based on Greater Croatian and Greater Serbian mythologies and rigid communist misconceptions of leftist messianism, present primarily in

educational systems and culture. This can be achieved by institutional symbolization and affirmation of the truth about Bosniak "superiority", in the sphere of culture, science, justice, morals, war, openness to the other and different, and not inferiority, imposed today by the ruling false narrative "everyone is equally guilty". It is necessary to permanently emphasize the important differences between the Bosniak openness to the other and the different, as important characteristics of the Bosnian society and non-Bosnian intolerance towards the Bosnian unity of differences as a rule of living.

Lamija HATIBOVIĆ, MA
Amer MASLO, MA
Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu
E-mail: lamija.hatibovic@hotmail.com; amermaslo9@gmail.com

Pregledni rad/Review article
UDK/UDC: 94(497.6)"2010/2020" (093)(091)
93/93:930(560)"2010/2020"
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2021.4.5.289

PRILOZI O PROŠLOSTI BOSNE I HERCEGOVINE U TURSKOJ HISTORIOGRAFSKOJ PERIODICI (2010-2020)

Apstrakt: *U ovom prilogu predstavljeni su radovi o povijesti Bosne i Hercegovine objavljeni u najuglednijim historiografskim časopisima u Republici Turskoj u periodu od 2010. do 2020. godine. U prvom dijelu rada objašnjen je kriterij zbog kojeg su se autori odlučili na časopise Belleten, Tarih Dergisi, Osmanlı Araştırmaları, Tarih İncelemeleri Dergisi, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi – OTAM. Poseban osvrt je dat na radove bosanskohercegovačkih autora koji su objavljeni u tim časopisima. U periodu od 2010. do 2020. godine u ovim publikacijama svoje radove je objavilo šest bosanskohercegovačkih autora. Dva rada je objavila Kerima Filan (radove objavila u časopisima Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi – OTAM i Osmanlı Araştırmaları), dok su po jedan rad objavili Hatidža Čar-Drnda (u časopisu Belleten), Adnan Kadrić (u časopisu Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi – OTAM), Sabaheta Gačanin (u časopisu Tarih İncelemeleri Dergisi), Fahd Kasumović (u časopisu Belleten) i Aladin Husić (u časopisu Belleten). Pažnja je posvećena i radovima inostranih autora u kojima je istraživački fokus postavljen na Bosnu i Hercegovinu. Opširnije je predstavljeno šest radova objavljenih u Belletenu, čiji su autori Zafer Gölen, Hüsnü Demircan, Uğur Ünal, Tufan Turan, zatim dva rada objavljena u Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi – OTAM, autora Ayşe Zişan Furat i Vjerana Kursara, te jedan rad objavljen u Osmanlı Araştırmaları autorice Fatme Sel Turhan. U poređenju sa bosanskohercegovačkim autorima, kod turskih historičara osmanskog perioda primjetan je veći interes za izučavanjem bosanskohercegovačke historije 19. stoljeća, pa većina predstavljenih radova tematizira događaje iz tog stoljeća. Autori su ukazali na važnost, ali i određene nedostatke, radova turskih historičara. Posljednji dio rada posvećen je analizi citiranosti bosanskohercegovački autora u analiziranim časopisima i radovima. U*

radovima turskih i drugih istraživača rijetko se citiraju radovi na južnoslavenskim jezicima, dok je veći broj citiranih radova bosanskohercegovačkih autora koji su svoje radove objavljivali na turskom ili engleskom jeziku. Među citiranim autorima pronalazimo, između ostalih, Ahmeda Aličića, Hamdiju Kreševljakovića, Hatidžu Čar-Drnda, Smaila Čekića, Fikreta Karčića, Avdu Sućesku, Nedima Filipovića i Hazima Šabanovića. U radu su spomenuti i In Memoriam povodom smrti Ahmeda Aličića objavljen u 37. broju časopisa Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM), te nekoliko prikaza knjiga koje su priredili ili napisali bosanskoercegovački autori. Kao prilog radu ponuđena je selektivna bibliografija radova, podijeljena na dva dijela. U prvom dijelu navedeni su radovi koji se u cjelosti ili većim dijelom odnose na prošlost Bosne i Hercegovine. Riječ je o 15 radova autora iz Bosne i Hercegovine, Turske i Hrvatske, te jednom In Memoriamu, o kojima je opširnije pisano u glavnom dijelu teksta. U drugom dijelu selektivne bibliografije pobrojana su 24 rada čiji se sadržaj djelomično odnosi na bosanskohercegovačku historiju. Među autorima tih radova nalaze se historičari sa svjetskom reputacijom poput Linde T. Darling i Feridun Emecena, ali i autori iz susjednih zemalja Dragana Amedoski i Marijan Premović.

Ključne riječi: *Historiografija, Bosna i Hercegovina, Turska, Osmansko Carstvo, Belleten, Tarih Dergisi, Osmanlı Araştırmaları, Tarih İncelemeleri Dergisi, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi – OTAM.*

CONTRIBUTIONS ABOUT THE PAST OF BOSNIA AND HERZEGOVINA IN TURKISH HISTORIOGRAPHIC PERIODICS (2010-2020)

Abstract: *This article presents papers on the history of Bosnia and Herzegovina published in the most prestigious historiographical journals in the Republic of Turkey in the period from 2010 to 2020. The first part of the paper explains the criteria for which the authors decided on the journals Belleten, Tarih Dergisi, Osmanlı Araştırmaları, Tarih İncelemeleri Dergisi, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi - OTAM. Special attention is given to the works of Bosnian authors published in these journals. In the period from 2010 to 2020, six Bosnian authors published their works in these publications. Two papers were published by Kerima Filan (papers published in Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi - OTAM and Osmanlı Araştırmaları), while one paper was published by Hatidža Čar-Drnda (in Belleten journal) and Adnan Ararić (in Tarr journal Osmanş Uygulama Merkezi Dergisi - OTAM), Sabaheta Gačanin (in Tarih İncelemeleri Dergisi),*

Fahd Kasumović (in Belleten jounal) and Aladin Husić (in Belleten journal). Attention is also paid to the works of foreign authors in which the research focus is on Bosnia and Herzegovina. Six papers published in the Bulletin are presented in more detail, by Zafer Gölen, Hüsnü Demircan, Uğur Ünal, Tufan Turan, then two papers published in Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi - OTAM, by Ayşa Zişan Furat and Kurana published in Osmanlı Araştırmaları by Fatma Sel Turhan. Compared to Bosnian authors, Turkish historians of the Ottoman period have a greater interest in studying the history of Bosnia and Herzegovina in the 19th century, so most of the presented works deal with the events of that century. The authors pointed out the importance, but also certain shortcomings, of the works of Turkish historians. The last part of the paper is dedicated to the analysis of citations of Bosnian authors in the analyzed journals and papers. Papers in Turkish and other researchers rarely cite papers in South Slavic languages, while a large number of cited papers are by Bosnian authors who have published their papers in Turkish or English. Among the cited authors we find, among others, Ahmed Aličić, Hamdija Kreševljaković, Hatidža Čar-Drnd, Smail Čekić, Fikret Karčić, Avdo Sućeska, Nedim Filipović and Hazim Šabanović. The paper also mentions In Memoriam on the occasion of the death of Ahmed Aličić, published in the 37th issue of the journal Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM), and several reviews of books prepared or written by Bosnian authors. A selective bibliography of papers, divided into two parts, was offered as a contribution to the paper. The first part lists the works that relate in whole or in part to the past of Bosnia and Herzegovina. These are 15 works by authors from Bosnia and Herzegovina, Turkey and Croatia, and one In Memoriam, which is written in more detail in the main part of the text. The second part of the selective bibliography lists 24 works whose content is partly related to the history of Bosnia and Herzegovina. Among the authors of these works are world-renowned historians such as Linda T. Darling and Feridun Emecena, but also authors from neighboring countries Dragana Amedoski and Marijan Premović.

Key words: *Historiography, Bosnia and Herzegovina, Turkey, Ottoman Empire, Belleten, Tarih Dergisi, Osmanlı Araştırmaları, Tarih İncelemeleri Dergisi, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi - OTAM.*

Uvod

U Republici Turskoj trenutno izlazi na desetine naučnih časopisa posvećenih izučavanju historije Turske i Osmanskog Carstva, a posljednjih godina vidljiva je tendencija rasta kada je riječ o objavljivanju publikacija sličnog profila u ovoj državi. Glavni cilj rada je predstaviti tekstove objavljene u periodu od 2010. do 2020. godine u nekoliko najrenomiranijih turskih historiografskih časopisa, a čiji se sadržaj tematski odnosi na prošlost prostora Bosne i Hercegovine.

Prilikom pripreme ovog rada pregledan je veći broj časopisa, te je izvršena selekcija u kojoj su se autori odlučili na pet časopisa koji spadaju među najuglednije turske naučne časopise, a kao parametri pri odabiru uzeti su tradicija časopisa, imena istraživača koji su u prošlosti objavljivali u tim časopisima, citiranost radova iz tih časopisa, te baze u kojima su časopisi indeksirani. Ovom prilikom predstavljeni su prilozi o prošlosti Bosne i Hercegovine objavljeni u spomenutom vremenskom periodu u sljedećim periodičnim historiografskim publikacijama:

- *Belleten* (Izdavač: Türk Tarih Kurumu, Prva godina izdanja: 1937, Broj objavljenih časopisa zaključno s 2020. godinom: 301),
- *Tarih Dergisi* (İstanbul Üniversitesi, 1949, 72),
- *Osmanlı Araştırmaları* (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, 1980, 56),
- *Tarih İncelemeleri Dergisi* (Ege Üniversitesi, 1983, 54),
- *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi – OTAM* (The Center for Ottoman Studies Ankara University, 1990, 43).

Bosanskohercegovački autori i njihovi radovi

Broj osmanista, historičara, turkologa, arabista i iranista iz Bosne i Hercegovine koji su objavljivali svoje radove u periodu od 2010. do 2020. godine u gore navedenim časopisima nije veliki. Objavljena su dva rada Kerime Filan, profesorice na Odsjeku za orijentalnu filologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu (UNSA), dok je objavljen i po jedan rad rahmetli Hatidže Čar-Drnda (bivša uposlenica Orijentalnog instituta UNSA), Adnana Kadrića (Orijentalni institut UNSA), Sabahete Gačanin (Orijentalni institut UNSA), Fahda Kasumovića (Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta UNSA) i Aladina Husića (Orijentalni institut UNSA). Rad Hatidže Čar-Drnda je objavljen na turskom jeziku, dok su ostali radovi objavljeni na engleskom jeziku.

U okviru 33. broja časopisa *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi – OTAM*, 2013. godine objavljen je rad turkologinje Kerime Filan „Religious Puritans in Sarajevo in the 18th century" u kojem je autorica na osnovu bilješki iz medžmue Mula Mustafe Bašeskije pisala, između

ostaloga, o prisustvu *muteasiba* (vjerskih zanesenjaka) u Sarajevu, njihovom utjecaju na svakodnevni život, te sukobima u koje su ulazili.[1] Dvije godine kasnije, u 45. broju časopisa *Osmanlı Araştırmaları* objavljen je još jedan rad Kerime Filan „Dictionary in Verse: A Poetic and Lexicographic Work" u kojem je autorica istraživala poetske i leksikografske karakteristike rječnika Muhameda Hevaija Uskufija.[2]

Među radovima 269. broja časopisa *Belleten*, objavljenog 2010. godine, našao se i rad jedne od najistaknutijih bosanskohercegovačkih osmanistkinja, Hatidže Čar-Drnda.[3] Rad je objavljen na turskom jeziku pod naslovom „Pljevlja'da (Taşluca) Nüfusun Yapısı -15. Yüzyılın İkinci Yarısı ve 16. Yüzyıl", a u njemu se autorica osvrnula na razvoj Pljevalja (Taslidže), te na demografsku strukturu tog mjesta u drugoj polovini 15. stoljeća i u 16. stoljeću.[4]

Povijest Jevreja u osmanskoj Bosni zauzima centralno mjesto u radovima „Jews in the state agencies and offices of the Bosnian Vilayat from 1868 to 1878 (a framework of understanding issues of Minorities in the Ottoman Empire in the second half of the 19th century)" i „Jews of Sarajevo and Their Place in the Ottoman Society of Bosnia". Autor prvonavedenog rada, objavljenog u 33. broju časopisa *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi – OTAM*, je turkolog Adnan Kadrić. Cilj autora je bio da ponudi opći okvir za razumijevanje pitanja manjina u kasnoosmanskoj Bosni. Kadrić je tako čitateljima, na osnovu novina koje su izlazile u zadnjoj deceniji osmanske uprave u Bosni, predstavio informacije o prisutnosti Jevreja u osmanskoj administraciji u Bosanskom vilajetu.[5] Drugonavedeni rad je napisao Aladin Husić, a objavljen je u 301. broju časopisa *Belleten*. Autor u tom radu pravi kratak osvrt na mjesto i ulogu koju su imali Jevreji u Sarajevu od sredine 16. do 19. stoljeća.[6]

Jedini bosanskohercegovački autor koji je u posljednjih deset godina objavio rad u časopisu *Tarih İncelemeleri Dergisi* je iranistkinja Sabaheta Gačanin. Rad nosi naslov „Persian Language as Vehicle of Islamic Cultural

[1] Kerima Filan, Religious Puritans in Sarajevo in the 18th century, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 33, Ankara 2013, 43-62.

[2] Kerima Filan, Dictionary in Verse: A Poetic and Lexicographic Work, *Osmanlı Araştırmaları*, 45/45, İstanbul 2015, 185-207.

[3] Hatidža Čar-Drnda je preminula 2014. godine. Svoju naučnu karijeru gradila je u Orijentalnom institutu, a njen naučni doprinos čini je jednom od najznačajnijih bosanskohercegovačkih osmanistkinja. Vidjeti: Sabaheta Gačanin, Hatidža Čar-Drnda (1947-2014), *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 64/2014, Sarajevo 2015, 33-35.

[4] Hatidža Čar-Drnda, Pljevlja'da (Taşluca) Nüfusun Yapısı -15. Yüzyılın İkinci Yarısı ve 16. Yüzyıl, *Belleten*, 74/269, Ankara 2010, 113-126.

[5] Adnan Kadrić, Jews in the state agencies and offices of the Bosnian Vilayat from 1868 to 1878 (a framework of understanding issues of Minorities in the Ottoman Empire in the second half of the 19th century), *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 33, Ankara 2013, 95-111.

[6] Aladin Husić, Jews of Sarajevo and Their Place in the Ottoman Society of Bosnia, *Belleten*, 84/301, Ankara 2020, 1097-1114.

Memory in Ottoman Bosnia", a autorica je u njemu nastojala da ukaže na značaj perzijskog jezika i njegov utjecaj na kulturu i književnu tradiciju u osmanskoj Bosni. Gačanin se u tom kontekstu osvrnula ne nekoliko značajnih ličnosti poput Derviš-paše Bajezidagića, Hasana Zijaije Mostarca, Ahmeda Taliba Bošnjaka, Ahmeda Hatema Akovalizadea i drugih.[7]

„Understanding Ottoman Heritage in Bosnia and Herzegovina: Conversions to Islam in the Records of the Sarajevo Sharia Court, 1800-1851." je naslov rada objavljenog u 288. broju *Belletena,* 2016. godine. Fahd Kasumović, autor ovog rada, na osnovu podataka iz sidžila pohranjenih u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu, donio je istraživačima niz korisnih informacija o prelascima na islam u prvoj polovini 19. stoljeća pred Šerijatskim sudom u Sarajevu.[8]

Korisno bi bilo da u narednom periodu broj bosanskohercegovačkih istraživača osmanske povijesti koji objavljuju radove u prestižnim turskim, ali i evropskim časopisima, bude veći. Takav ishod bi imao dvojak efekt. Sa jedne strane bi moglo doći do veće citiranosti domaćih autora, dok bi to sa druge strane zasigurno bilo od pomoći istraživačima koji se ne služe južnoslavenskim jezicima, te bi upotpunilo rezultate njihovih istraživanja. Uredništva bosanskohercegovačkih historiografskih časopisa bi mogla razmotriti i mogućnost povremenog prevođenja na engleski jezik nekih od esencijalnih radova nastalih za vrijeme Jugoslavije i nakon njenog raspada, a koji se odnose na prošlost južnoslavenskih prostora pod osmanskom upravom.

Radovi inostranih autora o bosanskohercegovačkoj historiji

U časopisu *Belleten*, tri rada vezana za bosanskohercegovačku historiju objavio je turski historičar Zafer Gölen, jedan od najboljih poznavatelja tanzimatskog perioda. U radu „Osmanlı Yurdu Olan Bosna Hersek'te XIX. Yüzyıldaki Siyasi Olaylar" objavljenom u 270. broju ovog časopisa 2010. godine. Gölen je nastojao prikazati nerazumijevanje i sukobe na relaciji konzervtivnog muslimanskog stanovništva u Bosni i osmanske vlade, te kršćana i osmanske vlade. Gölen je iznio mišljenje prema kojem bosanski muslimani ni nakon okupacije i aneksije nisu izgubili nadu u to da će ih osmanska vlada spasiti. Iako se to nije desilo, Osmansko Carstvo, a kasnije i Turska, su rado prihvatali bosanskohercegovačke muslimane u svojoj zemlji.[9] U 277. broju *Belletena*, Gölen je objavio rad „Bosna Valisi Mehmed Vecihi

[7] Sabaheta Gačanin, Persian Language as Vehicle of Islamic Cultural Memory in Ottoman Bosnia, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 31/1, İzmir 2016, 167-175.

[8] Fahd Kasumović, Understanding Ottoman Heritage in Bosnia and Herzegovina: Conversions to Islam in the Records of the Sarajevo Sharia Court, 1800-1851, *Belleten*, 80/288, Ankara 2016, 507-530.

[9] Zafer Gölen, Osmanlı Yurdu Olan Bosna Hersek'te XIX. Yüzyıldaki Siyasi Olaylar, *Belleten*, 74/270, Ankara 2010, 421-476.

Paşa'nın Muhakemesi". U tom radu autor piše o postupku suđenja bosanskom upravitelju Mehmed Salih Vedžihi-paši (1835-1840), poznatom po tome što je u vrijeme tanzimata ukinuo kapetanije i ajanska vijeća što je dovelo do pobuna u Bosni i brojnih optužbi protiv Vedžihi-paše, te je on u konačnici i smijenjen.[10] Posljednji Gölenov rad vezan za historiju Bosne i Hercegovine, objavljen u *Belletenu,* je „Tanzimât Döneminde Osmanlı Devleti'nin Bosna Hersek Ormanlarını Korumaya Yönelik Çabaları" (br. 288/ god. 2016). Autor je veoma opširno pisao naporima koje su ulagale osmanske vlasti, u periodu tanzimata, kako bi zaštitile šume u Bosanskom ejaletu/vilajetu, smatrajući da je takva politika doprinijela prosperitetu koji danas imaju bosanskohercegovačke šume.[11] U *Belletenu* su objavljena još tri rada koja se direktno tiču bosanskohercegovačke historije. Hüsnü Demircan u radu „Kültürel Temizlik ve Bütünleşme Politikalarında Tarihin Rolü: Bosna Örneği" (br. 276, god. 2015) se bavi zadnjim ratom u Bosni i Hercegovini (1992-1995) te proučava muslimanski identitet za vrijeme osmanske uprave i kršćanski identitet za vrijeme srednjeg vijeka.[12] U 290. broju *Belletena* objavljen je rad Uğur Ünala „Sultan Abdülaziz Döneminde Bosna Nizâmiye Alayları (1861-1876)" gdje je fokus stavljen na proučavanje Nizamiya u Bosni u periodu vladavine sultana Abdülaziza,[13] dok je u 294. broju ovog časopisa objavljen rad Tufana Turana „İspanya Elçilik Raporlarında 1875 Hersek İsyanı" u kojem autor čitateljima predstavlja način na koji su španski veleposlanici u Istanbulu, Beču, Berlinu i Sankt Petersburgu obavještavali svoju vladu o napretku ustanka u Hercegovini i Bosni.[14] Radovi objavljeni u *Belletenu* su izuzetno vrijedni za istraživače koji se prije svega bave historijom Bosanskog ejaleta/vilajeta u 19. stoljeću, a jedan od osnovnih nedostataka ovih radova je činjenica da njihovi autori nedovoljno poznaju historiografske radove na južnoslavenskim jezicima, koji bi zasigurno bili od pomoći i doprinijeli kvaliteti njihovih tekstova. Takvo stanje uzrokuje pojavu da se u pojedinim radovima, poput onih Zafera Gölena, čitateljima nudi isključivo turska perspektiva događaja iz prošlosti.

Nešto bolje poznavanje južnoslavenske literature vidimo u radovima Fatme Sel Turhan. Ova historičarka se u svojim radovima uglavnom bavila istraživanjem ustanka Husein-kapetana Gradaščevića. Godine 2009. na Univerzitetu Boğaziçi odbranila je doktorsku tezu pod naslovom *Rebelling for the Old Order: Ottoman Bosnia, 1826-1836*, da bi 2014. godine u izdanju I. B. Tauris bila objavljena prerađena verzija njene doktorske disertacije *The*

[10] Zafer Gölen, Bosna Valisi Mehmed Vecihi Paşa'nın Muhakemesi, *Belleten*, 76/277, Ankara 2012, 849-878.
[11] Zafer Gölen, Tanzimât Döneminde Osmanlı Devleti'nin Bosna Hersek Ormanlarını Korumaya Yönelik Çabaları, *Belleten*, 80/288, Ankara 2016, 547-572.
[12] Hüsnü Demircan, Kültürel Temizlik ve Bütünleşme Politikalarında Tarihin Rolü: Bosna Örneği, *Belleten*, 79/286, Ankara 2015, 1121-1138.
[13] Uğur Ünal, Sultan Abdülaziz Döneminde Bosna Nizâmiye Alayları (1861-1876), *Belleten*, 81/290, Ankara 2017, 227-242.
[14] Tufan Turan, İspanya Elçilik Raporlarında 1875 Hersek İsyanı, *Belleten*, 82/294, Ankara 2018, 627-673.

Ottoman Empire and the Bosnian Uprising: Janissaries, Modernisation and Rebellion in the Nineteenth Century (Library of Ottoman Studies).[15] Iste godine, u 44. broju časopisa *Osmanlı Araştırmaları*, ova autorica je napisala kraći rad naslovljen „The Rebellious Kapudan of Bosnia: Hüseyin Kapudan (1802-1834)" o Huseinu-kapetanu Gradaščeviću, političkim prilikama u Bosanskom ejaletu, otporu lokalne elite u Bosni centralnoj vlasti, te o gašenju ustanka i o Huseinovoj smrti u Istanbulu.[16]

U ovom pregledu osvrnut ćemo se na još dva rada objavljena u časopisu *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*. Ayşe Zişan Furat, autorica koja također spada u red turskih historičara koji dosta dobro poznaju bosanskohercegovačku historiju, objavila je rad „Berlin Antlaşması sonrasında Balkanlar'da Cemaat-i İslamiyelerin teşekkülü (1878-1918)" (br. 33, god. 2013). Zişan Furat se u ovom radu bavi proučavanjem nastanka i razvoja islamskih zajednica na Balkanu nakon Berlinskog kongresa i odluka donesenih tom prilikom.[17] Hrvatski osmanista Vjeran Kursar je u 34. broju ovog časopisa 2013. godine objavio rad „Being an Ottoman Vlach: On Vlach identity (Ies), role and status in western parts of the Ottoman Balkans (15th-18th centuries)" u kojem je izučavao ulogu i status Vlaha u osmanskoj državi, te je u tom radu iznio interesantne podatke vezane za bosanskohercegovačku prošlost.[18]

Kao što se može vidjeti, za razliku od bosanskohercegovačkih historičara osmanskog perioda i osmanista koji najčešće istražuju prošlost perioda od druge polovine 15. stoljeća do kraja 18. stoljeća, kod turskih autora je puno prisutnije bavljenje historijom Bosanskog ejaleta/vilajeta u kasnoosmanskom periodu. To možda donekle objašnjava, uz nepoznavanje turskog jezika, razlog zbog kojeg su ovi turski autori rijetko citirani u Bosni i Hercegovini. U bibliografiji radova koja se nalazi u prilogu rada nabrojani su oni radovi koji se također svojim jednim dijelom odnose na historiju Bosne i Hercegovine, ali se ovom prilikom nećemo zadržavati na njihovom predstavljanju.

[15] Vidjeti: Fatma Sel Turhan, *The Ottoman Empire and the Bosnian Uprising: Janissaries, Modernisation and Rebellion in the Nineteenth Century,* London-New York: I.B Tauris, 2014.

[16] Fatma Sel Turhan, The Rebellious Kapudan of Bosnia: Hüseyin Kapudan (1802-1834), *Osmanlı Araştırmaları*, 44/44, İstanbul 2014, 457-474.

[17] Ayşe Zişan Furat, Berlin Antlaşması sonrasında Balkanlar'da Cemaat-i İslamiyelerin teşekkülü (1878-1918), *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 33, Ankara 2013, 63-93.

[18] Vjeran Kursar, Being an Ottoman Vlach: On Vlach identity (Ies), role and status in western parts of the Ottoman Balkans (15th-18th centuries), *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 34, Ankara 2013, 115-161.

Citiranost bosanskohercegovačkih autora

U radovima turskih i drugih autora kojima južnoslavenski jezici nisu maternji, autori iz Bosne i Hercegovine se rijetko citiraju. U člancima koji su uvršteni u selektivnu bibliografiju u prilogu, citirano je samo nekoliko radova bosanskohercegovačkih autora na maternjem jeziku.

Zafer Gölen citira u više navrata djelo *Uređenje bosanskog ejaleta od 1789. do 1878 godine* autora Ahmeda Aličića, te djelo Hamdije Kreševljakovića o kapetanijama u Bosni i Hercegovini.[19] Fatma Sel Turhan se poziva na iste autore. Od Ahmeda Aličića citira djelo o pokretu za autonomiju, a od Hamdije Kreševljakovića četvrti tom izabranih djela.[20] Ayşe Zişan Furat citira Ferdu Hauptmana (*Borba muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku vakufsko-mearifsku autonomiju*), Mustafu Imamovića (*Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914*) i Omera Nakičevića (*Istorijski razvoj institucije Rijaseta*),[21] dok je u radu autora Hüsnü Demircana citiran rad „Prestanak važenja šerijatskog prava kao pozitivnog prava 1945. godine u Bosni i Hercegovini" autora Enesa Durmiševića.[22]

Kada je riječ o radovima bosanskohercegovačkih autora na engleskom jeziku citirani su Hatidža Čar-Drnda,[23] Smail Čekić,[24] Fikret Karčić,[25] Ivan Lovrenović[26] i Avdo Sućeska,[27] dok od radova bosanskohercegovačkih autora prevedenih na turski jezik citirani su Ivo Andrić,[28] Branislav Đurđev,[29] Ćazim

[19] Zafer Gölen, *Osmanlı Yurdu Olan Bosna Hersek'te XIX. Yüzyıldaki Siyasi Olaylar*, 426, 428, 431, 435, 437.

[20] Fatma Sel Turhan, *The Rebellious Kapudan of Bosnia: Hüseyin Kapudan (1802-1834)*, 473, 474.

[21] Ayşe Zişan Furat, *Berlin Antlaşması sonrasında Balkanlar'da Cemaat-i İslamiyelerin teşekkülü (1878-1918),* 90.

[22] Hüsnü Demircan, *Kültürel Temizlik ve Bütünleşme Politikalarında Tarihin Rolü: Bosna Örneği*, 1137.

[23] Linda T. Darling, Nasihatnameler, İcmal Defterleri, and the Timar –Holding Ottoman Elite in the Late Sixteenth Century– Part II, Including the Seventeenth Century, *Osmanlı Araştırmaları*, 45/45, İstanbul 2015, 22.

[24] Hüsnü Demircan, *Kültürel Temizlik ve Bütünleşme Politikalarında Tarihin Rolü: Bosna Örneği*, 1137.

[25] Ayşe Zişan Furat*, Berlin Antlaşması sonrasında Balkanlar'da Cemaat-i İslamiyelerin teşekkülü (1878-1918)*, 90-93.

[26] Zafer Gölen*, Osmanlı Yurdu Olan Bosna Hersek'te XIX. Yüzyıldaki Siyasi Olaylar*, 424.

[27] Fatih Yeşil, "III. Selim Devri Siyasi Literatürüne Bir Katkı: Yeni Bir Layiha Üzerine Notlar", *Belleten,* 76/275, Ankara 2012, 144.

[28] Zafer Gölen, *Osmanlı Yurdu Olan Bosna Hersek'te XIX. Yüzyıldaki Siyasi Olaylar*, 437; Neriman Ersoy-Hacısalihoğlu, Bulgaristan Tarih Algısında ve Tarih Ders Kitaplarında Devşirme Sistemi ve Yeniçeriler, *Tarih Dergisi,* 66, İstanbul 2017, 143.

[29] *Isto*, 421; Uğur Ünal, *Sultan Abdülaziz Döneminde Bosna Nizâmiye Alayları (1861-1876)*, 241; Iako nije rođen u Bosni i Hercegovini Branislav Đurđev je uvršten na ovu listu iz razloga što je veći dio života proveo u Bosni i Hercegovini, te spada u red najzaslužnijih osoba koje su od Sarajeva u periodu od 1950. do 1992. godine napravile jedan od glavnih centara za izučavanje orijentalnih jezika i osmanskih studija.

Hadžimejlić,[30] Hamdija Kreševljaković,[31] Rusmir Mahmutčehajić,[32] Tajib Okić,[33] Enes Pelidija,[34] Avdo Sućeska[35] i Hazim Šabanović.[36]

Treba spomenuti i da je Hatice Oruç 2015. godine u 37. broju *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)* napisala In Memoriam povodom smrti istaknutog bosanskohercegovačkog osmaniste Ahmeda Aličića, inače njenog mentora prilikom izrade doktorske disertacije.[37] Osim toga, u istom časopisu Oruç je objavila i prikaze knjiga *Sidžili kadije kaze Novi Pazar od 1766. do 1768. godine* (koje je s osmansko-turskog jezika preveo i stručno obradio dr. Ahmed S. Aličić)[38] i knjige Aladina Husića *Hadž iz Bosne za vrijeme osmanske vladavine*.[39]

Kada govorimo o ovoj vrsti podataka treba imati na umu da oni nisu potpuni, te da se ovo stanje odnosi samo na radove koji su uvršteni u selektivnu bibliografiju na kraju rada. Uvidom u sve radove, a ne samo one koji se odnose na historiju Bosne i Hercegovine, broj citiranih autora i njihovih radova, posebno na turskom jeziku, bi vjerovatno bio veći. Kao jedan od primjera navest ćemo rad Kumiko Saito „16. ve 17. Yüzyıllar Doğu ve Güneydoğu Anadolusu'nda Timarların Çeşitli Biçimleri: Farklı Uygulamalara Tek İsim Koymak" objavljen u 51. broju časopisa *Osmanlı Araştırmaları* gdje je citiran rad Nedima Filipovića o odžakluk timarima u Bosni i Hercegovini.[40]

Zaključak

U turskim historiografskim časopisima povremeno se pojavljuju radovi koji se većim ili manjim dijelom odnose na historiju prostora Bosne i Hercegovine. Njihovi autori su uglavnom turski i bosanskohercegovački

[30] Zafer Gölen, *Osmanlı Yurdu Olan Bosna Hersek'te XIX. Yüzyıldaki Siyasi Olaylar*, 421.
[31] *Isto*, 434.
[32] *Isto*, 421.
[33] Fikret Yılmaz, Selim'i Yazmak*, Osmanlı Araştırmaları*, 51/51, İstanbul 2018, 356.
[34] Zafer Gölen, *Osmanlı Yurdu Olan Bosna Hersek'te XIX. Yüzyıldaki Siyasi Olaylar*, 424.
[35] *Isto*, 422, 435.
[36] Fikret Yılmaz, *Selim'i Yazmak*, 356.
[37] Hatice Oruç, Vefeyât: Dr. Ahmed S. Aličić (1934-2014), *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 37, Ankara 2015, 413-416.
[38] Hatice Oruç, Kitap tanıtımı: Sidžili kadije kaze Novi Pazar od 1766. do 1768. godine, s osmansko-turskoga jezika preveo i obradio Ahmed S. Aličić, Novi Pazar- Sarajevo, 2012, 211 s. 32 cm, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 35, Ankara 2014, 201-203.
[39] Hatice Oruç, Kitap tanıtımı: Aladin Husić, Hadž iz Bosne za vrijeme osmanske vladavine, Sarajevo 2014, 248 s. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 37, Ankara 2015, 401-408.
[40] Kumiko Saito, 16. ve 17. Yüzyıllar Doğu ve Güneydoğu Anadolusu'nda Timarların Çeşitli Biçimleri: Farklı Uygulamalara Tek İsim Koymak, *Osmanlı Araştırmaları*, 52/51, İstanbul 2018, 65.

istraživači, a radovi se najčešće odnose na period osmanske uprave nad Bosanskim ejaletom/vilajetom. Ovom prilikom analiziran je sadržaj pet časopisa: *Belleten*, *Tarih Dergisi*, *Osmanlı Araştırmaları*, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi – OTAM*. U razmatranom periodu od 2010. do 2020. godine, u ovim časopisima objavljeno je ukupno sedam radova od strane šest bosanskohercegovačkih autora. Dva rada je objavila Kerima Filan u časopisima *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi – OTAM* i *Osmanlı Araştırmaları*. Po jedan rad u časopisu *Belleten* objavili su Hatidža Čar-Drnda, Fahd Kasumović i Aladin Husić. Adnan Kadrić je objavio jedan rad u časopisu časopisu *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi – OTAM)*, dok je u časopisu *Tarih İncelemeleri Dergisi* objavljen rad Sabahete Gačanin. Sa druge strane, objavljeno je osam radova turskih autora, u kojima je fokus uglavnom stavljen na izučavanje tanzimatskog perioda. Šest od osam radova objavljeno je u *Belletenu*, a autori tih radova su Zafer Gölen (tri rada), Hüsnü Demircan, Uğur Ünal i Tufan Turan, dok su po jedan rad objavile Fatma Sel Turhan u časopisu *Osmanlı Araştırmaları* i Ayşe Zişan Furat u *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi – OTAM*. Radovi turskih historičara su izuzetno vrijedni za istraživače koji se prije svega bave historijom Bosanskog ejaleta/vilajeta u 19. stoljeću, ali jedan od osnovnih nedostataka većine tih radova je činjenica da njihovi autori nedovoljno poznaju historiografske radove na južnoslavenskim jezicima, koji bi zasigurno bili od pomoći i doprinijeli kvaliteti njihovih tekstova. Takvo stanje uzrokuje pojavu da se u pojedinim radovima čitateljima nudi isključivo turska perspektiva događaja iz prošlosti. Jezička barijera je utjecala i na slabiju citiranost bosanskohercegovačkih autora koji su pisali na maternjem jeziku, a u skladu s činjenicom da su se turski autori koji su pisali o Bosni i Hercegovini uglavnom bavili historijom 19. stoljeća, onda ne čudi što su među citiranim radovima napisanim na bosanskom jeziku najzastupljeniji oni koje su napisali Hamdija Kreševljaković i Ahmed Aličić. Nešto veća je citiranost onih radova bosanskohercegovačkih autora koji su objavljeni na turskom ili engleskom jeziku, pa tako među citiranim autorima pronalazimo, između ostalih, Hatidžu Čar-Drnda, Smaila Čekića, Fikreta Karčića, Avdu Sućesku, Nedima Filipovića i Hazima Šabanovića. U cilju približavanja istraživačkih rezultata bosanskohercegovačke historiografije turskim istraživačima, i obrnuto, vrijedilo bi razmotriti mogućnost povremenog prevođenja radova sa bosanskog na turski ili engleski jezik, te sa turskog na bosanski ili engleski jezik. Tako bi brojni vrijedni prilozi, od kojih su neki predstavljeni i u ovom radu, imali veći korisnički potencijal.

Summary

Turkish historiographical journals occasionally publish works that are more or less related to the history of Bosnia and Herzegovina. Their authors are

mainly Turkish and Bosnian researchers, and the works most often refer to the period of Ottoman rule over the Bosnian eyalet / vilayet. On this occasion, the content of five journals was analyzed: Belleten, Tarih Dergisi, Osmanlı Araştırmaları, Tarih İncelemeleri Dergisi, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi - OTAM. In the period from 2010 to 2020, a total of seven papers were published in these journals by six Bosnian authors. Two papers were published by Kerima Filan in the journals Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi - OTAM and Osmanlı Araştırmaları. Hatidža Čar-Drnda, Fahd Kasumović and Aladin Husić published one paper each in the Belleten magazine. Adnan Kadrić published one paper in the journal Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi - OTAM), while the paper Tarih İncelemeleri Dergisi published a paper by Sabaheta Gačanin. On the other hand, eight works by Turkish authors have been published, in which the focus is mainly on the study of the tanzimat period. Six of the eight papers were published in Belleten, and the authors of these papers are Zafer Gölen (three papers), Hüsnü Demircan, Uğur Ünal and Tufan Turan, while one paper each was published by Fatma Sel Turhan in Osmanlı Araştırmaları and Ayşe Zişan Furat in Osmanlı Tarih Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi - OTAM. The works of Turkish historians are extremely valuable for researchers who primarily deal with the history of the Bosnian eyalet / vilayet in the 19th century, but one of the main shortcomings of most of these works is the fact that their authors do not know enough historiographical works in South Slavic languages. and contributed to the quality of their texts. Such a situation causes the appearance that in some works the readers are offered exclusively the Turkish perspective of events from the past. The language barrier also affected the lower citation of Bosnian authors who wrote in their mother tongue, and in line with the fact that Turkish authors who wrote about Bosnia and Herzegovina mainly dealt with the history of the 19th century, it is not surprising that among the cited works written in the Bosnian language is most represented by those written by Hamdija Kreševljaković and Ahmed Aličić. Those works by Bosnian-Herzegovinian authors that were published in Turkish or English are somewhat more cited, so among the cited authors we find, among others, Hatidža Čar-Drnda, Smail Čekić, Fikret Karčić, Avdo Sućeska, Nedim Filipović and Hazim Šabanović. In order to bring the research results of Bosnian historiography closer to Turkish researchers, and vice versa, it would be worth considering the possibility of periodically translating papers from Bosnian into Turkish or English, and from Turkish into Bosnian or English. Thus, a number of valuable contributions, some of which are presented in this paper, would have greater user potential.

PRILOG RADU

Selektivna bibliografija radova o prošlosti Bosne i Hercegovine u turskim historiografskim časopisima (2010-2020)

Radovi koji se u potpunosti dotiču prostora Bosne i Hercegovine:

1. DEMİRCAN, Hüsnü
   Kültürel Temizlik ve Bütünleşme Politikalarında Tarihin Rolü: Bosna Örneği, *Belleten*, Cilt 79, sayı 286 (2015), 1121-1138.
2. FILAN Kerima,
   Religious Puritans in Sarajevo in the 18th century, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, sayı 33 (2013), 43-62.
3. FILAN, Kerima
   Dictionary in Verse: A Poetic and Lexicographic Work, *Osmanlı Araştırmaları*, Cilt 45, sayı 45, (2015), 185-207.
4. GAČANIN, Sabaheta
   Persian Language as Vehicle of Islamic Cultural Memory in Ottoman Bosnia, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt 31, sayı 1 (2016), 165-175.
5. GÖLEN, Zafer
   Osmanlı Yurdu Olan Bosna Hersek'te XIX. Yüzyıldaki Siyasi Olaylar, *Belleten*, Cilt 74, sayı 270 (2010), 421-476.
6. GÖLEN, Zafer
   Bosna Valisi Mehmed Vecihi Paşa'nın Muhakemesi, *Belleten*, Cilt 76, sayı 277 (2012), 849-878.
7. GÖLEN, Zafer
   Tanzimât Döneminde Osmanlı Devleti'nin Bosna Hersek Ormanlarını Korumaya Yönelik Çabaları, *Belleten*, Cilt 80, sayı 288 (2016), 547-572.
8. HUSIĆ, Aladin
   Jews of Sarajevo and Their Place in the Ottoman Society of Bosnia, *Belleten*, Cilt 84, sayı 301 (2020), 1097-1114.
9. KADRIĆ, Adnan
   Jews in the state agencies and offices of the Bosnian Vilayat from 1868 to 1878 (a framework of understanding issues of Minorities in the Ottoman Empire in the second half of the 19th century), *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, sayı 33 (2013), 95-111.
10. KASUMOVIĆ, Fahd
    Understanding Ottoman Heritage in Bosnia and Herzegovina: Conversions to Islam in the Records of the Sarajevo Sharia Court, 1800-1851, *Belleten*, Cilt 80, sayı 288 (2016), 507-530.

11. KURSAR, Vjeran
Being an Ottoman Vlach: On Vlach identity (Ies), role and status in western parts of the Ottoman Balkans (15th-18th centuries), *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, sayı 34 (2013), 115-161.
12. ORUÇ, Hatice
Vefeyât: Dr. Ahmed S. Aličić (1934-2014), *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, sayı 37 (2015), 413-416.
13. TURAN, Tufan
İspanya Elçilik Raporlarında 1875 Hersek İsyanı, *Belleten*, Cilt 82, sayı 294 (2018), 627-673.
14. TURHAN SEL, Fatma
The Rebellious Kapudan of Bosnia: Hüseyin Kapudan (1802-1834), *Osmanlı Araştırmaları*, Cilt 44, sayı 44 (2014), 457-474.
15. ÜNAL, Uğur
Sultan Abdülaziz Döneminde Bosna Nizâmiye Alayları (1861-1876), *Belleten*, Cilt 81, sayı 290 (2017), 227-242.
16. ZİŞAN FURAT, Ayşe
Berlin Antlaşması sonrasında Balkanlar'da Cemaat-i İslamiyelerin teşekkülü (1878-1918), *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, sayı 33 (2013), 63-93.

Radovi koji se primarno ne odnose na prostor Bosne i Hercegovine, ali u kojima susrećemo određen broj podataka o bosanskohercegovačkoj prošlosti:

1) AMEDOSKI, Dragana
Alaca Hisar Sancağına Ait 1536 Tarihli Bir Vakıf Defteri, *Belleten*, Cilt 76, sayı 275 (2012), 31-44.
2) AYDIN, Mithat
Bulgaristan Yol Ayrımında: İvan S. Geşov Meselesi, *Belleten*, Cilt 77, sayı 280 (2013), 1071-1102.
3) AYDIN, Bilgin / GÜNALAN Rıfat
Ruus Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Osmanlı Eyalet Teşkilatı ve Gelişimi, *Osmanlı Araştırmaları*, Cilt 38, sayı 38 (2011), 27-160.
4) BEYDİLLİ, Kemal
II. Murad'ın Eşi Sırp Prensesi Mara Branković (1418-1487), *Osmanlı Araştırmaları*, Cilt 49, sayı 49 (2017), 383-412.
5) ČAR DRNDA, Hatidža
Pljevlja'da (Taşluca) Nüfusun Yapısı - 15. Yüzyılın İkinci Yarısı ve 16. Yüzyıl, *Belleten*, Cilt 74, sayı 269 (2010), 113-126.
6) ÇETİNSAYA, Gökhan
II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi, *Osmanlı Araştırmaları*, Cilt 47, sayı 47 (2016), 353-409.

7) ÇOLAK, Melek
Macar Kaynaklarına Göre Gyula Andrássy ve Osmanlı-Macar İlişkileri (1875-1878), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt 26, Sayı 1 (2011), 51-65.
8) DARLING T, Linda
Nasihatnameler, İcmal Defterleri, and the Timar–Holding Ottoman Elite in the Late Sixteenth Century – Part II, Including the Seventeenth Century, *Osmanlı Araştırmaları*, Cilt 45, sayı 45, (2015), 1-23.
9) EMECEN, Feridun Mustafa
Osmanlı Taşrasında Saray Bürokrasisi: Şehzade Selim'in Kazayâ Defteri, *Osmanlı Araştırmaları*, Cilt 46, sayı 46, (2015), 213-301.
10) ERKAN, Davut
Matrakçı Nasûh'un Hayatı ve Eserleri Üzerine Notlar, *Osmanlı Araştırmaları*, Cilt 37, sayı 37, (2011), 180-197.
11) ERSOY HACISALİHOĞLU, Neriman
Bulgaristan Tarih Algısında ve Tarih Ders Kitaplarında Devşirme Sistemi ve Yeniçeriler, *Tarih Dergisi*, sayı 66 (2017/2), 129-154.
12) GÖLEN, Zafer
1862 Karadağ Askeri Harekatı ve Sonuçları, *Belleten*, Cilt 75, sayı 273 (2011), 503-544.
13) GÖLEN, Zafer
Karadağ Devleti'nin Doğuşu: Osmanlı-Karadağ Sınır Tespiti (1858-60), *Belleten*, Cilt 78, sayı 282 (2014), 659-698.
14) GÜNER, Selda
Cezzâr Ahmed Paşa (Ö. 1804) Hakkında Bir Takrîr Münasebetiyle Suriye'de İktidar Oyunları, *Belleten*, Cilt 79, sayı 284 (2015), 163-198.
15) GÜNEŞ YAĞCI, Zübeyde
Berlin Antlaşmasından Sonra Müslümanların Karadağ'da Kalan Arazileri Meselesi, *Belleten*, Cilt 80, sayı 287 (2016), 177-200.
16) İPEK, Nedim
1830'lu Yıllarda Osmanlı'da İç Göç: Üsküp Örneği, *Tarih Dergisi*, sayı 71 (2020/1), 255-280.
17) KARAGÖZ, Hakan
General Johann Georg von Browne'un Osmanlı-Habsburg Harpleriyle İlgili Yazmaları ve Bir Örnek İnceleme: 1716 Petervaradin Muharebesi", *Tarih Dergisi*, sayı 70 (2019/2), 51-88.
18) PREMOVIĆ, Marijan
Settlements and Population of the Present-day Montenegrin Polimlje in the Second Half of 15th Century, *Belleten*, Cilt 83, sayı 297 (2019), 555-584.
19) ŞAKUL, Kahraman
Hattat İsmail Zihni Pasha: Life and Death of an Ottoman Statesman and an Inventor, *Osmanlı Araştırmaları*, Cilt 44, sayı 44 (2014), 67-98.

20) TEPEKAYA, Muzaffer
Selanik Vilayeti Almanya ve Fransa Konsoloslarının Öldürülmesi Olayı (6 Mayıs 1876), *Belleten*, Cilt 77, sayı 280 (2013), 1031-1070.
21) TUĞLUCA, Murat
Güvenlik kaygılarının idari modernleşmeye etkisi: Taşlıca'nın idari dönüşümü (1851-1912), *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM),* sayı 38 (2015), 177-218.
22) YEŞİL, Fatih
III. Selim Devri Siyasi Literatürüne Bir Katkı: Yeni Bir Layiha Üzerine Notlar, *Belleten*, Cilt 76, sayı 275 (2012), 75-146.
23) YILMAZ, Fikret
Selim'i Yazmak, *Osmanlı Araştırmaları*, Cilt 51, sayı 51 (2018), 297-390.
24) ZEYREK, Suat
Balkan Devletlerinin İttifak Arayışı ve Osmanlı Devleti, *Tarih Dergisi*, sayı 57 (2013/1), 69-103.

II
PRIKAZI // REVIEWS

Dino HAJDAR
Fakultet humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić“ Mostar
E-mail: dino.hdr26@gmail.com

Stručni rad/Professional article
UDK/UDC: 94:32:929Mikulić(497.6)"1965/1989"
Sarač-Rujanac Dž. (049.3)
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2021.4.5.307

Dženita Sarač-Rujanac, BRANKO MIKULIĆ: POLITIČKA BIOGRAFIJA 1965-1989, Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2020, 557 str.

Naučno pisati političku biografiju, riječima načiniti objektivan portret ličnosti u datom vremenskom okviru, zasigurno predstavlja težak i izazovan posao. Tim više što je moderna historiografija sklonija analiziranju historijskih procesa, čiji se akteri, često, nalaze van fokusa istraživanja. Ipak, studije koje posmatraju određenu ličnost u kontekstu vremena njenog djelovanja proširuju saznanja o prošlosti, pogotovo ako se radi o političkim akterima koji su bili duboko involvirani u društvene procese. Takva ličnost je, nesumnjivo, Branko Mikulić, istaknuti dugogodišnji član rukovodstva Saveza komunista i državnih institucija Bosne i Hercegovine i Jugoslavije, te jedan od reprezenata socijalističke prošlosti naše zemlje. Njegova politička djelatnost od 1965. do 1989. godine tema je knjige dr. sc. Dženite Sarač-Rujanac, naučne saradnice na Institutu za historiju u Sarajevu, pod naslovom *Branko Mikulić: Politička biografija 1965-1989*. Knjiga je iz štampe izašla 2020. godine u izdanju Instituta za historiju u Sarajevu i plod je dugogodišnjeg autoričinog zanimanja i istraživanja političke djelatnosti Branka Mikulića, što je bila i tema njene doktorske disertacije odbranjene na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 2016. godine.

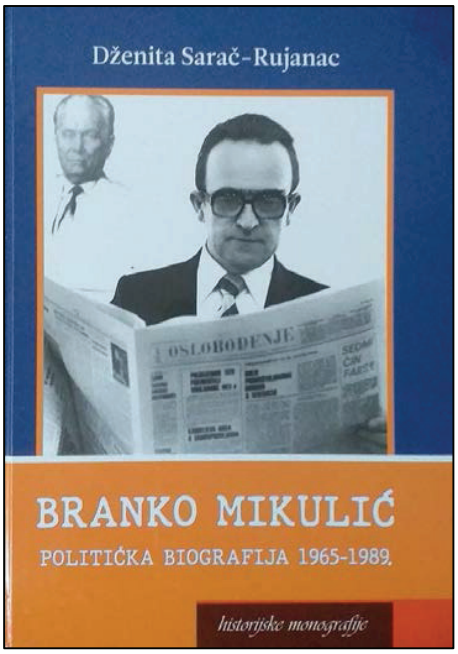

Nakon *Uvoda* (9-41), u kojem autorica upoznaje čitateljstvo zbog čega se odlučila za poduhvat pisanja ove studije, precizira konceptualna i teorijska polazišta prilikom pisanja iste, te se osvrće na rani životni put Branka Mikulića, priču o njegovoj biografiji u naslovom određenom periodu započinje prvim tematskim dijelom knjige pod nazivom *Prvi koraci u republičkom rukovodstvu. Branko Mikulić između Četvrtog (1965) i Petog (1969) Kongresa SK Bosne i Hercegovine* (47-69). Prekratnica u političkoj karijeri Branka Mikulića, ističe autorica, bilo je imenovanje za sekretara CK SKBiH 1965. godine, postavši tako dio ambicioznog rukovodstva koje je pokrenulo novu etapu svestranog razvoja Bosne i Hercegovine. Kao sekretar CK i ekonomista po struci Mikulić je bio aktivno uključen u diskusiju o privrednoj reformi, koja je usvojena 1965. godine, te je bio angažiran u radnoj grupi za ocjenu aktivnosti sprovođenja iste. Sarač-Rujanac smatra da je njegovo unaprijeđenje na funkciju sekretara Izvršnog vijeća Skupštine SR Bosne i Hercegovine 1967. godine značilo snažnije involviranje u ključne procese koje je pokrenula rukovodeća politička elita, sa ciljem društvenog i privrednog razvoja Republike i jačanja njenog položaja u Federaciji.

Na čelu Saveza komunista Bosne i Hercegovine (69-85) naslov je narednog dijela knjige, u kojem je prikazan kontekst izbora i djelovanja Branka Mikulića na funkciji predsjednika CK SKBiH. Potkraj šezdesetih godina prošlog stoljeća, kada je otvorena reforma Federacije, narušli su se odnosi između pojedinih republika, što se refektiralo na rasprave o popunjavanju saveznih institucija. Posebna pažnja bila je usmjerena na imenovanje Saveznog izvršnog vijeća (SIV). Sarač-Rujanac piše da se tokom razgovora o novom sastavu SIV-a 1968. godine spominjalo ime Branka Mikulića kao člana Savezne vlade čiji je mandatar trebao biti Stane Kavčić. Ipak, nakon što je za mandatara imenovan drugi Slovenac, Mitija Ribičić, pitanje Mikulićevog imenovanja u SIV odloženo je na određeno vrijeme. Na Petom kongresu SKBiH u januaru 1969. godine on je izabran za predsjednika CK SKBiH. O njegovom pozitivnom angažmanu na ovoj poziciji, autorica navodi riječi Josipa Broza Tita sa sjednice Izvršnog biroa SKJ 1971. godine, kada se ponovo aktuliziralo pitanje Mikulićevog imenovanja u SIV, ovog puta kao mandatara, koji je ocijenio situaciju u Bosni i Hercegovini poprilično dobrom, možda i najboljom u Jugoslaviji i insistirao na tome da Mikulić ostane u Republici. Na Šestom kongresu SKBiH 1974. godine, Mikulić je ponovo izabran za predsjednika njegovog CK i na tom položaju je ostao do 1978. godine kada biva imenovan u Predsjedništvo CK SKJ.

Naredne četiri godine Mikulić je obnašao funkciju člana Predsjedništva savezne Partije, a njegovu djelatnost na toj funkciji tematizira treći dio knjige pod naslovom *Branko Mikulić u Predsjedništvu CK SKJ (1978-1982)* (85-105). Autorica ističe da je Mikulićev odlazak u vrh SKJ tada podržao i Josip Broz Tito, koji je insistirao da upravo on bude imenovan za prvog predsjedavajućeg novog saziva Predsjedništva CK SKJ. Razmatrajući obilježja njegovog jednogodišnjeg mandata kao predsjedavajućeg, Sarač-Rujanac izdvaja njegov angažman po pitanju kolektivnog rada i primjene jednogodišnjeg mandata te

intenziviranja markističkog obrazovanja, kao i blisku saradnju sa Josipom Brozom Titom, koja je od samog početka 1970-ih godina bila vrlo intenzivna. U pogledu na rješavanje ekonomske krize, koja je početkom osamdesetih godina uzdrmala Jugoslaviju, autorica zaključuje da se Mikulić u Predsjedništvu CK SKJ bavio problemima ekonomske krize, ali da se njegova uloga može svesti na upozoravanje i obznanjivanje krize kao i na insistiranju na snažnijoj partijskoj uključenosti u provedbu ekonomske stabilizacije. Tek se njegovim imenovanjem za predsjednika SIV-a 1986. godine može govoriti o konkretnom, ličnom zalaganju u nastojanju da se izvrše značajne promjene i da se kriza prevaziđe.

O ponovnom angažmanu Branka Mikulića u Bosni i Hercegovini, ovaj put u republičkom Predsjedništvu, govori novi dio knjige *Branko Mikulić u Predsjedništvu SRBiH 1982-1984* (105-131). Nakon što je u aprilu 1982. godine Skupština SRBiH usvojila prijedlog da se imenuje za predsjednika Predsjedništva SRBiH, Branko Mikulić je postao prvi čovjek Republike. Sarač-Rujanac upozorava da je aktivnost Branka Mikulića u republičkom Predsjedništvu bila pod snažnim uticajem jugoslovenske ekonomske krize, koja se osjećala i u Bosni i Hercegovini. On je kao predsjednik i član ovog tijela bio uključen u akutelne diskusije o političkim i ekonomskim problemima, te se zalagao za snažne zaokrete u privredi kao što su usmjerenje ka domaćim resursima, povećanje produktivnosti rada, zapošljavanje mladih i slično. Posebnu pažnju autorica posvećuje njegovim aktivnostima kao predsjednika Organizacionog komiteta XIV zimskih olimijskih igara u Sarajevu. Zimske olimijske igre koje su održane u februaru 1984. godine u javnosti su ocijenjene kao najbolje organizirane u dotadašnjoj historiji olimpijskog pokreta, što je, zaključuje Sarač-Rujanac, Mikuliću donijelo epitet vještog i posvećenog menadžera, što će mu značajno pomoći u daljem razvoju političke karijere.

U petom dijelu knjige *Ponovo u saveznom centru 1984-1989* (131-211) autorica razmatra političku djelatnost Branka Mikulića u svojstvu člana Predsjedništva SFRJ i mandatara SIV-a. Imenovanje u savezno Predsjedništvo 1984. godine, smatra autorica, bio je vrlo značajan korak u političkoj karijeri Branka Mikulića. Novo predsjedništvo se suočilo sa dugogodišnjim problemima ekonomske i sve evidentnije političke krize. Ono što je posebno otežavalo rad Predsjedništva bila je njegova ukliještenost između SIV-a i SKJ, kao dva centra moći čije su se percepcije daljeg razvoja jugoslovenskog društva značajno razlikovale. U tom periodu Mikulić postaje gorljivi zagovornik jačanja državnih, jugoslovenskih interesa, državnih institucija, snažnije saradnje rukovodećih institucija, te jačanja partijskog jedinstva i njene aktivnosti. Izborne 1986. godine Branko Mikulić je, kao kandidat Predsjedništva, dobio mandat predsjednika SIV-a. Analizirajući inicijative, mjere, programe i politiku novog saziva SIV-a, autorica ukazuje da se Mikulić, kao njegov predsjednik, angažirao na rješavanju brojnih problema privrednog razvoja, oko kojih su i do tada vođene oštre rasprave koje su bile i rezultat, ali i povod daljih međurepubličkih neslaganja, te da je politika koju je vodio kao savezni premijer polazila od

osnovnih postavki „Antiinflacionog programa“. Različiti republički pogledi na prevazilaženje krize i privrednu reformu komplicirali su rad SIV-a. Ovaj problem autorica analizira kroz prizmu otvorenog protivljenja SR Slovenije i SR Hrvatske politici Mikulićeve vlade, kao i kroz primjere kritike jugoslavenske štampe, koja je bila motivirana pluralizmom interesa u Jugoslaviji i svakodnevnom jačanju frontovske pozicije, na jednoj strani pojedinih republika, a na drugoj Federacije. Nakon neuspješnih napora SIV-a, sa ciljem prevazilaženja krize, uslijedila je kolektivna ostavka ovog tijela na zasjedanju Saveznog vijeća Skupštine SFRJ 28. decembra 1988. godine. U pogledu na prvu ostavku jedne vlade u historiji socijalističke Jugoslavije, Sarač-Rujanac ukazuje da ovaj presedan, koji se u literaturi često pretenciozno naglašava, ipak nije kuriozitet Mikulićeve vlade. Svoja razmišljanja argumentira činjenicom da je i prethodna predsjednica SIV-a, Milka Planinc, u dva navrata nudila svoju ostavku.

Nakon razmatranja hronološkog toka političke karijere Branka Mikulića, posljednji tematski i sadržajno najobimniji dio knjige *Ključna pitanja političkog djelovanja Branka Mikulića* (211-483) tretira glavne pravce njegovog djelovanja kao istaknutog kadra Partije i državnih institucija na republičkom i saveznom nivou. Razmatrajući njegovu ulogu u razvoju Bosne i Hercegovine, autorica navodi primjere snažnog političkog angažmana Branka Mikulića u privrednom jačanju ove republike tokom 1970-ih godina i afirmaciji bosanskohercegovačkog društva na obrazovnom i kulturnom planu, koji je smatrao da politički i ekonomski razvoj mora pratiti adekvatan razvoj kulture i umjetnosti. U isto vrijeme dok je rukovodstvo u Bosni i Hercegovini djelovalo u pravcu razvoja Republike, na saveznom nivou su vođene „bitke“ za jačanje njenog položaja u Federaciji. Borbu za ravnopravan položaj Republike u Federaciji autorica posmatra u kontekstu diskusija o dopunskim sredstvima Federacije u drugoj polovini 1960-ih godina, pitanju obnove Bosanske Krajine nakon razornog zemljotresa i rasprava o ustavnoj reformi Federacije u koje je Mikulić bio duboko involviran. Dovršavanje državnosti Bosne i Hercegovine i njene ravnopravnosti u SFRJ donijela je reforma federacije, kojom su republike ostvarile suverenitet. Mikulić je smatrao da je reforma iz 1971. godine konačno trebala omogućiti proklamirani i usvojeni dogovor na Drugom zasjedanju AVNOJ-a o ravnopravnosti Bosne i Hercegovine i ravnopravnosti u njoj. U ovom obimnom i iscrpnom dijelu knjige Sarač-Rujanac posmatra i političku djelatnost Branka Mikulića u uslovima narušenih međurepubličkih odnosa u Federaciji, posebno u periodu Hrvatskog proljeća početkom 1970-ih godina. Iako je na početku razgovora i diskusija o Hrvatskom proljeću zajedno sa bh rukovodstvom podržao nastojanja rukovodstva SK Hrvatske da se uspostavi politika čistih računa, Mikulić se posebno angažirao da ideje Hrvatskog proljeća, koje je poticala Matica Hrvatska, ne ostvare značajan uticaj na stanovništvo u Bosni i Hercegovini. Ipak, bh rukovodstvo vremenom je bivalo sve više bliže stavu da se trenutno hrvatsko rukovodstvo treba smijeniti. Nakon što je na 21. sjednici Predsjedništva SKJ hrvatsko vodstvo „ukoreno“ zbog

popuštanja nacionalizmu, Mikulić se posvetio tumačenju zaključaka ove sjednice, insistirajući na njihovoj realizaciji, te ukazivanju šta sve može da donese eskalacija, kako hrvatskog, tako i srpskog i muslimanskog nacionalizma. Inače su borba sa nacionalizmom, kao klasnim neprijateljem radničke klase, i nacionalno pitanje, veoma osjetljivo u višenacionalnim zajednicama, kakve su bile i SFRJ i Bosne i Hercegovina, značajno su obilježili političku djelatnost Branka Mikulića. U tom smislu, autorica analizira stalni Mikulićev napor u suzbijanju nacionalističkih pojava u Bosni i Hercegovini, kako onih koje su nastajale u Republici, tako i onih koje su dolazile iz susjedstva i emigracije, kao i njegov doprinos u afirmaciji i priznavanju bošnjačke nacije, tada pod imenom Muslimani, prepoznavajući ga kao jednog od inicijatora višegodišnje diskusije o „muslimanskom identitetu". O političkim izazovima predsjednika SIV-a 1980-ih godina Sarač-Rujanac piše da se on kao predsjednik Savezne vlade našao u središtu političke borbe između struje koja je insistirala na promjenama u privrednom sistemu i snaga koncentriranih u partijskom rukovodstvu koje su grčevito nastojale zadržati postojeće stanje. I sam Mikulić je, kao predsjednik Savezne vlade, često kritikovao nejedinstvo unutar SKJ i uticaj republičkih interesa na Partiju, koja je za vrijeme njegovog mandata i dalje bila ključni centar moći. U atmosferi sve izrazitije krize u Jugoslaviji, krajem 1980-ih godina bh rukovodstvo sistematski je destabilizirano nizom medijski popraćenih afera, od kojih su afere „Agrokomerc" i „Neum" imale najviše odjeka. Smjenjivanjem i političkim marginaliziranjem Hamdije Pozderca i Milanka Renovice, srušeno je snažno dugogodišnje rukovodstvo ove republike. Autorica postavlja pitanje da li je i Mikulić bio meta političke diskreditacije ovim aferama i zaključuje da nije bilo argumenata za postavljanje pitanja njegove lične odgovornosti. Ipak, cjelokupna dešavanja izazvana aferama, kao i imenovanje novog rukovodstva uslovili su da Mikulić ostane bez političke podrške u matičnoj republici, nakon čega je podnio ostavku na mjesto predsjednika SIV-a. Poslije toga on se našao u potpunoj političkoj izolaziciji u uslovima uvođenja političkog pluralizma u Bosni i Hercegovini, a u ratnim uslovima iz opkoljenog Sarajeva intenzivno je slao apele na adrese brojnih svjetskih istaknutih političara za pomoć Bosni i Hercegovini, zaustavljanju ratnih dejstava i očuvanja njenog suvereniteta i teritorijalne cjelovitosti.

Obimna i naučno utemeljena studija dr. sc. Dženite Sarač-Rujanac o političkoj djelatnosti Branka Mikulića sinteza je, zaista plodne, političke karijere istaknute ličnosti socijalističke prošlosti Bosne i Hercegovine. U knjizi je autorica detaljno analizirala ključne pravce Mikulićevog djelovanja, nikako ne zanemarujući cjelokupnu atmosferu u Jugoslaviji i Bosni i Hercegovini u tom periodu. To potvrđuje i širok spisak objavljenih i neobjavljenih izvora, štampe i literature kojom se autorica analitički koristila prilikom pisanja ove studije, kao i veoma utemeljeni zaključci izvedeni na osnovu njih. Takvim pristupom autorica je objektivno rekonstruirala političku biografiju Branka Mikulića. Pored bogatog i jasnog tekstualnog sadržaja, knjiga je upotpunjena ilustracijama i sa tri seta zabilježenih fotografija Branka Mikulića tokom njegove političke karijere.

Uzevši u obzir sve navedeno, smatramo da je Sarač-Rujanac ovom studijom lik i djelo Branka Mikulića smjestila u mozaik bosanskohercegovačke i jugoslovenske historije XX vijeka, te da je bosanskohercegovačka historiografija bogatija za još jednu, veoma vrijednu, političku biografiju značajne historijske ličnosti.

Prof. dr. Sead SELIMOVIĆ
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
E-mail: sead.selimovic@gmail.com

Stručni rad/Professional article
UDK/UDC: 94:316.454.3:355.4(497.5)"1991/1995"
Škiljan F. (049.3)
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2021.4.5.313

Filip Škiljan, SJEĆANJA BOŠNJAKA NA SUDJELOVANJE U DOMOVINSKOM RATU U HRVATSKOJ, Vijeće bošnjačke nacionalne manjine Grada Zagreba, Zagreb 2020, 328 str.

Godine 2020, iz štampe je izašla knjiga *Sjećanja Bošnjaka na sudjelovanje u Domovinskom ratu u Hrvatskoj*, autora Filipa Škiljana. Izdavač knjige je Vijeće bošnjačke nacionalne manjine Grada Zagreba, a recenzenti su prof. dr. Sead Selimović i prof. dr. Sead Berberović. Knjigu je grafički oblikovao i štampao Grafocentar d.o.o. Lekturu i korekturu uradila je Lada Ledić, profesor.

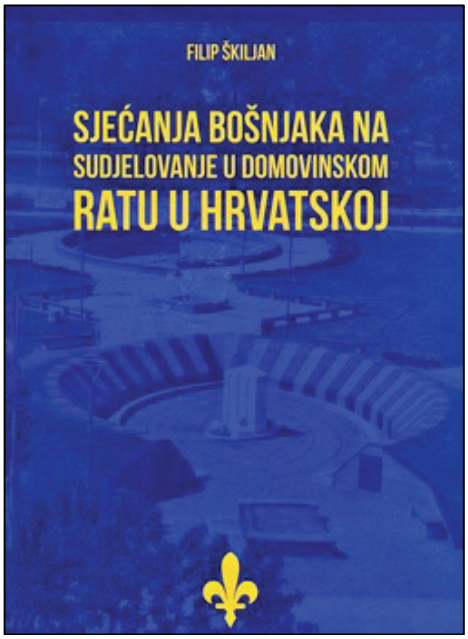

Knjiga *Sjećanja Bošnjaka na sudjelovanje u Domovinskom ratu u Hrvatskoj*, sastoji se iz slijedećih dijelova:

- Uvod
- Povijest Bošnjaka u Hrvatskoj u novije doba – ukratko (prva doseljavanja muslimana u hrvatske krajeve nakon 1878. godine, Kraljevina SHS/Jugoslavija, Vrijeme NDH, Vrijeme nakon 1945); Početak Domovinskog rata u Hrvatskoj i uloga Muslimana/Bošnjaka u Domovinskom ratu (Organiziranje Muslimana u Hrvatskoj nakon početka Domovinskog rata, Pomoć Hrvatske Bosni i Hercegovini, Sudjelovanje Bošnjaka u obrani Republike Hrvatske, Terenska istraživanja o sudjelovanju Muslimana/Bošnjaka u Domovinskom ratu u

Hrvatskoj, Odraz sukoba Bošnjaka i Hrvata u srednjoj Bosni i Hercegovini na položaj Bošnjaka u Hrvatskoj.
- Sjećanje Bošnjaka (Muslimana) na Domovinski rat u Hrvatskoj (Zagreb i okolica; Varaždin; Dalmacija; Slavonija; Karlovac i Sisak; Istra i Rijeka.)
- Pogovor
- Izvori i literatura

Autor u knjizi piše o doprinosu Bošnjaka odbrani Republike Hrvatske u Domovinskom ratu od 1992. do 1995. godine. On ističe da su nacionalne manjine u Hrvatskoj dale "izniman doprinos u Domovinskom ratu".

Mnogobrojni hrvatski branitelji nisu pripadali većinskom hrvatskom narodu, već su bili pripadnici jedne od 22 priznate nacionalne manjine u Republici Hrvatskoj. Među tim manjinama svoje posebno mjesto zaslužuju Bošnjaci koji su svojim uključivanjem u Hrvatsku vojsku nadmašivali svoj udio u postotku u stanovništvu Republike Hrvatske. Naime, u Hrvatskoj nije bilo postrojbe u kojoj nije bilo Bošnjaka koji su branili svoju domovinu, ističe autor. Veliki broj Bošnjaka koji su služili u Hrvatskoj vojsci priključili su se "dragovoljno, braneći Hrvatsku već od prvih dana rata".

Autor piše da je u Dalmaciji bio osobit angažman bošnjačkih branitelja od samih početaka: od Dubrovnika gdje su Bošnjaci činili značajan postotak branitelja grada i gdje su se borili rame uz rame zajedno s građanima hrvatske nacionalnosti i onda kada se činilo da će grad pasti, preko Splita gdje su se Bošnjaci dragovoljno prijavljivali u Krizni štab i odakle su odlazili na brojna bojišta, do Šibenika i Zadra gdje su zauzimali značajne pozicije u obrani i držanju prvih linija. Iz Rijeke, Krka i Istre su riječki i istarski Bošnjaci u golemom postotku u odnosu na broj vojno sposobnih muškaraca odlazili na ličko bojište i ondje držali prve linije kod Otočca i Gospića, a kod Karlovca su brojni Bošnjaci branili Turanj, Mekušje i liniju obrane na rijeci Korani sprečavajući da srpske snage prodru u grad. Osobit značaj imali su Bošnjaci na području Siska koji su zajedno s Hrvatima branili grad s juga, jugoistoka i jugozapada (od Sunje, preko Komareva do Mošćenice). Posebno su se istaknuli Bošnjaci iz Zagreba koji su sudjelovali u svim zagrebačkim postrojbama i koji su se borili na svim hrvatskim bojišnicama. Vrlo važno mjesto u obrani Hrvatske imaju Bošnjaci Osijeka, Gunje i Slavonskog Broda koji su u velikom broju branili prostor uz Savu i uz Dravu prkoseći mnogobrojnijim neprijateljima s bosanske strane Save i s područja okupiranog dijela Hrvatske.

U ovoj knjizi autor je prikupio iskaze pojedinih Bošnjaka, odnosno osoba koje su bošnjačkog porijekla (a koji se nužno ne izjašnjavaju kao Bošnjaci!) kako bi ukazao na činjenicu koliko su Bošnjaci dali Hrvatskoj, na koji su način pomagali i sudjelovali u odbrani i koliko su svojim osobnim angažmanom bili uključeni u teške trenutke stvaranja neovisne Hrvatske.

U knjigu nisu uključeni samo bošnjački branitelji već i oni koji su svojim političkim, ekonomskim i drugim angažmanima pomagali odbranu

Hrvatske. "Životni putevi intervjuiranih kazivača nakon rata su se razišli, ali su u vremenima agresije na Hrvatsku svi zajedno davali svoje srce za obranu gradova i naselja u kojima su živjeli, ali i za obranu krajeva koji su bili daleko od njihovih domova, a koji su bili napadnuti. Mnogi su Bošnjaci pristupili Hrvatskoj vojsci došavši iz različitih zapadnoevropskih zemalja, iz Bosne i Hercegovine i iz Sandžaka. Mnogi od njih nikada nisu evidentirani u popisima branitelja. Mnogi od Bošnjaka su živjeli u Hrvatskoj, ali su bili prijavljeni u Bosni i Hercegovini. I oni su se borili u redovima Hrvatske vojske, ali nikada nisu zabilježeni u popisima", ističe autor.

U knjizi se događaji i procesi prate hronološkim redom, onako kako su se dešavali i kako su imali uticaja na ukupne prilike u Hrvatskoj od 1992. do 1995. godine. Autor piše ukratko o povijesti Bošnjaka u Hrvatskoj u novije doba (prva doseljavanja muslimana u hrvatske krajeve nakon 1878. godine, Kraljevina SHS/Jugoslavija, Vrijeme NDH, Vrijeme nakon 1945), zatim o početku Domovinskog rata u Hrvatskoj i ulozi Muslimana/Bošnjaka u Domovinskom ratu (Organiziranje Muslimana u Hrvatskoj nakon početka Domovinskog rata, Pomoć Hrvatske Bosni i Hercegovini, Sudjelovanje Bošnjaka u obrani Republike Hrvatske, Terenska istraživanja o sudjelovanju Muslimana/Bošnjaka u Domovinskom ratu u Hrvatskoj, Odrazu sukoba Bošnjaka i Hrvata u srednjoj Bosni i Hercegovini i odnos prema Bošnjacima u Hrvatskoj 1993-1994). Autor, dalje, piše o sjećanju Bošnjaka (Muslimana) na Domovinski rat u Hrvatskoj (Zagreb i okolica; Varaždin; Dalmacija; Slavonija; Karlovac i Sisak; Istra i Rijeka), donoseći činjenice koje su do sada bile nepoznate ili pak djelimično poznate stručnoj i znanstvenoj javnosti.

O doprinosu Bošnjaka i drugih nacionalnih manjina u Hrvatskoj nije dovoljno pisano u hrvatskoj historiografiji. Stoga je, kaže autor, i ova knjiga tek početak jednog ozbiljnijeg istraživanja o sudjelovanju Bošnjaka u Domovinskom ratu, tek jedan pokušaj sumiranja materijala koji je prikupljen, a nikako konačna studija koja bi dala cjelovitu sliku onoga što se događalo, odnosno kompletnog pregleda udjela Bošnjaka u Domovinskom ratu. Autor dalje ističe: "U svakom slučaju, bez obzira na činjenicu što ne možemo donijeti konačne i pouzdane podatke o broju Bošnjaka koji su sudjelovali u Domovinskom ratu, svakako možemo reći da su Bošnjaci po broju svojih žrtava zadužili Hrvatsku i ugradili ono najvrednije u temelje hrvatske samostalnosti – svoje živote".

Važno mjesto u knjizi zauzimaju prilozi (str. 274-328). U njima autor donosi važne historijske izvore: akte, fotografije, plakate i faksimile novina, koje upotpunjuju tekst i doprinose njegovome boljem razumijevanju.

Ova knjiga se pojavljuje u vrijeme kada smo svjedoci sve učestalije pristrasnosti u historiji i drugim znanostima:

- kada se ne koriste pravila provjeravanja, metoda i logike;
- kada selektivnost nije u funkciji procesa spoznaje, tj. odgovaranja na istraživačko pitanje, nego potječe iz određenoga političkoga interesa;

- kada se onemogućuje spoznajni postupak, jer se odustaje od revizije, promjene ili dopune unaprijed prihvaćenih gledišta iako ih izvori opovrgavaju;
- kada se ne uzimaju u obzir postojeći znanstveni rezultati;
- kada se sadržaj historijskoga iskaza „prilagođava" političkim ciljevima koji proturječje pravilima provjeravanja, argumentacije i logike;
- kada se historijsko znanje uptrebljava za politički pritisak sa svrhom da se onemogući znanstvena historija koja ne odgovara vladajućim ili preovladavajućim ideologijama.[1]

S obzirom na činjenicu da je autor profesionalni historičar (povjesničar), on nije upao u zamku da ideologizira ovo istraživačko pitanje. Ideologizirana historija je, na žalost, postala neminovna u svakodnevnoj političkoj diskusiji, u sukobu političkih stranaka, u medijima, u slavljenju godišnjica, a posebno u govorima političara. Argumenti iz historije upotrebljavaju se za diskreditaciju političkih protivnika ili onih koji ne misle u skladu s preovladavajućom ideologijom. Najčešće, to se čini historijskim primjerima, konstrukcijom analogija, tvrdnjama o kontinuitetu nekih pojava od njihovoga postanka do danas.[2]

Autor je dobro postavio istraživačko pitanje, odabrao aktuelnu i važnu temu te uspješno odgovorio na istraživačko pitanje. Prilikom pisanja rada jasno je postavio cilj i zadatke istraživanja. Do rezultata istraživanja, koje je vrlo jasno prikazao, došao je tako što je koristio historijske izvore različite provenijencije. Izvršio je pravilnu selekciju izvora, izvršio kritiku i interpretaciju onako kako to nalaže metodologija historijskih istraživanja. Autor je u radu donio 190 fusnota i time omogućio provjerljivost što i jeste jedno od obilježja znanstvenog rada. Cijeli tekst rada je izuzetno jasan, kao što su jasni i rezultati istraživanja

Osim toga, autor je koristio metode važne za historijsko istraživanje (historijska metoda, metoda analize i sinteze, indukcije i dedukcije, statističku metodu, intervju), a razina korištenih metoda je vrlo visoka. Koristio je historijske izvore i literaturu različite provenijencije (domaću i stranu), a selekciju je vršio u cilju odgovora na istraživačko pitanje, čime je izbjegao zamku da bude pristrasan. Popis citiranih bibliografskih jedinica je potpun i konzistentan sa navođenjem u tekstu rukopisa, a zaključci vrlo jasni i uvjerljivi.

Rad je pisan standardnim hrvatskim jezikom, a tekst je jasno i logično struktuiran. Pravilno su oblikovana poglavlja i podnaslovi a korištena je relevantna historijska terminologija.

Na osnovu navedenih činjenica može se konstatovati da je knjiga *Sjećanja Bošnjaka na sudjelovanje u Domovinskom ratu u Hrvatskoj,* autora dr. sc. Filipa Škiljana, *znanstveno djelo* koje će, bez sumnje, predstavljati značajan doprinos hrvatskoj i regionalnoj historiografiji.

[1] Vidi: Mirjana Gross, *Suvremena historiografija: korijeni, postignuća, traganja*, Zagreb 1996.
[2] *Isto.*

Knjiga je znanstveno-istraživačko djelo po svome predmetu istraživanja, sadržaju i metodološkom pristupu. Autor je rad prilagodio čitaocima svih nivoa obrazovanja, što mu, između ostaloga, i daje dodatnu vrijednost. Oni piše *sine ira et studio,* onako kako i treba da piše profesionalni historičar. Knjiga obiluje mnogim informacijama koje govore o doprinosu Bošnjaka odbrani Republike Hrvatske u Domovinskom ratu, te činjenicama koje proširuju spoznaju o ovome periodu hrvatske zbilje.

Zbog svega navedenog, knjigu preporučujem stručnoj i znanstvenoj javnosti, ali i široj čitalačkoj publici.

Prof. dr. Izet ŠABOTIĆ
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
E-mail: sabota_tuzla@hotmail.com

Stručni rad/Professional article
UDK/UDC: 94(497.6 Bosanska Krupa)"1878/1918"
Crnkić A. Ahmetbašić M. (049.3)
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2021.4.5.318

Asmir Crnkić, Mirza Ahmetbašić, BOSANSKA KRUPA U VRIJEME AUSTROUGARSKE UPRAVE, JU Arhiv Unsko-sanskog kantona Bihać, Bihać 2020, 246 str.

Pisati historiju nekoga mjesta je složen, zahtjevan i kompleksan intelektualni rad, za koji je neophodno validno historijsko znanje i umijeće. Toga su svjesni bili i autori knjige *Bosanska Krupa u vrijeme austrougarske uprave*, Asmir Crnkić i Mirza Ahmetbašić. U navedenoj monografiji, autorski dvojac je konsultujuću relevantnu literaturu i objavljene izvore uspio napaviti zanimljiv sadržaj vezan za prošlost Bosanske Krupe u vremenu austrougarske uprave (1878-1918). Monografijja je podijeljena u sedam zasebnih poglavalja u kojima su otvorena brojna pitanja iz ovog perioda bosanskokrupske prošlosti.

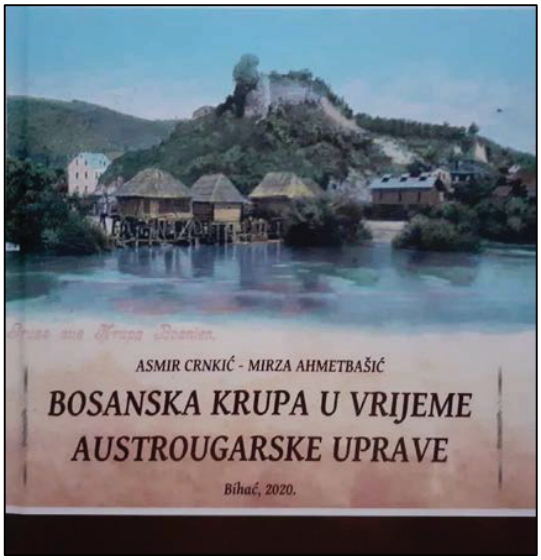

U prvom poglavlju *Opće prilike na području Bosanske Krupe u periodu osmanske uprave*, dat je kratak presjek prošlosti ovoga mjesta od najstarijih vremena do dolaska Osmanlija. Istaknuto je, da je ovo područje naseljeno još u prahistorijskom razdoblju, da je na periferiji istog egzistiralo ilirsko pleme Japodi, koje je ostavilo značajne materijalne ostatke iz navedenog vremena. U srednjem vijeku Bosanska Krupa je predstavljala najvažnije mjesto srednjeg Pounja. Osmanlije su Bosansku Krupu zauzeli tek 1565. godine, nakon čega ista igra značajniju ulogu kao centar jedne od prvih kapetanija

formiranih na prostoru Bosanskog ejaleta. Šire bosanskoprupsko područje je u osmanskom periodu bilo zaleđe Vojne krajne, što je imalo odraza na strateški značaj istog, kao i na njegov ukupan razvoj u osmanskom periodu. U ovom poglavlju je naglašeno, da se Bosanska Krupa u drugoj polovini 19. stoljeća razvila kao trgovačko i zanatsko mjesto te je bila organizirana kao nahija u čiji sastav su bili: Bosanska Krupa, Jezerski, Otoka, Bužim i Vrnograč. Kratkim rezimeom u ovom poglavlju su predočene opće karakteristike ovog perioda bosanskokrupske prošlosti.

Temeljno tematsko pitanje odnosi se na brojna pitanja iz vremena austrougarske uprave (1878-1918). U početnom dijelu ovog poglavlja dat je osvrt na okupaciju ovog dijela Bosne i Hercegovine 1878. godine, pri čemu je ukazano na žestokog otpor austrougarskoj vojsci. To potvrđuje činjenica da je u Cazinskoj krajni pružan otpor sve do 20. oktobra 1878. godine. U ovom poglavlju je predstavljena administrativno-teritorijalna organizacija, kao i uspostava vlasti koju je u Bosanskoj Krupi činio: kotarski predstojnik, općinski bilježnik i drugi službenici, te općinsko vijeće. Bosanska Krupa je bila kotarsko sjedište u okviru Okruga Bihać. Po popisu iz 1879. u okviru kotara Bosanska Krupa bile su tri općine: Bosanska Krupa, Otoka i Vrnograč. Godine 1885. umjesto kotarskih ispostava uvedene su trgovačke i seoske općine. Bosanska Krupa je bila trgovačko središte, a seoske općine bile su: Otoka i Vrnograč. Popisi iz 1895. i 1910. godine potvrđuju da je Bosanska Krupa imala status grada. U knjizi su predstavljeni neki od najuticajnijih ljudi Bosanske Krupe, poput načelnika Smail-age Pašalića, te podnačelnika Dragića Jovanovića (1895) i dr. Zabilježeno je da je od 1892-1900, na čelu kotarske uprave bio Adam Pšibilović, a od 1910. do 1914. gradonačelnik je bio Ibrahim-beg Krupić. Također, su predstavljeni službenici u općini Bosanska Krupa za ovaj vremenski period. U knjizi je predstavljena sudska vlast, koju su činili Kotarski i Šerijatski sud, dok je policijsku vlast 1890. godine činilo Zapovjedništvo kotarske okružničke postaje sa okružničkim vodom. U Bosanskoj Krupi je prema dostupnim podacima 1890. otvorena Grutovnica. Riječ je o važnim činjenicama koje su karakterisale ovaj period bosanskokrupske prošlosti.

U knjizi je posebna pažnja posvećena demografskim promjenama u austrougarskom periodu, tretirajući iste kroz zvanične popise iz 1879, 1885, 1895. i 1910. godine. Tako se pored ostalih podataka, navodi, da je kotar Bosanska Krupa 1879. imao 4.128 kuća, sa 28.350 stanovnika, te 50 sela. Kad je riječ o konfesionalnoj strukturi, 15.369 stanovnika je bilo pravoslavaca, a 12.891 muslimana. U narednom periodu je došlo do određenog povećanja stanovništva na području ovog kotara. Tako je po popisu 1885. bilo ukupno 36.731 stanovnik, od čega je 23.035 pravoslavaca i 13.606 muslimana, te 90 rimokatolika. Popis iz 1895. ukazuje na blago povećanje broja stanovnika na području bosanskokrupskog kotara, kada je bilo ukupno 38.449 stanovnika, od čega 24.558 pravoslavaca, 13.711 muslimana i 175 rimokatolika. Popis iz 1910. godine ukazuje da je došlo do povećanja broja stanovnika na području kotara Bosanska Krupa, kada je bilo 44.185 stanovnika, od čega 28.636 pravoslavaca,

15.332 muslimana i 213 rimokatolika. Na osnovu navedenih popisa od 1879. do 1910. godine na bosanskokrupskom području je došlo do procentualnog povećanja broja pravoslavnih od 54,21 na 64,81 odsto, te do smanjenja muslimanskog stanovništva od 45,79 odsto na 34,70 odsto, dok je katoličko stanovništvo u procentualnom pogledu imalo mali udio, od svega 0,48 odsto.

I migraciona kretanja su značajno tretirana. U vremenu od 1878. do 1914. godine došlo je do značajnog iseljavanja stanovništva sa ovog područja, što je u knjizi zanimljivo oslikano kroz pjesmu Hatidže Đikić "Ne ostavlja". Najviše se iseljavalo muslimansko stanovništvo prema osmanskoj državi, dok se doseljavalo pravoslavno, te posebno katoličko. Austrougarske vlasti su useljavale sa šireg prostora Monarhije činovnike, trgovce i zanatlije, što je prikazano tabelarnim pregledom po mjestima, tretirajući podatke iz popisa od 1879. do 1910. Zanimljivi podaci su dati o migriranju oko 500 stanovnika sa ovog područja na prostor Amerike u vremenu od 1903. do 1914. uz opis sudbine četvorice krajišnika, koji su se našli na čuvenom "Titaniku" 1912. godine.

U posebnom poglavlju je obrađeno pitanje političkih prilika u Bosanskoj Krupi u austrougarskom periodu. Politički život na ovom području nije se razlikovao od života u drugim podučjima Bosne i Hercegovine. Ljudi sa ovog područja su bili članom Egzekutivnog odbora (Muhamed Pašalić), te su bili vezani za Muslimansku narodnu organizaciju. U Bosanskoj Krupi 1909. godine formirano je Povjereništvo Socijaldemokradske stranke.

Kad je riječ o privrednim prilikama, trgovina, zanatstva, te posebno poljoprivreda su bile glavne privredne grane. Pored zemljoradnje i stočarstva, stanovništvo se na ovom području bavilo voćarstvom (vinogradarstvo), preradarstvom i pčelarstvom, kao i proizvodnjom lana. Neke grane stočarstva su posebno bile razvijene, poput govedarstva. Trgovinom i zanatstvom su se uglavnom bavili doseljeni Srbi. Registrirano je 88 trgovaca i zanatlija na ovom području. Zapaženo je da je sa ovog područja izvožena krupna stoka. U radu su kroz tabele pregledno predstavljene trgovine mješovitom robom, obrtničke radnje, trgovačke firme mješovite robe, kao i trgovačke radnje, u: Otoci, Bužimu i Varoškoj Rijeci. Podaci ukazuju da je u Bosanskoj Krupi od 1899. do 1903. bilo registrovano 59 radnji. Posebno je izražen bio razvoj kožarstva, stolarskog zanata, koji su na ovom području imali dugu tradiciju, kao i eksploatacija šuma, jer je ovaj kraj bio bogat šumama. Ukazano je na izgradnju prvih hotela "Grmeč" i "Balkan", kao i drugih ugostiteljskih objekata.

Zanimljiv sadržaj se odnosi na razvoj saobraćaja. Austrougarske vlasti su na području Bosanske Krupe posebnu pažnju posvetili obnovi starih i izgradnji novih puteva. Značajna je bila tzv. Podgrmečka cesta, koja je išla od Sanskog Mosta do Bosanske Krupe. Ista je izgrađena od 1882. do 1894. godine. Put Bosanska Krupa - Bosanski Petrovac, je izgrađen 1900. godine, dok je najprometniji saobraćaj bio na putu Bihać-Bosanska Krupa-Bosanski Novi. Do 1918. godine izgrađena je željeznička pruga Bosanski Novi-Bosanska Kupa u dužini od 34 km. Isto tako, razvijen je bio i PTT saobraćaj, te je bila

uspostavljena telefonska linija 1913. Bosanska Krupa-Rijeka. U knjizi je ukazano na značaj zemljoradničkih zadruga na ovom području. Prve su osnovane u Hašanima i Bosanskoj Krupi, a nešto kasnije i u Otoci, Velikoj Rujiški, Velikom Radiću i Gudavcu. U vremenu od 1908. do 1914. godine osnovane su banka i štedionica.

Agrarni odnosi su nešto značajnije tretirani. Istaknuta je različita socijalna struktura seoskog stanovništva, gdje je značajano bio zastupljen sloj zemljoposjednika, kao i čifčija (kmetova), koji su imali mogućnost otkupa čifčijskih selišta, što se i dešavalo. Na taj način, čifčije su postali slobodni seljaci. Posebno su predstavljeni neki bosanskokrupski zemljoposjednici (Mahmut-aga Ćatić, kao i predstavnici porodice Krupić). Pregledno su date tabele statusa zemljišta, te struktura agrarnog stanovništva od 1885. do 1910. godine.

U posebnom poglavlju tretirane su prilike u Prvom svjetskom ratu, koje su imale potpuni uticaj na ukupan život u Bosanskoj Krupi. Ukazano je na brojne humanitarne aktivnosti koje su građani Bosanske Krupe provodili kako bi se olakšao život stanovništvu u ratnim okolnostima. Ukazano je da je značajan broj bosanskokrupljana bio uključen u austrougarsku vojsku, gdje su pokazali veliku hrabrost krajišnika, što najbolje pokazuje primjer Hasan-age S. Krupića – Zdenčevića na ruskom ratištu.

Značajno je u knjizi zastupljen vjerski život u Bosanskoj Krupi. Istaknuto je da je Prva džamija izgrađena u tvrđavi 1565. godine. Kasnije je izgrađena čaršijska džamija u Pazarčik mahali, koja je više puta obnavljana. Dat je prilog o otvaranju džamije 1908. godine kojem je prisustvovao Džemaludin ef. Čaušević. U navedenom vremenu na području kotara Bosanska Krupa bilo je 23 džamije i 32 mekteba. Od toga 3 džamije su bile u Bosanskoj Krupi. Dati su zanimljivi podaci i o džamijama u: Otoci, Bužimu i Jezerskom. Značajno su predstavljeni vakufi i vakifi na ovom području. Glavna vakufnama koja se odnosi na Bosansku Krupu čuva u Gazi-husrev begovoj biblioteci u Sarajevu. Istu je preveo Zejnel Fajić. Predočeno je također, nekoliko vasijjetnama (oporuka) vezanih za uvakufljenje novca za učenje Kur'ana. Važni sadržaji se odnose na hodočašća vjernika sa ovog područja, pri čemu je istaknuto nekoliko zanimljivosti vezanih za putovanja, boravak u Mekki, bolesti hodočasnika, te preseljenja, kakav je bio slučaj sa Ali ef. Pašalić iz 1903. godine.

U knjizi su predstavljene i pravoslavne crkve sa ovog područja, kojih je bilo nekoliko, i to u: Hašanima, Gorinji, Suvaji, Pučeviku, Srednjem Duboviku i Malom Duboviku. Pravoslavno stanovništvo na ovom području se počelo doseljavati u 19. stoljeću. Crkve u mnogim mjestima su izgrađene od 1878. do 1894. Osim crkava građene su i kapelice. I katoličke bogomolje su predstavljene u knjizi, pri čemu je istaknuto da je u 14. i 15. stoljeću bilo katoličkog stanovništva na ovom području. Istaknuto je da je samostan izgradio Martin Frankopan, a jedan samostan je bio u mjestu Ivanjska, te katoličke crkve u nekoliko mjesta. Navodi se da postoje neke naznake da je u Bosanskoj Krupi

prije 1378. godine bio franjevački samostan. Uspostavom austrougarske uprave ispod tvrđave izgrađena je katolička crkva.

U knjizi su predstavljena kulturno-prosvjetna društva, biblioteke i čitaonica. U navedenom vremenu u Bosanskoj Krupi je osnovano više udruženja, pjevačkih društava i čitaonica. Činovnička čitaonica je otvorena (1890), Srpsko pjevačko društvo (1898), Vatrogasno (1898), Prosvjeta (1907), Soko (1910), Islamska kiraethana (1913), Islamska čitaonica u Otoci (1912), Gajret (1905). Sva navedena udruženja realizirala su veoma bogate kulturne i druge sadržaje i značajno su doprinijela kulturnom uzdizanju ovog područja.

U austrougarskom periodu došlo je do promjene urbanog stanja Bosanske Krupe. Od 1900. do 1902. izvršena je restauracija bosanskokrupskog starog grada. U samom gradu je izgrađeno nekoliko značajnih građevina, školskih objekata, mostava, kotarski ured, zdravstveni objekti, tržnica i dr. Značajna pažnja je posvećena poznatim graditeljima i projektantima ovoga kraja, kao što su Ljudevit Missoni, te Hasan Šahinović, čuveni graditelj munara.

U knjizi su predstavljene istaknute ličnosti, poput: Mehmeda Džemaludina ef. Čauševića, rejs-ul uleme od 1914. do 1938, Husein Hilmi ef. Durić, mađarski muftija (1931-1936), Husein ef. Crnkić, Ali Rizah ef Harčević, Murat Šuvalić-pisar, pjesnik, satiričar, publicist, Safet Krupić, filozof i naučnik, koji je znanje sticao na Sorboni, Enver Krpić, akademski slikar, te Branko Ćopić, romansijer, pripovjedač i dramski pisac.

U posebnom poglavlju predstavljene su školske prilike na razmeđu 19. i 20. stoljeća, gdje su predstavljene muslimanske i pravoslavne škole. Navodi se da je u drugoj polovini 19. stoljeća u Bosanskoj Krupi djelovala niža srednja škola uglavnom za muslimansku djecu. Na širem bosanskokrupskom području radilo je nekoliko mekteba, sibijan mekteba, ibtidaija mekteba (reformisanih), te Ruždija u Bosanskoj Krupi. Od 1880. do 1890. u Bužimu je radila medresa. Prve pravoslavne škole su otvorene u Jasenici (1850), Bosanskoj Krupi (1855) i Velikoj Rujiškoj (1856). U austrougarskom periodu osnovana je i Narodna osnovna škola u Bosanskoj Krupi, koja je otvorena 1880. kao i nekoliko državnih škola, u: Otoci, Velikom Radiću i Hasan-begovoj Jasenici. U školama je uglavnom radio po jedan učitelj. Neki od prvih učitelja su predstavljeni, te je dat popis svih učitelja koji su radili na ovom području. Na kraju je dat *Zaključak*, kojim je rezimirano ukazano na najvažnije događaje, procese i ličnosti iz ovog perioda bosanskokrupske prošlosti.

Potrebno je istaći, da su autori knjige, na osnovu dostupne im literature i objavljenih izvora, sačinili jedan vrijedan tekst, vezan za prošlost Bosanske Krupe u austrougarskom periodu. U knjizi su iznesena stručna i naučna stajališta o procesima, događajima i pojavama, koji su obilježili ovaj period bosanskokrupske prošlosti. U predstavljanju istih, autori su poštivali hronološki i tematski red, što značajno pomaže boljem praćenju i razumijevanju predočenih sadržaja. Posebno je važno istaći značaj brojnih tabela i analiza kojima su dodatno pojašnjena najvažnija pitanja, što u dobroj mjeri približava

ovaj sadržaj čitaocu. Knjiga je značajno obogaćena brojnim prilozima. Knjiga predstavlja poprilično zaokružen i pregledan sadržaj, kojim je stvorena zanimljiva slika bosanskokrupske pošlosti u austrougarskom periodu. Pored predočenih historiografskih vrijednosti, ova knjiga može predstavljati dobru osnovu za dalja, dublja i sveobuhvatnija tematska istraživanja, zasnovana na izvorima prvoga reda. Zbog načina na koji je predstavljena navedena problematika, te predočenih sadržaja, vjerujem da će navedena knjiga privući pažnju stručne, naučne i šire javnosti.

Mr. sc. Sait Š. ŠABOTIĆ
Filozofski fakultet Nikšić
E-mail: sabos@t-com.me

Stručni rad/Professional article
UDK/UDC: 94:314.1(497.16 Bihor i Trgovište)"1830/1831"
Adrović A. (049.3)
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2021.4.5.324

NOVI IZVOR I PODSTREK ZA DALJA PROUČAVANJA - Admir Adrović, STANOVNIŠTVO KADILUKA BIHOR I TRGOVIŠTE U OSMANSKIM POPISIMA IZ 1830/31. GODINE (muslimanski i romski mješoviti defter), Podgorica 2020, 361 str.

Osmanistika i uopšte islamistika, još uvijek nemaju onaj značaj koji bi trebalo da imaju u crnogorskoj istoriografiji s obzirom na dugo prisustvo Osmanske države i islama na crnogorskom prostoru. Ti nedostaci nadomještaju se tek u poslednje vrijeme u kome se bilježi nešto značajniji zamah u izdavačkoj djelatnosti u čijim okriljima se pojavljuju posebna izdanja koja se bave pitanjima iz osmanskog perioda. Potvrđuje to i najnoviji poduhvat mladog istoričara iz Podgorice, Admira Adrovića. On je studije istorije završio na Filozofskom fakultetu u Nikšiću, a postdiplomske studije u Istanbulu, na Istanbul Univerzitetu, pod mentorstvom poznatog profesora İdrisa Bostana. Tokom studija i boravka u Istanbulu, Adrović je savladao savremeni turski, ali i osmanski jezik. Ta dragocjena znanja uveliko su mu pomogla da izvrši i određena arhivska istraživanja, prije svega u Arhivu Predsjedništva Vlade, a zatim u još nekoliko manjih arhiva i biblioteka, gdje je uspio da pronađe dragocjenu arhivsku građu i starija istoriografska djela koja tretiraju zbivanja sa

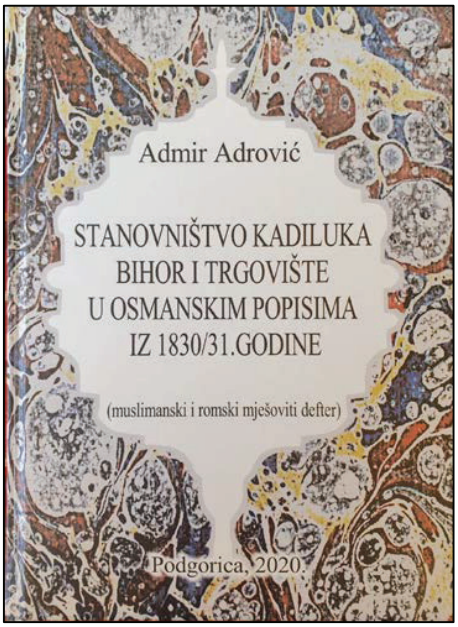

crnogorskih prostora. Pomenuta arhivska dokumenta su proizvod osmanske administracije i njenih činovnika, koji su, radeći u državnoj službi, bili u obavezi da revnosno bilježe sve ono što bi nastajalo kako na perifernim područjima Sultanata, tako i u onim krajevima koji su bili bliži osmanskoj prijestonici.

Istraživačka želja, a i interesovanje za demografske procese, naveli su Admira Adrovića da boraveći u Arhivu Predsjedništva Vlade u Istanbulu (BOA), dođe do vrlo dragocjenih otkrića. Naime, on je u toj instituciji otkrio pet deftera koji se odnose na teritorije kadiluka Bihor i Trgovište i to za hidžretsku 1248. godinu. To su tzv. nufus defteri, odnosno popisi stanovništva. Od tih pet deftera dva se odnose na muslimansko stanovništvo, dva na hrišćansko i jedan na romsko stanovništvo, koji je, uzgredno rečeno i mješoviti, jer su u njemu sadržani podaci za Rome muslimane i Rome hrišćane.

Nakon proučavanja prikupljenih prvorazrednih istorijskih dokumenata i istoriografskih djela koja su bila od pomoći za stvaranje što jasnije slike prošle stvarnosti na području kadiluka Bihor i Trgovište, Admir Adrović je pristupio transkripciji i prevođenju otkrivenih dokumenata, odnosno, na osnovu istorijskog izvora stvaranju rukopisa o stanovništvu koje je činilo, odnosno nastanjivalo pomenute kadiluke u vrijeme stvaranja ovih popisa. Uvažavajući metodološke postulate, Adrović je svoje djelo podijelio na Predgovor, Uvod i četiri veća poglavlja unutar kojih je situirao manje cjeline koje se mogu apostrofirati na osnovu onoga što je sadržano u nufus defterima koje je proučavao. Tako je u okviru prvog većeg poglavlja, koje ima naslov *Nufus defteri kadiluka Bihor i Trgovište iz 1831. godine* (13-30), autor izdvojio devet manjih cjelina preko kojih je dao najznačajnija određenja vezana za osmanske popise, koji svoje korijene imaju u predosmanskom periodu. Tako nas autor upoznaje sa terminom kadiluk, sa položajem i granicama kadiluka Bihor, granicama i položajem kadiluka Trgovište, sa tehničkim karakteristikama izučavanog deftera, sa starosnom i vjerskom strukturom stanovništva, sa fizičkim karakteristikama stanovništva, sa vojnosposobnim stanovništvom, sa antroponimima koji se susreću u defteru i sa popisanim Romima.

Drugo veće poglavlje ima naslov *Popis muškaraca muslimana kadiluka Bihor koji pripada Prizrenskom sandžaku* (30-114). U ovom dijelu autor nam daje prevod cjelokupnog dokumenta – popisa muškog stanovništva kadiluka Bihor, zasebno po svim naseljima (selima), ubicirajući i u napomenama objašnjavajući gdje se koje nalazi ili se nalazilo.

Osmanska administracija je pridavala veliki značaj preciznom evidentiranju stanovništva, jer joj je to bilo potrebno iz više razloga – utvrđivanja prihoda, utvrđivanja katastarskih posjeda, raspodjele prihoda pripadnicima upravljačke strukture, utvrđivanja statusa stanovništva i njegovih obaveza, kao i zbog evidentiranja vojnih obveznika. Upravo u naznačenom kontekstu nastao je i prvi opšti popis muškog stanovništva u Osmanskom carstvu 1830/31. godine. Velikim dijelom popis je bio posljedica događaja iz 1826. godine kada je došlo do ukidanje janičarskog reda. U događajima koji su

slijedili na području kadiluka Bihor i Trgovište, zbili su se mnogi događaji koji još uvijek čekaju da budu objašnjeni na naučan način. Ono što je izuzetno bitno pomenuti kada je u pitanju ukidanje janičara uopšte, pa time i u Bihoru i Trgovištu, jeste i pad Bektašija, derviškog reda čiji su pripadnici bili ideolozi janjičara. Povlačenje Bektašija u prostor tajnog djelovanja, bilo je praćeno brojnim ubistvima, zavjerama i mnogim drugim negativnostima koje su se ispoljile u svom brutalnom obliku. Izvor koji nam je ponudio Admir Adrović, uveliko može biti od koristi i za sagledavanje navedenih procesa, jer se preko datih popisa može pratiti trag svim muškim osobama koje su popisane tokom 1830/1831. godine, na način što bi se stanje upoređivalo sa popisom koji je, dvadeset godina kasnije, sproveo Omer Lutfi-paša.

Za osmanske popise bili su veoma zainteresovani na dvorovima u Zapadnoj Evropi. Na osnovu podataka koje su dobijali iz tih popisa, zapadni istoričari su pisali različite vrste radova koji su se odnosili na Osmansku državu, koji su, prema ocjeni Admira Adrovića, bili etnografskog sadržaja i sa značajnim nedostacima.

Treće veće poglavlje Adrovićeve knjige odnosi se na *Popis muškaraca muslimana u kadiluku Trgovište koji pripada Prizrenskom sandžaku* (114-191). Kod ovog poglavlja autor je primijenio istovjetnu metodologiju kao kod prethodnog, što znači da je čitaocima ponuđen detaljan prevod deftera sa nazivima svih naselja i imenima stanovnika koji su u njima nastanjeni. Uz prevod, autor se pobrinuo da nas preko napomena informiše o svim detaljima koje je bilo nužno objasniti.

Poslednje posebno poglavlje odnosi se na *Popis Roma – muslimana i hrišćana kadiluka Bihor i Trgovište* (191-194). Prevodom autentičnog dokumenta autor nam razotkriva prisustvo, takoreći, treće zajednice, koja je, uz muslimansku i hrišćansku, bivstvovala u Bihoru i Trgovištu.

U preostalom dijelu Adrovićeve knjige (199-347), dat je faksimil cjelokupnog deftera koji je on preveo sa osmanskog-turskog jezika. Pored ovoga knjiga sadrži i spisak korišćenih izvora i literature, kao i Index toponima, što čitaocima olakšava njeno korišćenje.

Uz sve navedeno, potrebno je reći da napor Admira Adrovića nije bio usmjeren samo na rasvjetljavanju demografskih prilika na lokalnom nivou, već, prije svega, da u opštim crtama ukaže na strateško i organizovano djelovanje državnih organa i njenog samog vrha, o čemu dovoljno govore i popisi stanovništva koji su sprovođeni u svim djelovima Osmanske carevine. Uvažavajući ranije primijenjen metodološke postupke u tumačenju istorijskih izvora slične sadržine, i Admir Adrović je u ovom radu dao najvažnija objašnjenja vezana za tehničke karakteristike pronađenog deftera, za starosnu i vjersku strukturu stanovništva i fizičke karakteristike stanovništva. Nisu izostale ni opšte napomene o Romima, kao etnikumu koji se uklapao u ukupni mozaik stanovništva kadiluka Bihor i Trgovište.

Objavljivanje ove značajne knjige, pomenimo i to, finansijski je podržao *Fond za zaštitu i ostvarivanje manjinskih prava Crne Gore*.

Imajući sve navedeno u vidu, na samom kraju je potrebno odati priznanje Admiru Adroviću što je ukupnu crnogorsku bibliografiju, a posebno bibliografiju Bihora i rožajskog kraja, obogatio draguljem kakav je *Popis stanovništva kadiluka Bihor i Trgovište 1830/1831. godine*. Otkrivajući nam ovaj dragocjeni istorijski izvor iz dubine vjekova, Adrović nije dao samo nov istorijski izvor, već i podstrek za dalja izučavanja. Njegova istraživačka sonda realno ukazuje da postoje pravci u kojima je moguće vršiti svestranija proučavanja prostora Bihora i Trgovišta u raznim domenima.

Knjiga koju predstavljamo istovremeno može poslužiti i kao primjer plemenitih nastojanja autora da se od zaborava otrgnu segmenti društveno-istorijskog razvitka Bihora i Trgovišta. Zbog svega iskazanog, ova knjiga treba da zauzme ne samo odgovarajuće mjesto u javnim, nego i u ličnim bibliotekama.

Omer MERZIĆ
Sarajevo
E-mail: omerz001@goldsmiths.ac.uk

Stručni rad/Professional article
UDK/UDC: 94:2-3:929Mehremić(497.6)
Kruško Z. (049.3)
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2021.4.5.328

Zajim Kruško, MESNEVIHAN I DOBROTVOR HADŽI MUJAGA MERHEMIĆ, Stolac, Centar za istraživanje i unaprjeđivanje duhovne i kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, Stolac 2019, 218 str.

Hadži Mujaga Merhemić je bio jedan od najeminentnijih stanovnika Sarajeva u prvoj polovini dvadesetog stoljeća. On je bio jedan od glavnih predstavnik vjerske elite, ne samo zbog svoje učenosti, nego i zbog svog položaja u narodu, koji ga je cijenio i uvažavao. Hadži Mujaga Merhemić je dugo godina izučavao razne nauke, većinom vjerske, ali je i druge podsticao na to. Tako je u svojoj kući često priređivao predavanja i sijela na kojima su često prisutni bili najučevniji ljudi tog perioda. Osim toga porodica Merhemić je i sagradila jednu medresu koju su pohađali mnogi budući alimi. Zbog tih činjenica interesantno je što život i rad Hadži Mujage Merhemića nije bio tema obimnijeg istraživanja, već su pisani samo kraći i sporadični radovi.

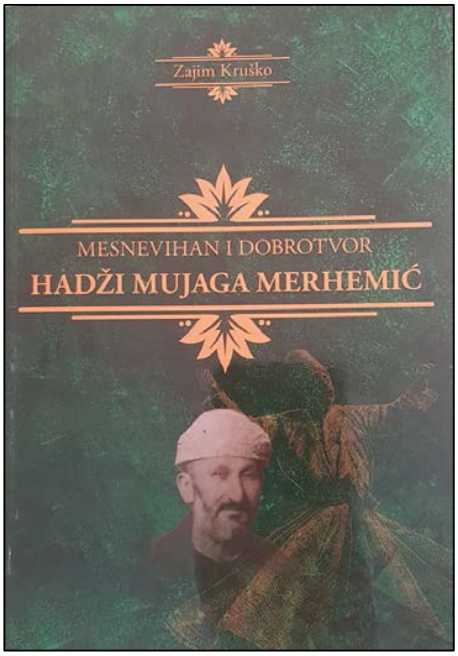

Autor ove knjige je Zajim Kruško magistar islamskih nauka čiji interes istraživanja je tesavvuf s posebnim akcentom na tesavvuf u Bosni i Hercegovini. Njegova knjiga od 220 stranica, podijeljena je na osam poglavlja, odnosno 36 potpoglavlja, od čega je osmo poglavlje posvećeno literaturi. Puni naziv knjige je *Mesnevihan i dobrotvor*

Hadži Mujaga Merhemić i izdavač je Centar za istraživanje i unaprjeđivanje duhovne i kulturne baštine u Bosni i Hercegovini – Stolac. Autor je pri izradi knjige koristio 39 knjiga, 58 radova i separata, te osam neobjavljenih dokumenata i arhivske građe. Također je autor uvrstio 15 slika, koje su većinom crno-bijele.

Kao što je već spomenuto ova knjiga ima osam poglavlja i prvo poglavlje nosi naziv *Ugledna porodica Merhemić.* U ovom poglavlju autor daje kraći historijat porodice Merhemić fokusirajući se na njihovo porijeklo i dolazak u Sarajevo, te načinom na koji su se obogatili, to jeste trgovinom ove porodice. Ovo poglavlje je relativno kratko u odnosu na druga, jer i sami izvori su oskudni, što uveliko otežava detaljnija istraživanja.

Naredno poglavlje je znatno veće jer govori o *Životopisu hadži Mujage Merhemića.* U ovom poglavlju autor se prvenstveno fokusira na rani period života hadži Mujage i na njegov privatni život. Tako Kruško na početku piše o hadži Mujaginim roditeljima, djetinstvu i obrazovanju, a kasnije o njegovim studijskim putovanjima, hadžu i bračnom životu. Na kraju autor i spominje vakufe i društveni angažman porodice Merhemić. Ovo poglavlje je u suštini proširenje i kompalacija dosadašnjih historijsko-biografskih radova o hadži Mujagi, s dodatkom pojedinih nepoznatih informacija koje dodatno nadograđuju naše poznavanje o historijatu hadži Mujage, ali i porodice Merhemić.

Treće poglavlje se razlikuje od prva dva, jer se fokus sklanja sa historijsko-biografskog izučavanja hadži Mujage, već se akcenat stavlja na, tako reći, njegovu vjersku biografiju. Zbog toga i samo poglavlje nosi naziv *Duhovne i moralne vrline hadži Mujage.* U ovom poglavlju autor se primarno fokusira na hadži Mujagin odnos prema vjeri i prema vjerskim učenicima i učenjacima, kao i njegove stavove koji se tiču pojedinih vjerskih pitanja. Tako u ovom poglavlju se govori o pobožnosti hadži Mujage i njegovom odnosu prema vjeri, jedino zadnja dva potpoglavlja ne spadaju u ovu tematsku cjelinu, a ona se odnose na smrt hadži Mujage Merhemića. Time se u određenoj mjeri sklad ovog poglavlja narušava, ali je ovo relativno zanemarljivo.

Naredno poglavlje sadrži informacije o njegovom radu na polju nauke i o njegovim predavanjima. Poglavlje nosi naziv *Ilumski (naučni) rad hadži Mujage Merhemića* i započinje s izlaganjem o doprinosu hadži Mujage u prevođenju perzijskih djela književnosti, s posebnim akcentom na prevođenje i tumačenje *Mesnevije* hazreti Mevlane Dželaludina Rumija. Osim toga ovo poglavlje sadrži informacije o drugim predavanjima koje je hadži Mujaga držao, kao i ljudima koji su dolazili da slušaju njegova predavanja. Osim toga Kruško spominje i hadži Mujagin doprinos kao epigrafičar, te navodi neke njegove epitafe i hronografe.

Peto poglavlje nosi naziv *Stav hadži Mujage o iseljavanju (hidžret) Bošnjaka u Tursku i druge države.* Ovo poglavlje je mnogo kraće od skoro svih drugih i govori o temi povlačenja domaćeg muslimanskog stanovništva zajedno sa Osmanskim Carstvom. Naredno poglavlje je možda i najkompleksnije od svih i u njemu autor izlaže različite narative i diskurse pojedinih intelekualnih skupina koji se tiču odnosa vjere prema nadolazećim promjenama. Poglavlje nosi naziv

Tradicionalisti i njihov odnos prema sunnetu kroz rasprave bosanskih muslimana. Tu autor obrađuje rasprave koje su se ticale emancipacije žena, nošenja šešira, korištenje vakufske imovine, imenovanja reisa i slično. Kruško osim što navodi stavove hadži Mujage on također navodi stavove i drugih intelektualaca tog perioda. Zadnje poglavlje prije literature se sastoji od par poučnih izreka hadži Mujage i upravo tako nosi i naslov.

Ovo djelo predstavlja potrebno osvježnje u izučavanju pojedinih važnih vjerskih i intelektualnih pojedinaca koji su nažalost u određenoj mjeri zanemareni. Takav je i slučaj sa hadži Mujagom Merhemićem koji je bio jedan od eminentnih građana Sarajeva u svome dobu, ali danas biva često zanemaren i stavljen sastrane. Također ovim djelom dat je veliki doprinos izučavanju jednog od vodećih mesnevihana Sarajeva i Bosne i Hercegovine. Time ovo djelo daje veoma značajnu podlogu za dalja istraživanja interpretacije Mesnevije na ovim prostorima.

III
IZVJEŠTAJI // CONFERENCE REPORTS

Mr. Jasmin JAJČEVIĆ
Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla
E-mail: cimoshis@gmail.com

Stručni rad/Professional article
UDK/UDC: 94:32(497.6)"1995/2020" (047)
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2021.4.5.333

Izvještaj sa NAUČNE MANIFESTACIJE "HISTORIJSKI POGLEDI 3", Tuzla, 19. novembar 2020. godine

Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla, 19. novembra 2020. godine u Hotelu „Tuzla" u Tuzli, održao je treću po redu Naučnu manifestaciju „Historijski pogledi 3" u okviru kojeg je održana Naučna konferencija *Bosna i Hercegovina i Dejtonski mirovni sporazum – 25. godina poslije. Društveno-politički kontekst* i predstavljanje časopisa „Historijski pogledi br. 3".[1] Iako je bilo planirano održavanje okruglog stola na navedenu temu konferencije, članovi Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla, bili su mišljenja da je bolje nastaviti sa kontinuitetom održavanja projekta Naučne manifestacije „Historijski pogledi" u okviru koje se održavaju razni događaji. Za konferenciju je urađeno pozivno pismo i uputilo na ciljane adrese, tj pozvani su eminentni stručnjaci iz različitih branši da daju svoje viđenje Dejtonskog sporazuma, i da odgovore, kakve je promjene načinio Dejton 25. godina poslije. Ovaj sporazum

Prilog 1. *Plakat Naučne manifestacije "Historijski pogledi 3", Tuzla, 19. novembar 2020.*

[1] Vidi: https://www.cimoshis.org/2020/11/20/uspjesno-realizovana-naucna-manifestacija-historijski-pogledi-3/. (Pristup: 10.5.2021).

nastao je u Dejtonu tokom novembra, a potpisan u Parizu 14. decembra 1995. godine. Zaustavio je rat, ali je nametnuo provođenje brojnih obaveza koje ni danas nisu do kraja realizirane.

Naučna konferencija je održana u četvrtak, 19. novembar 2020. godine, sa početkom u 14 sati u Hotelu „Tuzla“, a na istoj učešća je uzelo nekoliko naučnika iz Bosne i Hercegovine (Tuzla, Sarajevo i Mostar), a to su:

1. Prof. dr. Adnan VELAGIĆ, *Fakultet humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić“ Mostar*, **Bosna i Hercegovina u političkoj orbiti Karađorđeva 1991**.

2. Doc. dr. Emir TAHIROVIĆ, doc. dr. Ermin KUKA, *Univerzitet u Sarajevu, Fakultet za upravu – pridružena članica*, **Problemi i kontroverze javnog odlučivanja u Bosni i Hercegovini.**

Organizator:

CENTAR ZA ISTRAŽIVANJE MODERNE I SAVREMENE HISTORIJE TUZLA

Tel: 061-888-254; 061-869-754

Email: cimoshis@gmail.com

Web: www.cimoshis.org

NAUČNA MANIFESTACIJA

HISTORIJSKI POGLEDI 3

u okviru manifestacije:

Naučna konferencija
BOSNA I HERCEGOVINA I DEJTONSKI MIROVNI SPORAZUM – 25. godina poslije. Društveno-politički kontekst

Predstavljanje časopisa
HISTORIJSKI POGLEDI br. 3

Manifestaciju finansijski podržali:

FONDACIJA ZA BIBLIOTEČKU DJELATNOST SARAJEVO

bh

Ministarstvo za kulturu, sport i mlade Tuzlanskog kantona

PROGRAM NAUČNE MANIFESTACIJE “HISTORIJSKI POGLEDI 3”

Četvrtak, 19. 11. 2020. godine
14:00 – 14:20 h
(Sala za sastanke Hotela „Tuzla“)

Svečano otvaranje Naučne manifestacije „Historijski pogledi 3“

Pozdravna riječ i uvodno izlaganje Predsjednika Naučno-organizacionog odbora Naučne konferencije
BOSNA I HERCEGOVINA I DEJTONSKI MIROVNI SPORAZUM – 25. godina poslije. Društveno-politički kontekst

Pozdravi gostiju i učesnika Naučne konferencije

Predstavljanje časopisa
Historijski pogledi br. 3

***

14:25–17:00 h
(Izlaganja)

Prof. dr. Adnan VELAGIĆ
Fakultet humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić“ Mostar
BOSNA I HERCEGOVINA U POLITIČKOJ ORBITI KARAĐORĐEVA 1991.

Doc. dr. Emir TAHIROVIĆ, doc. dr. Ermin KUKA
Univerzitet u Sarajevu, Fakultet za upravu – pridružena članica
PROBLEMI I KONTROVERZE JAVNOG ODLUČIVANJA U BOSNI HERCEGOVINI

Dr. sc. Meldijana ARNAUT HASELJIĆ
Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu
DEYTONSKI MIROVNI SPORAZUM – OKONČANJE VELIKODRŽAVNIH PRETENZIJA

Dr. sc. Izet HADŽIĆ
Univerzitet u Tuzli
POLITIČKE I VOJNE PRILIKE U TUZLANSKO-PODRINJSKOM KANTONU U GODINI DEYTONSKOG MIRA

Prof. dr. Vedad GURDA, prof. dr. Dževad MAHMUTOVIĆ, Maja IVELJIĆ, MA
Pravni fakultet Univerziteta u Tuzli
POSTDEJTONSKO TRAGANJE ZA PRAVDOM – SUĐENJA ZA RATNE ZLOČINE U BOSNI I HERCEGOVINI PRED MEĐUNARODNIM, DOMAĆIM I INOSTRANIM SUDOVIMA

Prilog 2. *Program Naučne manifestacije “Historijski pogledi 3”, Tuzla, 19. novembar 2020.*

3. Dr. sc. Meldijana ARNAUT HASELJIĆ, *Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu*, **Deytonski mirovni sporazum – okončanje velikodržavnih pretenzija.**

4. Dr. sc. Izet HADŽIĆ, *Univerzitet u Tuzli*, **Političke i vojne prilike u Tuzlansko-podrinjskom kantonu u godini Deytonskog mira.**

5. Prof. dr. Vedad GURDA, prof. dr. Dževad MAHMUTOVIĆ, Maja IVELJIĆ, MA, *Pravni fakultet Univerziteta u Tuzli*, **Postdejtonsko traganje za pravdom – suđenja za ratne zločine u Bosni i Hercegovini pred međunarodnim, domaćim i inostranim sudovima.**

6. Prof. dr. Zlatan DELIĆ, prof. dr. Zlatan BEGIĆ, *Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli, Pravni fakultet Univerziteta u Tuzli*, **Bosna i Hercegovina, Deytonski mirovni sporazum i realpolitike u kontekstu principa ustavne vladavine: dvadesetpet godina poslije.**

7. Prof. dr. Izet ŠABOTIĆ, *Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli*, **Deytonske specijalne i paralelne veze, kao osnov urušavanja i podrivanja države Bosne i Hercegovine.**

8. Prof. dr. Sead SELIMOVIĆ, *Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli*, **Spriječiti povratak: opstrukcije u provođenju Aneksa VII Deytonskog mirovnog sporazuma (1995-2020).**

9. Prof. dr. Omer HAMZIĆ, *Izdavačka kuća „Monos“, Gračanica, Redakcija časopisa „Gračanički glasni*k“, **Neke postdeytonske pravno-političke i moralne kontraverze – ima li odgovora?**

10. Mr. sc. Omer ZULIĆ, *Arhiv Tuzlanskog kantona Tuzla*, **Deytonski mirovni sporazum 1995. godine u štampi**

U okviru Naučne konferencije održana je i prezentacija projekta doktorske disertacije mr. Jasmina Jajčevića, pod nazivom **Informbirovska kriza i Bosna i Hercegovina (1948-1956).**

Učesnici su istakli, da je odmah nakon njegovog potpisivanja bilo je jasno da će Dejtonski sporazum biti ne samo garant mira, nego i razilaženja oko ustrojstva i djelovanja vlasti koja je njime ustrojena. U medijima tog vremena koji su štampani u Sarajevu govorilo se o dobrobiti mira, ali na drugom kraju države se negodovalo.

> *U isto vrijeme mediji u Banja Luci prenose informacije o osporavanju. Traže referendum. Izlaze na referendum. Bez obzira na činjenice o agresiji, opsadi Sarajeva, genocidu, ubijanju civila. Oni u svemu tome negoduju što su izgubili nešto što su očekivali kad je u pitanju Sarajevo, Goražde i neka druga pitanja*, istakao je Omer Zulić, direktor Arhiva TK.

Aspiracije bosanskohercegovačkih susjeda čiji su predstavnici potpisali Sporazum, nisu prestale ni danas, a imaju uporište u historijskim težnjama, kažu istraživači.

> *To su ustvari izrazi velikonacionalnih ambicija i velikodržavnih koji pokušavaju da rastoče državno tkivo Bosne i Hercegovine. Sporazum Tuđman-Milošević nije ništa novo. Jer historija pamti i sporazum Cvetković-Maček, nakon Drugog svjetskog rata sporazum Stojadinović-Pavelić koji su izvan evropskog kontinenta pokušavali da naprave liniju između velikosrpske i velikohrvatske države. A onda u kontekstu zbivanja na Balkanu dolazi sporazum Tuđman-Milošević koji ne predstavlja ništa novo nego samo kontinuitet nastojanja koja su osporavla bosanskohercegovačku državu i bosanskohercegovačko društvo*, istakao je prof. dr. Adnan Velagić, profesor sa Fakulteta humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić“, u Mostaru.

Prilog 3. *Učesnici Naučne manifestacije “Historijski pogledi 3”, Tuzla, 19. novembar 2020.*

Dejtonski sporazum, s ove vremenske distance traži promjene. Država ih treba. Barem u zakonima koji regulišu sva prava i obaveze koje on nameće, uključujući i ono što propisuje njegov najvažniji, četvrti Aneks, Ustav Bosne i Hercegovine.

> *A to će biti i potreba euroatlanskih integracija. Onda će se morati razmišljati o nekoj reviziji Dejtonskog sporazuma. Naravno to se ne može bez međunarodne zajednice. Ne može se bez onih država koje su garant Dejtonskog sporazuma*, stav je prof. dr. Izeta Šabotića, profesora sa Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli.[2]

[2] Više vidi: https://www.youtube.com/watch?v=qYRNZUWeVHE. (Pristup: 10.5.2021); https://rtvtk.ba/u-susret-godisnjici-potpisivanja-razmisljati-o-reviziji-dejtonskog-

Učesnici naučne konferencije u Tuzli, univeriztetski profesori iz Tuzle, Sarajeva, Mostara, djelatnici Arhiva i Instituta za historiju analitički su tematizirali i druga pitanja – od provedbe Aneksa 7 i nedovršenog procesa povratka, preko problema oko javnog odlučivanja u Bosni Hercegovini, do postdejtonskog traganja za pravdom i kažnjavanja ratnih zločinaca.

Prilog 4. *Plakat Izložbe “Bosna i Hercegovina i Dejtonski mirovni sporazum - 25. godina poslije. Društveni-politički kontekst”, Tuzla, 14. decembar 2020.*

Manifestaciju su finansijski podržali: Fondacija za bibliotečku djelatnost Sarajevo; Ministarstvo za kulturu, sport i mlade Tuzlanskog kantona i BH Telecom.

Naučna manifestacija “Historijski pogledi 3” održana je uz sve mjere zaštite od korona virusa “COVID-19”. Učesnici i posjetioci su se pridržavali svih naredbi i preporuka FŠCZ i drugih naredbi nadležnih organa, kao i upustava organizatora.

Naučna konferencija bila je dobro medijski propraćena od strane lokalnih televizija i portala i da je imala vrlo jakog odjeka među stanovništvom, a i naučnim djelatnicima Bosne i Hercegovine i šire.

Održavanje Naučne manifestacije „Historijski pogledi 3“ u okviru koje je održana Naučna konferencija, veliki uspjeh, s obzirom na stanje oko pandemije korona virusom, kao i da se nastavio kontinuitet održavanja projekta koje je Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla stavio kao prioritet održavanja svake godine.

Također, u povodu 25. godina od potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma, 14. decembra 1995. godine u Parizu, Centar za istraživanje moderne

sporazuma/?fbclid=IwAR2whWMgfH1V24PeI6t0BlPW7n2yOc3pJn5zXsH3qevfzAVsozJzcbh27cM. (Pristup: 10.5.2021); https://rtv7.ba/arhive/260327?fbclid=IwAR06a_sRWIQDNNIPGYkpw-ah9l2PNiuIbVtzNoU_8XOLFzUUBC8w-n1qjtU. (Pristup: 10.5. 2021); https://tztz.ba/ba/dogadaji/tuzla-domacin-naucne-manifestacije-historijski-pogledi-3/?fbclid=IwAR2ysMBvLAE1FaMyzu7geO4kBiO19OV3IdwhSD2QO7oEDbrwJGQDVyoJo5s. (Pristup: 10.5.2021); https://www.youtube.com/watch?v=Y9CUaex5SSo. (Pristup: 10.5.2021); https://www.youtube.com/watch?v=zbfGUoNqOO0. (Pristup: 10.5.2021).

i savremene historije Tuzla upriličio je postavku izložbe *Bosna i Hercegovina i Dejtonski mirovni sporazum – 25. godina poslije. Društveno-politički kontekst*.[3]

Izložba je bila postavljena u ponedjeljak, 14. decembra 2020. godine u 14:00 sati u Hotelu "Tuzla" (Galerijski prostor). Cilj Izložbe bio je ukazati, društvenoj zajednici, građanima, društvu u cjelini da je Dejtonski mirovni sporazum, ratom iscrpljenim građanima Bosne i Hercegovine donio dugo priželjkivani i očekivani mir. Istovremeno, donio je i sasvim novo ustavno uređenje zemlje, o kojem je, u trenutku kad je potpisan, bar što se tiče običnih građana u Bosni i Hercegovini, malo ko razmišljao u zemlji u kojoj je smrtno stradalo više od stotinu hiljada ljudi, više od milion protjerano sa svojih ognjišta ili izbjeglo u druge zemlje, dok su kuće, fabrike, škole, fakulteti, infrastruktura, kulturni i historijski spomenici razoreni.

Organiziranjem Izložbi animira se šira društvena zajednica, stručna, naučna i kulturna javnost, te se razvija svijesti kod studenata i građana, odnosno šire društvene zajednice o značaju obilježavanja historijskih datuma koji su važni za očuvanje kulturno-historijske posebnosti Bosne i Hercegovine.

[3] Vidi više: https://www.cimoshis.org/2020/12/15/izlozba-bosna-i-hercegovina-i-dejtonski-mirovni-sporazum-25-godina-poslije-drustveno-politicki-kontekst/. (Pristup: 10.5.2021).

CENTAR ZA ISTRAŽIVANJE MODERNE I SAVREMENE HISTORIJE TUZLA
Ul. Dr. Fuada Idrizbegovića br. 26, 75 000 Tuzla, Bosna i Hercegovina
Tel. 061-888-254; 061-869-754; 062-931-542
132-100-201-907-2856 kod NLB Tuzlanske banke dd Tuzla
ID: 4210305890005
e-mail: cimoshis@gmail.com
www.cimoshis.org; www.pogledi.cimoshis.org

U IZDANJU CENTRA ZA ISTRAŽIVANJE MODERNE I SAVREMENE HISTORIJE TUZLA ŠTAMPANE SU SLIJEDEĆE PUBLIKACIJE:

1. ***Drugi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine 1992-1995,*** (Sead Selimović, Izet Šabotić), Tuzla 2017, str. 574. (suizdavači).
2. ***Primjeri suživljenja: Bilješke o tuzlanskom kraju u 19. stoljeću,*** (Senaid Hadžić), Tuzla 2017, str. 467.
3. ***Tojšići od srednjeg vijeka do 1958. godine, Knjiga I,*** (Damir Bošnjaković), Tuzla 2018, str. 189.
4. ***Čifčijski odnosi i promjena vlasništva nad zemljom u Bosni i Hercegovini (1878-1918),*** (Izet Šabotić), Tuzla 2019, str. 320.
5. ***Život, ljudi i događaji: Tuzla na razmeđu 19. i 20. stoljeća,*** (Izet Šabotić), Tuzla 2019, str. 383.
6. ***Migracije i Brčko***, Zbornik radova, Tuzla 2020, str. 400.
7. ***Trvrda kora i krvave brazde: Agrarna reforma i kolonizacija u Bosni i Hercegovini od 1948. do 1948. godine,*** (Izet Šabotić), Tuzla 2021, str. 369.
8. Časopis ***Historijski pogledi***, god. I, br. 1, Tuzla 2018, str. 364.
9. Časopis ***Historijski pogledi***, god. II, br. 2, Tuzla 2019, str. 485.
10. Časopis ***Historijski pogledi,*** god. III, br. 3, Tuzla 2020, str. 401.
11. Časopis ***Historijski pogledi***, god. III, br. 4, Tuzla 2020, str. 366.
12. Časopis ***Historijski pogledi***, god. IV, br. 5, Tuzla 2021, str. 347.

UPUTE SARADNICIMA

Časopis *Historijski pogledi* izlazi u izdanju Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla. U časopisu se objavljuju radovi sa šireg područja historijske nauke, kao i prikazi i ocjene stručnih i naučnih publikacija i časopisa, te izvještaji sa naučnih i stručnih skupova iz zemlje i inozemstva.

Radovi koji pristignu za časopis *Historijski pogledi* podliježu recenziji od strane eminentnih stručnjaka i naučnika iz oblasti historije, nakon iste će biti određena njihova naučna, stručna, ili pak druga vrijednost i klasifikacija. Kategorizaciju radova za časopis *Historijski pogledi* predlaže autor rada i to: *Izvorni naučni rad*, *Pregledni rad, Prethodno priopćenje* i *Stručni rad*. Radovi treba da budu neobjavljeni i da predstavljaju lični doprinos autora određenoj temi iz oblasti šireg područja historijske nauke.

Obim radova (članaka) može iznositi najmanje 5 i najviše 16 stranica i 5 ilustracija, a za prikaze i ocjene (kao i druge priloge) 3 do 6 stranica teksta.

Struktura članka treba biti slijedeća:

- *ime i prezime sa e-mail adresom autora i nazivom ustanove u kojoj je zaposlen,*
- *naslov rada,*
- *apstrakt na jeziku članka (oko 500 riječi) sa ključnim riječima (5-10 riječi) koji se donose poslije naslova članka,*
- *prevod naslova rada, apstrakta i ključnih riječi na engleski jezik,*
- *tekst samog članka (uvodne napomene, razrađena tema sa podnaslovima, zaključak/rezime),*
- *sažetak (zaključak, rezime) na engleskom jeziku obima do 2.000 znakova.*

Prilozi koji se dostavljaju trebaju biti napisani u elektronskoj formi u nekoj od verzija MS WORD programa do 6.0 i novijima, te snimljeni na formatu MS WORD dokumenta.

Rad se dostavlja u Times New Roman vrsti slova, veličine od 12 tačaka, na formatu A4, (jednostruki prored) za tekst, odnosno od 10 tačaka za fusnote koje se donose ispod teksta.

Naslov priloga piše se velikim slovima (bold), podnaslovi malim slovima (bold), a sažeci, originalni termini i nazivi na stranom jeziku kurzivom (italic).

Ilustracije treba da budu jasne i oštre u crno-bijeloj ili kolor tehnici. Prilozi se dostavljaju elektronskom poštom ili na nekom od digitalnih nosača informacija.

Radovi (članci) se šalju tokom tekuće godine. Radovi koji dobiju pozitivnu ocjenu recenzenta, bit će objavljeni u časopisu *Historijski pogledi*. Rukopisi ne podliježu vraćanju.

Primjerak rukopisa poslati poštom na adresu Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla ili na e-mail adresu **cimoshis@gmail.com**, sa naznakom **„za časopis Historijski pogledi“.** Autori imaju pravo na besplatan primjerak časopisa u kojem im je objavljen rad.

Napomena: Uz rad idu fusnote (podnožne napomene).

Kako pisati podnožne napomene:

1. ime i prezime autora – normal
2. naslov knjige, zbornika, publikacije – kurziv
3. naslov članka – normal (bez navodnika)
4. naslov novina i časopisa – kurziv
5. naslov zakona – kurziv
6. naziv službenih glasila normal sa navodnicima
7. Isto – kurziv.

Citiranje arhivskih izvora:

Arhiv Tuzlanskog kantona (dalje: ATK), fond: Narodno vijeće Tuzla (dalje: NVT), 55/1. *Poziv u Narodnu Vojsku.* Napomena: Navesti naziv dokumenta u kurzivu. Ako se radi o neobrađenoj građi, navesti osnovne podatke o dokumentu, u smislu pošiljaoca, adrese i datuma.

Citiranje knjige:

Sead Selimović, Izet Šabotić, *Drugi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine 1992-1995*, Tuzla 2017, 133. (kod broja strane ne pisati str).
Kad se ista knjiga citira u narednoj podnožnoj napomeni, staviti: *Isto*, 81.
Kad se ista knjiga ponovo citira na drugom mjestu u radu, koristiti skraćeni naziv koji će se definisati u početnoj fusnoti za navedeni izvor ili literaturu. (npr. S. Selimović, I. Šabotić*, Drugi korpus ARBiH,* 94).

Citiranje radova u časopisima:

Adnan Jahić, Kako je Tuzla dočekala stvaranje Kraljevstva Srbe, Hrvata i Slovenaca, *Historijska misao*, god. 2, br. 2, Tuzla 2016, 101.
Kad se isti rad citira u narednoj podnožnoj napomeni, staviti: *Isto*, 114.
Kad se isti rad ponovo citira na drugom mjestu u radu, koristiti skraćeni naziv: A. Jahić, *Kako je Tuzla dočekala stvaranje K SHS,* 98.

Kod citiranje časopisa „Historijski pogledi“, obavezno navođenje linka sa DOI brojem (Više vidi na web stranici: pogledi.cimoshis.org).

Dženita Sarač-Rujanac, Jedan unutarpartijski spor početkom 1970-ih godina. Slučaj Pašage Mandžića i Tuzlanske grupe, *Historijski pogledi*, god. III, br. 3, Tuzla 2020, 249. (https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2020.3.3.247).

Citiranje radova u zbornicima:

Fedžad Forto, Uspostava i rad milicije u Sarajevu 1945, *Prilozi historiji Bosne i Hercegovine u socijalističkoj Jugoslaviji*, Zbornik radova, Sarajevo 2017, 85.
Kad se isti rad citira u narednoj podnožnoj napomeni, staviti: *Isto*, 92-94.
Kad se isti rad ponovo citira na drugom mjestu u radu, koristiti skraćeni naziv: F. Forto, *Uspostava i rad milicije*, 140.

Citiranje članaka u novina:

“Novi udarac napukloj Jugoslaviji”, *Oslobođenje*, god. XLVIII, br. 356, Sarajevo, petak, 12. septembar 1991, 6.
Napomena: Ako napis ima autora, navesti i autora (kako je naveden u potpisu).
Kad se isti članak citira u narednoj podnožnoj napomeni, staviti: *Isto*.
Kad se isti članak ponovo citira na drugom mjestu u radu, koristiti skraćeni naziv: „Novi udarac napukloj Jugoslaviji”, *Oslobođenje*, 6

Citiranje službenih glasila:

Odluku o priznavanju državnosti SR Bosne i Hercegovine, “Službeni list SR Bosne i Hercegovine”, god. XLVII, br. 37, Sarajevo, 23. decembra 1991, 1085.

Citiranje sa interneta:

Avdo Metjahić, *Ko je Husaga Čišić*,
http://www.orbus.be/aktua/arhiva/aktua2345.htm (Pristup: 26.7.2013).

Adresa Redakcije: Ul. Dr. Fuada Idrizbegovića br. 26
(za časopis „Historijski pogledi”)
75000 Tuzla – Bosna i Hercegovina
E-mail: cimoshis@gmail.com

Redakcija časopisa *Historijski pogledi*

INSTRUCTION FOR AUTHORS

The journal *Historical Views* is published by the Center for the Study of Modern and Contemporary History of Tuzla. The journal publishes papers from a wider area of the history of science, as well as reviews and evaluations of professional and scientific publications and journals, as well as reports from scientific and professional meetings from our country and abroad.

Papers submitted to the journal *Historical Views* are subject to review by eminent experts and scholars in the field of history, after which their scientific, professional, or other value and categorization will be determined. The author of the paper proposes the categorization of papers for the Historical Views: *Original scientific article*, *Review article*, *Preliminary communication* and *Professional article*. Papers (articles) should be unpublished and represent the author's personal contribution to a particular topic in the broader field of historical science.

The volume of papers (articles) can be a minimum of 5 and a maximum of 16 pages and 5 illustrations, and for views and grades (as well as other annexes) 3 to 6 pages of text.

The structure of the article should be as follows:

- *name and surname with the author's e-mail address and the name of the institution where he is employed,*
- *title of the paper,*
- *an abstract in the language of the article (about 500 words) with keywords (5-10 words) that are brought after the article title,*
- *translation of title, abstract and keywords into English,*
- *the text of the article itself (introductory notes, elaborated topic with subtitles, conclusion / summary),*
- *summary (conclusion, summary) in English of up to 2,000 characters.*

Submissions to be submitted should be written in electronic form in one of the versions of MS WORD program up to 6.0 and later, and saved in formats of MS WORD document (.doc or docx).

The paper should be submitted in Times New Roman size 12, A4 page format, single line spacing for text, or 10 dots for footnotes below text.

The title of the contribution is in bold, subtitles are in bold, and summaries, original terms, and foreign language titles are italicized.

Illustrations should be clear and sharp in black and white or color. Attachments shall be submitted by email or one of the digital media.

Papers (articles) are sent during the current year. Papers that receive a positive reviewer rating will be published in the journal Historical Views. Manuscripts are non-refundable.

A copy of the manuscript should be mailed to the Center for the Study of Modern and Contemporary History of Tuzla, or to the e-mail address **cimoshis@gmail.com**, with the note "for the journal Historical Views". Authors are entitled to a free copy of the journal in which they are published.

How to write footnotes:

1. name and surname of the author – normal
2. Title of the book, collection, publication – italics
3. Article title – Normal (without quotation marks)
4. Newspaper and magazine title – italics
5. law title – italics
6. the name of the official newsletters normal with quotation marks
7. The same – italics.

Quoting archival sources:

Archives of Tuzla Canton (hereinafter: ATK), Fund: National Council of Tuzla (hereinafter: NVT), 55/1. *Call to the People's Army*. Note: Specify the name of the document in italics. In the case of raw material, please provide basic information about the document, in terms of the sender, address and date.

Citing a book:

Sead Selimović, Izet Šabotić, *Second Corps of the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina 1992-1995*, Tuzla 2017, 133. (do not write page code on page number).
When quoting the same book in the footer below, insert: *Ibidem*, 81.
When the same book is cited elsewhere in the paper, use the abbreviated name that will be defined in the footnote for the source or literature cited. (eg S. Selimović, I. Šabotić, *Second Corps of the ARBiH*, 94).

Citing papers in journals:

Adnan Jahić, How Tuzla Welcomed the Creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, *Historical Thought*, Volume 2, No. 2, Tuzla 2016, 101.
When quoting the same work in the following footnote, insert: *Ibidem*, 114.
When the same work is cited elsewhere in the paper, use the abbreviated name: A. Jahić, *How Tuzla Went into creation of the Kingdom of SHS*, 98.

When quoting the journal „Historical Views“, it is obligatory to provide a link with the DOI number (See more on the website: pogledi.cimoshis.org).

Dženita Sarač-Rujanac, Jedan unutarpartijski spor početkom 1970-ih godina. Slučaj Pašage Mandžića i Tuzlanske grupe, *Historijski pogledi*, god. III, br. 3, Tuzla 2020, 249. (https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2020.3.3.247).

Citation of papers in proceedings:

Fedžad Forto, Establishment and Operation of the Militia in Sarajevo 1945, *Contributions to the History of Bosnia and Herzegovina in Socialist Yugoslavia*, Proceedings, Sarajevo 2017, 85.
When quoting the same work in the following footnote, put: *Ibidem*, 92-94.
When quoting the same work elsewhere in the paper, use the abbreviated name: F. Forto, *Establishment and Operation of the Militia*, 140.

Citing newspaper articles:

“A New Blow to the Cracked Yugoslavia”, *Oslobodjenje*, vol. XLVIII, no. 356, Sarajevo, Friday, 12 September 1991, 6.
Note: If the caption has an author, indicate the author (as indicated in the signature).
When quoting the same article in the footer below, insert: *Ibidem*.
When the same article is cited elsewhere in the paper, use the abbreviated name: “A new blow to a broken Yugoslavia”, *Oslobodjenje*, 6

Citing of official state pubications:

Decision on the Recognition of the Statehood of the Federal Republic of Bosnia and Herzegovina, “Official Gazette of the Federal Republic of Bosnia and Herzegovina”, vol. XLVII, no. 37, Sarajevo, 23 December 1991, 1085.

***Citation from the Internet*:**

Avdo Metjahić, *Who is Husaga Čišić*,
http://www.orbus.be/aktua/arhiva/aktua2345.htm (Accessed: 7/26/2013).

Address of the Editorial Board: Ul. Dr. Fuada Idrizbegovića br. 26
(for the journal „Historijski pogledi”)
75000 Tuzla - Bosnia and Herzegovina
E-mail: cimoshis@gmail.com

Editorial Board of *Historical Views*

ČASOPIS "HISTORIJSKI POGLEDI" JE INDEKSIRAN U// THE JOURNAL "HISTORICAL VIEWS" IS INDEXED IN

(http://pogledi.cimoshis.org/medunarodne-baze-international-databases/)

C.E.E.O.L - Central and Eastern European Online Library

ERIH PLUS - European Reference Index for the Humanities and Social Science

DOAJ - Directory of Open Access Journals

Crossref – DOI

HeinOnline

MIAR – Information Matrix for the Analysis of Journals

ROAD - Directory of Open Access scholarly Resources

ICI - Index Copernicus International

EuroPub – Directory of Academic and Scientific Journals

ESJI - Eurasian Scientific Journal Index

SIS - Scientific Indexing Services

Slavic Humanities Index with full text

ISI- International Scientific Indexing

ASI- Advanced Sciences Index

ResearchBib – Academic Resource Index

CiteFactor – Academic Scientific Journals

DRJI - Directory of Research Journals Indexing

OAJI - Open Academic Journals Index

Google Scholar– Bibliographic database

Electronic Journals Library of University of Regensburg

OCLC - Online Computer Library Center - WorldCat

BASE – Bielefeld Academic Search Engine

Academia.edu

ResearchGate.net

OpenAIRE

Generl Impact Factor (GIF)

Semantic Scholar

Časopis “Historijski pogledi” // “Historical Views” je štampan uz finansijsku podršku:

Federalnog ministartsva obrazovanja i nauke, Fondacije za izdavaštvo Sarajevo, Grada Tuzla i BH Telecom